

# Emlékezés Széchenyi Istvánra

Csetri Elek

## Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása

Nem lehet Széchenyiről úgy beszélni, hogy szó ne essék liberalizmusáról. Ezt a fogalmat azonban vele kapcsolatban nagyrészt közgazdasági értelemben használják. Értékelői főleg arról beszélnek, hogy miként igyekezett a feudalizmus-abszolutizmus bilincseibe zárt Magyarországot a liberális gondolkodók eszmerendszerének megfelelően gazdasági-társadalmi tekintetben felemelni, közelíteni Európához. Háttérbe szorul viszont a liberalizmus politikai tartalma: az, hogy Széchenyi felfogásában a szabadság társadalmi és nemzeti, kollektív és egyéni jogokat és felemelkedést jelentett Magyarország és népeiosztályai számára. A fenti Széchenyi-képhez talán az is hozzájárult, hogy az 1848—49-es szabadságharc vezetése Kossuth Lajos kezébe került, a beteg Széchenyi pedig szanatóriumba vonulva marcangolta önmagát a történetek, a nyílt összeütközés előidézéséért. Így a közvéleményben a szabadság bajnoka Kossuth lett, Széchenyi szerepe pedig elsősorban a polgári átalakulás kezdeményezésében, a reformkor kimunkálásában domborodott ki. Sőt, az ország fejlődésében a politikaival szemben a gazdasági tényező prioritását hirdető Széchenyire valamiképpen a megalkuvás árnyéka is borult. Valójában Széchenyi Magyarország szabadságának következetes híve maradt, méltóképpen ahhoz az eszményhez, amelyet erről a fogalomról már ifjúkorában kiformált magában. Talán ezért sem árt, ha az alábbiakban Széchenyi szabadságfogalmának politikai tartalmáról és annak kialakulásáról szövegezzünk. Annál indokoltabb ez, mert az ifjú Széchenyi politikai fejlődését eddig elég sommásan intézték el, és nem tulajdonítottak annak nagyobb fontosságot. Pedig nyilván nem lépett színre egyszeriben teljes politikai fegyverzetrel, hanem érettségét alapos munka-tanulás-felkészülés előzte meg.

1. Az ifjú Széchenyi naplójában mintegy szemrehányással illeti különben tisztelt és szeretett szüleit neveltetésének elhanyagolása miatt. Furcsán hangzanak ezek a sorok annak a szájából, aki tudja, hogy szülei már gyermekkorában idegen nyelvekre taníttatták és olyan magas arisztokrata körökben jártas, társasági emberré formálták, aki szívesen olvasott, írt, utazott, táncolt, lovagolt, vívott és úszott. Igaza volt viszont, hogy elhanyagolták magyar és latin nyelvtanulását, nem közelítették eléggé népéhez és országához; számára jövőt csak az osztrák monarchia kereteiben terveztek, annak rendszere és korlátai között. Neveltetése hiányosságai között azonban az ifjú Széchenyi — a magyar nyelv elhanyagolása mellett — elsősorban az eszmei-politikai felkészítést kifogásolta.

Miről is van szó? Ismeretes, hogy édesatyja, Széchenyi Ferenc a hagyományos műveltségen kívül a felvilágosodás eszmekörében is jártas volt. Könyvtárában a klasszikusok mellett ott sorakoztak a 18. század nagy gondolkodóinak kötetei, akik szembefordultak az ancien régime avított világával és új, polgári rend eljövételét jósolták és készítették elő. Nem véletlenül dolgozott Széchenyi édesatyjának nagycenki udvarában titkárként az a plebejus származású Hajnóczy József, aki a jozefinizmus és szabadkőművesség hívéből a feudalizmus ellenfele, az 1790—91-ben kibontakozó nemesi-nemzeti reformmozgalom haladó szárnyának támogatója, a gazdasági-társadalmi

átalakulás, az örökválság és jobbágyok birtokjogának harcosa, végül pedig a francia forradalom eszméinek hirdetője és a magyar jakobinus mozgalom radikális ágazata, a Szabadság és Egyenlőség Társaságának egyik igazgatója lett, hogy majd a Martinovics-összeesküvés mártírként társaival együtt a budai Vérmezőn végezze be ígéretes pályafutását.

A mozgalom elfojtása után és az azt követő időszakban az abszolutizmus nyílt és durva szakasza következett; ez Széchenyi Ferencet eszmei fejlődésében megállította, s a felvilágosodás eszméinek szolgálata helyett fokozatosan a monarchia és az egyház hívévé szelídült.

Közösségi elkötelezettsége jeleként megalapította a máig nevét viselő Széchenyi Könyvtárat, élete végéig művelődésünk lelkes támogatója maradt, politikai síkon azonban a fennálló rendszer hűségese híveivé nevelte fiait, köztük Széchenyi Istvánt is. Hősünk neveltetése még inkább ebbe az irányban tolódott el, amikor 1809-ben, 18 évesen a nemesi inszurrekció soraiba lépett, majd a császári-királyi hadsereg lovastisztje lett és részt vett a napóleoni háborúk utolsó szakaszának harcaiban. Az ifjú Széchenyi István futártisztként tűnt ki a francia császár sorsát megpecsételő lipcsei csatában, jelen volt a Napóleon tábornokából nápolyi királlyá avanszált Murat elleni itáliai hadjáratban, s a háborúból négy érdemrend birtokosaként tért haza.

Széchenyi a császárvárosban tartózkodott a korszakot lezáró bécsi kongresszuson, amelyen Európa új térképét körvonalalták és hatalmi egyensúlyrendszerét kiformalták. És miközben a sorsdöntő politikai-katonai tárgyalások folytak, a nyalka huszárcapitány a bálokon együtt táncolt a kongresszussal, s könnyűvérű fiatal arisztokrataként részesült annak szórakozásaiból és pajzán játékaiból.

A csaknem negyedszázados háborús időszak után a békeévek következtek; ezek kedvező alkalmat nyújtottak az ifjú Széchenyi igazi egyéniségének kialakulására, szellemiségének-műveltségének kiegészítésére, egyben politikai eszmevilágának megvizsgálására és revíziójára. A monarchia iránti hűség, a feltétlen katonai engedelmesség és vasfegyelem, a régi rend, az abszolutizmus légköréből való kiemelkedés hosszú folyamat volt az életéből több mint másfél évtizedet a Habsburg-armada fekete-sárga lobogói alatt eltöltő Széchenyinek.

Több értékelőjének feltűnt a háborúból hazatért ifjú Széchenyi általános elégedetlensége: a monarchia, a császár személye, az osztrák hadsereg, az uralkodó körök fölött egyaránt méltatlankodik. Valójában arról van szó, hogy az európai és hazai valóság megismerése, saját élettapasztalata, olvasmányainak és utazásainak élményanyaga válságba sodorták a gyermekfejjel háborús zivatarba keveredett, de onnan élettapasztalatokkal kivergődő ifjút, aki helyet keresett magának a magyar parlagon. Őt nem ragadta magával az európai monarchák, vezető körök és tábornokok, az egész abszolutizmus győzelemittas ujjongása a „korzikai szörny”, Napóleon legyőzése és az Európát alakító bécsi kongresszus idején. Annál kevésbé, mert megérezte az önkény, a zsarnokság, az abszolutizmus ellenében az új szellők fuvallatát. Azoknak következményeit, eredményeit, amelyekkel szemben a Habsburg Monarchia erősen, szűkebb hazája, Magyarország pedig még jobban lemaradt. Az elégedetlenség leginkább a változtatás szükségességét érleli a gondolkodó emberben, Széchenyi ennek rendjén alakította át eszmeisége tartalmát, és ahhoz igazította politikai magatartását. Mert jóllehet nemegyszer magába roskadt, de ismételten talpra állt, és mindent elkövetett, hogy kialakuló elhivatottságához méltóképpen viselkedjék és cselekedjék.

A kiindulópont számára a korabeli Európa és Magyarország helyzete-állapota volt. Európa-képét főleg a napóleoni hadak-útja és utazásai alakították ki. Katonakorában bejárta nemcsak Magyarországot, hanem a monarchia több tartományát: Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, az olasz és német föld számos államát-vidékét. Ahova nem sodorták a háborús viharok, utazásai színhelyeként gyarapították tudását-tapasztalatait. Többször járt a fejlett Nyugaton, Angliában, Francia- és Németországban, a Mediterraneum térségében, a csodás Itáliában, Görögországban, a színes Keleten, a Török Birodalom országaiban, Európa és Ázsia határvidékén, megfordult Szicília és Málta parti tájain és szikkadt városaiban. Jártában-keltében a legkülönbözőbb fajokról-népekről alkotott képet, megismerte azok szokásait, műveltségét és jellemvonásait. A fejlett nyugati országok civilizációja, szellemisége és politikai rendszere, Anglia virágzó gazdasága és alkotmányossága, Franciaország előhaladása és szervezettsége, a német államok városainak és falvainak fejlettségi színvonala vagy akár Itália művészete és mezőgazdasága éppúgy mintaértékű volt számára, mint amilyen taszítóerő a Török Birodalom despotikus rendszere, embertelen kegyetlenkedése és középkorias elmaradottsága, városainak és vásárainak keleties zsvajva és zürzavara, a görög kolostorok szerzeteseinek babonás világa és érdekhajhászása.

2. Világlátása ráébresztette műveltségének hiányosságaira, ifjúkori tanulmányainak sokban torz és felületes voltára. Mindezen autodidakta módon igyekezett segíteni, elsősorban úgy, hogy rengeteget olvasott és tanult. Hála főleg Viszota Gyulának, hatalmas szellemi öröksége kritikai sajtó alá rendezőjének és értékelőjének<sup>1</sup>, valamint Bariska Mihálynak<sup>2</sup> és másoknak, ma már elég világos, hogy olvasmányainak milyen széles skálája terebélyesítette világnézetét és műveltségét. Ezúttal a közgazdasági szerzőkről nem szólnunk, mert az írók közül számunkra elsősorban azok fontosak, akik a politikatudomány terén formáltak és szabadságképét kimunkálták.

Közvetlen elődeivel és a reformkor nagyjaival egyetemben az ifjú Széchenyi szellemi-politikai arculatát s benne a szabadságról alkotott képet mindenekelőtt a felvilágosodás írói rajzolták ki, de hatottak rá korának gondolkodói is: a franciák közül Montaigne, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Madame de Staél és az enciklopédisták.

Széchenyi rokon lélek volt Montaigne-nyel a fáradhatatlan, szüntelen cselekvésben és sztoikus bölcselkedésben. Olvasásakor nem véletlenül a magyar nemesség korabeli harciatlansága és éretlensége jutott eszébe.<sup>3</sup>

Montesquieu-nek Széchenyi gazdasági gondolkodására gyakorolt hatását már Kautz Gyula kimutatta<sup>4</sup>; itt a nagy felvilágosítónak mindössze azt az alaptételét említjük, hogy az állam jóléte „az országlás tökéletessége”<sup>5</sup>. De Széchenyi Montesquieu-nek olyan tételét is átveszi, hogy a despotikus államokban nincs vagyonsbiztonság és „financiális igazság”.<sup>6</sup> A *De l'Esprit des lois* olvasásakor még inkább megerősödött az angol alkotmányosság iránti csodálata. Mikor a szigetország alkotmányos életét tanulmányozta s

<sup>1</sup> *Gróf Széchenyi István összes művei* 2—15. k. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Viszota Gyula. Bp. 1921—1939.

<sup>2</sup> Bariska Mihály: *Gr. Széchenyi István és a francia irodalom*. Bp. 1928.

<sup>3</sup> Bariska: i. m. 17—20.

<sup>4</sup> Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődéstörténete és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest 1868. 274—299.

<sup>5</sup> Széchenyi István: *Világ*. Pest 1831. 178.

<sup>6</sup> Bariska: i. m. 25.

polgárainak szabadságjogait vizsgálta, önkéntelenül eszébe jutott, hogy a magyar országgyűlést minden alkotmányos előírás ellenére évtizedeken át nem hívták össze.<sup>7</sup>

Jóllehet egyházellenes álláspontjával nem értett egyet, Voltaire, a 18. századi európai irodalom legegységesebb alakja, nagy tekintély volt Széchenyi eszmevilágában. Annál inkább, mert műveinek 71 kötetes kiadását olvashatta már édesatyja könyvtárában is. A nagy felvilágosító gondolatai közül főleg a vallási türelmességről vallottakat fogadta el Széchenyi. Vagy azt, hogy nagy embereknek azokat lehet tekinteni, akik képesek egy egész nemzet előítéleteivel felvenni a harcot.<sup>8</sup> Itt is feltűnő, hogy olvasmányából legszívesebben azokat a megállapításokat válogatja ki, amelyek hazájában is időszerűek és megoldásra várnak. Másrészt az olvasottakat nemcsak megszűri, hanem józan kritikával mérlegeli — állásfoglalása tehát mindinkább a gyakorlati politikus gondolkodására emlékeztet.

A felvilágosodás századának szellemóriásai közül Rousseau szépirodalmi és államelméleti eszméivel egyaránt hatott Széchenyire. A *Confessions*nál a „melancholikus, romantikus lemondás” hangulata vett erőt időnként rajta, amit leginkább Meade Selina iránti szerelme táplált. „A politikus és nemzetgazdász Széchenyit a *Contrat social* érintette leghatékonyabban” — írja a francia olvasmányait értékelő Bariska.<sup>9</sup> Rousseau gondolatai közül kiemelésre érdemes az, amellyel a birtoktalanok jogait védelmezi a birtokosokkal szemben. Széchenyi nem véletlenül inspirálódik Rousseau munkájának ama II. fejezetéből, amely a törvény és törvényalkotó nép kérdéseit tartalmazza; később keserűen tapasztalhatta embertársai boldogulását kereső-kutató nagy elődje igazságát. Ti. mikor reformgondolataival megjelent az ország színe előtt, a megállapodott szokások és a meggyökeresedett előítéletek egész sorával kellett szembeszállnia, s az akkor nemzetet alkotó nemesség hallani sem akart arról, hogy bajain, az ország nehézségein segítsenek.<sup>10</sup> Széchenyi átveszi a Társadalmi szerződés legsarkalatosabb tételét, a *pacte social* létrejöttének, az államalakulás módjának és céljának felfogását. Elmondható tehát, hogy Széchenyi szabadságfelfogása az egyéni és társadalmi-állampolgári szabadságról, annak mibenlétéről, hasznosságáról és hatáiról, az önkötelezésről vallott nézetei jórészt Rousseau-ra vezethetők vissza. Kétségtelen viszont, hogy hasonló nézeteiben az ifjú Széchenyi távolról sem ment el olyan messzire, mint a jakobinusságot elméletileg előkészítő felvilágosító elődje. Annál kevésbé, mert szemei előtt lebegtek a francia forradalom történetének nemcsak előremutató példái, hanem egyben a terror vérengzéseinek keserű tapasztalatai is.

Egészen különleges Madame de Staëlnek hősínekre gyakorolt hatása, akit személyesen ismert. Nemcsak arról van szó, hogy Byron (Széchenyi eszményképe) a világirodalom legnagyobb írónőjének tartotta Staël asszonyt, hanem magával ragadhatta annak humánuma és bátorsága, a napóleoni korszakban erőszakkal és önkénnyel szembeni forradalmi álláspontja, nemkülönben éleslátása a nemzeti érzés és mozgalmak jelentőségének felismerésében. Ezzel kapcsolatban idézni érdemes Madame de Staël híres gondolatát, amelyet Széchenyi több változatban leír: „Une nation n’a de caractere, que lorsqu’elle est libre?”<sup>11</sup> vagy „Une nation n’a de véritable force que lorsqu’elle este

<sup>7</sup> Uo. 28.

<sup>8</sup> Uo. 35—37

<sup>9</sup> Uo. 46.

<sup>10</sup> *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula (a továbbiakban: *Széchenyi naplói*). Bp. 1926. II. LXXIV—XCIV. (*Gróf Széchenyi István összes művei X.*)

<sup>11</sup> Széchenyi István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette, a fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Oltványi Ambrus. 2. kiad. Bp. 1982. 188. (A továbbiakban: *Napló*)

libre?”<sup>12</sup> De felhasználta Széchenyi Madame de Staëlnek azon gondolatait is, amelyeket az emberi perfektibilitásról, a közvélemény fontosságáról és a sajtószabadságról írt.<sup>13</sup>

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Széchenyi csak francia szerzőkből ihletődött. Sokkal szélesebb körben tájékozódott. Így bőven olvasott angol és amerikai állambölcselek műveiből is (az angolszász hatás miatt később angomániával vádolták). Ismerte Locke felfogását is, legnagyobb hatással azonban Benjamin Franklin volt rá, akinek erkölcsi, gazdasági és politikai műveit megvásárolta és eredményesen tanulmányozta. Észak-Amerika függetlenségi harca, nagy tekintélyű alakjának és gondolkodójának közösségi elkötelezettsége s különösen az a tanítása gyakorolt rá nagy hatást, melyben az amerikai felvilágosító arra tanította: ne sajnálja az időt és fáradságot a maga jobbítására és önképzésére fordítani, életét pedig hazája és embertársai javára, a siker ezután nem maradhat el.<sup>14</sup>

Széchenyi 1819. évi naplófeljegyzéseiben Adam Müller több munkával szerepel. A romantikus állambölcselelnek minősülő Müller a különböző népek önként vállalt, szabad együttműködését hangoztatta. Azt, hogy az európai népek sokkal inkább egymáshoz vannak kapcsolva szokások, életmód és különféle igények által, semhogya egy nép ókori mintára az elszigetelődés álláspontjára helyezkedhessék.<sup>15</sup>

3. Külön is elemeznünk kell a francia forradalom szerepét Széchenyi szabadság-felfogásának alakulásában. Előljáróban el kell mondanunk, hogy a kérdést alaposan tanulmányozta, forrásainak és szintéziseinek mintegy 60 munkából álló gyűjteményével rendelkezett, az akkor ismert legjelentősebb művekkel, így Louis Blanc, Lamartine, Lameth, Pradt és Ségur szintéziseivel, Madame de Staël pamfletjeivel és irodalmi műveivel, Fain, Fouché és Las Cases visszaemlékezéseivel.<sup>16</sup> A munkák egy része már Széchenyi fiatalkorában megjelent, a többi meg később. Széchenyi egész forradalomképében döntőnek az számított, hogy a gyakorlat, az események milyen mértékben valósították meg azokat az eszményeket, amelyeket a forradalom zászlójára tűzött, mindenekelőtt a központban álló szabadság gondolatát. Vonatkozik ez elsősorban a forradalom közismert hármasságára, a *Liberié, Égalité, Fraternité* érvényesítésére.

Forradalomhoz való viszonyulásában különbséget kell tennünk Széchenyi ifjúkori és későbbi véleménye között. Hazája jövőjén gondolkodó kortársaival együtt, Széchenyi sem tudta kivonni magát a nagy történelmi sorsfordulót jelentő francia forradalom eszmei hatása alól, később azonban — főleg a Magyarország függetlenségét és haladását akár fegyveres úton is felvállaló Kossúttal szemben — a meggondolt államférfi a forradalom elriasztó tanulságait regisztrálja, figyelmezteti hasonló megrázkódtatásoktól féltett nemzetét, és egyre erőteljesebben forradalomellenes álláspontot képvisel. Kétségtelen, hogy Széchenyi nem volt forradalmi lélek, került a forradalmi megoldásokat, bár az nem zárható teljesen ki mint történelemformáló tényező. Bizonyos, hogy a forradalmi túlzásoktól-megoldásoktól féltette hazáját, s tisztában volt a *Szabadság, egyenlőség,*

<sup>12</sup> Idézi Bariska: i. m. 57.

<sup>13</sup> Uo. 57—60.

<sup>14</sup> *Széchenyi naplói* II. LVII, CLI.

<sup>15</sup> Gruber Miklós: *Széchenyi eszmevilágának romantikus gyökerei*. Bp. 1941. 20.

<sup>16</sup> Louis Blanc: *Histoire de la révolution française* 1—4. Bruxelles 1847—1854.; Alphonse Lamartine: *L'histoire des Girondins*. Paris 1847; Alexandre-Theodor-Victor Lameth: *L'histoire de l'assemblée constituante*. 1—2. Paris 1828—1829; Dominique Pradt és Madame de Staël forradalmi és napóleoni korszakra vonatkozó több munkájáról és Philippe Ségur *Histoire de Napoleon et de la grande armée pendant l'année 1812*. 1—2. Paris 1824 c. összefoglalójáról van szó. A források közül Agathon-Jean-François Fain: *Manuscrit de 1814*. Paris 1827; Joseph Fouché: *Mémoires*. Paris 1824 és Emmanuel Las Cases: *Journal*. Paris 1841 c. munkákról van szó.

*testvériség* jelszavainak korlátaival, azonban túlzottan tartjuk az olyan megfogalmazásokat, amelyek részéről a francia forradalom teljes elutasítását sugallják.<sup>17</sup> „A francia forradalom már féktelenség volt, nem szabadság, azt pedig Széchenyi gyűlölte” — írja egyik értékelője.<sup>18</sup> Még kevésbé érvényes ez a fiatal Széchenyre. Úgy véljük, nem arról van szó, hogy az ifjú Széchenyi „utálja a forradalom egyenlőség és szabadság ígét, fél a század fáklyavivőinek célzatától, amely minden régít meg akar dönteni, semmisíteni”.<sup>19</sup> Vagy mintha annak ráhatása az erkölcsök lazulásában mutatkozott volna, s előtte a forradalom egyedül az öldöklés és zavar képzetét villantotta volna fel.<sup>20</sup> S az sem áll, hogy a forradalom hatása a fiatal katonatisztra „az ifjúkor hevülékenysége”-nek volna tulajdonítható.<sup>21</sup>

A kortárs Széchenyi annál sokkal jobban tisztában volt a francia forradalom történelmi jelentőségével, sorsdöntő következményeivel, az emberiség, főleg Európa fejlődésében és a modern Franciaország kialakulásában játszott szerepével a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési intézményrendszer megteremtése vonalán. Nemkülönben értékelte a szélesebb társadalmi rétegek felszabadításában és azok anyagi és erkölcsi erejének mozgósításában elért eredményeket, a szabadság jelszavának varázslatos erejét, a napóleoni korszak sokirányú megvalósításait, az új arculatú francia hadsereg kiemelkedő katonai sikereit és azok európai kihatását, szintúgy a forradalom serkentő hatását a nemzeti mozgalmak kialakulására. Eszményképe kétségtelenül az angol alkotmányosság volt, de a francia forradalom hármasszóval lényegében elfogadta. Az ország polgárainak törvény előtti egyenlősége Széchenyinél alapállás kérdése, s 1842. évi akadémiai beszéde a néptestvériség, nemzetek-nemzetiségek testvériségének beszédes bizonyítéka. A szabadság-gondolat egész politikai programját meghatározta. A nemzet, a különböző társadalmi rétegek és az egyén szabadságának egyaránt elkötelezettje volt, de látta, hogy a szabadság-eszmény mennyi visszaéléshez vezethet. Ennek kapcsán Széchenyi a girondista Marie-Jeanne Roland asszony példáját idézi, akit a jakobinus diktatúra alatt halálra ítélték. Mikor a szerencsétlen elítélt a vesztőhely tövében a néplekésedés emelte szabadságszoborral találta magát szemben, iszonyatos helyzetéről megfélekedve, elérékenyülve és az egekhez fordulva ezt remegte: „Óh szent szabadság, te égi malaszt, mennyi aljas, mennyi igazságtalan, mennyi embertelen bitorolja szent nevedet.”<sup>22</sup>

Ha jól ismerte a forradalom eszméit, hatásuk alól nyilvánvalóan nem vonhatta ki magát. Ide vonatkozik Grünwald Bélának az a megállapítása, hogy „ő szítta magát tele az európai eszmékkel s belőle áradtak szét az ország minden részébe”.<sup>23</sup> Erre vall Széchenyi 1819-es naplóbejegyzése, hogy „a jövő nemzedék azután hadd menjen egy lépéssel előbbre, a világosság felé”.<sup>24</sup> Minthogy egész politikai reformprogramja egyedül a felvilágosítás gondolkodóiból nem vezethető le, csakis annak a gazdag tapasztalatanyag-nak az ismeretéből, amelyet a francia forradalom példatára nyújtott számára. Az sem tekinthető véletlenszerűnek, hogy Napóleont, a forradalom folytatóját, a polgári intézmények nagy építőjét — bíráló megjegyzések ellenére is — többnyire dicséri, amiért

<sup>17</sup> Ezzel kapcsolatban hadd idézzük Bariska megfogalmazását: „Széchenyi tehát a forradalmat általános politikai és szociális szempontok alapján elítéli”. I. m. 82.

<sup>18</sup> Uo. 82.

<sup>19</sup> *Széchenyi naplói* II. XCI.

<sup>20</sup> Uo. I. CXXXV—CXXXVII.

<sup>21</sup> Bariska: i. m. 80.

<sup>22</sup> *Széchenyi István. 1791 — 1860. Akadémiai beszédek.* Kosáry Domokos utószavával. Bp. 1991. 34.

<sup>23</sup> *Széchenyi eszmevilága.* Bp. 1914. II. 15.

<sup>24</sup> Uo. 18.

ismerősei megbotránkoztak;<sup>25</sup> a császár öreg gárdájának egyetlen katonáját száz porosz zsoldosnál többre tartja.<sup>26</sup> Nem vitás: a francia forradalom eszméi és lefolyásának mozzanatai egy életre szóló tanulsággal látták el az ifjú Széchenyit.

4. Hasonló elvi-politikai tartás írta vele 1826-ban: „Es ist nun der Prozess oder vielmehr der Kampf zwischen Absolutismus, und dem Rechte der Völker.“<sup>27</sup> Máskor meg úgy jellemzi a korszakot, hogy azt az abszolutista és alkotmányos rendszer közötti küzdelem jellemzi, s abból az utóbbi fog győztesként kikerülni.<sup>28</sup>

Az abszolutizmus pedig a monarchák Szent Szövetségére támaszkodott. Látnunk kell tehát mindenekelőtt: miként is viszonyult Széchenyi ehhez a nemzetközi hatalmi szervezethez? Politikai arculatából önként következett, hogy Széchenyi szemben állott azzal, és véleményét nem is nagyon titkolta. Bírálata mindenekelőtt a Szent Szövetség egyik talpköve, a Habsburg Birodalom belső szervezete és intézményei, sőt a monarchia és uralkodója ellen irányult, mégpedig annak az általános elégedetlenségnek a keretében, ahogyan ezekre tekintett és amelyre értékelői eddig is felfigyeltek.<sup>29</sup> Mint tapasztalt és összehasonlítási alappal rendelkező sorkatona, erősen kifogásolta a császári-királyi hadsereg szervezési hiányosságait, ezredeinek elégtelen helyzetét, közkatonáinak lerongyolódott és nyomorult állapotát-ellátottságát, és szembeállította azt Anglia kitűnő haderejével.<sup>30</sup> Mikor könyveit Piemont határán elkobozzák, nyíltan a Szent Szövetség ellen nyilatkozik, mint ahogy szembefordulásának a jele, amikor 1823-ban megállapítja: „oly országban, amelyben a hízog, az esküszegő, a hazaáruló hivatalra és jutalomra méltó, míg a törvényisztelő üldözésnek van kitéve”, valami nincsen rendben.<sup>31</sup> Franciaországi útja során elkeseredve írja, hogy Ausztriában nagyon kevésbé ismerik, hogy mi az a gondolat- és szólásszabadság.<sup>32</sup> A törvényesség uralmának elsőrendősége és az önkény kirekesztése legszebben a W. Irving szájába adott kijelentésben nyilatkozik meg: „Hol ember emberen uralkodik önkénnyel, ott virág helyett halotti ravatal fedi a mezőt, s az egész természet gyászol.”<sup>33</sup>

Az európai népek szabadságmozgalmai során a Szent Szövetség megerősítette a Széchenyiben kialakult képet. E tekintetben külön fejezet (és a magyarországi viszonyok kapcsán még tárgyalni fogjuk), hogy miként viszonyult Széchenyi Metternich kancellárhoz, a Szent Szövetség szellemi-politikai vezéréhez. Előljáróban csak annyit: ha Metternich tehetsége és sikeres pályája Széchenyiben tiszteletet is parancsolt iránta, politikai magatartása és tettei elkerülhetetlenül kihívták, hogy nagy reformerünk szembekerüljön vele.

Hiszen, ha a kancellár a francia forradalom és Napóleon korának minden változásával, újításával és reformjával az ancien régime-et érezte veszélyeztetettnek, Széchenyi éppen ellenkezőleg: a régi helyébe szükségszerűen épített alkotmányos-polgári rendben és annak megfelelő intézményekben látta a jövő biztosítékát. Természetes következményként Széchenyi államrendszerének alapjában az emberi szabadságeszmény állott. Az ő szabadságeszménye pedig Rousseau tanításaira építkezett, és az egyén részéről a pacte

<sup>25</sup> *Széchenyi naplói* I. CXXXVIII.

<sup>26</sup> Széchenyi: *Napló* 187.

<sup>27</sup> *Széchenyi naplói* III. 12.

<sup>28</sup> Uo. III. IV.

<sup>29</sup> Uo. I. CXXXVII.

<sup>30</sup> Uo. I XXXVIII. és CXLII.

<sup>31</sup> Uo. II. XLVII.

<sup>32</sup> Uo. II. XLIV.

<sup>33</sup> *Széchenyi eszmevilága* III. 140.

socialis önkötelezésében, a többség akaratának való alárendelésében rejlik.<sup>34</sup> Ebben az értelemben Széchenyi gondolatvilágában a szabadság a közérdekkel azonosul; ennek rendjén mondja: „A közérdek megvalósítása a nemzetek hosszú életének egyedüli biztosítója. A legnemesebb ösztönök, a legszívrehatóbb hazafias tettek pillantokra csodákat művelhetnek ugyan, de csak a maradandó közérdek helyes felismerése, tisztelete és odaadó szolgálata az a nagy életelv, mely a nemzeteket tartósan egyesíti és a fejlődés dicsó útján megtartja. A világtörténet a maga egészében ennek is bizonyítékát képezi.”<sup>35</sup>

Láttuk, hogy egyik fő irodalmi eszménye, Madame de Staël alapján hirdette: szabadság nélkül nincs nemzeti jelleg. Így teljesen világos, hogy miért lelkesedik az antik világ híres birodalmait és államait megvalósító, akkori értelemben állampolgári jogokat-szabadságot élvező görögök, makedónok és rómaiak történetéért és hagyományaiért; ugyanakkor a modern szabadságeszme megtestesítőjét az Amerikai Egyesült Államokban látja.<sup>36</sup> Széchenyi számára a szabadság a legnagyobb érték. A *Contrat socialt* olvasva az jut eszébe: „csak az a nemzet emelkedhetik minden más fölé és szabadíthatja meg magát a szolgaságtól, amely a legnagyobb áldozatot képes hozni a dicsőségért és szabadságért: a földi boldogságot és az életet.”<sup>37</sup> Lelkében a kiemelkedő történelmi személyiségek neve összefonódik a szabadság-gondolattal, mely maradandó érték: „Az egyedüli nevek — írja —, amelyek századról századra minden nagy lélekben visszhangzanak, azokéi, akik a szabadságot szerették.”<sup>38</sup>

A szabadság és függetlenség iránti rajongás fűtötte Széchenyit, mikor 1821-ben Zsibón Wesselényi Miklóssal együtt elhatározták, hogy együtt utaznak az eszményüket sokban megvalósító Franciaországba és Angliába, onnan pedig Amerikába.<sup>39</sup> Még a részleges restaurációt megérő Franciaországtól is volt mit tanulnia az abszolutista Ausztriában élő Széchenyinek. Ausztria és Magyarország helyzetének és a szabadságukért fegyvert fogott népek harcának megítélésében Széchenyit az érdekelte, hogy a szabadságeszmények hogyan öltöttek testet az alkotmányosságban.

Ilyen összefüggésben külön kérdés a szabadságeszmény nemzeti vetülete. Ugyanis, ha Széchenyi a korabeli Európa politikai összeütközését alapvetően az abszolutizmus és népszabadság harcában jelölte meg, a jövőt jelentő népszabadságot összekapcsolta a nemzet, a „nemzetiség” szabadságával. A nemzeti gondolat, a nemzeti szellem, a nemzeti mozgalmak jelentőségének felismeréséről van szó; olyan áramlatokról, amelyeknek a francia forradalom nagy lendületet adott, s azok nyomában Európa-szerte új, erős színnel gazdagodott a nemzetközi politikai aréna. Előbb már rámutattunk, hogy Széchenyi politikai világában a nemzeti mozgalmakat a maradandó közérdekkel kell összhangba hozni. Széchenyi felfogásában a nemzeti szellem alig észrevehető módon ered, halkán nevelkedik és fejlődik ki. A nemzetek ereje ugyanis vagy a vad fanatizmusban, vagy a tökéletes nemzeti közműveltségben áll.<sup>40</sup> A „nemzetiség”-ben Széchenyi szerint szent varázserő van, de száz és száz árnyalatban mutatkoznak a nemzetek hajlamai és irányzatai. A nemzeti gondolat és a nemzeti-nemzetiségi kérdés részletes kifejtésére azonban az ifjú Széchenyi nem vállalkozott. Csak később, eszmeileg-politikailag teljesen érett reformerként nyilatkozott meg a nemzetiségi kérdéstről tartott klasszikus, mintaértékű és

<sup>34</sup> Bariska: i. m. 83.

<sup>35</sup> *Széchenyi eszmevilága* II. 135.

<sup>36</sup> *Széchenyi naplói* I. CLII.

<sup>37</sup> Uo. I. CLI.

<sup>38</sup> Uo. I. CXLVIII.

<sup>39</sup> Uo. II. XXI.

<sup>40</sup> *Széchenyi eszmevilága* II. 135—136.



láttnoki 1842. évi akadémiai beszédében.<sup>41</sup> Ismeretes, hogy ekkor Széchenyi nemcsak a magyar nyelv túlzott terjesztésével fordult szembe, hanem lándzsát tört minden nemzetiség tiszteletben tartása mellett.<sup>42</sup>

5. A fenti eszmei keretbe illeszthető az a magatartás, ahogyan az ifjú Széchenyi az 1820-as évek Európájának szabadságmozgalmához viszonyult. Előljáróban engedtessek meg egy idevágó gondolatának idézése: „A valódi szabadságot meg lehet vásárolni — írja 1823. évi naplójegyzésében —, de nem pénzzel és földi javakkal — hanem tiszta piros vérrel.”<sup>43</sup>

„A szabadság szelleme” (ahogyan Márki Sándor nevezi) elsőként 1820-ban Spanyolországban vezetett forradalomhoz a Szent Szövetség Európájában. Az abszolutizmusra épülő európai nagyhatalmak nemzetközi szervezete eredeti célkitűzéseihöz híven sietett „az uralkodók keresztény testvérisége” nevében a Riego ezredes vezette spanyol mozgalom elfojtására. A Szent Szövetségtől nyert mandátum értelmében a restaurált Bourbonok Franciaországa verte le a spanyol alkotmányosság belsőleg is ingatag erőit (1823). Széchenyi nyilvánvalóan Riegóval, a „felszabadító”-val rokonszenvezett, akit VII. Ferdinánd király parancsára kivégeztek. És szánakozva nézte a középkorias elmaradottságban megrekedt ibériai államot, annak görcsös ragaszkodását szokásaihoz és előítéleteihez, mely őt „az inkvizíció korá”-ra emlékeztette.<sup>44</sup>

A spanyol mozgalmakat néhány hónap múlva az itáliai forradalmi hullám követte. A kezdeményezést és szervezést a félsziget mind a nyolc olasz államában a carbonarik vállalták magukra. Dél-Itáliában, a „két Szicília királyságban” az antiabszolutista és függetlenségi harc irányítását Guglielmo Pepe, Napóleon egykori tisztje vette vállaira, és híveivel távozásra kényszerítette IV. Ferdinándot. A Szent Szövetség-i hatalmak ezúttal az Itáliát saját befolyási övezetének tekintő Ausztriára bízták a dél-itáliai forradalom fegyveres elfojtását, mely 1821-ben el is végezte véres feladatát.

Az olasz földön ismerős Széchenyi sietett megbélyegezni Ausztria intervenciók politikáját: „Rossz hajóra szálltunk, viharos tengeren” — írta. Az osztrák beavatkozást haladásellenesnek, bölcsesség és értelmesség híján valónak minősítette, mely kihívja az európai közvélemény elítélését.<sup>45</sup> Hangja haragos hangvételbe csapott át, mikor megkezdődött a carbonari-vezetők elleni bosszúhadjárat. Az osztrák vezetés alatt álló lombard-velencei királyságban nem is robbant ki fegyveres harc, s az összeesküvőkre máris rácsapott az osztrák titkosrendőrség. Az áldozatok között volt Silvio Pellico, a *Börtöneim* híres szerzője, akit társaival együtt előbb vérpadra hurcoltak, s azután hirdették ki előttük a császár döntését büntetésük várbörtönre változtatásáról.<sup>46</sup> Harcostársa volt Federico Confalonieri gróf, aki-inkább vállalta a halálbüntetést, semmint társai elárulása fejében a Metternich által személyesen megígért szabadságot. Elítéltetésének hírére kiált fel Széchenyi: „Confalonierit bitóra ítélték! A népeknek egy mártírja! Minő gyalázat a Szent Szövetségre!”<sup>47</sup>

1821-ben, a görög felkelés kirobbanásával az európai szabadságmozgalmak új gyújtópontja alakult ki. Noha a szerbek már 1807 óta harcban állottak a Portával függetlenségük

<sup>41</sup> Széchenyi: *Akadémiai beszédek*. 7—41.

<sup>42</sup> Polzovics István: *Széchenyi nemzeti politikája*. Bp. 1942. 3—20.

<sup>43</sup> Széchenyi: *Napló* 301.

<sup>44</sup> Uo. 298, 314, 383—384.

<sup>45</sup> Uo. 200—202.

<sup>46</sup> Vö. Silvio Pellico: *Börtöneim*. Ford. Erdélyi Károly. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Csetri Elek, Buk. 1969.

<sup>47</sup> Széchenyi: *Napló* 323.

elnyeréséért, a görög szabadságharc, a nemzetközi életben betöltött szerepe révén, messze a szerb mozgalom jelentősége fölé emelkedett. A francia forradalom talaján álló görög kereskedő-értelmiségi réteg titkos szervezete, a Hetéria segítségével két fronton is fegyveres felkelésbe kezdett. Egyrészt Ipszilanti Sándor herceg vezetésével Havasalföldön bontakozott ki a mozgalom, másrészt a görögországi Patraszban.

A török Európából való kiszorításának programjával fellépő görög szabadságharc igyekezett szélesebb balkáni hátteret biztosítani magának. Sikerült megnyernie Tudor pandúrkapitányt is, az 1806—1812. évi háború cári kitüntetettjét, aki a Hetéria soraiba lépett. 1821. évi népi felkelését Ipszilanti mozgalmával párhuzamosan indította meg, és padeși kiáltványában „az összes uzurpátorokkal” való leszámolásra buzdított. A paraszti jelszavak a jórészt görög bojárság ellen fordították a mozgalmat, de különbségek merültek fel Ipszilanti és Tudor között a török elleni harc stratégiáját illetően is. A görög vezér Tudort elteszi láb alól, a megosztott görög-pandúr felkelő sereg felett pedig könnyen diadalmaskodik a török fölény.

Nem így görög földön, ahol az 1822. évi epidauroszi nemzeti gyűlés kimondta az ország függetlenségét és a felkelők jelentős területeket szabadítottak fel a szárazföldön és tengeren aratott győzelmek nyomában.

Széchenyi a szabadságharc előestéjén járt Hellász földjén, elkeseredetten szemlélte a törökök basáskodását és a görög nép elnyomását, egyben csodálattal adózott a görög történelem, mitológia és művészet előtt. Megfordult Patraszban, Khioszban és Missolonghiban, számos olyan helyen, amelyeknek nevét a görög szabadságharc nyolc esztendeje alatt gyakorta visszhangozta az európai sajtó, látta az Olimposzt és az Akropoliszt. Éppúgy, mint az elnyomástól sújtott görög népbe, Széchenyibe is erőt és öntudatot öntött a nagyszerű Athén és Spárta, Akhilleusz és Themisztoklész sírja, Nagy Sándor emléke, a hősi Thermopülai és a győztes marathoni csatater látványa.

Még jobban Széchenyi lelkéhez közelítette a görög nép ügyét, hogy sok ezer nyugat-európai társával együtt szabadságharcosainak soraiba lépett eszményképe, az angol Byron. 1821 nyarán pedig Erdély déli határvidékére utazott, mikor a havasalföldi mozgalom utolsó, véres jelenetei zajlottak: a Vöröstoronyi- és Törösvári-szorosokon át menekültek ezrei lépték át a határt, s az osztrák határzár miatt kint rekedt és török által lemészárolt felkelők vére jóformán fel sem száradt.

Széchenyi naplójában Tudorról keveset szól ugyan, annál többet Ipszilantiról, aki maga is Erdély földjére menekült. A görög vezért a rábízott feladatra alkalmatlannak tartja, különösen azért kárhoztatja, mert híveinek 6000 főnyi seregét 500 török verte meg.<sup>48</sup>

Több menekült bojárral és bojárasszonnyal beszélgetett, egyik közülük a görög szabadságharc elszánt hívének mutatkozott. A felkelőkkel való kapcsolatáról nem ír. Azt sem tudjuk, hogy Kolozsvárott találkozott-e velük. Ide ugyanis az Ipszilanti-vezérkar több tagja menekült, és Wesselényi Miklós, Széchenyi barátja és az európai szabadságmozgalmak elkötelezettje vette pártfogásába őket. Tudjuk, hogy Wesselényi ismertette meg a görög menekülteket Bölöni Farkas Sándorral, a reformkori Erdély demokrata írójával és észak-amerikai utazójával. A velük naponta beszélgető Bölöni elragadtatással írja róluk: „ezek az emberek elbájoltak és elbénítottak engemet”. Majd Shakespeare szavaival hozzáteszi: „Ezek valának ám az emberek!”<sup>49</sup>

<sup>48</sup> Uo. 222.

<sup>49</sup> Vö. Csetri Elek: *Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához*. Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Historia. Series IV. Fasc. I. 71.

A görög szabadságharc hosszú és véres története, drámai jelenetei ismételt felkavarták az európai közvéleményt s magát Széchenyit is. Különösen legendássá vált a görög főhadiszállásul szolgáló, hosszan és hőiesen védelmezett Missolunghi ostroma, melyet az ott elpusztult Byron is halhatatlanná tett. Széchenyi utazásaiból ismerte a várost: „Missolunghi! — Keresztények védekeznek törökök ellen, és egyetlen keresztény állam sem támogatja őket — testvérek, akik testvéreiket cserbenhagyják...” — kiált fel.<sup>50</sup>

Ismeretes, hogy Egyiptom segítségével a Török Birodalom csaknem vérbe fojtotta a szabadságharcot, mikor az angol—francia—oroszlövetség beavatkozása biztosította Görögország függetlenségét (1829). Tudjuk, hogy az európai nagyhatalmak beavatkozása megosztotta a Szent Szövetség hatalmait. Széchenyi már 1825-ben elégtétellel előre látta a végkifejlést: „A Szent Szövetség alapkövét látom megrendülni: 2 év alatt e szövetség feloszlik” — írta.<sup>51</sup> Később ugyan, de jóslata bevált.

A hosszas agóniában lévő Török Birodalom mellett a görög szabadságharc másik vesztese Ausztria volt, amely legitimista-benemavatkozási politikájával nemzetközileg elszigetelődött, s a drinápolyi rendezéskor nem érvényesíthette akaratát. Széchenyi már 1821 nyarán keményen bírálta az osztrák hatóságokat, hogy a görög felkelőknek csak egy részét engedték Erdély földjére menekülni, míg a többiek — az osztrák határzár miatt — a szorosok előtt véreztek el. Széchenyi mindezt az Osztrák Birodalom gyengeségének és határozatlanságának rója fel.<sup>52</sup> A görög függetlenség elnyerésekor Széchenyi együtt örült Hellász népével és a rokonszenvező európai közvéleménnyel, és semmiképpen sem ítélte el, az európai közvéleménnyel szembe fordulva, ahogyan Szekfü Gyula állítja.<sup>53</sup>

Elismeréssel szólt a szabadságért annyi vért ontott szerb népről is, és meg volt győződve, hogy harca meghozza az egységet és boldogságot. Megjegyezte azonban, hogy függetlenségének a közszabadságon kell alapulnia.<sup>54</sup>

6. Ha a liberalizmus és romantika vonzásában az 1820-as évek európai szabadságmozgalmaival rokonszenvezett, azokról szólva mindig Magyarország és önállósága jutott az öntudatosodó Széchenyi eszébe. Fontos ezt megjegyeznünk, mert katonáskodásakor jó ideig szemében a haza az egész osztrák birodalommal azonosult. Fokozatosan ébredt rá Magyarország elnyomott helyzetére a Birodalmon belül, melynek területén a küzdelem a bécsi abszolútizmus és az önállóság erői között folyik. Másrészt szabadságképébe természetesen nem volt beilleszthető az a feudális Magyarország, melyben 400 000 nemes akarja érvényesíteni előjogait 10 millió jobbágy ellen. Azért hazája alkotmányát Széchenyi világosan antiliberalisnak tartja.<sup>55</sup>

Kétségtelen, hogy az alkotmányos szabadságnak a nemzet életében betöltött szerepét kevesen látták oly tisztán, mint Széchenyi, aki szerint az alkotmány alapköve a „nihil nobis sine nobis” (semmit sem tenni értünk — nélkülünk). Egyre világosabban kirajzolódik Széchenyi későbbi álláspontja: „Hunni minden lakosának polgári életet adni” és „Honunk minden lakosainak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend” — emeli ki Ferdinándy Géza<sup>56</sup>; és annak programja, hogy az országban képviselői kormányzati rendszer létesüljön és lakosságának egésze polgári

<sup>50</sup> Széchenyi: *Napló* 469.

<sup>51</sup> Uo. 403.

<sup>52</sup> Uo. 226, 526, 532.

<sup>53</sup> Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. III. kiad. Bp. [1934] 49.

<sup>54</sup> Széchenyi: *Napló* 19, 669—670.

<sup>55</sup> *Széchenyi naplói* III. III.

<sup>56</sup> *Széchenyi eszmevilága* III. 124, 130.

szabadságjogokban részesüljön.<sup>57</sup> Gondolatai nem véletlenszerűen jelennek meg, hiszen angliai tanulmányútja során a mezőgazdaság, gyárak és gépek mellett az angol politikai viszonyok állottak érdeklődése középpontjában, és ott határozta el, hogy idehaza az alkotmányt tanulmányozza.<sup>58</sup>

Egy évtizeddel a háborúk befejezése után Széchenyi előtt világossá vált, hogy az ország polgári szabadságjogokon alapuló alkotmányosságát a belső konzervatív erők szövetségében a bécsi abszolutizmus akadályozza. Ismeretes, hogy az európai szabadságmozgalmak és a reformországgyűlések megindulása óta Magyarországot a zsarnokság vak eszköze, a bécsi titkosrendőrség hálózata borította be. Metternich megbízásából Sedlnitzky rendőrminiszter ügynökei beépültek a magyarországi és erdélyi közeletbe, figyelték a diéta üléseit, jelen voltak a társasági összejöveteleken és baráti találkozókon, éberen őrködtek minden ellenzéki megnyilvánulás felett, és értesüléseik alapján részletesen tájékoztatták bécsi feletteseiket. Nyilvánvalóan a titkosrendőrség megfigyeléseinek középpontjába rövidesen a kialakuló ellenzék két vezéregyénisége, az 1820-tól egymással barátságot kötött Széchenyi István és Wesselényi Miklós került. Különösen, hogy a titkosrendőrség hálózatába sikerült bevonni Cserey Farkas őrnagyot, Wesselényi nagybátyját is, egy másik volt katonatiszttel, Istvánffy Antallal együtt. Istvánffy jelentette: „Wesselényi Széchenyivel egy test, egy lélek, mindkettő ugyanolyan gondolkodású férfiú, s mindkettő nagyon eszes s vagyonos.”<sup>59</sup> Máskor meg ilyen értesüléseket küldött: „a veszedelmes forradalmár” Wesselényi Kolozs megye gyűlésén kijelentette, hogy minden erejével a szabadságért küzd, a császárt pedig „kegyetlen zsarnok”-nak („grausamen Tyrannen”) nevezte.<sup>60</sup> Wesselényi részt vett az 1830. évi magyar országgyűlésen, magát liberálisnak és demokratának vallotta, és ottani fellépésével nagy népszerűséget szerzett, ami fokozta az udvar és Metternich iránta táplált gyűlöletét. Azért írták róla örömmel ellenségei Bécsbe, hogy forradalmi szavai és a magyar viszonyokban való járatlansága stb. miatt József nádor nyílt ülésen erélyesen rendreutasította. Szerintük Wesselényi Széchenyi klubjának legszorgalmasabb látogatója, folyton Andrássy gróffal és Széchenyi Istvánnal együtt van, s ő vezeti Károlyi György gróft is.<sup>61</sup> Széchenyi országgyűlési szereplése, politikai ellenzékiisége, Wesselényihez fűződő jó viszonya a pozsonyi klubért (reunio), majd az abban kitervelt Nemzeti Kaszinóért, az Akadémiáért végzett munkája, lófuttatásai kihívták a rendőrügynökök állandó érdeklődését. Az öt kárhóztató jelentések Sedlnitzky rendőrminiszterhez, onnan Metternichhez, sőt a császárhoz is eljutottak, aki további megfigyelésre adott utasítást.<sup>62</sup> Azt a Metternich kancellárral folytatott beszélgetésekből eddig is tudta Széchenyi, hogy nem a magyar rendi ellenzék tartja veszedelmesnek a bécsi udvar, hanem az ancien régime liberális ellenfeleit, a szabadságjogokért küzdő, „kiabálók”-nak nevezett ifjú nemzedéket, a patrióták pártját, ahova maga is tartozik. Széchenyi a bécsi arisztokrata társaságokból régen ismerte Metternichet, 1825-ben kétszer is több órás beszélgetést folytatott vele, memorandumokat nyújtott át neki, reménykedett abban, hogy az eszes és kiválóan képzett kancellárt le tudja téríteni az abszolutizmus útjáról és megnyerheti a magyarországi reformoknak. Metternich kifejtette, hogy a császár nem adhatja fel a

<sup>57</sup> *Széchenyi naplói* I. XLVI. és II. XCII.

<sup>58</sup> Uo. I. XLVI—XLVII.

<sup>59</sup> Takáts Sándor: *Kémvilág Magyarországon*. Bp. [1980] 8.

<sup>60</sup> Uo. 9—10.

<sup>61</sup> Uo. 12.

<sup>62</sup> Uo. 6.; *Széchenyi naplói* III. X, 83, 607, 756.

korlátlan monarchia gondolatát és nem vezetheti be az alkotmányos állam rendszerét. Másrészt nyugtalan léleknek és elveszett embernek nyilvánította a nemes gróft politikai eszméi miatt, s kijelentette, hogy félti őt a következményektől. Mikor Metternich mintegy megfélemlítésképpen, ellenzéki szereplésére célozva azt mondta Széchenyinek: „Reszketek Önért”, Széchenyi bátran így válaszolt: „Én nem reszketek, mindent nyíltan teszek és semmit sem titkon.”<sup>63</sup>

A bécsi kormányköröknek Magyarország, valamint a saját személye iránti bánásmódjára a radikalizálódó Széchenyi 1828-ban megjegyezte: egy olyan monarchiában, amelyben a magyart, ha a királytól szentesített s esküvel pecsételt törvényt szentnek tartja s szeplőtleniségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak el vele [...] az üldözések egy nemének van kitéve, minő jövő vár azokra, kiknek csak az utókor fog tán valamikor igazságot szolgáltatni? Én például személyemre nézve kitűnő kegynek vehetem, ha öfelsége föl nem akasztat s életemet Isten után neki kell köszönnöm!”<sup>64</sup>

Joggal kérdezhetné valaki: ha alkotmányosságát, szabadságjogait olyan hűségesen védelmezi, miért nem lép fel Széchenyi keményebben Magyarország állami függetlensége és szabadsága érdekében, mire korának mozgalmi is serkentették volna? A kérdés annál indokoltabb, mert maga bírálja az ősokeket, hogy nem tudták az ország önállóságát megvédelmezni<sup>65</sup>, és ezt kívánta volna meg szabadság-felfogása is. Az igazsághoz legközelebb talán az a válasz áll, hogy Széchenyi stratégiája Magyarország polgári átalakulásának két nagy kérdése közül elsőrendűnek már ekkor az ország belső megerősödését, gazdaságának és művelődésének kifejlesztését tekintette, s csak azután vélte megvalósíthatónak az állami függetlenséget. A nevéhez fűződő alkotások is ezt igazolják.

Most ébred nemzettudatra és most válik liberális gondolkodóvá. Az 1820-as években magas szintre emeli magyar nyelvtudását, a nemesi szabadság iránti lelkesedését az ország egész népe iránti felelősség váltja fel, és a Habsburg-monarchia katonájából magyar hazafivá válik. A magas császári tisztségviselőknél és magánál az uralkodónál alázatos alattvalóként őrnagyi rangért kérvényező ifjú gróf lemond kapitányi rangjáról, és pontot tesz katonai pályafutására (1826). Hazafiként és a magyar művelődés elkötelezettjeként kezdeményezi az Akadémia megalapítását, az 1825—27. évi országgyűlésen a távlatokba néző, liberális fegyverzettel ellátott, Metternich által veszélyesnek ítélt „kemény ellenzék” harcosaként lép fel. Széchenyi politikai érlelődésében az a sajátos, hogy liberálissá és hazafivá válása egymással párhuzamosan következik be.

<sup>63</sup> *Széchenyi naplói* III. VI.

<sup>64</sup> *Széchenyi eszmevilága* II. 25.

<sup>65</sup> *Széchenyi naplói* I. CXLIX. és III. XX.

Fábián Ernő

## Széchenyi István szabadelvű politikai modellje

Vitathatalan tény, hogy Széchenyi István a reformkor legjelentősebb liberális demokrata politikai gondolkodójának tekinthető. Csak Eötvös József említhető mellette, ő azonban elméleti munkásságának java részét — állambölcseletét, nemzeti kérdéstről írott tanulmányát — a forradalom után fejtette ki, Széchenyi döblingi éveinek idején vagy azután. A „liberális” jelző felett sincs miért vitatkozni. Nem véletlen, hogy az eddigi legteljesebb Széchenyi-értékelés alkotója, Szekfü Gyula éppen a liberális eszméktől próbálta Széchenyi életművét megfosztani. Az olyan megfogalmazások, hogy igazi „politikai romantikus” vagy Széchenyivel „a keresztény-germán töből leválik az új ág, a keresztény-magyar” felett eljárt az idő, kimondottan eszmetörténeti kuriózumok.<sup>1</sup>

Széchenyi szabadelvűségéhez nem férhet kétség. Mindazon eszmék, amelyeket a liberális eszmeáramlat alkotott, megtalálhatók — nemegyszer eredeti formában — a nemes gróf írásaiban, politikai elgondolásaiban és kezdeményezéseiben; eszmerendszerének legfőbb értéke az ember individualitása és szabadsága. A szabadság Isten ajándéka, s mint ilyen, legfőbb jó, de nem lehet vad, rest, önkényes emberek sajátja, mert valódi lelkét csak kifejlett ember ismerheti, a nemzetek közül pedig azok, amelyek a kultúrában olyan magasra emelkedtek, hogy „mindenkinek sajátja megbecsültetik s így természetes jussa szentnek tartatik”.<sup>2</sup> Ugyanakkor a szabadság szívébe van írva az a keresztény erkölcsi elv: „Amit magadnak nem kívánol, másnak se tedd.” Nem kevésbé fontos, hogy Széchenyi szerint versengés nélkül csak egyoldalú, korlátolt szabadság jöhet létre, szabadság nélkül pedig a legkiterjedtebb civilizáció gyümölcse is keserű. A „lelki függetlenség”-nek, melyet mindenkinek, ha individuum akar lenni, el kellene érnie, négy fő sarkalata van: tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend. E négy sarkalathoz ered az a lehető legnagyobb lelki függetlenség, mely a megelégedés és a belső csend talpköve.

Liberális kortársaihoz hasonlóan Széchenyi nem valamilyen hipotetikus egész oldaláról közeledett a társadalmi valóság megértése felé: nem hitt az ideális állam, tökéletes társadalom megvalósíthatóságában. A tökéletes elkerüli az embert, tökéletes országglás, kormány, társaság és házi rend, vagy tökéletes gazdasági és kereskedelmi szisztém mind kimérák. Megelégedésre törekvő vágyaink nem érhetik el a tökéletest, csak a „lehető legnagyobb lelki függetlenség”-et.<sup>3</sup> A délibábos álmodozás helyett mindig — írásban és gyakorlatban is — a pragmatikus célkitűzést választotta a cselekvési lehetőségek legjobb kihasználásáért.

Bizonyos, hogy Széchenyi alaposan ismerte a liberális közgazdászok — Adam Smith, Ricardo Bentham — műveit. A kor kívánalmai szerint felismerte a haszonelvű gazdálkodásra való áttérés társadalmi szükségét mint a haladás alapkövetelményét. Reformjainak lényege a polgárosodás erősítése. A robotba kedvetlenedő jobbágyból önálló termelőt kell csinálni a haszonelvűség követelményei szerint, s a rendeletekkel szabályozó állam helyett „alkotásokra befogó társaságok” létesítését kell szorgalmazni. Minden gazdagság forrása a „jól elrendelt, eszes, systematizált munka”<sup>4</sup> Ilyen csak a szabad ember munkája lehet. A gazdaság másik kútfeje a belső fogyasztás. Angliában a szorgalom rugója „a közszabad-

<sup>1</sup> Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1940. 56—57.

<sup>2</sup> *Világ*, Bp. 1904. 249.

<sup>3</sup> Uo. 42.

<sup>4</sup> *Hitel*. Pest 1830. 115.

ságból okvetlen eredő felette nagy belső consumatio”<sup>5</sup> Pontosabban: nem a népesség, földrajzi fekvés, gyarmatok a meghatározók, hanem a munka és a fogyasztás. Ahol ezek működnek, több ember ébred gondolkodásra, kombinációra, szorgalomra, számosabb lesz „a politikai életben részt vevő” s a megelégedett „modoratus ember”.<sup>6</sup> Széchenyi a holdankénti két garas telekdíjjal kapcsolatban írta: ha a nemesek vállalják ezt az áldozatot, ez önmegadózást, a nép csakhamar nemzetté alakul, a lehetetlen is lehetővé válik, ha pedig visszautasítja, „hervadásban marad”, a haza bukik. Külön kiemelte, hogy jobban megértesse honfitársaival: „A hervadt nemzeti állapot nem egyéb, mint enyészet.”<sup>7</sup> A telekdíjból befolyó százmillió tőkét olyan dolgokra szerette volna fordítani, amelyek felhevítőleg és virágoztatólag hatnak az életerekre. Ez azért is fontos, mert a magyaroknak „a statusbölcseességi experimentumokban” nem szabad kimeríteniük tehetségüket. A liberális piacgazdaságot szorgalmazó Széchenyit még a gyakori erkölcsi fontolgtatások sem tudták visszafogni a pénz jelentőségének hangsúlyozásától. A mai időben — írta — „bármikép erőlködöl, fujsz, villogsz szemeiddel és kaparod is a port, hazafiui lelkesedéstül az egekbe ragadna, drága földi, bizony in ultima analysi mégis csak ott az erő, hol a pénz, ti. ott, hol az a kiállító erőnek valóságos képviselője, mit a lelketlen pénzzel összekeverni nem kell”.<sup>8</sup> Csak a jövedelmező korszerű gazdálkodással lehet biztosítani az ország népességének polgári létét és mindenekelőtt „a nemzet sorába” iktatását. A *Stadium*ban foglalta össze azokat a „józan törvényeket”, amelyek bevezetésével és alkalmazásával a nemzetté alakulás megtörténhet. Ehhez szükséges, hogy a hitel haszna és kára mindenkinek egyenlő legyen: az ősiség eltörlése, a magvaszakadásokból származó fiscalítások megszüntetése, a *ius proprietatis* (mindenki bírhat ingó és ingatlan jószággal) biztosítása, törvény előtti egyenlőség, a nemtelenek is válasszanak maguknak megyei pártvédet, a házi pénztárba és az országgyűlési költségekbe ildom szerint mindenki fizessen; vizek, utak, belvám elrendelése mindenkinek egyenlően; monopóliumok, céhek, limitációk és egyéb közszorgalmak és konkurenciát akadályozó intézkedések eltörlése — de követelte a magyar nyelvű törvényhozást, az ítéletek és tanácskozások nyilvánosságát. Nem kell különösebb erőfeszítés annak felismeréséhez — amit ezek a „józan törvények” is bizonyítanak —, hogy Széchenyi konvulzió nélküli átmenetet kívánt megvalósítani a polgári öntudatára ébredő nemzettel.

Széchenyi István reformeszméit legteljesebben a *Hitel*ben fejtette ki. Helyénvalóan írta Kemény Zsigmond, hogy e mű „egy lángésznek ragyogó és szabálytalan műve, egy higgadt tervű agitátornak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezés, az eszmékben s később az institúciókban nagy forradalmat idézett elő”, s új irányoknak nyitott tért, ostrom alá vette a „rég Magyar szabadság” fogalomösszövegét.<sup>9</sup>

A gazdasági és társadalmi liberalizmus a dolgok természetéből eredően demokráciába vezet; olyan szabadságintézményekhez, technikák alkalmazásában, jogállamiságában népképviselőkhöz, többpártrendszerhez, bírói függetlenséghez, hatalmak elválasztásához, melyben az egyén autonómiája otthonra talál és cselekvő részese lehet a szabad vállalkozásoknak és a politikai szféra formálásának. A *Napló*ban írta 1826-ban: „Az évszázad filozófiája küzdelem a népképviselői szisztéma és az abszolútizmus között. A képviselői szisztéma végül győzni fog. Mikor? Emberi szem előre nem láthatja. Kicsoda

<sup>5</sup> *Stadium*. Bp. 1905. 60.

<sup>6</sup> Uo. 67.

<sup>7</sup> *Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* (1843—1848). II. rész. Bp. 1930. 7.

<sup>8</sup> Uo. 22.

<sup>9</sup> Kemény Zsigmond: *Széchenyi István. = Sorsok és vonzások*. Bp. 1970. 244.

számíthatja ki a gátak erősségét és tartósságát, melyek az áradatot feltartóztatják?”<sup>10</sup> Csak épp az a nép lehet szabad, amely olyan férfiakkal rendelkezik, akik polgári erényekkel rendelkeznek. A szabad polgári lét feltétele a polgári erény, Széchenyi megjelölésében a politika fő feladata: lehető legkiterjedtebb szabadságot teremteni anarchia nélkül, a lehető legszigorúbb rendet hozni anélkül, hogy abból zsarnokság válnék. Olyan országban — írta a *Hitel*-ben —, ahol nem az önkény uralkodik, a törvény nem egyéb, mint a fejedelem és a nép képviselői közt való contractus. Nagy fontosságot tulajdonított a törvények szerződéses jellege mellett az alkotmányosságnak. Több helyt is kifejtette, hogy a magyaroknak olyan szabad szerkezetű alkotmánya van, amely révén szomszédjaik felett állanak. De általában nézve is: lehet, másutt fejlettebb a kézművesség, „országos mechanika”, út, híd, az élet kényelmei nagyobbak, mégis a magyar nemzet közelebb él az „igazi tökélyhez”, mert nem a művészetek, mesterségek, tudományok és az „életkelemek” felhalmozott tömege a kultúra alapja, hanem a szabadság. A közéleti szabadságot az egyénnek csak az alkotmányos lét biztosíthatja. Az önkénytől vezetetteknek, akik „üvegházi nevedékhez” hasonlatosak, mert a gondolkodás szabadságát semmi sem ébresztgeti, s így híján vannak a világosságnak, szinte minden tudásuk utánzás, majmolás, ezért kifejlődésük nemcsak parányi, hanem jobbadán félszeg is. E szövegösszefüggésekben — s ez a lényeges — a szabadság, alkotmányosság az autentikus lét feltételévé kristályosodik. Ugyanakkor Széchenyi sem az államnak, sem a nemzetnek — mint egyének feletti szubsztancia-hordozónak — nem tulajdonított meghatározó szerepet.

A demokratikus képviselői szisztéma elképzelhetetlen politikai pártok nélkül. Megalapozatlanul hivatkoznak Széchenyire azok, akik valamilyen pártok nélküli politikai pluralizmust szeretnének életre kelteni. Széchenyi nem a többpártrendszert tagadta, hanem a politikai pártok „generális fogalmak” szerinti definiálásához ragaszkodott. Azzal érvelt, hogy Angliában a Toryk és a Whigek is, az egyik és a másik is „genus”; midőn az oppositio vagy a kormánypárt alárendelt fogalom, „species”. Széchenyi azon „elmezavar” ellen hadakozott, mely az oppositót a haladás, liberalizmus, hazafiság („hazai hűség”) szinonimájának tekinti, ezért az ellenzék par excellence „a hazai erények egyedüli kútforrása”.<sup>11</sup> Széchenyi lényegében az elvtelen pártharcok elkerülésére figyelmeztetett, mert olyan időben, amikor a kormány jogszerűleg haladni akar, a hazának „legjobb tehetsége, legjobb ereje pusztá negatívokra és kisszerű ujjhúzásokra ne fordítassák”.<sup>12</sup> Ezért kell a kormánypártnak vagy ellenzéknek változtatható fogalomnak lennie. Széchenyi e fejtegetései egyáltalán nem tagadják a politikai pártok és az ellenzék létének fontosságát a képviselői szisztémában.

Szabadelvű rendszerében az oppositio a demokrácia és az önmegújulásra mindig kész mechanizmus essenciája. Széchenyi metaforikus nyelvén: az „ellenzés” oly szükséges, mint a növénynek a napsugár. „Semmi sem lehet az egész világegyetemben nyomás és ellennyomás nélkül. S csak olyan tanácskozás szül bölcsességet és áraszt áldást az emberiségre, hol szabad hidegvérű, tiszta át- és belátás vezérli a vizsgálatot és okoskodást.”<sup>13</sup> De az ellenzék ne forduljon rendetlen és „makacs fejességre”, hogy mindig feketét mondjon.

A népképviselő, ahogy az alapelveket megfogalmazták, s főleg ahogy azt gyakorolják, könnyen a többség szokásainak, érdekeinek és mentalitásának kiszolgálójává

<sup>10</sup> *Napló*. Bp. 1978. 493.

<sup>11</sup> Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 341.

<sup>12</sup> Uo. 350.

<sup>13</sup> *Hitel*. 175.



változtatható — különösen ha ezt a balítéletektől megtévesztett sokaság is felkarolja. A balítéletek oly bűbajos erejűek, hogy a legtisztább lelkűeket is elcsábítják s az egyoldalúság bajnokaivá alacsonyítják. Ebből ered, hogy a népet — a tömeget, mondjuk századunkban — gyakran letérdeltetik olyanok előtt is, akiknek becsök nem nagyobb, mint az egykori fa- vagy kőbálványoké.

A többség zsarnokságával és a balítéletes tömegekkel függnek össze a közvéleményről írottak. „Az egyetlen valóban hatalomnak nevezhető hatalom — írta John Stuart Mill —, s a kormányoké is csak akkor nevezhető annak, ha a tömegek hajlamainak és ösztöneinek eszközeivé teszik magukat.”<sup>14</sup> A tömeg mindig, bárhol is jelenik meg a színen, kollektív közepszerűség. Valamilyen talmi korszerűsítés erőltetése nélkül elmondhatjuk: Széchenyi is felismerte — John Stuart Mill előtt —, hogy milyen veszélyt rejtgetett a balítéletekről, zavart ideáktól, csalvéleményektől terhelt közvélemény. Főleg arra figyelmeztette a Nagy Parlagot, hogy a „közleket” nem szenvedélyekkel, költői ábrándozásokkal kell megterhelni, hanem közintelligenciával csinósítani. Egyébként is az ábrándsereg azon szerencsétlen kinövés, mely „a polgári kifejlést” lehetetlenné teszi. Csak a közintelligencia egyedüli valószínű erő, ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincs, „s azt a lehető legnagyobb magasságra kifejteni legszentebb hazafiúi kötelességünk, mert ennél nagyobb jót nem tehetünk hazánknak”.<sup>15</sup> Ezzel összefüggésben mintegy ellenpontként példázza, hogy a legnagyobb nemzet is szolgaságban pang vagy megsemmisül, ha a „képzeleti mánornak” enged. Azért lehet az amerikai szövetség népe vagy az angol példaadó, mert nem kalandozik „a képzeletbeli bábok” tévútjaira. A magyarok pedig azért nem érték el a lét tetőpontját, mert létezésük jobbadán inkább csak túlhév vagy pangás; nem a „polgári csinósítás”, „közszabadság” és „köz nemzetiesedés” útján haladnak, a civilizáció álfényeinek hódolnak.

Olyan „szabadköz”-t (polgári létet) kell alkotni, amelyben az egyén testi és lelki bilincsek nélkül, szabadon munkálkodhat anyagi és szellemi vágyainak kifejtésén. Ehhez nem elég átvenni és a történeti alkotmány kategóriái közé beépíteni a szabadságin intézményeket, hanem a többség zsarnokságát és a balítélés-közvélemény eluralkodását is lehetetlenné kell tenni.

Ugyanígyen éleselméjűen ismerte fel a civil társadalom jelentőségét. Első írott könyve — egy német nyelvű értekezés — az angol lótenyésztésről szólt. Lóversenyek és díjak — társas tevékenységek — alapítását ajánlotta. Célja azonban nemcsak gazdasági érdekek hangoztatása volt, hanem lótenyésztő, lóversenyző társaságok alapításával a vezető rétegeket akarta felrázni, „odúikból kicsalogatni”; mialatt lóról, tehenekről beszélgetnek, előítéleteiket, renyhéseiket reszelgesse és közértelmüket emelje. A társaságok alapításával — eredeti elképzelései szerint — a nemest és a polgárt akarta összehozni szabad gazdasági és politikai kezdeményezésre. E célból szorgalmazta a kaszinók alapítását is, mert semmi sem emelheti fel egy nemzet lelkét, semmi sem szolgál ennek gyarapítására, kiművelésére jobban, mint ha sok ember egyesül egy cél elérésére, a polgári lét megvalósítására. A „szabad köz” csak akkor működőképes, ha alulról is épül politikai részvétellel, intézmények, társaságok, közös cselekvések révén.

Széchenyi eredetisége különösképpen megmutatkozik a nemzet és a mások identitásáról („nemzetiségéről”) alkotott, a szabadelvű eszmerendszeren belül is külön szintet képviselő felfogásában.

<sup>14</sup> John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp. 1980. 130.

<sup>15</sup> *Világ*. 182.

A közakarat mindenhatóságának demokratikus elve a nemzeti eszmét is magába foglalja. A nemzeti elv ugyanis fontos kritériuma a népfelség érvényesülésének, mert a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapul, amihez a nemzet egysége és homogenitása szükséges. A szabadságjogokból az állampolgárok, a közakarat gyakorlói mint egyének részesülnek. A liberálisok Széchenyi korában, de most is, azt remélték, hogy a szabadságjogok kiterjesztésével a másságokat hordozó nemzetiségek, amelyek a többséggel együtt élnek, de különálló közösséget alkotnak, önként lemondanak nemzeti érdekeikről és feladataikról. Utópikusnak bizonyult az a hit, hogy a szabadságjogok egybeforrasztják a különböző nemzetiségeket.

A szabadságjogok egyének szerinti gyakorlása homogén, egynemű nemzetet feltételez, minthogy a közakaratot is csak ilyen nemzet képviselheti; valaki csak úgy részesülhet a szabadság javaiából, ha beilleszkedik a közakarat gyakorlói közé. E célból dolgozták ki az összes nemzetiségeket magába foglaló politikai nemzet fogalmát, amely éppoly balítéletes alkotás, mint a nemzetállam. (Különösen ott, ahol az etnikailag homogén nemzet nem valóságos, hanem elképzelt.) Ez lényegében azt jelentette, hogy a szabadságjogok elnyerését csak az identitás („nemzetiség”) feláldozásával lehet elérni, mert a népfelséget kifejező közakaratot nem lehet feldarabolni különálló politikai közösségekre ugyanazon államon belül.

Ez a lényegét nem tagadó megszorítás a liberális demokrácia eredendő bűnének is tekinthető. A doktrinér liberalizmus és a nemzetközi jogrendszer azóta is kétségbe vonja a kisebbségek kollektív jogait, valamint az önkormányzatok ésszerűségét és kivitelezhetőségét. Ugyanakkor a logika szerint egy nemzet, melynek a demokrácia a vezérlő eszméje, önellentmondás nélkül nem engedheti meg magának, hogy egy része valamilyen idegen államhoz tartozzék, vagy azt, hogy a nemzettest szétdarabolódjék. Másfelől abban a pillanatban, amidőn egyetlen meghatározott cél lesz uralkodóvá — biztonság, közboldogság, nemzeti egység, népesség-homogenizálás —, az államhatalom abszolutisztikussá válik. A liberális demokrácia önmaga ellen fordul, az egyén szabadsága és autonómiája egyszerűen elveszti meghatározó fontosságát; nem a társadalomelvűség, hanem az állam primátusa lesz uralkodóvá.

Wesselényi Miklós, Széchenyi nemzeti öntudatra ébresztője a *Szózatban* azt fejtegette — a liberális eszmerendszerrel teljes összhangban —, hogy az ország különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdekek szorosan összekapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak „tömött testet”. A nyelvi különbségek a szoros kapcsolatban elenyészhetnek, gyakran el is enyésznek, mert ami polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni. Megvalósításának egyik kritériuma, hogy közös nyelve legyen az egésznek, oly nyelv, melyet mindenki értsen, s annak megtanulása minden polgárra nézve kötelező legyen. Ezért csak annyira kell ápolni más ajkúak anyanyelvét, hogy a magyar nyelv ne gátoltassék. A nemzetiség terjesztésére az iskolákat, sőt a kisdudóvokat is fel kell használni. Mindenekelőtt a nevelés nyelvének magyarnak kell lennie, ezenkívül „a törvényhozás, törvénykezés, közdolgok folyása, isteni tisztelet” szintén magyar nyelvű legyen; szükségessé és elkerülhetlenné kell a magyar nyelv tudását tenni. Lényegében, ha nem is kívánta erőszak alkalmazását, a politikai és nyelvi egyneműsítésen keresztül képzelte el a szabadságjogok gyakorlását, a polgári lét megvalósítását. A teljes képhez tartozik: Wesselényi is felismerte, hogy vannak, akik a nemzetiséget egyedüli célnak tekintik, s ezért képesek az alkotmányos rendező viszonyokat feláldozni; a szláv mozgalmakra gondolt. Mintegy alternatívaként fogalmazta meg a keleti térség nemzeteinek: vagy alkotmányos szabad nemzetté válás, vagy orosz

provincia: De az alkotmányos szabadság Wesselényi értelmezésében nem tételezte fel a különböző identitású közösségek politikai elismerését, a nemzetiség terjesztésének feladását.

Széchenyi eszmerendszerében a nemzetiség transzcendentális, „isteni mű”; az alkotmány, amely kiemeli a jelentéktelenségből, emberi készítmény; a nemzet mint politikai community éppúgy keletkezik, ahogy a gyermekből aggastyán lesz: áthalad a serdülő-, az ifjú-, az aggkoron, és végezetül elsorvad. Egyetlen különbség: az ember porhüvelyét férgek eszik meg, a nemzet földi maradványai viszont még sokáig tovább tengődnek.<sup>16</sup> A herderi történetfilozófia életkori kategóriáit a magyarok történetére is alkalmazta. A *Stadium*ban még azt írta, hogy a magyar férfikorban még soha nem volt, 48 márciusában a magyarság fiatalságában reménykedett, de jobb szerette volna, ha minél előbb férfikorba: polgári létbe érik.

Az emberi szubjektum — az egyén, de a közösség is — azonban nem kiszolgálója a történelemnek. A lakosság értelmi súlya határozza meg az országok „kulturális és civilizációs lépcsőit”. Az intelligens nép mostoha honát kellemessé változtathatja, a kifejelettség magas fokozatát az alkotmányos polgári léttel lehet betetőzni. A *Napló*ban olvasni: „Egy célszerű alkotmány nélkül való nemzet jelentéktelen, ha tűri a célszerűtlen állapotban való maradását.”<sup>17</sup> Minden nép rendelkezik „saját elemével” — mondhatjuk, nemzetiségével —, de ez nem garanciája fejlettségének, még kevésbé van ezzel predesztinálva uralomra vagy valamilyen küldetésre; a magasabb stádiumot el kell érni, meg kell valósítani, ha nem akar ama „zagyvalék népek” közé kerülni, akik minden nemzeti jellem és alkotmányos formák nélkül is boldogak.

Egy nemzet felemelkedése „magasabb lépcső Istenhez”. Minden nemzetnek isteni megbízatása is van, hogy külön-külön, saját pályáján haladva ajándékozza meg az emberiséget, azért nem élhet a Földön oly alávaló nép — még a zagyvalék népek sem —, melynek elpusztulása az egész emberiségre, sőt a Kozmoszra nézve ne volna veszteség.

Széchenyi minden lakosnak az emberiség közös javaiból való juttatást, mindenki politikai létét tekintette a politikai gyakorlat legfontosabb feladatának, hogy a haza minden állampolgára részesüljön azokból a szabadságjogokból, amelyek nélkül hiteles, emberhez méltó életről nem beszélhetünk. E feladat teljesítéséhez nem tartotta szükségesnek a közhatalmat gyakorló homogén politikai community nemzetiségének terjesztését a másságok (identitások) rovására. Ismét emlékeztetnem kell arra, hogy Széchenyinél a nemzetiség „isteni mű”, amelyben emberfia nem tehet erőszakot. A *Hitel*ben írottak szerint pedig „a nemzetiség nem egyéb, mint rokonok közti szeretet, barátság, s a familiabeli becsület fentartását eszközölő ébredés; ha pedig mélyebben tekintjük, mint előbb érintém, akkor az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekibe szőtt természeti tulajdon, mellyet az önbecs megsemmisítése nélkül szinte olly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív-kiszakíttatása után világunkon többé élni nem lehet”.<sup>18</sup>

A nemzetiség e megfogalmazásokban a hiteles emberi létezés alapkövetelménye. Széchenyi elsőrendűen a magyarokat akarta magyarosítani magasabb műveltséggel,

<sup>16</sup> Herder történetfilozófiája szervesen beépült Széchenyi liberális eszmerendszerébe: „A gyermek- és ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb és legnemesebb tulajdonságok, a férfikorban nagy dolgokat nem láthat az ember, a napi érdek — nyereség, előny, hatalom — a cselekvés fő mozgatója, aggastyán korban vannak azok a népek, akiknek ereiben a vér bágyadtan kering.”

<sup>17</sup> *Napló*. 119.

<sup>18</sup> *Hitel*. 70.

emelkedettebb szellemmel és közerkölcsiséggel. Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, nem jelenti azt, hogy feltétlenül magyarrá kell lennie. A nyelvet meg lehet tanulni mechanikusan, de a nemzetiséget nem, mert az az egyénnek nemcsak a nyelvét, hanem egész lelki és értelmi struktúráját meghatározza. Híres akadémiai beszédében (1842) fejtette ki, hogy a nyelvnek pengése korántsem dobogása a szívnek, a nemzetiség erőszakos terjesztésére nem alkalmazható sem „nyelvmester”, sem preparandia, semmi olyan, ami „kuruzslóként csak külsőleg hat”. A nemzetiség erőszakos terjesztése különösen a német és a szláv tengerben a nemzet pusztulását is okozhatja, mert a legkisebb erőszak is ellenhatást vált ki.<sup>19</sup>

Természetesen Széchenyi sem kerülhette ki az asszimiláció problémáját. Nem tekintette természetes folyamatnak „minden nemzetnek egy testbe olvasztását”, a népek évrázsaiban olvasható egybekeverését. A *Világban* a gallusok és az angolok példáját említi, akik valaha sok kisebb nemzetből voltak egymásra halmozva, de később erős kompakt nemzetté forrottak össze. Arra a kérdésre, hogy összeolvadhat-e a magyar, Széchenyi így válaszolt: a világtörténet tanúsága szerint a homogén és egynyelvű nemzetek, ha el is szakadnak egymástól, „legnagyobb hasznokra megint egyesülnek”, de a „törzsökös nemzetek”, mint a magyar, melynek nyelve semmi más európaival, főképpen szomszédaival legkisebb atyafiságban vagy hasonlatosságban sincs, „magokban fejlődnek individuális magasságokra vagy sarkalatiokból dülnek el”. Ha egy ország minél több heterogén részből van alkotva, annál bizonyosabb, hogy a közjó bekövetkezik.<sup>20</sup> Egy nép beolvadási veszélybe akkor kerül, ha minőségi súllyal jó érintkezésbe, mert aki erkölcsileg vagy szellemileg bármily kicsivel is felsőbb, az terjeszt, a hajszállal alantibb csorbít.<sup>21</sup> Az életképes nemzetnek olvasztói szerepre kell emelkednie, de ahhoz nem lehet erőszakkal eljutni, rokonszenv terjesztése helyett külsőleg hatni, grammatika tanításával, parancssal, hatalmi szóval és más rafinált praktikákkal. Ha a nemzet hatni akar etnikai környezetére, „ideál-nép” (eredetileg „nép-ideál”) legyen: olyan minőségi közösség, amely minden vonatkozásban, társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyaránt példaadás erejével vonzza magához a vele nem azonosat.<sup>22</sup> A magyar csak úgy boldogulhat az asszimiláció vonatkozásában is, ha „szellemileg magasb” lesz, és a magyar nyelv, miután a törvény nyelve lett (tehát nem latinul írják a törvényeket), „minden túlbuzgóság többé nem sympathyát, hanem antipathyát gerjeszt”.<sup>23</sup>

<sup>19</sup> Nem áll módomban az akadémiai beszéd visszhangjának teljes áttekintése, ezért csak a jelentősebb megnyilatkozásokra, véleményekre hivatkozom. Pulszky Ferenc szerint Széchenyi szarvakat adott a pánszláv és illír mozgalmak szításának. Másfelől Hellász nem olvasztotta be minőségével a mellette élő temérdek barbárokat, éppen ezért pusztán civilizáció által „fajtánkat az enyészettől meg-nem menthetnék” (Pesti Hírlap 1842. dec. 1.). Wesselényi Miklós is nyilatkozatot küldött (uo. dec. 18.), amelyben cáfolta, hogy a szláv mozgalmakat a magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozná. A szláv mozgalmak egész Európát fenyegetik, s létezésük tagadása egyenlő a „veszély eloltásával”. Aki e mozgalmakat pártolja — tudva vagy nem tudva — legszentebb érdekeink ellensége.

<sup>20</sup> Széchenyi *Naplójában* is megemlékezik ismerősei és barátai elhidegüléséről. A beszéd utáni napokban írta: „Pulszky még egészen sápadt a dühtől... Deák keresztül néz rajtam...” (*Napló*. 992.)

<sup>21</sup> *Világ*. 72.

<sup>22</sup> Széchenyi—Kossuth idézett vitája. I. rész. 185. Széchenyi hatásának tulajdonítható, hogy Németh László is eszményi, minőségi nemzeté akarta emelni a magyart, hogy ezzel vonzza magához a környező népeket. Széchenyiről írott tanulmányánál jobbat nem találni napjainkban sem. Egy mondat mindenképpen idekíváncozik: „A Hítel, a Józan Ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a mienkben, mikor európa új lelkét a magyar gazdasági életbe be akarjuk oltani: minőség, kultúra, kert” (*Az én katedrám*. Bp. 1968. 452.). E tényen mit sem változtat, hogy a harmadik út („Európa új lelke”) járhatatlannak bizonyult. Széchenyi szabadelvű modellje napjainkban is példaadó és mozgósító erejű.

<sup>23</sup> Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 506.

Egy másik alig idézett akadémiai beszédében (1844) Széchenyi arra hívta fel a figyelmet, hogy családom azt hinni, hogy bárki is a magyar törvények által magyarrá válhat. Az írott törvények, ha nem ad azoknak életet a „köznemzeti élet”, vagy írott malasztként tespednek örökleg, vagy zsarnoki paranccsá válnak.

A *Hunniát* Széchenyi a magyar nyelv védelmében írta, azzal a meggyőződéssel, hogy a latin akadályozza a magyart Istentől nyert eredetiségének kifejlesztésében és elszigeteli a többi néptől. Nem kis elfogultsággal írta: a holt nyelv annyi mákonyt vitt a magyar vérbe, hogy a többség buta kábulatában a bajokat sem érzi. A magyar nyelv erőszakos terjesztésére szövetkezett „lány velejű” és „tompá eszű buzgalom” nemcsak nem segíti a magyart, hanem sértővé és gyűlöletessé is teszi. Ennélfogva jobb, ha mindenkit háboríthatatlanul hagynak vallása, nyelve, szokásai és nemzetisége gyakorlásában. A terjesztés vehemens buzgalmánál fontosabb a szokások nemesítése, az értelem csinósítása, az alkotmány megtisztítása „feudális szennyeitől”. Egyébként is — ez nagyon fontos transzcendens érve Széchenyinek — az Egek Ura elágazó fajtákra osztotta az emberi nemet, de előbb-utóbb mégis mindenki részese lehet mindazon javaknak, melyeket az emberi bölcsesség a természettől nyerni tud, a lelkes akarat kicsikarni képes. Mindenik népnek — azoknak is, amelyek még nem alakultak nemzetté — mosolyog a nemzeti lét anygala; ők is — tökéletesülésük révén — az emberiség láncszemét alkotják.

Tisztelni kell akármilyen kis körben élő nyelvet, életmódot, mert a legkisebb népcsoport is egy szem azon láncolatban, melyen az emberi nem a tökéletesség felé emelkedik. A *Hunniában* Széchenyi valóságos szózatot intézett az ország nemzetiségeihez: tartsa meg mindenki híven anyanyelvét, otthonától soha ne pártoljon el, hordozza kebelében gyermekkorának azon szép álmait, melyek bíborfényt derítenek földi útjára. Törekedjék mindenki a tökéletesülés felé azon sajátosságok és eredetiség alapján, melyre az Isten állítja.

Széchenyi nem tudott doktrinér lenni a különböző, transzcendentálisan meghatározott nemzetiséget hordozó másságok tekintetében. Józan descartes-i racionalizmussal, a valósághoz való ragaszkodással felismerte a másságok (identitások) együttlétének szükségességét az alkotmányos létben és a szabadságjogok gyakorlásában, ezért nem tűzte célul a nemzetbe való feltétlen beolvasztást. Ebben mély vallásossága, a keresztény európai kultúra értékrendjének egyeztetése segítette a kor kívánalmai szerinti szabadelvűséggel. E szintézis alkotja Széchenyi liberális eszmerendszerének eredetiségét. Széchenyi sehol sem emlegeti a kollektív jogokat vagy a nemzetiségi autonómiát; az akkori politikai nyelvben e fogalmak nem voltak használatosak, de a másságokról és a nemzetiség terjesztéséről írtak potenciálisan ezen alapkövetelményeket is magukba foglalják. E felismeréshez az európai liberálisok csak a XIX. század második felében jutottak el. „Ha egy állam keretei között — írta Lord Acton — több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítéka is. Ugyanakkor a civilizáció fő eszköze is, mint ilyen, a természeti rend és a gondviselés része, s magasabb fokú fejlettséget feltételez, mint a modern liberalizmus eszménye: a nemzeti egység.”<sup>24</sup> Azok az egyéni jogok, melyeket az egységnek fel kellene áldozni, a nemzetek szövetségében megőrizhetők. Lord Acton szerint az olyan állam, mely nem képes a különböző fajok követeléseit kielégíteni, maga fölött mond ítéletet; a sokféleség önmagában is, de szervezeten még inkább garanciát jelent az állami beavatkozás ellen.

<sup>24</sup> Lord Acton: *A nemzet fogalma*. Kritika 1990. 12. sz. 37.

A liberalizmust a XIX. század végén és századunkban eltorzította a nemzeti elv érvényesítésének erőszakos kiterjesztése. A liberalizmust a „faji expanzió” szolgálatába állították, ahogy azt Beksics Gusztáv kifejezően megfogalmazta.<sup>25</sup> Olyan intézményeket is, mint a parlament — népképviselői szisztéma —, a nemzet jövőjét biztosító intézmények közé sorolták. Ez az állam primátusának minden területen való alkalmazásában azt jelentette, hogy a szabadság-intézmények egyszeribe elvesztették eredendő hivatásukat; az egyén a szabadságát csak úgy érheti el, ha beolvad a centralizáló állam közakaratóba. Megkezdődött a nyelv és a nemzetiség erőszakos terjesztése, a másságok — többségtől, nemzettől különböző nemzetiségek — likvidálása, nemegyszer éppen a liberalizmusra való álnok hivatkozással.

A nemzetiségek erőszakos terjesztését és a különböző identitások (másságok) létjogosultságának elismeréséről írottakat csak úgy érthetjük meg Széchenyinél, ha szoros összefüggésbe hozzuk a nacionalizmusról mondott kritikájával. Széchenyi mindenekelőtt a nacionalizmus első ideológiai kritikusai közé tartozik. Természetesen írásaiban e kifejezéssel, hogy nacionalizmus, sehol nem találkozunk. Az egykori huszárcapitány — aki oly későn tanult meg magyarul — tehetségére vall, hogy olyan nyelvi kifejezéseket alkotott, amelyek eredeti módon fejezik ki a nacionalizmus lényegét. Széchenyi szakadatlan küzdelmet folytatott a téveszmék és vakhév ellen. A nacionalizmus jellemzésére különböző írásaiban a következő kifejezéseket alkalmazta: *túlhev, csalálmok, füstphrázisok, bájhangok, balfogalom, kéjábránd, balvélemény, önámítás légvárai, agylobosság, lágyvelejű csábfény, szódagály*. Mindenik kifejezés irracionalizmust, észellenességet jelöl, a józan mérlegelés és döntés tagadását, a valóságosan létező zárójelbe tételét, a képzelet és a szenvedélyek uralkodását. A nacionalizmus Széchenyi szóalkotásaival jellemezve: *kéjábránd, agylobos önámítás, csaláalom*.<sup>26</sup>

Széchenyi megkísérelte ideológiakritikáját elméletileg is megalapozni. A *Hitelben* az emberi elme fő tehetségeit a képzeletben, emlékezetben és az ítéletben jelölte meg. E három tehetség egyenlő vagy egymáshoz való aránya alkotja az egészséges agyvelőt, de ha ezek egyike nagyobb hatalmat vagy kiterjedést nyer, az a két másik tehetség kisebbitésével vagy csorbításával jár együtt. A képzelet és emlékezet felemelésével az ítélet csonkul. Leggyakrabban az elme e tehetségei közül a képzelet kerül uralkodó szerepbe.

A nacionalizmus ugyanakkor eszmezavar is, ami részben az ideák felcsereléséből ered, mert a dolgok valódi becsét, hasznát, szépségét, mibenlétét szoktuk tökéletesen és legmélyebb velejükig keresztülnézni.

Még mélyebbre hatolt a *Világban*. Az emberiségnek „a szerencsétlen ideákon” kívül sokkal nagyobb bajt okoznak „a zavart ideák”, mert azok korántsem szegeznek magukat oly erőszakosan az előmenetel ellen, mint ezek; inkább tudatlanságból erednek, ezért irthatóbbak. Ezzel szemben a „zavart ideák” a képzelgés szülöttei, a tudalékonyságban már nedvvé és vérré válnak, s mint a pestis, ragadékonyságuk által a legépebb, de még ki nem fejlett elméjüket is megfertőzik és maguk körül élet helyett halált terjesztenek.<sup>27</sup> A sokaság (tömeg) pedig később balítéleteket, zavart ideákat elfogadni, hogy legalább képzeletben elérje az ígéret — a nemzeti beteljesülés — országát.

<sup>25</sup> L. Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai* (Tip. 1899) megfelelő részeit.

<sup>26</sup> Széchenyi egyébként is olyan új szavakkal gazdagította a magyar nyelvet, mint *alkotmány, Budapest, erőmű, fúvattyú, hevenyét, kezdemény, kísérlet, működés, műtét, osztalék, sugárút, szabatosság, véderő*.

<sup>27</sup> *Világ*. 143.

Széchenyi nacionalizmuskritikája sohasem volt időszerűbb, mint napjainkban. Kelet-Közép-Európa nemzetei a képzelet és a zavart ideák uralma alatt élnek; nem azt képzelik magukról, amik valójában.<sup>28</sup> Kitalált őstörténettel, a történeti múlt hazug korrigálásával és szemérmetlen csinosítgatásával, magasabbrendűségük hangoztatásával, állandósított ellenségképpel igyekeznek nemzetiségüket e másságok (kisebbségek) rovására kiterjeszteni, hogy elérjék a nemzeti beteljesedés édenét: a homogén nemzetállamot. De ugyanilyen kitaláció a nemzetállam is, amelynek erősítését, hatalmának kiterjesztését állandóan fokozzák, olyannyira, hogy az a formailag létező demokratikus intézmények működését teljesen megbénítja. A valóságban e térségben csak soknemzetiségű államok vannak. A vélt vagy valós egzisztenciális félelem készíti e nemzeteket a társadalom nemzetiségi homogenitásának erőszakolására. E térség stabilitása és az organikus nemzeti fejlődés csak a nemzeti tudathasadások megszüntetésével érhető el.

Széchenyinél a terápiára vonatkozóan is találunk eligazítást: az önismeretet. Már a *Hitel*-ben kiemelte az önismeret fontosságát. A bölcsesség azt kívánja, hogy mindenki magát, lelki és testi tulajdonságait, körülményeit, nemzetiségét, vagyonát, hazáját oly tökéletesen ismerje, amint azt „agyvelői ereje” engedi, mert a cselekvés oly szoros összeköttetésben áll a körülállások mibenlétével, hogy csak „ebből folyhat józanon”.<sup>29</sup>

Az önismeret nemcsak az egyénnek szükséges, hanem a nagy emberi közösségeknek is. „Jaj azért azon nemzetnek is, mely nem a létező realitás, s nem az idő által felképezett tapasztalás útmutatása után kormányoztatik, de valami képzelet és phantázia sugta emésztetlen teoriák és experimentek szerinti zsarnokoskodásnak esik martalékaul.”<sup>30</sup> Epochális fordulat csak akkor lesz, ha a kelet-közép-európai térség nemzeteinek sikerül az önismeret serlegét a legmélyebb cseppjéig kiüríteni. Enélkül a tudathasadásos állapot kezelhetetlen marad.

<sup>28</sup> L. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. = Válogatott tanulmányok.* Bp. 1986. II. 185—265.

<sup>29</sup> *Hitel.* 27—28.

<sup>30</sup> Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 665.

Benkő Samu

## Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek korabeli erdélyi fogadtatása

Kancák és mének magyar fülnek furcsán hangzó, idegen neveihez társítva figyel fel először az erdélyi újságolvasó a Széchenyi névre. A tenyészállataival díjakat nyerő huszártiszt a lóversenyeken bizonyítja, hogy nem főuri dilettáns, hanem lovakhoz értő szakember. Ezt hamarosan könyvvel is igazolja. *Lovakról* írott munkájának példányai a Kolozsvári Református Kollégium diák-olvasóegyletének pecsétjével, illetőleg Gedő József és Gyulai Lajos tulajdonosi bejegyzéseivel arról tanúskodnak, hogy Széchenyit, az író, első műve megjelenésekor, azaz már 1828-ban befogadták az erdélyi olvasók, főleg a fiatalok.

Áttekintve a Széchenyi naplóiban, levelezésében előforduló erdélyi neveket, valósággal elcsodálkozunk, hogy az a szegényes ismeretanyag, mellyel a Wesselényi Miklóssal való találkozás, illetőleg 1821-es erdélyi útja előtt rendelkezett, mennyire kibővült, és hogy milyen sok, több esetben milyen mély s tartós kapcsolatot épített ki erdélyi közéleti személyekkel.

A szakirodalom néhány esetben — Trócsányi Zsolt, Maller Sándor, Szilágyi Ferenc és Csetri Elek kutatásainak köszönhetően — kimerítő képet festett Széchenyi erdélyi kapcsolatairól, így világosan áll előtűnk, hogy két földink: Wesselényi Miklós és Kőrösi Csorna Sándor milyen nagy hatással voltak rá.<sup>1</sup> Az elsőtől honfiúi felelősségtudatot, az anyanyelv köteles megbecsülését, a másiktól önmegtágadást, vasakaratot és áldozatkészséget tanult.

Hogy Erdélyben kik és mit tanultak Széchenyitől, azt már nehéz volna itt felsorolni, hiszen olyan íróktól kezdve, mint Bölöni Farkas Sándor, Újfalvi Sándor, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Pálffy János, el egészen vidéken élő nevelőkig, állami és törvényhatósági tisztviselőig, az olvasótársaságokba tömörült diákokig már-már megszámlálhatatlanok hívei.

Korszakos hatásának érzékeltetésére csak néhány bizonysgát soroljuk fel a Széchenyi-életmű erdélyi jelenlétének.

Mellőzzük ez alkalommal a gróf Teleki Józsefhez és a báró Jósika Samuhoz fűződő kapcsolatainak tárgyalását, márcsak azért is, mert az elsővel nem mint Erdély fő kormányzójával, hanem mint a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, a másodikkal pedig nem mint Erdély bécsi udvari kancellárjával, hanem mint az önkényuralom idején a császárvárosban élő sorstársával állott közelebbi összeköttetésben, és másrészt ezeknek a különben érdekes kapcsolatoknak az ismertetése óhatatlanul szétfeszítené ennek az előadásnak a kereteit.

A gyermekcipőjéből lassan kinövő erdélyi hírlapirodalom munkatársai a kezdeti rövid, a lóversenyek eredményeiről szóló hírek közlése után hamarosan elemző írásokban is foglalkoznak Széchenyi alkotásaival. Így aztán gyors egymásutánban megjelenő könyveiről éppen úgy tudósítják az érdeklődőket, mint azokról a vállalkozásokról, melyeknek ötlete, szervezése, irányítása az ő nevéhez kapcsolódik.

<sup>1</sup> Vö. Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965; Széchenyi István—Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók*. Szerk. Maller Sándor. Bp. 1986; Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csorna Sándor és Széchenyi István*. Magyar Nyelv 1968. 70—72; Csetri Elek: *Kőrösi Csorna Sándor*. Buk. 1984. 216—219.



Az egyének összefogására és áldozatvállalására épülő új polgári intézmények: kaszinók, gazdasági és művelődési egyesületek Erdélyben is Széchenyi útmutatására jönnek létre. A kezdeményezők és megvalósítók erről gyakran tanúságot tesznek.

Az emberek egyesítésének és közös célú munkálkodásának legmegfelelőbb keretét Széchenyi a kaszinó intézményében fedezi fel. 1826 novemberében lát hozzá a pesti kaszinó előkészítéséhez, s 1827 májusában, az első pesti lóverseny alkalmával már áll az új intézmény. Híre hamar eljut vidékre, és az alapító írásaiban biztatja is egyre szélesedő olvasótáborát, hogy minél több helyen hozzák létre a „polgári erény” eme szálláshelyeit, mert „a’ Casino semmi egyéb mint műhely nevezetesb kelleme ’s hasznok kiállítása végett, azaz: semmi egyéb mint eszköz, melly által magasb czélok érthetnek el”.<sup>2</sup> A cél pedig „a nemzeti értelem lehető legnagyobb kifejtése”, egymást tisztelő, művelt emberek összefogása által.

Az 1832 januárjában induló pesti lap, a Jelenkor már rendszeresen közli a híreket, hogy hol, mikor alakult kaszinó, illetőleg olvasóegylet. És mivel e lapnak volt *Magyarország és Erdély* című rovata is, természetes, hogy megtaláljuk benne az Erdélyben létesített kulturális műhelyekre vonatkozó híreket.

Az erdélyi sajtó szintén Széchenyi szellemében sürgeti a kaszinók felállítását. A kolozsvári Nemzeti Társalkodó egyik álnévvel megjelent cikkében a városok kezdeményező szerepét hangsúlyozza: „a’ pallérozódottság és nemzetiség boldogító szelleme, a’ számosabb gyülekezetek helyén, a’ tudományok, mesterségek és jóllét fészkeiben, a’ városokban eredve, onnan mintegy erkölcsi napból terjesztette jóltevő világát az egész nemzetre”. Jó lenne tehát minden városban kaszinót alapítani, de — jegyzi meg a cikk írója — „ezen célra egy hely sem volna alkalmasabb az egész országban, mint Kolo’svár”. Minden jel szerint az itt létesítendő kaszinó lenne az a hely, ahol a társadalmi összefogás üzöbe vehetné „az elaljasodás és elkorcsosodás szellemét”. és megmutathatná ország-világ előtt, hogy „az egyesült erő nagy siker”.<sup>3</sup>

Böloni Farkas Sándor már évekkal e cikk megjelenése előtt hozzászólt, hogy a „serdülő generáció formálására” és a „meglettebb értelem érlelésére” egy *olvasószobát*, illetőleg *kaszinót* hozzon létre Kolozsváron.<sup>4</sup> 1833-ban, a kolozsvárral szinte egy időben kezdi el működését a tordai, a nagyenyedi, a szilágysomlyói és a zilahi kaszinó. Az alakuló üléseken mindenütt megemlékeznek a Széchenyitől nyert indíttatásról.

Széchenyi vetése jó termőtalajra talált. Bizonyosság rá, hogy a rendőrség titkos ügynökei hamarosan jelentéseket írnak a vidéken alapított kaszinókról. A budai hadosztályparancsnok arra figyelmezteti Széchenyit, hogy minden kaszinó tövis a kormány szemében, mert azok „a liberalizmus és hungarizmus központjai”.<sup>5</sup> A Bécsben működő kancelláriák pedig, mind a magyarországi, mind az erdélyi, nem késlekednek intézkedni, hogy a helyi hatóságok a legszigorúbban ellenőrizzék a kaszinók tevékenységét.<sup>6</sup> Mindezek ellenére a kaszinók száma gyarapszik, és egyre többnek a vezetősége lép közvetlen érintkezésbe Széchenyivel. A sajtó pedig nem szűnik meg rendszeresen hírt adni az országos mozgalommá terebélyesedő kaszinó-alapításokról. Az Erdélyi Híradóban 1840-ben ilyen tudósítást olvasunk: „Széchenyi István gr. folytonos munkássága legszebb

<sup>2</sup> Széchenyi István: *Világ*. Pest 1831. 348.

<sup>3</sup> Hazafi Mihál: *Erdélyi Casinóról*. Nemzeti Társalkodó 1832. Második félészendő 113—121.

<sup>4</sup> Vö. Böloni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Szerk. Benkő Samu. Buk. 1966. 23.

<sup>5</sup> *Gróf Széchenyi István Naplói* IV. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1934. 274.

<sup>6</sup> *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* I. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1927. XXVII—XXVIII.

következményei hazánkban többi közt a' casino-egyesületek. Nagy-Károlyban 3 év óta létezik már illy egyesület 's haszna határtalan. 187 különböző születésű, vallású és rangú férfi tartozik a' kitünőbb műveltség e' szép körébe, és egyesülten szépíti művelt társalgással életét. Ez egyesület könyvtára már is igen számos, főleg, ha tekintetbe vétetik, hogy még csak 3 év óta létezik".<sup>7</sup>

Széchenyi örömmel regisztrálja a kaszinók számának gyarapodását, hálásan nyugtázza az Erdélyből érkező beszámolókat, a szervezők állhatatos buzgalmát, de figyelmezteti őket, hogy a nemzeti kultúra terjesztésében ne tűrjék meg az erőszakosságot. A nagyenyedi kaszinóhoz 1834. augusztus 10-én kelt levelében az elismerés és a féltő aggodás hangja egyaránt megszólal: „Hogy a' Pesti Casino útján rokon hazánkban több Casinok indultak meg, azon, nem mondhatom, mennyire örvendek. Örvendeni is fogok a' léleki kifejlődésnek illy intézetein mindig, míg azokban csínosodás, nemzetiségünk erőtetés [!] nélküli terjesztése, műveltebb szokások 's szebb divatok fognak uralkodni. — De én leszek viszont legelső a' Mindenható előtt azok elpusztulásáért esedezni, ha azok valaha a mindent eldisztelenítő betyárságnak és sötét czimboraságnak fészkeivé aljasodhatnának le.”<sup>8</sup>

Erdélyt dicséri, és józan „állhatatosságot” tanácsol itteni híveinek abban a levélben, melyet 1835; augusztus 22-én írt Teleki Domokosnak, a marosvásárhelyi kaszinó igazgatójának. Megköszöni, hogy a vásárhelyiek kaszinójuk tiszteleti tagjává választották, majd így folytatja: „Erdély tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély Hölgye nem szégyenlette Magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátságait; és annyi visszaemlékezetek varázsolnak minden hű Magyar, ki korszak lenni nem tud, Erdély mult történetibe, hogy minden megtiszteltetés, melly onnan jó és Magyar illet, kedvesnél csak kedvesebb lehet!”<sup>9</sup>

Az Erdélyből Széchenyinek címzett levelek kérést és felajánlást egyaránt tartalmaznak. A Székelyudvarhelyi Református Kollégium például arra kéri, hogy könyvtárát ajándékozza meg műveinek egy-egy példányával<sup>10</sup>, a nagyenyedi kaszinó viszont „a' magyar academia alaptökeje nevelésére Széchenyi István másodelnök úrhoz, mint azon egyesület tiszteleti tagjához, száz váltó forintokat küldött” azzal a kéréssel, hogy azt továbbítsa a „társaság tőkéinek gyarapítására”. Köszönő levelében Széchenyi 1837. július 17-én az adományban megtestesülő morális erőt magasztalja: „nem eléggé ismételtető igazság az, hogy csak úgy tarthat számot nemzetünk a valaha felderülhető dicsőség fénypontjára, ha minden tagja, kicsiny vagy nagy, tehetsége szerint járul a' Haza' szent oltárához, és járul tettel, sikeres tettel, mert egyedül tett ad lelket a szónak, sikertelen erőpazárlás pedig rosszabb, mint nemlét.”<sup>11</sup>

A kolozsvári kaszinó és a többi új erdélyi egyesület körül oly sokat buzgólkodó Bölöni Farkas Sándor nemcsak „szervezéstudományt” tanult Széchenyitől, hanem irodalmi műformát is. Belegabalyodva a romantika zseni-elméletébe, hosszú időn át a

<sup>7</sup> Erdélyi Híradó (a továbbiakban: EH) 1840. július 28.

<sup>8</sup> A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára: Széchenyi-gyűjtemény (a továbbiakban: SzGy) K 210/1. *Széchenyi István leveleinek másolati könyve. 1828—1835.* 86. — A levelet a kaszinó következő közgyűlésén, 1835. február 13-án felolvasták: a tagok „mély csennel 's figyelemmel hallgatták a' tárgyára 's tartalmára nézve egyaránt nagy becsű levél minden szavait”, megéljenezték íróját, a kaszinó „első tiszteletbeli tagját s díszesítő fényét”. EH 1835. február 24.

<sup>9</sup> SzGy. K 210/1. 145.

<sup>10</sup> Széchenyi 1839. március 12-én közli a Székelyudvarhelyi Református Kollégiummal, hogy teljesíti a kérést és küldi a kért könyveket. SzGy. K 200/2.

<sup>11</sup> SzGy. K 197/38. Vö. EH. 1837. július 15.

tehetségével semmiképpen sem konvergáló költői műfajokban próbálja Schillert vagy még inkább Kazinczyt követni, míg végre Széchenyi értekező prózájában megtalálja azt a felszabadító példát, mely élményeihez igazítva segítségére lesz abban, hogy formába öntse remek útirajzát és naplóját. Olyan könyvet ír, melyet Széchenyi „legkedvesebb kincsei közé számlál”<sup>12</sup>.

Bölöni Farkas kezdeményezése nyomán a kolozsvári kaszinó köréből nő ki a Vasárnapi Újság című népszerű lap is, mely 1834 és 1848 között, Brassai Sámuel szerkesztésében sokat tesz a kiművelt emberfők számának gyarapítása érdekében, s ezenközben hűségesen terjeszti olvasói körében Széchenyi eszméit.

Nem véletlen, hogy ahol Erdélyben élénk kaszinói élet bontakozott ki, ott a törvényhatósági gyűlések szónokai is egyre gyakrabban veszik szájukra a Széchenyi megfogalmazta reformeszméket, és gondolataira mindmegannyi sarkigazságra hivatkoznak. A városi és vármegyei közgyűléseken egymás után hangzanak el arra vonatkozó javaslatok, hogy valamilyen formában adják nyilvános jelét hálájuknak és Széchenyihez való ragaszkodásuknak. A városok polgárjoggal tisztelik meg, a vármegyék táblabírájuknak választják, másutt életnagyságú képe megfestését határozzák el — így Bihar megyében —, utóbbihoz Széchenyi úgy járul hozzá, ha a kép megfestését Barabás Miklósrá bízják.<sup>13</sup>

A sokféle kitüntetés között a legszemélyesebbnek Alsó-Fejér vármegye ötlete bizonyult: ők „a’ derék hazafi grófot” aranytollal „határozták megtisztelni”. Az átadás — olvashatta a kor újságelőfizetője — „szerény, kisdéd, de annál őszintébb jelentésű innepséggel történt meg august. 24ikén a’ nemes gróf ur szállásán Pesten”.<sup>14</sup> Gyulaféhevári Farkas Sándor<sup>15</sup> és Horváth Ferenc két erdélyi ifjú kíséretében adta át a megye ajándékát. A bensőséges családi ünnepélyen Farkas Sándor felköszöntő beszédében — többek között — elmondta, hogy a Széchenyi gyűjtotta fáklyának a fénye az ő szűkebb hazájába is beszüremkedett. A beszédből kitetszően a derék nagyenyedi követek ellenzéki megbízóiktól azt is feladatul kapták, hogy Széchenyit a perbe fogott Wesselényi Miklós melletti kiállásra ösztönözzék.<sup>16</sup>

Széchenyi Pozsonyból 1835. november 9-én keltezett, terjedelmes levélben köszöni meg a tollat és az üdvözlő szavakat, anélkül hogy Wesselényi nevét említene, de mindenképpen az ellene indított hajszára utalva, azzal biztatja „a szomorú állapotban” élő erdélyieket, hogy a „Szent Igazság” előbb-utóbb diadalmaskodik. No de idézzük kissé részletesebben a nagyenyediekhez szóló intelmeket: „A’ Magyarnek semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége mint önmaga. ’S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrájk minden lapjait diszteleníti, sehol egyebütt, mint Nemzetünk tenger-hiuságában ’s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első ’s vezető vágyott lenni, igaz szó sérté, hízelgés könnyen bilincselé; — mibül mind azon határtalan rossz áradott szegény hazánkra szünetlen, mit a’ megbántott hiuság, bosszut-szomjazó agyarkodás ’s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak.

<sup>12</sup> Bölöni Farkashoz intézett, 1834. szeptember 10-én Orsován kelt levelét 1. *Gróf Széchenyi István levelei* I. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1889. 498-499.

<sup>13</sup> Széchenyi István levele Bihar vármegye Rendjeihez. EH 1836. május 7.

<sup>14</sup> EH. 1835. október 3.

<sup>15</sup> Jelen történeti munkák szerzőinél is előfordul, hogy Gyulaféhevári Farkas Sándort, a nagyenyedi kaszinó alapítóját összetévesztik Bölöni Farkas Sándorral, az észak-amerikai utazóval. E felcserélés oka éppen az, hogy mindketten hű emberei voltak Széchenyinek, aki őket emlegetve, nem minden esetben tünteti fel előnevüket. Vö. *Erdély története* III. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. 1268.

<sup>16</sup> Paszlavszky Sándor: *Gr. Széchenyi István aranytolla*. Hazánk. Történelmi Közlöny X(1888). 78—79.

Vegyük például a ' Multat, 's tanuljuk meg elvégre az Önmegtágadást, a polgári erények e' legnagyobbikát; 's Hazánk boldogabb sorsa biztos. Mert önmegtágadás türodelmet szül, nagyobb tulajdonoknak irigyül utat nem zár, 's örömit a' közjóban, közszerencsében, 's nem személyt-érintő diczéletben 's jutalomban leli. 'S mi legfőbb pánczélul szolgál a' nemzetiség mind azon megtámadásai ellen, millyeket a' Világ nemzet-nélküli selejtesei minden időben 's szünet nélkül koholtak az emberiség lelkesb része ellen."<sup>17</sup>

Széchenyi műveiről Erdélyben az első komoly, részletes cikket (neve feltüntetése nélkül) Brassai Sámuel írta. Nevét a W betű mögé rejtő szemleíró azzal kezdi — különben magának is első, nyomtatásban megjelent — polémikus hangvételi cikkét, hogy a *Hitel* és a *Világ* megjelenése után „méltatlanul gáncsoskodók” léptek a színre. A bírálók súlyos hibájául rója fel vakságukat: nem veszik észre, hogy Széchenyi két könyvével egy új tudomány jelent meg a magyar művelődési életben: „A' »Hitel« 's »Világ« azon csak kevés tizedek előtt szinte ujonnan teremtett tudomány némely ágait világítják, melynek politica oeconomia a' neve, 's mivel benne semmit sem találhatni a' mi ezen tudomány Quesnaytól Ricardoig közönségesen elesmert legjózanabb elveivel ne egyeznek, sőt ezen elveknek Magyarországra alkalmaztatása is éles szemet 's gyakorlott ítélőképességet láttat, méltán következtetjük, hogy Széchenyit e' tárgyban Mesternek kell esmernünk.” A cikk írója kellő gúnnyal állapítja meg, hogy Széchenyi és bírálói között nagyságrendbeli különbség van: „Valóban bosszankodás — felhevült bosszankodás fog-el, ha megtekintem ezek a' sas hátán felemelkedett ökörszemek miként akarják leczkézni mestereket, 's egyfelől nagy alázatossággal 's complimentekkel melléje lépven, másfelől miként próbálnak lehúzni róla minden írói érdemet.” S miután a bírálók mondvacsinált gáncsait visszautasítja, Brassai így összegzi mondandóját: „bérekesztésül kimondom saját ítéletemet, hogy Gróf Szécseny [!] Istvánt egy tárgyhöz jól értő, méj béléatással bíró, szellemeli eredeti írónak tartom...”<sup>18</sup>

Lassan Erdélyben is hírértéke lesz mindennek, ami Széchenyi körül történik. Megírják, hogy állóhidat szándékszik építeni Buda és Pest között<sup>19</sup>, Londonban hatalmas pénzért „gőzerőműveket 's más nemű műszereket vásárolt össze” a hajózás „könnyítése és bátorságossá tétele” érdekében<sup>20</sup>, a Dunán és a Tiszán tett hajóútjaival új irányt kíván szabni a folyamhajózásnak.<sup>21</sup> De az erdélyi újságokban helyet kap az ittenieknek az a reménysége is, hogy fertelmesen rossz útjaik javítására, illetőleg újaknak az építésére támogatást kaphatnak tőle.<sup>22</sup> A vasút dolgában szintén belé vetik bizodalumukat. 1848-ban akadnak Kolozsváron olyan választópolgárok, akik azért javasolják Széchenyit országgyűlési képviselőnek, „mivel Kolozsvárnak vas-útpályára van szüksége 's ennek kivihetése leginkább a' tisztelt gróf úrtól függ”. Brassai Sámuel lapja, a Vasárnapi Újság ízléstelennek tartja a fenti indoklást, mert az azt feltételezi, hogy Széchenyit le lehet kötelezni egy képviselői mandátummal, hogy „előleges felpénzeléssel lehet kivívni” nála valamilyen ügy sikerét.<sup>23</sup>

<sup>17</sup> SzGy.K 210/1. 177.

<sup>18</sup> W: *Gróf Széchenyi [!] István és Birálói*. Nemzeti Társalkodó 1832. Első félészentendő 273—282, 289—295 és 305—319. Vö. Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Buk. 1971. 189—190.

<sup>19</sup> EH. 1833. június 25.

<sup>20</sup> EH. 1834. május 6.

<sup>21</sup> EH. 1833. szeptember 24., 1834. december 13., 1836. november 19.

<sup>22</sup> Pálffy János: *Viszhang* [!]. EH. 1842. május 10.

<sup>23</sup> „Több kolozsvári választók” aláírással megjelent nyilatkozat. Vasárnapi Újság 1848. június 19.

Széchenyi politikai vitáinak híre természetesen Erdélybe is eljutott. A magyar művelődési életben már korábban is voltak késhegyre menő polémiák — gondoljunk csak a hitvitákra vagy a nyelvújítás körüli tollesatákra —, de a vitáknak széles körű olvasóközönsége csak a Széchenyi—Dessewffy, majd a Széchenyi—Kossuth szellemi párviadal nyomán támadt. Újságcikkek, levélbeli reagálások bizonyítják, hogy az erdélyi tollforgatóknak az a liberális csoportja, mely az Erdélyi Híradó körül tömörült, a *Hitel* megjelenése után támadt vitában egyértelműen annak szerzője mellett foglalt állást, a Kossuthal viaskodó Széchenyivel azonban már nem ért mindenben egyet. Wesselényi különösen sokat tesz annak érdekében, hogy az erdélyi publicisztika Kossuth mögé sorakozzék fel.<sup>24</sup>

Mindjárt *A Kelet népe* megjelenése után Katona Miklós — kvietált katonatiszt, Wesselényi Miklós híve — arról írt, hogy a könyv nem tudta kikezdeni Kossuth Lajos növekvő népszerűségét: „A’ sokszor emlegetett, aggodalommal várt »Kelet népe« megjelenék, ’s minden, ki ösmerve szerzője nagy nevét, gyanítva a’ hon legkedveltebb hírlapja jeles szerkesztője elleni czélzatát, olly részvéttel ragadta el, hogy első kiadása, mint értesemre esett, mielőtt a’ távolabb megyeiek megkaphaták, már el volt kelve... De sokaknak, szerfelett sokaknak nem tetszhetett, hol Kossuth Lajosra alkalmaztatja okoskodásait; hol a’ revolutio syllogizmusát emlegeti; hol Kossuth módját Mirabeau, Danton, Robespierrehez, ’a több másokéhoz hasonlítja.” A Széchenyivel egyet nem értők számosan vannak, s nyilvánosan is bizonyosságát adják, hogy a megtámadt Kossuth pártján állanak. „Ezek közül egy számos csoport — folytatja írását Katona Miklós — június 27kén Kossuth Lajost számtalan égő szövétnak fényénél éjzenével tiszteie meg bizonyítékul: mennyire vonta el e’ röpirat tőle a’ közkedvességet.”<sup>25</sup>

Az Erdélyi Híradó többször is visszatér a vitára. Kossuth mellé állva is hangsúlyozza Széchenyi „polgári erényeit”, és leszögezi: „meg vagyunk győződve arról, hogy páratlan hazafi-érdemeinek súlyát ha a’ *Kelet Népe* nem könyvité is a’ mérlegben, de terhelni sem fogja egykor a’ történezsnet bírói széke előtt”.<sup>26</sup>

A hosszan tartó vitában egy X aláírású cikk szerzője ugyancsak Kossuthnak ad igazat, és helyteleníti Széchenyi harcmodorát. E vita már nem elveket tisztáz, hanem ártalmára van a közügynek — olvassuk a cikkben, mely így folytatódik: „Annyi igaz, hogy ha van tusa, melly méltán követelheti, hogy vége bevárassék, mielőtt a’ dolog érdemében bírálólág szólunk, a’ Széchenyi—Kossuth pör az... A’ nemes gróf elbizakodva kissé a’ varázs-erőben, mellyet a’ magyar szívére olly rég gyakorol, hamis játékot üz e’ hatalommal...”<sup>27</sup>

A világelemben okos kompromisszumokra törekvő Méhes Sámuelnek azonban arra is van gondja, hogy lapja ne kötelezze el magát egyoldalúan a pesti sajtóban folyó vitában, ezért a Kossuthot támogató cikkek mellett gyakran közöl olyan írásokat is, melyekből kiténik változatlan tisztelete Széchenyi iránt. Így *Hírlapvilág* rovatában elismeréssel emlékezik meg Széchenyinek a Jelenkor 1845/36. számában napvilágot látott *Általános nézetek* c. cikkéről, melyben arról ír, hogy nem lehet örökösen csak a bajokat emlegetni, a hibákat ostorozni; alkalmat kell találni az eredmények számbavételére is. A cikkíró örvend, hogy az Erdélyi Híradó és Széchenyi egy véleményen van: „Mi eddig sem tartozánk azok sorába, kik untalan jajveszékelnék a’ haza hanyatlásán, ’s most annyival

<sup>24</sup> Trócsányi Zsolt: i.m. 118—121, 474—484.

<sup>25</sup> Katona Miklós: „A’ kelet népe”, *miatti mozgalmak*. EH. 1841. augusztus 13.

<sup>26</sup> EH. 1842. január 14.

<sup>27</sup> X: *Testvérhoni viszályok*. EH. 1843. február 21.

örömebb osztozunk a' t. szerző e' nézetében, mivel épen csekély magunk, e' rovat alatt mondtuk volt egykor, a' Gróf egy, egészen más hangulatú cikkére, miként a' szunyadó erőket tevékenységre ébreszteni, talán czélszerűbb eszköz olykor a' siker fölmutatása is, mint mindig csak a' hátramaradás, nemzeti inség kiáltó színekkel rajzolója.”<sup>28</sup>

A vitázó felek közötti kiegyenlítődés keresése, a közös ügyet mindenek fölé helyező magatartás sugallta azokat a sorokat is, melyek a *Kolozsvári napló* rovatban beszámoltak Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály erdélyi útjáról. A köztisztelőnek örvendő államférfi és a költő Zsibóról érkezett Kolozsvárra. Zsibóra „egy hona fölött már csak lelki szemeivel virrasztó derék hazánkfia 's barátuk látogatására mentek volt”. Minden újságolvasó tudta, hogy a fogságban megvakult Wesselényi Miklósnak szolt a látogatás. Kolozsvár közönsége kitörő lelkesedéssel fogadta a vendégeket; Kemény Sámuel „barátságos estebédre” hívta meg őket, s miközben a pesti hírlapokban kemény csata dúlt a közéleti férfiak között, a kolozsvári vacsorán „vidám poharakat” ürítettek Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Teleki József, Széchenyi István és Kossuth Lajos egészségére.<sup>29</sup> Némi bizonyosága ez annak, hogy Kolozsvár tud — vagy legalábbis volt idő, amikor tudott — eszméket, érdekeket egyeztetni.

Abban a hírlapi vitában, amelyet az 1841-ben megjelent A Kelet népe és az 1842-ben elhangzott Akadémiai beszéd váltott ki, központi helye volt a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek; Széchenyi mindkét helyen félreérthetetlenül elutasította az agresszív nacionalizmust, és mindenkire kiterjedő nyelvi kíméletet sürgetett. Természetes, hogy a vitának erre a mozzanatára felfigyelt az erdélyi szász és román sajtó is.

Erdély nem magyar értelmiségi férfiai között kétségtelenül George Barițra gyakorolta Széchenyi a legmélyebb hatást. Főművében, a *Părți alese din istoria Transilvaniei c.* könyvében ismerteti Széchenyi életrajzát, szól külföldi utazásairól, és reformterveit felsorakoztatva különösen kiemeli, hogy olyan törvények alkotását sürgette, melyek az élet minden területén meghozzák a közboldogságot.<sup>30</sup> Egyik legjobb ismerője egyenesen szemére hányja Barițnak, hogy „túlzó apológiával veszi számba Széchenyi társadalom-politikai, gazdasági, művelődési eszméit és haladó kezdeményezéseit, amikor bizonyoságot tesz arról, hogy ifjúkorában az ő írásainak a hatása alá került”.<sup>31</sup>

Barit újságjait (kettő is volt) lapozgatva megbizonyosodhatunk, hogy Széchenyi neve minduntalan felbukkan a hasábokon, hol a hírekben, hol azokban a cikkekben, melyek hivatkoznak reá, illetőleg idéznek tőle, de az is előfordul, hogy terjedelmesebb Széchenyi-szövegek román fordítását teszi közzé a szerkesztő. A Foaie pentru minte, inimă și literatură 1841 őszén *Széchenyi István gróf úr politikai hitvallása* címmel szemelvényeket közöl A Kelet népéből.

A közzétett Széchenyi-szöveghez lapalji jegyzetben Bariț kétszer is magyarázatot fűz. Először annál a mondatnál, ahol azt írja Széchenyi: „a rám vett adónak mire fordítását nem kívánom ellenőrizni *mindaddig, míg a polgár és pór illyesbül ki van szorítva*” (Sz. I. kiemelése), Bariț csillag alatt megjegyzi: „Íme, hogy beszél Magyarország legtöbbre becsült főura! S mi több! Ez utóbbi könyvét már senki sem égeti el. Szerk.” És majd Széchenyinek ennél a mondatánál: „...szűnjék meg végkép azon botránkozató különbség, melly szerint éppen az legyeztetik egyben, mi irgalmatlanul sújtatik másban: de józan

<sup>28</sup> EH. 1845. május 13.

<sup>29</sup> EH. 1845. május 20.

<sup>30</sup> George Bariț: *Părți alese din istoria Transilvaniei* I. Sibiu 1889. 564—574.

<sup>31</sup> George Em. Marica: *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea* II. Cluj-Napoca 1978. 312.

irányba hozassék más részről azon puhaszívű ábrándozás is, mintha ki lehetne küszöbölni közülünk minden állati büntetést, márul holnapra, és mielőtt köznevelés kiemelné legalább a' nagyobb részt az állati tengés köreibül" — Bariț ismét csillagot tesz és a lap alján ezt írja: „Halljátok, halljátok!”<sup>32</sup>

Bariț éveken keresztül figyelemmel kísérte a Széchenyi és Kossuth között támadt hírlapi vitát is. Amikor erről a *Gazeta de Transilvania* 1843-as évfolyamának első számában ismertetést ír, arról is szól, hogy a román olvasóknak föltétlenül szükségük van kitekintésre, arra, hogy lássák: mi történik körülöttük. „Nehéz időkben élünk, véreim — írja —; a' körülmények nagyon szorosan parancsolják, mikép házunk álmatlan éberséggeli őrzése mellett vessünk egy komoly pillanatot a' szomszédokra is mindenfelé.”<sup>33</sup>

Bariț a forradalom és szabadságharc bukását követő időkben is elismerően nyilatkozik Széchenyiről, és halálakor életműve egészének maradandóságát hangsúlyozza.<sup>34</sup>

Széchenyi erdélyi megotthonosodásának egyik beszédes példája mutatkozik meg abban, ahogy évek teltevel ő Nagyenyedet értékeli.

A Széchenyi-naplót fordító költő, Jékely Zoltán (a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori tanárának, Áprily Lajosnak a fia) mélységes fájdalommal vette tudomásul, hogy 1821 nyarán Széchenyi úgy megy keresztül Nagyenyeden, az ő szülővárosán, hogy észre sem veszi a kollégiumot, annak tudós tanárait, a sok diákot, csak a város piszkos kaszárnyájáról s a benne zsörtölődő huszár őbesterről tesz említést.<sup>35</sup> Évek múltával, amikor Széchenyi az erdélyi kultúrát már jobban ismeri, e városban is többet lát, mint egy huszárezred szálláshelyét. 1840. december 10-én Szász Károlyhoz mint „igen tisztelt barátjához” intézett leveléből arról értesülünk, hogy az enyedi professzor sorsa éppen úgy foglalkoztatja, mint a diákok jövője. A „gyönyörű ifjak, teli isteni szikrával” — írja — egy felállítandó műegyetemen képezhetnék magukat „jó gazdává, erőművésszé, gyárossá”, s örülne, ha ezt a tervezett intézetet Szász Károlyra bízhatná.<sup>36</sup>

Szász Károlyból ugyan nem lett tanár az óhajtott „központi polytechnikumban,” de kettőjük szívélyes viszonya a későbbiekben is fennmaradt. 1848 nyarán, amikor Erdély súlyos, megoldatlan kérdései láttán többen Széchenyi személyes megjelenésétől várnak megoldást, Szász Károly is levélben fordul hozzá. Ebben elpanaszolja Erdély „naponként aggasztóbb” állapotát, és a „pusztító vész” elhárításának egyetlen módját abban látja, hogy István nádor és Széchenyi együtt tegyen legalább egy hétnapos körutat Erdélyben, felkeresve feltétlenül Kolozsvárt, Nagyszebeni és a Székelyföldet. Egy ilyen körút „egy egész armadának megjelenésénél üdvösebb, a' merénylőket visszaretentő, az ingerülteket lecsillapító, a' tétlenekeket munkásságba hozó” lenne.<sup>37</sup>

Ezekben a baljóslatú napokban érdekes módon, több irányból is Széchenyi felé irányul az erdélyiek bizalma. Wesselényi Miklós 1848. július 12-én Bethlen Jánossal közös felterjesztésben fordul a magyar miniszterelnökhöz; ebben azt javasolják, hogy a kamarilla és bürokrácia veszélyes intrikáinak megakadályozására Széchenyi személyében

<sup>32</sup> *Credeul politicesc a domnului graf Stefan Seceni*. Foaie pentru minte, inimă și literatură 1841. október 5. Vö. Kovács József—Kovács Ferenc: *Két évszázad kortársa George Barițiu*. Kolozsvár-Napoca 1984. 56—58.

<sup>33</sup> *Gazeta de Transilvania* 1843. január 4. — A cikk magyar fordítása EH. 1843. január 31.

<sup>34</sup> *Gazeta de Transilvania* 1858. szeptember 18. és 25. — *Memoria contelui Stefan Sechenyi*. Uo. 1860. április 14.

<sup>35</sup> Jékely Zoltán: *Tűnődések és észrevételek Széchenyi naplójának fordítása közben*. = *A Bárány Vére*. Bp. 1981. 142—153.

<sup>36</sup> A Szász Károlyhoz intézett, Pesten, 1840. december 14-én kelt levelet l. Benkő Samu: *Őrszavak*. Buk. 1984. 236—238.

<sup>37</sup> Szász Károly Kolozsvárról, 1848. június 16-án keltezett levele: SzGy. K. 208/140.

küldjenek királyi biztost Erdélybe.<sup>38</sup> Négy nap múlva magát Széchenyit unszolja Wesselényi, hogy neveztesse ki magát Erdély királyi biztosává és sürgősen utazzék Kolozsvárra.<sup>39</sup>

Széchenyi erdélyi tekintélyének súlyát jelzi, hogy az említett magyar közéleti férfiak próbálkozásaival egy időben a nagyszebeni ortodox püspök, a balázsfalvi nemzeti gyűlésen a Román Nemzeti Komité társelnökévé választott Andrei Şaguna többször is arra kéri a magyar közlekedésügyi minisztert, hogy vállalja el a királyi biztosságot, siessen Erdélybe, már csak azért is, mert „egy ember sem olyan népszerű Erdélyben”, mint ő. „Nos igen — válaszolta naplója szerint Şagunának a gróf —, ha megyek, önnek kell a vezetőmnek lennie.”<sup>40</sup> Két nap múlva visszatérve az ügyre ezt jegyzi fel: „Hajlandó vagyok Erdélybe menni, de csak Şagunával.”<sup>41</sup>

A hívó, már-már könyörgő levelek és szóbeli biztatások végül is hiábavalóaknak bizonyulnak: Széchenyi nem szánja el magát az erdélyi útra. De naplóbeli feljegyzései szerint egyelőre még figyel arra, hogy mi történik Erdélyben. Az elhatalmasadó idegbetegsége első jelei s a mardosó önvád kóros fellépései is némileg Erdély felé utalnak. A kolozsvári Méhes Sámuelre idézve, 1848. július 17-én ezt veti oda naplójában: „Méhes dicsér a *Hitelemért*. »Ha ez nem iratik, mindez nem történik!« — Én — miközben ő átdöfi a lelkeket: »Tán jobb lett volna azt soha nem írni!«”<sup>42</sup>

Miniszterként naponta sok erdélyivel találkozik. A minisztertanács ülésein rendszeresen jelen van a belügyi államtitkár, Kemény Dénes is, a sokat próbált erdélyi ellenzéki politikus, aki maga is bőven merített Széchenyi műveiből, azokat továbbfejlesztve és az erdélyi viszonyokra alkalmazva írta meg *Érdekegység* című munkáját az alkotmányosság korszerű ismérveiről, a legsürgősebb reformokról, köztük az örökvaltságáról és a közteherviselésről. Erdélyben nem tudott megbirkózni a cenzúra „nyűgével” és „szeszélyével”; végül is megpróbálta könyve kinyomtatását Magyarországon engedélyeztetni, s ehhez kért levélben segítséget Széchenyitől.<sup>43</sup>

A független magyar kormány ülésein Kemény Dénes ritkán szólalt meg, de élénken figyelt, és benyomásairól feljegyzéseket készített. Ezekben megállapította, hogy „az egész minisztérium csupa bölcs és jeles státuszférfiakból áll, hanem praktikus embert csak kettőt ismerek köztük. Az egyik Széchenyi, a másik Deák”. Majd így folytatja: „Széchenyi egészen csodálatos állást foglalt el a minisztériumban. Képzeld magadnak egy kapitányt, a kít schwadronjával kiküldenek egy «verloren» Postra. — A kapitány tudja, hogy nincs menekvés, de a legénységnek jó arcot mutat, s úgy tesz, mintha minden rendben volna.”<sup>44</sup>

Mendemondák és szakszerű vizsgálódások jócskán emésztették a tintát Széchenyi önsorvasztó képzelgéseit, egyre súlyosodó betegsége titkainak feszegetése körül. A kóros idegrendszeri elváltozásnak döbbenetes bizonyítéka van: Széchenyi írásképe 1848 nyarának végén radikálisan megváltozott; a betegség kíméletlenül elrontotta íráskészségét. Éppen e jelenséghez kapcsolódva izgalmas párhuzamként merült fel bennem a félelmetesen

<sup>38</sup> Trócsányi Zsolt: i.m. 541.

<sup>39</sup> Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Bp. 1964. 237.

<sup>40</sup> *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka* I. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1921. 339.

<sup>41</sup> Uo. 341.

<sup>42</sup> Uo. 353—354.

<sup>43</sup> Kemény Dénes 1847. június 25-én Nagyenyedről keletkezett levele: SzGy. K 205/113.

<sup>44</sup> Ifj. gróf Bethlen Miklós: *Múlt és jelen*. Régi levelek és divatos erkölcsök. Bp. É.n. 23—25.



hasonló írású Bolyai János sorsa s a Széchenyi—Bolyai viszony közelebbi vizsgálatának gondolata.<sup>45</sup>

Közvetlen kapcsolat kettőjük között nem volt, de Széchenyi mint akadémiai elnök bizonyára hallott tagságáról, Bolyai Farkasról. Irományai között én csak egyetlen helyen láttam leírva a marosvásárhelyi matematikus nevét, mégpedig abban az elég gyakran idézett levélben, melyet 1850. szeptember 7-én a döblingi szanatóriumából küldött Tasner Antalnak, és amely így kezdődik: „Ma indulok pokolba! — Én vagyok azon ármány fia, ki bűneim súlya miatt már 1811-ben elkárhozva, mint ördög szolgálja betű szerint eladtam a magyart a rossz Istenének.” A dúlt elme ebben a levélben németre váltva a szót, számba veszi a magyar közélet és magyar művelődés korabeli szereplőit, és köztük említi a tudósokat is: „Boly [!], Stoffer, Kovács Lai, Helmezy, Döbrentey, Vásárhelyi... wo sind solche Leute in der Welt.”<sup>46</sup>

A Bolyai-kéziratokban az apánál és a fiúnál egyaránt többször felbukkan Széchenyi neve. Egy levélben Bolyai Farkas arra hívja fel fia figyelmét, hogy Széchenyinek nagy művelődési tervei vannak, és valóra váltásuk érdekében pénzt szerez kölcsön az országnak. Nyilván az *Adó* és *Két garas* című műben foglaltak jutottak a tudós tanár füléhez.<sup>47</sup> Bolyai János kézírataiból azt a részt emelném ki, ahol Széchenyire hivatkozva bírálja II. József reformjait. A Sziszüphosz módjára maga előtt évtizedeken át gondolatsziklákát görgető Bolyai János többször szembenéz a világboldogító szándékok balsikerével, és ennek okát „valamennyi eddig Világ-reformátor” „hebehurgyaságában” fedezi fel. Azt veti szemükre, hogy elmulasztották a „vetés előtti illő szántást”. Így kerül szőnyegre II. József reformjainak kudarca: „...mint már, úgy tetszik, a derék Széchenyi István is megjegyzette”, a legnagyobb hibát a császár azzal követte el, hogy „ön-fejüleg, meg-kérdezésünk, a tanácskozásbani részvételünk nélkül, tehát erőszakosan akart boldogítani”.<sup>48</sup>

További Széchenyire utaló idézetek felsorakoztatása helyett célszerűbbnek tartom annak a kiemelését, hogy Bolyai János és Széchenyi István gondolkodása mechanizmusában markáns rokon vonások fedezhetők fel. Mind a ketten a matematikában látták azt a tudományt, mely módszertani kiindulópontja kell hogy legyen a szabatos fogalomalkotásnak. Széchenyi is éppen úgy a „mathesis szigor”-nak a híve, mint Bolyai János. A *Stadium*-ból idézett alábbi mondatát akár az erdélyi matematikus is írhatta volna: „A' hideg számolás, mert csak az vezet a' mathesisnek isteni útján a' valóhoz, legyen egyedüli kalauzunk.”<sup>49</sup> A matematikai szemléletmódnak érdekes példáját idézhetjük a *Hitel*-ből is. Abban a gondolatmenetben, ahol Széchenyi arra a kérdésre válaszol, hogy „mit kell tenni 's min kell kezdem”, mindjárt az elején ezt a figyelemre méltó megjegyzést teszi: „alap nélkül tartósan nem állhat semmi 's kizárólag csak azon tárgyat bírhatjuk igazi sikerre, mellyet természetes vagy matematikai renddel — a' mi nálam egy — kezdünk 's folytatunk”.<sup>50</sup> Láthatóan a természetes rend Széchenyi gondolkodási rendszerében azonos a matematikai renddel!

A kor központi kérdése a nyelv, a XIX. század első felében nincs jelentős magyar író és tudós, aki el ne töprengene a nemzeti nyelv jelenén — jövőjén. Széchenyiné és Bolyai

<sup>45</sup> Vö. Benkő Samu: *Széchenyi közjóra való törekedései.* = *Őrszavak.* Buk. 1984. 218—221.

<sup>46</sup> *Gróf Széchenyi István levelei* III. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1891. 630—636.

<sup>47</sup> Nagy Ferenc: *Széchenyi és Bolyai.* Rubicon 1991. 5. sz. 17.

<sup>48</sup> Bolyai János kézíratai a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai Könyvtárban, 638.

<sup>49</sup> Széchenyi István: *Stadium.* Lipcse 1833. 42.

<sup>50</sup> Széchenyi István: *Hitel.* Pest 1830. 153.

Jánosnál az a közös ezekben a töprengésekben, hogy mindketten ismételtlen a nyelv és a matematika összefüggéseit firtatják. A pontos és félreérthetetlen információ-rögzítés izgatta mindkettőjüket, az, hogy például a mondat annyira egyértelmű legyen, mint mondjuk az egyenlet. Széchenyi 1826-ban ezeket jegyzi fel: „A nyelvnek tökéletlenségéből fakad a legtöbb baj és a legnagyobb időpazarlás a világon. — Nincs olyan szó, mely más szavakkal összetéve vagy akár magában is, jelentését ne változtatná. Innen minden per, homályos törvények etc. — Érzem, fel fognak még találni valami módot számokkal írni úgy, hogy amit leírtak, örökre és minden fogalomra matematikailag mindig azonos marad.”<sup>51</sup> A matematikai szabatoságú nyelv igénye — melynek megteremtése sürgős nemzeti feladat — felbukkan az 1842-es akadémiai beszédben is. Egybegyűlt tudóstársaihoz így szól Széchenyi: „...egyedül csak előleges, szorosan meghatározott definitiók következtetésében lehet nagyobb szövevényű fejtegetések és vitatkozásokban, aránylag könnyen vagy csak általjában is, célhoz jutni, ti. az igazságot teljes világba helyezni, 's ekkép rábeszélni 's győzni. Mi okbul nemcsak látszólag, de valósággal sem lehet nemzetnek sürgetőbb és komolyabb tenni-valója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a' szoros tudományok szabatosságához; mert csak olly nyelvvel, melly ehhez leginkább közelít, lehet aránylag legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani ...”<sup>52</sup>

Senki előtt nem volt titok Erdélyben, hogy már a reformkorban kezdeményezett, majd 1859-ben megalakult és munkásságát nagy lendülettel elkezdő Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejöttében is elhatározó szerepe volt Széchenyi „aluszékonyokat felrázó” művelődésserkentő ösztönzésének. Szabó Sámuel naplójából értesülünk arról, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület első közgyűlése napján, az ünnepi lakomán az alapító tagok erről nem feledkeztek meg: éljenzéssel fogadták a bejelentést, hogy Széchenyi a kétségbeesésből származó nagy betegségéből „újra éledni kezd”, és azt kívánták neki, hogy „napról napra erősödjék, hogy élhessen soká”. A beszámoló szerint „Brassai Sámuel e megemlékezés táviratoztatását kívánja. (Megtörtént)”<sup>53</sup>

Ha körülnézünk azok között az erdélyiek között, akik különös vonzalommal viseltettek Széchenyi iránt, szembetűnik, hogy milyen sok köztük a természettudományokban jártas, közgazdaságtanilag iskolázott, egyszóval a „szoros tudományok szabatosságával” gondolkodó egyén. Ezek közül most még kettőről: Kemény Zsigmondról és Teleki Domokosról ejtünk néhány szót.

A bécsi egyetem orvosi fakultásán anatómiát és patológiát hallgató Kemény Zsigmond könyvespolcán ott sorakoznak a közgazdaságtudomány legfrissebb nyugat-európai termékei, és első könyvét, a *Korteskedés és ellenszerei* című politikai esszéjét egyik kortársa „az álladalmat atomjáig boncoló munkának” nevezte.<sup>54</sup> Nem véletlen, hogy a könyvet olvasva Széchenyi azonnal felismeri szerzőjében a maga emberét, és Tasner

<sup>51</sup> Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 477. Jékely Zoltán szép fordítása mellett álljon itt az eredeti német szöveg is: „Aus der Unvollkommenheit der Sprachen entstehet das meiste Übel, und der grösste Zeit Verlust auf der Welt. — Es ist kein Wort, das in der Zusammensetzung mit andern Wörtern, oder auch genz allein — seinen Sinn nicht verändert — Daher — alle Processe — undeutliche Gezetze ect. — Ich fühle dass man noch eine Art erfinden wird durch Nummern zu Schreiben — so dass das Geschriebene ewig und für alle Begriffe matematisch stets die selbe bleiben wird.” *Gróf Széchenyi István Naplói* III. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1932. 75.

<sup>52</sup> Széchenyi—Kossuth idézett hírlapi vitája I. 160.

<sup>53</sup> Szabó Péter: *Az EME első ünnepi lakomája. = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére. 1859—1909*. Szerk. Erdélyi Pál. Kvár 1909—1942. 89.

<sup>54</sup> Zeyk József: *Könyvismertetés*. EH. 1843. 613.

Antaltól nyomban érdeklődik is utána: „ugyan kicsoda, micsoda?”<sup>55</sup> Szemét ettől fogva rajta tartja, s 1846-ban meghívja, hogy kísérje el tiszai szemleútjára<sup>56</sup>; ekkor próbálja rávenni egy általa alapítandó új hírlap szerkesztésére.

Első találkozásukról Kemény így számol be Naplójában: „Ő kezem megszorította s kezei közül ki nem bocsátván monda: rég vágytam önnel megösmernedni. Munkáját olvastam. Sokszor gondolkoztam: fölmaradhat-é fajunk? Van-é jövődjője a magyarnak? S higgye el ön, hogy fajunk egykori fölvirágzása iránt kevés ok győzhetett volna inkább meg, mint az ön könyve, mint az, hogy nálunk most ilyszerű politikai írók támadhatnak. Találkozunk együtt többször, úgy is reméllem, rövid időn szorosabb viszony fog egymáshoz kötni.”<sup>57</sup> A szoros viszony azonban nem jött létre. Kemény Széchenyitől is, Kossuthtól is igyekszik bizonyos távolságot tartani, s a centralisták (Eötvös József, Csengery Antal) társaságában találja meg azt a szellemi miliőt, amely leginkább megegyezik a magában már kialakított társadalomfilozófiával.

A korszak egész atmoszférájára jellemző, hogy a császári titkosszolgálat fontosnak tartotta nyomon követni Széchenyi és Kemény találkozását, és megpróbált pontosan tájékozódni közös terveikről. Az 1846. június 27-én kelt rendőri jelentés szerint Kemény egyelőre nem fogadta el a felkínált szerkesztői állást, „csak megígérte, hogy cikkeket küld Széchenyinek annak megmutatására, milyen szellemben akarja vállalni a megbízást. Így lehet, hogy megegyeznek”.<sup>58</sup>

A reformkori erdélyi publicisztikában tisztos rangot kivívó Teleki Domokos 1831-ben a pesti tudományegyetemen folytatott jogi tanulmányokat, s ott nemcsak műveivel, hanem magával Széchenyivel is személyesen megismerkedett. „Ezen két év alatt — írja jegyzeteiben tanulmányai idejéről — Magyarország legbecsületesebb államférfiainak társasága, kik közül Széchenyi, el merem mondani, pártfogására, szívességére, sőt bizalmára is méltatott, bizonyára a legdöntőbb hatással voltak egész életemre.”<sup>59</sup>

Teleki ismerte a személyiség és a történelem között fennálló valódi összefüggéseket, s ezért nem Széchenyi fellépésével magyarázza a magyar reformkor kezdetét, hanem a XIX. század húszas és harmincas éveinek történelmi mozgásából vezeti le a Széchenyi-jelenséget. Nem félt használni a „fejlődés” fogalmát, sőt egyenesen azt állítja, hogy „a fejlődés gyakorolta magára Széchenyire is a legnagyobb hatást”. Megállapítja róla, hogy „világismerettel” s „hazája és nemzete jellemének és szükségeinek” számbavételével válogatta meg azokat az eszközöket, melyekkel a mozdulatlanságból kibillenő társadalomban célirányt szabott a közösségi érdekeket szolgáló egyéni cselekedeteknek.

Teleki Széchenyiben az író, a szónokot és a közéletben forgolódó közéleti embert egyaránt nagyra értékeli: „bátran elmondhatjuk, hogy Széchenyi remekül írt, de még remekebbül beszélt; s mi vala ennél még remekebb?... Nemde Széchenyi tette, Széchenyi művei...?”<sup>60</sup>

A Széchenyi halálakor megnyilatkozó országos részvét bizonyítja, hogy Erdély mennyire magához ölelte a nagy férfiút, ahogy akkoriban mondták, „a nemes grófot”. A városok nagy templomait zsúfolásig töltötték meg a gyászistentiszteletre összesereglett hívők, s ott a felekezetek legjobb szónokai méltatták az elhunyt érdemeit. Most nem azt

<sup>55</sup> *Gróf Széchenyi István levelei* III. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1891. 244.

<sup>56</sup> 1846. május 6-án hívja meg Széchenyi Kovács Lajost és Kemény Zsigmondot. Uo. 397.

<sup>57</sup> *Kemény Zsigmond naplója*. Szerk. Benkő Samu. Buk. 1966. 151.

<sup>58</sup> Széchenyi—Kossuth idézett hírlapi vitája II. Bp. 1930. 1038—1039.

<sup>59</sup> Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* XIII. Bp. 1909. 1399—1402.

<sup>60</sup> Teleki Domokos: *Emlékbeszéd gróf Széchenyi István felett*. Kvár 1860. 4.

kívánom kiemelni, hogy ezeken a megemlékezésekben ott voltak az erdélyi közélet nagyjai — Mikó Imrétől Andrei Şagunaig —, hanem azt találok jellemzőnek, hogy az egyszerű emberek ebben az arisztokráciában a maguk fiát gyászolták meg. A hatalom nem rendelt el hivatalos gyászt, de például a kolozsvári Szent Mihály-templomban tartott rekviem idején — noha éppen hetivásár napja volt — „egyszerre minden bolt bezáratott, minden üzlet innepelt szomorú gyással, nagy és mély benyomású ünnepé tette a hétköznapot a hazafi fájdalom alapult önkéntes akarat! Egy ember gyászravatala körül égtek a mécsek, ki annyira százada felett állt, hogy szelleme előtt az egész nemzet leborul, s férfi és nő, aggastyán és fiatal Magurától a Tarkóig siratja és gyászolja őt gyászfátyollal és nemzeti és hazafi bánattal”.<sup>61</sup> S talán még ennél is meghatóbb Bartalus József református lelkipásztor beszámolója, mely egy kis Belső-Szolnok megyei falu gyászünnepélyéről tudósít: „Mi is Bálványosváralján háromféle hitű lelkészek halotti imát mondtunk a nagy férfi végtiszteletére; a görög egyesült hitű lelkész által magyar és román nyelven elszavalt emlékbeszéd által érezhetően volt fölterjesztve a tudatlanabb népelem előtt, hogy mit vesztett egy állam közösen, és üdvös boldogságára nézt, egy derék tag elhunytával!... Kevés ugyan a mit tehetünk társaskörünkben, de vallásosság s testvériség a főindok — ti. rokonkebellet simult helységünkbeni három rendszer s észletekben különböző felekezet s népelem egymáshoz.”<sup>62</sup>

Rendre megemlékeznek Széchenyiről mindazok az intézmények, melyeknek tagjai, illetőleg vezetői úgy érzik, hogy tőle kapták a biztatást szervezkedésükhöz és munkálkodásukhoz. Különösen két testület, az Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetői hangsúlyozzák gyászünnepélyeiken, hogy Széchenyi volt az, „akinek hatályos szózata legerősebb adott életet a nemzetben az egyesülés üdvös eszméjének”.<sup>63</sup>

A nemzeti gyászban megszólaló költők is — élükön Arany Jánossal — azt tudatosítják, hogy „nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét”.<sup>64</sup> A másik költő, Tompa Mihály a gyász nehéz perceiben azon töpreng, hogy ki lehetne az a férfiú, aki méltóképpen az eltávozott helyére léphetne. Ő az erdélyi művelődési intézmények, az Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítójában, Mikó Imrében találja meg a méltó utódot, s arra biztatja:

Ragadd gyorsan, Erdély Széchenyie,  
Ragadd kezedbe a szent lobogót!  
Elől s fenn kell annak lebegnie,  
Mint amidőn az ő kezében volt!<sup>65</sup>

Tompa Mihály szép költői leleményének mélységes tisztelete mellett — de némileg vitába szállva vele — hadd szögezzem le, hogy Erdély Széchenyije mégiscsak maga Széchenyi István volt, s ő is marad!

<sup>61</sup> *Gróf Széchenyi István requiemje*. Kolozsvári Közlöny (a továbbiakban: KK) 1860. április 29.

<sup>62</sup> KK. 1860. május 31.

<sup>63</sup> KK. 1860. június 3.

<sup>64</sup> Arany János: *Széchenyi emlékezete*.

<sup>65</sup> Tompa Mihály: *Gróf Mikó Imréhez*.

Nagy György

## Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között

„Az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége és a sírásnak is... Fölébredtünk. Látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk magunkat” — írták a méltán történelmi jelentőségűnek tekintett *Kiáltó Szó* című röpirat szerzői 1921-ben.<sup>1</sup> A Kós Károlytól fogalmazott komor mondatok a kisebbségi talpraállás és a közösségi megszerveződés követelményét valló, a közéleti nekigyürközés és a történelmi kárhozattal való szembeesülés parancsát elsőként fölállító polgári-plebejus erők és októbrista-demokrata értelmiségiek álláspontját fejezték ki. Az 1918—19-es nagy földcsuszamlás következményeivel való józan számvetés igénye s a kisebbséggé lett magyarság történelemformáló szándéka szövegeződött meg bennük. A közösségi-közéleti aktivizmus októbrista-polgári képviselői és a kisebbségi kibontakozás transzilvanista-demokrata szorgalmazói a „tisztán akarunk látni” igényét és a „tisztán kell látnunk” parancsát állították egykoron szembe az erdélyi magyarság soraiban eluralkodó kétségbeeséssel és rezignáltsággal. A „tisztánlátás” öntudata, a helyzet logikájából adódó gyakorlati teendők többé-kevésbé következetes végiggondolása határozta meg a rétegek közéleti-politikai kezdeményezéseit is. A „tisztánlátás” jegyében alapítottak lapokat és hívtak életre művelődési intézményeket, teremtettek úgyszólván a semmiből az erdélyi magyarság számára új közösségi létkereteket. A „tisztánlátás” eszméje vezérelte őket, midőn igyekeztek leszámolni a meddő felelősségi vádaskodásokkal és a világfájdalmas attitűdökkel, a sértettségérzés kóros állandósulásával és a bénító csüggetettséggel. A „tisztánlátás” posztulátumához igazodtak akkor is, amikor a kivándorlók tömegeinek láttán riadóztatni próbálták a közvéleményt és a közösségi lelkiismeretet, mondván, hogy „meg kell kötni az omladozó gátat, mert útját kell állani a veszedelmes áradatnak, amely életerőt csapol le a mi népünkől és elbírhatatlan terhet visz át a konszolidálódás nehézségeivel birkózó túlsó országnak a nyakába”<sup>2</sup>. Nem kétséges, hogy a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyarság számára az 1918—19 utáni években a „tisztánlátás” volt az egyik legfőbb történelmi deziderátum: a közösségi megmaradás alapvető feltétele testesült meg benne.

A *Kiáltó Szó* megjelenése s a „tisztánlátás” követelményét gyakorlati tettekre váltó kisebbségi-közéleti szervezkedés megindulása után még másfél évtized sem telt el, amikor a nagy gazdasági világválság társadalmi-politikai feszültségekkel terhes légkörében ismét felhangzott az erdélyi magyar szellemi életben a programjellegű jelszó: „Tisztán akarunk látni!” 1933-ban László Dezső, az *Erdélyi Fiatalok* egyik alapítója és szerkesztője, a korszak nemzedéki forrongásának hangadó egyénisége a közismert Ady-vers híres kulcssorát választotta frissen megjelent könyvecskéje címéül: *Akarom: tisztán lássatok*. A könyvecske alcíme így szólt: *Széchenyi István és a magyar jelen*. Nem a századelő Magyarországnál igéihez megértést kereső költő panaszos sóhaját akarta megidézni László Dezső, s a „legnagyobb magyar” eszmevilágát is inkább csak alapozásként használta egy új generációs cselekvésprogram megfogalmazásához. Széchenyire hivatkozott és vele

<sup>1</sup> Kós Károly—Zágoni István—Paál Árpád: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. É. n. 3. Hozzáférhető újabb kiadása: *Köből, fából házat ... igékből várat (In memoriam Kós Károly 1883—1983)*. Bp. 1983. 91—92.

<sup>2</sup> *Alkotni*. (Vezércikk) Keleti Újság 1920. október 10.

értelt, az ő tetteit és törekvéseit, közösségi erkölcsét és közéleti magatartását állította példaként az olvasó elé, de igazából a maga nemzedékének életérzését és aktivitáskészségét öntötte mondatokba. Lázadás feszített a szavaiban. „De egyszer már nekünk is élnünk kell. A halott gondolatokat el kell sepernünk, a halálosan megfertőzött magyar levegőt félre kell sodornunk, a halottak kezéből élő kezekbe kell az evezőket általvennünk!” — írta könyvének felhívásszerű előszavában László Dezső<sup>3</sup>, s indulatopatetikus mondataiban ott lüktetett a harmincas évek elejének egész szellemi légköre, a korszak fiatal magyar értelmiségének minden gondja és zaklatottsága. Ott volt bennük egy nemzedék csalódottsága és meghasonlottsága, de ott volt az az általános közéleti atmoszféra és kollíziós társadalomlélektani állapot is, amely a romániai magyar kisebbséget a harmincas évek elején egészében jellemezte.

Mi sem áll távolabb tőlünk, mint az a szándék, hogy véletlenszerű stiláris konzonanciák, illetve megfogalmazásbeli egybecsengés alapján közvetlen összefüggést konstruáljunk vagy egyenlőségjelet tegyünk két történelmi helyzet vagy politikai-szellemi megnyilatkozás közé. Kisebbségi létviszonyok között a „tisztánlátás” kétségkívül a közösségi megmaradás egyik állandó feltételét jelenti, úgyszólván időtlen közéleti követelmény, majd hogynem metafizikai parancs testesül meg benne. De itt a „tisztán akarunk látni”, illetve a „tisztán kell látnunk” 1918—19 utáni deziderátumának a harmincas évek elején bekövetkező hangsúlyos visszatértét, nemzedéki lázadást is hordozó reinkarnációját csak annak az ellentmondásos helyzetalakulásnak a megvilágítása végett idéztük fel, amelynek folytán Széchenyi István eszmei öröksége a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi élet középpontjába került, s a hozzá való viszonyulás egy egész értelmiségi generáció alapkérdésévé vált.

A *Kiáltó Szó* erkölcsi viaskodásban fogant és felelősségtudatban született szép mondatainak, valamint a László Dezső-könyv Adytól kölcsönzött címének egybehangzása mögött valóra nem vált közösségi remények, elszalasztott közéleti lehetőségek, csalódások és megcsalattatások, végső fokon pedig az addigi kisebbségi magyar politika eredménytelensége húzódott meg. Se terünk, se lehetőségünk nincs itt arra, hogy a látszólag pusztán megfogalmazásbeli konzonancia háttérében található társadalmi-történelmi tartalmakat, egy évtized politikai ballépéseit és kisebbségi csatavesztéseit részletekbe menően áttekintsük. Csak megemlíteni tudjuk, de behatóan elemezni nem, hogy míg egyfelől a demokratikus-plebejus kibontakozásra alapozott kisebbségi közélet eszméjét zátonyra futtatta a konzervatív szűklátókörűség és a nemzetállami érdek, addig másfelől az arisztokratikus szalonpolitizálás, a kulisszák mögötti egyezkedések taktikája meddőnek bizonyult. Bár tudjuk, hogy citátumokkal nem lehet analíziseket helyettesíteni, itt kénytelenek vagyunk mégis ehhez a módszerhez folyamodni. Szentimrei Jenőt idézzük, aki 1933 karácsonyán az *Ellenzék* hasábjain ezt írta: „...Azt az utat, melyen idáig jutottunk, nem járhatjuk tovább. Sem gazdasági életben, sem politikában, sem irodalomban és művészetben, sem külső életünkben, sem odabenn a gondolkodásban. Új tartalom nélkül petyhüdtlen áll egész eddigvolt magatartásunk tömlője.”<sup>4</sup> Szentimrei e megállapítása mellé, amelynek kiváltképpen komorrá tette a tónusát az a körülmény, hogy a Megváltó ünnepének áhítatában hangzott el, tegyük oda egy másik közéleti embernek a megállapítását is. Albrecht Dezső, a későbbi *Hitel*-csoportosulás vezéregyénisége más nemzedékhez tartozott, merőben más társadalmi szemléletet és kisebbségpolitikai

<sup>3</sup> László Dezső: *Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen*. Kvár 1933. 8.

<sup>4</sup> Szentimrei Jenő: *Kétségek karácsonya*. *Ellenzék* (a továbbiakban: E) 1933. december 24.

koncepciót képviselt, mint Szentimrei Jenő, ám mégis hozzá hasonlóan fogalmazott. Egyik 1933-ban megjelent tanulmányában így értékelte a húszas éveket: „Szinte fokról fokra kimutatható, hogyan sekélyesedett el közéletünk, hogyan távolodott napról napra [...] az élettől, annak lehetőségeitől és sürgető kötelességeitől, hogyan hatott jobban és jobban az önámítás mákonya, amíg oda nem jutottunk, hogy a morfinista hisztériás és beteg dühével utasítottunk el minden kijózanító és nagy feladatainkra ébresztő kritikát.”<sup>5</sup>

Bár az idézett megfogalmazásoknak igen kemény a hangvételük, csak részben tudják érzékeltetni, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján az erdélyi magyarság életében mennyire megsűrűsödtek a gondok és megnöttek a feszültségek. Nagyon sokféle tényező — kontinentális és helyi jellegű egyaránt — belejátszott abba, hogy a társadalmi-közéleti indulatok roppant mértékben fölhevültek, s a művelődés világa is megkavarodott. Az 1929—33-as gazdasági válságból eredő szociális bajok s az általuk gerjesztett világnézeti ellentétek az erdélyi magyar kisebbséget is maguk alá teperték és végtelenen megosztották. A román jobboldali erők országos előretörése, a politikai viszonyok növekvő eldurvulása és a kisebbségi elnyomás súlyosbodása a konzervatív-arisztokratikus közéleti modor addig is nyilvánvaló meddőségét különösen egyértelművé tette. Világossá vált, hogy történelmi remiszenciákra és szűk rétegérdekekre nem lehet tisztességes és hatékony kisebbségvédelmet építeni. Mindehhez egy sor más tényező is társult. Ez időben kezdte hitelét veszteni a transzilvanista ideológia, az a szellemi-közéleti krédó, amely a húszas években úgyszólván hegyeket mozgatott meg. Ekkor lépett színre az a nemzedék, amelyet az Erdélyi Helikon 1931 januárjában megjelentetett ifjúsági száma így jellemezett: „A háború borzalmas élménye legfeljebb a gyermekkor öntudatlanságában érte; amikor látni és tudni kezdett, ez a világ készen volt már.”<sup>6</sup> A „vallani és vállalni „-vita 1929-es kirobbanása, a Pásztortűz szerkesztőségének 1930 és 1934 között végbement többszöri megváltozása, vagy Makkai Sándor 1931-ben kiadott *Magunk revíziója* című munkája egyaránt azt jelezte, hogy az erdélyi magyar kultúra fejlődése és a közügyi értékszemlélet alakulása válaszüihoz érkezett.

A közéleti indulatok felerősödésének és a szellemi-művelődési törekvések átrendeződésének, az addigi meggyőződések relativizálódásának és az addig járt politikai utak eltorlaszolásának itt vázolt körülményei közepette, az új táborszerveződések és új frontalakulások idején került előtérbe az erdélyi magyar kultúrában Széchenyi István alakja. Kisebbségünk történelmi tudatában jelen volt ugyan addig is, de csak úgy, ahogyan jelen volt a magyar történelm minden más nagysága. Most azonban az eleven szellemi élet középpontjába került, eszmei öröksége viszálykeltő és viszályoldó tényezővé vált, majdhogynem lobogó lett a nevéből. A generációs igényeket hangoztató, de egyszersmind általános társadalmi-politikai reformköveteléseket is megfogalmazó fiatal nemzedék legaktívabb csoportjai avatták Széchenyit követendő példává. Alaki-formális megközelítésben, jelesül a Széchenyi-örökség ideológiai funkciókkal való felruházásának értelmében azt lehet mondani, hogy a „legnagyobb magyar” eszmevilága Erdélyben a harmincas évek első felében jutott olyanszerű szerephez, amilyent az anyaországban már 1919—20 óta betöltött.

Itt fejtegetésünkben rövid kitérőt kell tennünk, és legalább vázlatosan szólnunk kell arról a sajátos tartalmú Széchenyi-kultuszról, amely 1918—19 után a háborús összeomlás és a militáris fogantatású béke traumájában élő s a konszolidáció hallatlan nehézségeivel

<sup>5</sup> Albrecht Dezső: *Kisebbségi reálpolitika*. Magyar Kisebbség (a továbbiakban: MK) XII(1933). 3—4. sz. 87.

<sup>6</sup> Erdélyi Helikon (a továbbiakban: EH) IV(1931) 1. sz. 1.

küszködő Magyarországon alakult ki. Enélkül ugyanis nem érthetnők meg azokat az eszmetörténeti összefüggéseket sem, amelyek a *Hitel* írójának szellemi örökségét a harmincas évek elejétől kezdve az erdélyi magyar közéleti-kulturális küzdelmekben oly fontos szerephez juttatták.

Bonyolult társadalmi-társadalomlélektani és művelődési tényezők határozzák meg, hogy a nemzeti történelem kimagasló egyéniségei és nagy horderejű eseményei közül a tájékozódási és viszonyítási pontokat kereső utókor számára mikor ki vagy mi válik példaértékűvé. Ugyancsak sokféle körülménytől függ az is, hogy egy adott időszakban melyik társadalmi réteg, világnézeti csoportosulás vagy politikai érdektömörülés kinek a nevét írja zászlajára. Mert kiváltképpen a modern társadalmakban, ahol a szociális mező barázdáltsága s a politikai törekvések megosztottsága a szellemi értékmagatartás-rendszerek tekintetében ugyancsak tagoltsággal jár, maga a történelmi hagyomány is megosztott. Amit nemzeti hagyománynak szokás nevezni, az inkább csak a kanti értelemben vett transzcendentális tudatban s esetleg az iskolai tankönyvekben létezik, mert ténylegesen a társadalom különböző rétegei más-más hagyományokat vallanak a magukénak. A magyar história múltbéli szereplőihöz és történéseihez való társadalmi-közösségi viszonyulást is csaknem mindig nagyfokú megosztottság jellemezte, ámbár erről manapság nemigen szokás beszélni. A XVIII. század magyar nemességét ugyanúgy eltérő értékhorizontú csoportokra, illetve a történelmi múltat különbözőképpen megítélő táborokra tagolta a kuruc-labanc vagy a katolikus-protestáns ellentét, mint ahogyan a XIX. században is elütő történelemlátást eredményezett a függetlenségek és az aulikusok szembenállása.

Az 1848–49-es forradalom bukásától kezdve, el egészen úgyszólván napjainkig, a magyar nemzeti történelemhez való viszonyulás tekintetében a társadalmi-közösségi értékszemponatok megosztottsága a leghatározottabban a Széchenyi-modell és a Kossuth-örökség vitájában nyilvánult meg. A nemzeti létehetőségek és a társadalomlélektani állapotok alakulásától függően a közösségi tudatban hol Kossuthnak, hol Széchenyinek a neve vált ragyogóbbá, de a különböző társadalmi csoportok és politikai érdektömörülések egyazon időszakon belül is eltérő hangsúlyokkal idézték a két jeles személyiséget. Nagyon hosszúra nyúlna dolgozatunk, ha ennek az immáron másfél százados szemléleti disputának akár csak a legfőbb mozzanatait ismertetni akarnók. Az eddig mondottaknak megfelelően itt csupán arról kívánunk röviden szólni, hogy az első világháborút követő években a történelmi tragédia hangulatában élő Magyarországon miként magasodott Széchenyi alakja a Kossuthé fölé, s lett nevéből a politikai konszolidáció megalapozását szolgáló program, illetve a lelki konsternáció feloldására hivatott ideológia.

Egyik 1933-ban közölt tanulmányában, amely később is szóba kerül még majd, Makkai Sándor, részint Szekfű Gyula gondolatmenetét követve, áttekintette a Széchenyi-kultusz dagályainak és apályainak 1848–49 óta egymást követő változásait, s megállapította, hogy századunk elején, a nemzeti önelégültség és a liberalizmus problémátlan derülátása közepette a magyar történelmi tudatban Széchenyi István alakja szoborrá, fenntartás nélkül tisztelt, ünnepi áhítattal emlegetett, ám egyébként élettelen idolummá merevedett. De aztán minden következményével együtt hirtelen az országra szakadt 1918–19 tragédiája, s a nagy összeomlás robájában Széchenyi szobra is megrázkódik. „Egyszerre rettenetesen elevenné lesz. »Szólamai«, »szóvirágai«, »egyoldalúságai« borzasztó reálissá tüzesednek. A nemzethalál, a »teljes felbomlás« kikacagott és vétkes könnyelműségnek bélyegzett vad próféciai fölmerednek a nemzet előtt [...]» Széchenyi „a saját hamis kultuszának művirágain taposva beledobban nemzete



rémült szívébe.”<sup>7</sup> Ám az úgynevezett „boldog békeidők” nemzedéke még Trianon után sem akart hinni Széchenyinek — állapítja meg Makkai. A millenniumi éra továbbelő mentalitása miatt nem tudta belátni, hogy ami a nemzettel történt, azért maga a nemzet is felelős. Azzal a meggyőződéssel gyászolta az ország megcsonkulását, hogy „véletlen, külsődleges, végzetes erő-összeütközéseknek” vált áldozatává „az igaz, a jó, az ártatlan magyar nemzet”. A Széchenyitől oly keményen ostromozott nemzeti fogyatkozásokról, a Nagy Parlag ezerféle „égig erő giz-gaz”-áról továbbra sem akart hallani. Megpróbálta Széchenyit visszaparancsolni szoborrá. Csakhogy ez most már nem sikerült neki. A történelmi kataklizma nyomán ugyanis a nemzet jövőjét munkáló társadalmi rétegekben mindinkább gyökeret vert a kritikai magyarság szemlélet, s ehhez kapcsolódva új tartalmú Széchenyi-kultusz honosodott meg. A *Hitel* szerzőjének szellemi redivivusát, a magyarságtól őszinte önvizsgálatot követelő Széchenyi fölfedezését a nemzet fennmaradásának végső nagy kérdése motiválta — írja Makkai. Az a döbbenetes felismerés húzódott meg a háttérben — újra csak Makkait idézzük —, hogy „ha Széchenyi sötét próféciai még egyszer kénytelenek lesznek megvalósulni, akkor nincs többé magyar jövő”<sup>8</sup>.

Amit Makkai Sándor az első világháborút követő esztendő magyarországi Széchenyi-kultuszával kapcsolatosan 1933-ban esszéisztikus megközelítésben és emelkedett-alanyias stílusban elmondott, azt közel háromnegyed évszázad távlatából a mai esztétörténeti irodalom némileg másképpen tárgyalja és értékeli. Egyértelműen megállapítható, hogy a húszas évek elején Széchenyi neve egy fölöttébb sokrétű ideologizációs folyamat alapvető kellékeként került a magyar szellemi élet középpontjába: az ország talpraállításán fáradozó s a bethleni konszolidációban érvényre jutó konzervatív reformizmus igyekezett Széchenyi igéiből világnézeti bázist teremteni magának. Az a társadalmi-politikai törekvés épített Széchenyi tettei és kezdeményezései köré átfogó nemzeti ideológiát, amely keresvén az ország számára a válságból való kivezető utat, azt egy higgadt és körültekintő antiliberális retardációban, az úgynevezett „keresztény európai szellemhez” és „a hagyományos magyar értékekhez” való visszatérésben vélte megtalálni. Számára a Széchenyi nevében szorgalmazott kritikai nemzetszemlélet voltaképpen a XIX. században meghonosodó s a magyarságra nézve — úgymond — semmi jót nem hozó liberalizmus és szabadelvűség bírálatát jelentette.

Ennek az ideológiának a megalapozásában, közelebből pedig Széchenyinek a keresztény konzervatív reformizmus és a „spirituális magyarság” képviselőjévé való átstilizálásában köztudomásúlag a korszak mindmáig legnagyobb hatású történetírója, Szekfű Gyula játszotta a vezető szerepet. Szekfű 1920-ban kiadott nevezetes műve, a *Három nemzedék* nemcsak a magyar historiográfia Széchenyi-szemléletét határozta meg mintegy másfél évtizedig, hanem egy időre úgyszólván az egész magyar szellemi élet fejlődésének irányt szabott.

Szekfű Gyula történetírói munkásságáról eddig is sokat vitatkoztak, s bizonyára ezután is sokat fognak még vitatkozni a szakemberek. Bárki bármiként értékelje is a munkásságát, azt tiszta lelkiismerettel senki kétségbe nem vonhatja, hogy a huszadik század egyik legnagyobb magyar történésze volt. A magabiztos szaktudás és a lenyűgöző forrásismeret olyan szintetizáló látásmóddal s a száraz adatok átszemléltetésének olyan művészi képességével társult nála, amelyenről kevés historikus esetében beszélhetünk. A

<sup>7</sup> Makkai Sándor: *Harc a „szobor” ellen*. EH. VI(1933). 3. sz. 150. Kötetben Makkai Sándor: *Az élet kérdései*. Tanulmányok I. Bp. 1935. 85.

<sup>8</sup> Uő, kötetben 85—86.

*Három nemzedék* az első világháború utáni magyar szellemi kultúra egyik legfontosabb és legjellegzetesebb produktuma volt. A konszolidáció éveinek magyar szellemi életéből szinte semmit sem érthet meg az, aki figyelmen kívül hagyja ennek a hatalmas ismeretanyagra támaszkodó s publicisztikai lendülettel megírt munkának a kortársakra gyakorolt rendkívül nagy hatását.

A *Három nemzedék* tagadhatatlanul szubjektivitásból született: az a hangulat csapódott le benne, amely a háborús összeomlást és az ország nagy megszállgatását követően a katasztrófa okain tűnődő s a talpraállás lehetőségein gondolkodó értelmiségiek egy részét, a politizálást felelősségteljes dologként kezelő közügyi konzervativizmust jellemezte. Kosáry Domokos egyik régebbi megfogalmazása szerint Szekfű Gyula munkája „Széchenyi kínzó és tisztító erejű kritikájának új alkalmazását jelentette”<sup>9</sup>. Glatz Ferenc friss keletű értelmezése szerint pedig a *Három nemzedék*, kiváltképpen a könyv Széchenyiről szóló része „egy lelki békétlenségben élő író” műve volt.<sup>10</sup>

Szekfű munkájának az a — nézetünk szerint minden elemében hamis, sőt már a logikai premisszáit tekintve is félrevezető — tétel állott a középpontjában, hogy a reformkortól kezdve az 1848—49-es forradalmon és a kiegyezésen át el egészen az első világháborúig a magyarság története folyamatos hanyatlást mutat. Az 1867-es kiegyezés után — Szekfű szerint — különösen szembeszökővé vált a dekadencia, aminek aztán szükségképpen nemzeti tragédiába kellett torkollnia. Szekfű nem hisz a társadalomfejlődés polgári modelljében, megkérdőjelezi a haladás gondolatát, s határozottan elveti a liberális állami berendezkedés eszményét. Különösen kemény elmarasztaló szavakat használ a magyar liberalizmus, a kiegyezés évtizedeiben létrejövő gazdasági és politikai struktúrák értékelésekor. A vádjai e tekintetben a köré a gondolat köré csoportosulnak, hogy a szabadverseny játékszabályaihoz igazodván, a XIX. század második felének liberális állama a polgárság nélküli magyar társadalmat kiszolgáltatottá tette s a magyar embert magára hagyta, amikor annak védelemre lett volna szüksége. Ebből a gondolatból kiindulva ítél meg Szekfű csaknem mindent, ami a századforduló Magyarországon gazdasági, politikai és művelődési téren történt vagy lejátszódott, kezdve a magyar nagyvárosi kultúra kialakulásával s el egészen a zsidó asszimiláció kérdéséig.

Ezt az itt vázolt társadalomértelmezést és történelmi koncepciót hivatott aláboltozni a *Három nemzedékben* Széchenyi István megidézése. A keresztény konzervatív reformizmus szellemében végzett céltudatos országszervező munka, a politikai szélsőségek indulatteli logikáját és a haszonelvű burzsoázia hideg racionalitását egyként elutasító nemzetépítő tevékenység számára próbált Szekfű ideológiát alkotni, s ehhez volt szüksége — nem „a legnagyobb magyar”, hanem — „a leghívebb magyar” alakjára. Széchenyivel indít a *Három nemzedék* első, 1920-as kiadásának már a bevezetése is: arra hívja fel itt Szekfű az olvasóját, hogy „vesse le, ha még vannak, illúzióit, s próbáljon meg velem együtt a Széchenyi Istvántól annyit sürgetett nemzeti önismeret útjára lépni”. Szembe kell nézni őszintén a valósággal, még ha esetleg fájó is az — folytatja Szekfű —, mert „nemzeti csapások idején nincs más honszeretet, mint az önismeret”<sup>11</sup>. Persze ez az „önismeret”, mint már jeleztük, Szekfű számára elsősorban a XIX. század második felének és századunk elejének társadalmi-politikai „tévelygéseivel”, a „gyeplőtlen liberalizmussal” és az „üresjáratú szabadelvűséggel” való leszámolást jelentette. A kiegyezés korának

<sup>9</sup> Kosáry Domokos: *A történetíró*. Magyar Szemle 1943. 5. sz. 236.

<sup>10</sup> Glatz Ferenc: *Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével*. Előszó a *Három nemzedék és ami utána következik* 1989-es reprint kiadásához. XV.

<sup>11</sup> Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp. 1920.

vezető politikusait és literátus tollforgatók sok mindenért elmarasztalja Szekfű, de leginkább talán azért, mert — úgymond — meghamisították, a maguk közéleti látásmódjához igazították Széchenyit: liberális reformert csináltak belőle. Figyelmen kívül hagyták azt a hatalmas szakadékot, amely Széchenyit és Kossuthot, illetve az általuk képviselt közügyi éthoszt és társadalmi gyakorlatot elválasztotta egymástól. „Két jelesünket — írja Szekfű — a weimari Goethe—Schiller szobor hasonlatosságára, baráti kézfogásban ábrázolták, minek egyszerű következménye lőn, hogy sem egyiket, sem másikat maga valóságában nem ismerte közönségünk.” Az igazság az — szögezi le a *Három nemzedék* írója —, hogy Széchenyi „diametrálisan ellenkezője volt annak, minőnek a hanyatló kor, saját lelkiismeretének elaltatására, elképzelte”<sup>12</sup>. Konzervatív reformer volt Széchenyi, a katolikus univerzalizmus és az európai keresztény-germán szellemiség reprezentánsa, ám egyszersmind „a leghívebb magyar”, aki — miközben a társadalom megújulásáért dolgozott —, „a magyar talajt soha el nem vesztí lábai alól” — állapítja meg Szekfű. Majd így folytatja: „Ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést óhajtá megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőleges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső szubjektív világát. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozícióinak megjavítására s ezáltal az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnevelésére irányul.”<sup>13</sup> „Az ő rendszere csak időnként, tünetileg, a körülményekhez simultán látszott gazdasági, politikai, magánjogi, kereskedelmi reformnak, holott mindezen pozitívumok csak külső formái, változó öltöneyei valának az állandó erkölcsi gondolatnak.”<sup>14</sup> Midőn Széchenyi a Nagy Parlagot ostromozza, voltaképpen a Nemzeti Erény kialakításán fáradozik. „A nemzeti vétkek ellentéte, a nemzeti erény a cél, melyet ő szédítő magasságban, a lelki élet erkölcsi régióiban helyez el, mérhetetlen távol a kiindulóponttól, a Nagy Parlagtól.”<sup>15</sup>

Még hosszasan lehetne folytatni a *Három nemzedék* szemléleti jellemzőinek és a hozzájuk kapcsolódó Széchenyi-értelmezésnek a bemutatását, s ugyancsak hosszasan el lehetne időzni Szekfű Gyula történelemfelfogásának bírálatánál is, de már az eddigi fejtegetéseinkkel is jócskán kiléptünk a tanulmányunk címében megjelölt tematikai keretek közül. Elengedhetetlenül szükség volt azonban erre, mert csak az egyetemes magyar művelődés általános mozgásfolyamataival egybevetve érthetjük meg igazán az erdélyi magyar kultúra sajátosságait. Szekfű áttetszően ideologikus célzatú Széchenyi-ábrázolásának, illetve a húszas évek magyarországi Széchenyi-kultuszának ismertetése a két világháború közötti erdélyi magyar Széchenyi-recepció eszmetörténeti összefüggéseit hivatott kitapinthatóvá tenni.

Visszatérve dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyához, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a kisebbségi élethalapozás évtizedében Szekfű Gyula Széchenyi-szemléletének és a hozzá kapcsolódó közügyi értékmagatartásnak az erdélyi magyarság körében nem volt számottevő hatása. A háború pusztítása, a forradalmak felviharzása és a trianoni trauma nyomán kialakuló magyarországi Széchenyi-kultusznak a húszas évek Erdélyében nemigen voltak követői. A nemzeti tragédia okozta bűnultságból viszonylag hamar magához térő erdélyi magyarság figyelmét más gondok és más feladatok kötötték le: ki kellett építenie a kisebbségi élet számára nélkülözhetetlen társadalmi infrastruktúrákat, politikai, gazdasági és művelődési téren egyaránt új intézményeket kellett létre-

<sup>12</sup> I.m. 25.

<sup>13</sup> I.m. 32.

<sup>14</sup> I.m. 41.

<sup>15</sup> I.m. 33.

hoznia. A polgári-plebejus és októbrista értelmiségiek, akik e rendkívül nehéz és nem kevés áldozatot követelő munkában élenjáró szerepet vállaltak, az 1919 utáni magyarországi politikai fejleményeket fenntartással vagy éppenséggel ellenszenvvel szemlélték, s a velük összefüggő szellemi-ideologizációs törekvéseket is elutasították. Az októbristák inkább Kossuthot idézték, semmint Széchenyit, a transzilvanisták pedig Cserei Mihályra és Apor Péterre, Apáczai Csere Jánosra és Misztótfalusi Kis Miklósról, valamint az önálló Erdély hajdanvolt nagy fejedelmeire, Bethlen Gáborra és a Rákócziakra hivatkoztak közügyi eszmefuttatásaikban. A konzervatív rétegek sem törődtek különösebben „Széchenyi igéivel”. Szemléletükben a Szekfűtől oly szenvedélyesen bírált liberális korszakhoz kötődtek, annak értékpreferenciáit és mentalitásstruktúráit hordozták magukban, idegen és elfogadhatatlan volt számukra a *Három nemzedék* megközelítésmódja.

Mindez persze korántsem azt jelenti, hogy a kisebbségi életalapozás gondjaival küszködve, az erdélyi magyar kultúra nem vett tudomást a húszas években Szekfű Gyula tevékenységéről, vagy hogy Széchenyi alakja ez időben teljesen kihullott az erdélyi magyarság történeti tudatából. Szó sincs ilyesmiről. Noha 1919 után Erdély hosszú évekre szigorú szellemi vesztegzár alá került, s a magyarországi könyveket és sajtókiadványokat az új hatalom egyáltalán nem engedte át a határon, az erdélyi magyar írástudók igyekeztek mégis számon tartani mindent, ami az anyaország kultúrájában történt. Rendszerint azokat a szellemi-kulturális megvalósításokat és művelődéspolitikai törekvéseket is regisztrálták, amelyekkel nem tudtak egyetérteni. Szekfű Gyula történetírói működését az erdélyi magyar tudományosság, a céhbeli szűkebb rétege úgyszólván kötelességszerűen figyelemmel kísérte, de az értelmiség szélesebb tábora is odafigyelt rá. Szekfű 1924-ben kiadott *Történetpolitikai tanulmányok* című gyűjteményes kötetéről, amely a *Három nemzedék* néhány alaptételét fogalmazta újra sarkított formában, terjedelmes kritikai ismertetést közölt a Magyar Kisebbség<sup>16</sup>. Az 1926-ban megjelentetett, sok szempontból úttörő jelentőségű *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című Szekfű-munkából hosszú részletet is közölt Jakabffy Elemér folyóirata.<sup>17</sup> Ez utóbbi munkát a György Lajos szerkesztette Erdélyi Irodalmi Szemle mindjárt a megjelenése után ugyancsak kimerítően ismertette és méltatta.<sup>18</sup> Hangsúlyoznunk kell, hogy a pozitív méltatások elsősorban a szaktörténész Szekfű Gyulának, a lenyűgözően sokat tudó és megejtően szépen író historikusnak szóltak. Az ideológus Szekfűvel nemigen törődtek, vagy fenntartással viszonyultak hozzá. Jellemzőnek érezzük e tekintetben a Magyar Kisebbség 1924. évi utolsó számának a *Történetpolitikai tanulmányok* kapcsán megfogalmazott következő mondatát: „Mi, akik a képet, melyet a szerző a trianoni Magyarország társadalmi alakulatáról történeti valósággal, finom szociológiai érzékkel elibénk rajzol, a távolból nézzük, akik a társadalmi eszmék eme tusáját azok hatókörén kívül, a magunk szűkös kisebbségi páholyából megvesztegethetetlenül szemléljük s ítéletünket [...] elfogulatlanul formulázzuk — kétkedő meg nem értéssel állunk a zárókövetkeztetések előtt.”<sup>19</sup>

Amiként a húszas évek erdélyi magyar kultúrájában Szekfű Gyula értékelésekor elkülönült egymástól a szakembernek kijáró elismerés és az antiliberális retardáció

<sup>16</sup> (- rom.): *Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok*. MK. III(1924). 24. sz. 979—982.

<sup>17</sup> *Az erdélyi államnyelv kifejlődése. Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848*. MK. V(1926). 17. sz. 637—642.

<sup>18</sup> Apor Péter: *Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848*. Erdélyi Irodalom Szemle (a továbbiakban: EISz) III(1926). 201—206.

<sup>19</sup> MK. III(1924). 24. sz. 981.

ideológusától való idegenkedés, azonképpen a korszak erdélyi magyar Széchenyi-irodalmában is sajátos szemléleti kettősség figyelhető meg. Eszmetörténeti összefüggéseiben vizsgálva, illetve az egyetemes magyar szellemi műveltség egykori törekvéstendenciáival összevetve kisebbségi kultúránkat, arra a megállapításra jutunk, hogy az első világháborút követő évtized ideologikus fogantatású Széchenyi-divatja elkerülte Erdélyt. Mint már fentebb is mondtuk, nem hullott ugyan ki Széchenyi alakja az erdélyi magyar történeti emlékezetből, de Erdélyben jóval kevesebbet s merőben más megközelítésben foglalkoztak vele, mint Magyarországon. Ami Erdélyben a húszas években Széchenyiről megjelent, azt elsősorban a nemzeti történelem minden nagyjának kijáró tisztelet, nem pedig valamilyen ideológiateremtő szándék diktálta. Széchenyi eszméinek aktuálpolitikai-ideológiai megpörgetésére, ami Szekfű Gyula *Három nemzedéke* nyomán a bethleni konszolidáció időszakában Magyarország szellemi kultúrájának egyik jellemző vonásává vált, a húszas évek Erdélyében nemigen találunk példát. Volt ugyan Erdélyben is hasonló megpörgetés, de az más történelmi nagyságokhoz, a közösségi géniusz más reprezentánsaihoz kapcsolódott. A múltbeli események normatív megjelenítése, az elődök tetteinek és törekvéseinek a jelen feladataival való szembesítése itt más módon és más mércék alapján történt. Valahogy úgy, ahogyan azt Kristóf György egyik 1929-es írása, pontosabban az írás címének Tompa Mihálytól kölcsönzött sajtóságos metonímiája példázta. *Erdély Széchenyi Istvánja* — ezt jegyezte címként az Erdélyi Irodalmi Szemlében közölt tanulmánya fölé Kristóf György —, a tanulmányában pedig a XIX. századi Erdély nagy mindenesének, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítójának, gróf Mikó Imrének a tevékenységét méltatta.<sup>20</sup>

Az elmondottak alkalmasint azt is érthetővé teszik, hogy a vizsgált időszak erdélyi magyar sajtójában — ide értve a tudományos kiadványokat is — a Széchenyivel foglalkozó írások miért csak egy-két jubileumi alkalom kapcsán szaporodtak meg. Főként az első reformországgyűlés megnyitásának, Széchenyi közéleti fellépésének és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 100. évfordulója alkalmából fordult a „legnagyobb magyar” alakja és szellemi öröksége felé a közösségi érdeklődés. 1925-ben jött volt el a centenáriuma annak, hogy a hosszas huzavona után összehívott magyar országgyűlés 1825. október 12-i ülésén egy huszár kapitányi egyenruhát viselő, eladdig a közélet színpadán egyáltalán nem szereplő s magyarul akkor még eléggé gyatrán beszélő főúr azzal lepte meg méltóságviselő társait, hogy magyar nyelven szólalt fel, s pártját fogta az alsótábla ellenzéki javaslatainak. Rendkívüli dolog volt ez, mert korábban évszázadok óta nem hangzott el magyar szó a főrendi tábla ülésein. S ugyanez a huszár kapitány két héttel később, 1825. november 3-án, amikor a rendek egyik vezérszónoka, felsőbükkői Nagy Pál, a nyelv nemzetfenntartó szerepéről beszélvén, fölszólította a jelenlévőket, hogy annak ápolását anyagi áldozatokkal is segítsék elő, azonnal egyévi jövedelmét ajánlotta fel — összesen mintegy 60 ezer forintot — egy alapítandó tudós társaság céljaira. Példáját mások is követték. Így rövidesen negyedmillió forintnyi adomány gyűlt össze, s az országgyűlés külön törvénycíkket fogadott el a Magyar Tudományos Akadémia létrehozására.<sup>21</sup>

Ismételjük: mindennek 1925-ben volt a 100. évfordulója, s az erdélyi magyar szellemiség, amely a maga megkülönböztető sajtóságait hangsúlyozva is az egyetemes magyar szellemiség elszakíthatatlan részének s az egész kárpát-medencei magyar

<sup>20</sup> Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. EISz. VI(1929). 328—337.

<sup>21</sup> L. Hóman Bálint—Szekfű Gyula: *Magyar történet V.* Írta Szekfű Gyula. Bp. 1936. 262.; Barta István: *A Széchenyi-kérdés. Előszó Széchenyi István válogatott írásaihoz*. Bp. 1959. 9.

történelem teljes jogú társörökösének tekintette magát, igyekezett méltó módon adózni Széchenyi emlékezetének. Több centenáriumi cikk, múltidéző írás jelent meg ez alkalmából az egykori magyar sajtókiadványokban, s néhány igényesebb tanulmány is napvilágot látott. Csaknem általános jellemzőjük volt e cikkeknek és tanulmányoknak a szemléleti visszafogottság, a nagy fésztváú általánosításokat kerülő, higgadt, analitikus megközelítésmód és a történetiség elvének messzemenő respektálása. Nézetünk szerint korántsem csak a kisebbségi helyzettel összefüggő publikációs körülmények készítették szordinós hangvételle a cikkírókat és a tanulmányok szerzőit: az a különbség ragadható meg itt, amely a húszas évek erdélyi magyar Széchenyi-szemléletét az egykori magyarországi Széchenyi-kultusztól elválasztotta.

Emeljünk ki egyet-kettőt az említett többszörös Széchenyi-évforduló kapcsán publikált fontosabb és jellemzőbb írások közül.

Az Erdélyi Irodalmi Szemle 1925. évi első számában jelent meg Borbély Istvánnak, a kolozsvári unitárius kollégium egykori kiváló tanárának, a jeles irodalomtörténésznek és irodalomszervezőnek az ünnepi cikke *Gróf Széchenyi István* címmel és a következő alcímmel — az ezópusi nyelv itt talán már valóban kényszerűséget fejez ki, a kisebbségi megnyilatkozásokat körülpaláncoló cenzúra szigoráról s egyszersmind annak ostobaságáról tanúskodik —: *Az 1825-ik év eseményeinek centenáriuma alkalmából*. Szolid, tárgyilagosságra törekvő írás, a pozitívizmus tudományeszménye szabja meg a gondolatmenetét. Elsősorban a *homo oeconomicus* Széchenyi Istvánt mutatja be, a gyakorlati kezdeményezések emberét, aki a nemzeti felemelkedés alapját és legfőbb feltételét a gazdasági előrehaladásban látta. Érzékeltetendő Borbély István cikkének tartalmát és szemléletét, úgy hisszük, elégséges lesz néhány sort idéznünk belőle. Így mutatja be Széchenyi gazdaságpolitikai elképzeléseit: „Reformtörekvéseinek középponti célja az ország iparának kifejlesztése volt. Azonban a helyes iparfejlesztő politikát okszerű nemzetgazdasátnak, tehát egyrészt földművelésnek és állattenyésztésnek, másfelől hitelképesen rendezett pénzügynek kell megelőznie és a közbiztonság jogrendjén álló kereskedelemnek kell követnie. Ennélfogva az iparpolitikának s rajta keresztül a nemzeti haladásnak [olyan] programja van, melyben nemcsak a *mi*, hanem a *miként* is alapvető fontosságú, mi több, a cél elérése egyenesen a helyesen megválasztott s az okosan betartott módszertől függ.”<sup>22</sup>

Balogh Artúr tolla alól került ki az a másik, Széchenyit idéző évfordulós írás, amelyet érdemesnek tartunk a feledés homályából kiemelni. Az első világháború utáni erdélyi magyar közélet neves képviselője, a kisebbségjog európai viszonylatban is nagyra becsült egykori szakértője az Erdélyi Irodalmi Társaság 1925. december 6-i ülésén *Széchenyi emlékezete* címmel terjedelmes tanulmányt olvasott fel, melyet aztán nem sokkal később az Erdélyi Irodalmi Szemle nyomtatásban is leköszölt.<sup>23</sup> Nézetünk szerint valahány írás közül, ami a húszas években Erdélyben Széchenyiről megjelent, a Balogh Artúré mondható a legigényesebbnek. Kiegészítő és tárgyilagosságra törekvő elemzést nyújt, s igyekszik a maga sokrétűségében bemutatni Széchenyi tevékenységét. Tanulmányának igényes voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a fejtegetéseivel és következtetéseivel nagyrészt a mai olvasó is maradéktalanul egyetérthet.

<sup>22</sup> Borbély István: *Gróf Széchenyi István. — Az 1825-ik év eseményeinek centenáriuma alkalmából*. EISz. LVII(1925). 1.

<sup>23</sup> Balogh Artúr: *Széchenyi emlékezete*. EISz. LVII(1925). 393—410. Tanulmányát Balogh Artúr később — részint bővítve, részint pedig átdolgozva — kötetté formálta: *Széchenyi István*. Cluj-Kolozsvár 1936. (A Magyar Nép Könyvtára).

Balogh Artúr ki nem mondottan bár, de egyértelműen szembehelyezkedik azzal az inkább publicisztikai fogantatású, de a szellemtörténeti irányzat révén a tudományosságba is beszüremelő állásponttal, mely szerint Széchenyiben „minden magyar sorskérdés időtlen megválaszolóját” kell látnunk. Már a tanulmánya bevezető soraiban leszögezi, hogy Széchenyi, s mindaz, ami az ő nevéhez kapcsolódott, sajtóságosan a XIX. század első felének magyar történelmét reprezentálta. „Csak abban a korban, csak a magyar társadalomnak ama viszonyai között lehetett azzá, amivé lett” — írja érezhetően polemikus élel Balogh Artúr, majd a megállapítását így nyomatékosítja: „Az a kor kellett, hogy nemzetének prófétája, megváltást hirdetője, az ígért földjét megmutatója legyen. Azok a viszonyok kellettek, hogy a »legnagyobb magyar« legyen.”<sup>24</sup>

Széchenyi közügyi szemléletét és közösségi-közéleti tevékenységét taglalva, Balogh Artúr erőteljesen aláhúzza — s ebben is felfedezhető némi polemikus szándék —, hogy a nagy reformer nemzeti megújulásprogramja a társadalmi szervezet minden szféráját egyformán átfogta, az anyagi és erkölcsi, a gazdasági és művelődésbeli modernizáció követelményeit egyként szem előtt tartotta. Hasonló határozottsággal emeli ki Balogh Artúr a nemzetinek és az általános emberinek a szerves összefonódását is Széchenyi világlátásában. Alkalmasint nem lesz érdektelen és tanulságok nélkül való szó szerint idéznünk, hogy a magyarság reformkori magára találása, illetve a magyar nemzeti fejlődés XIX. századi nekilendülése szemszögéből miként határozza meg Balogh Artúr — túl a kézzelfogható közéleti érdemeken — Széchenyi jelentőségét. „Nagy jelentősége mindenekelőtt abban áll — írja —, hogy ő rázta fel a magyar nemzetet abból a dicső múltból táplálkozó optimista illúzióból, amely azt hitte, hogy ha eddig el nem pusztult annyi vész és megpróbáltatás után a magyar, eddigi állapotában is képes lesz megállni helyét ezután is. Ő rázta fel abból a tévhitből, hogy szellemileg és anyagilag egyaránt hátramaradás, káros intézmények nevetséges magasztalása, kis privilégiumok bálványozása mellett a jövőben is meg lehet élni.”<sup>25</sup> Fölsimerte és következetesen hirdette, hogy „a magyar nemzetnek is korszerűen át kell alakulnia, ha fenn akar maradni...”<sup>26</sup>

Ha valaki a kimerítő teljesség igényével próbálná számba venni a húszas évek erdélyi magyar Széchenyi-irodalmát, az még több más cikket, tanulmányt, múltidéző eszmefuttatást cédulázhatna ki az egykori sajtóból, sőt néhány írói-költői alkotást is fölleltározhatna a témában. Kezdvé a történész és irodalomtudós Bitay Árpáddal, aki a szóban forgó időszakban mintegy féltucatnyi cikkben foglalkozott Széchenyi alakjával és tevékenységével, igyekezvén összekalászolni minden apró adatot, ami a *Hitel*, a *Világ* és a *Stádium* eszméinek XIX. századi román recepciójáról, illetve Széchenyinek a román szellemiségben való jelenlétéről tanúskodik<sup>27</sup>, el egészen a gyulafehérvári Majláth-főgimnázium egykori tizenhét esztendőös diákjáig, aki — ma már nem szívesen ejtjük ki a nevét — a Pásztortűz 1925. március 8-i számában csikorgó klapanciákban adózott a „legnagyobb magyar” emlékezetének<sup>28</sup>, jó néhány szerző szerepelhetne egy exhaustív igénytel összeállított Széchenyi-bibliográfiában. Jelen dolgozatunk keretei között azonban

<sup>24</sup> I.m. 393.

<sup>25</sup> I.m. 395—396.

<sup>26</sup> I.m. 396.

<sup>27</sup> Bitay Árpád: *Gróf Széchenyi Istvánnak és apjának híre és egykorú ismertetése Romániában*. EISz. I(1924). 136—141.; *Széchenyi [!] és a románok*. Pásztortűz (a továbbiakban: Pt) XI(1925). 475—476.; *Az első román folyóirat Széchenyi Istvánról*. E. 1926. 171. sz.; *Román dicsőítő írás és vers a Széchenyiekről 1829-ből*. EISz. V(1928). 84—98.; *Még egy román kortárs magasztaló megemlékezése Széchenyi Istvánról*. Uo. VI(1929). 105—106.

<sup>28</sup> Bányai László: *Széchenyihez*. Pt. XI(1925). 85.

nyilván nem lehet célunk a húszas évek teljes erdélyi Széchenyi-irodalmának a föllajstromozása. Erre itt nincs is szükség. Úgy véljük, az említett cikkek és tanulmányok, illetve a belőlük kiemelt gondolatok is elégségesen igazolják azt a megállapításunkat, hogy amit Erdélyben az 1918—19 utáni első évtizedben Széchenyiről írtak, azt — ellentétben a bethleni konszolidáció Magyarországgal — nem valamilyen programalkotó törekvés vagy ideológiai útkeresés diktálta, hanem a múlt nagyjainak természetszerűen kijáró tisztelet. Megfelelő támpontot kínálnak e cikkek és tanulmányok ahhoz is, hogy áttekinthessük azokat a gyökeres változásokat, amelyeket a Széchenyi szellemi örökségéhez való viszonyulás tekintetében a harmincas évek hoztak magukkal.

Ezen a ponton visszaérkeztünk oda, ahonnan László Dezső *Akarom: tisztán lássatok* című, 1933-ban közzétett könyvecskéjének a felemlítésével elindultunk. Mint tanulmányunk elején már mondtuk, a húszas-harmincas évek fordulóján Széchenyi eszmei öröksége az eleven erdélyi magyar szellemi élet középpontjába került, s az egykori I fiatal értelmiség egy része belőle kiindulva próbált politikai-világnézeti paradigmát alkotni magának. A nagy gazdasági válság ezerféle feszültségtől terhes időszakában s az utána következő esztendőkből, amikor az erdélyi magyarság soraiban is mélyreható polarizálódás ment végbe s többszörös nemzedéki szembenállás szabdalta részekre a kisebbségi társadalmat, Széchenyi invokációja formálisan olyasféle szerephez jutott Erdélyben — ezt is megállapítottuk már —, amilyent Magyarországon a bethleni konszolidáció első napjaitól kezdve játszott. A *Hitel* reformprogramjára való visszatekintés, Széchenyi eszméinek és akarásainak megidézése a harmincas évek erdélyi magyar szellemiségében ideológiai tartalmat s részint aktuálpolitikai jelentést kapott, egymással szemben álló társadalmi törekvések ütköztető tényezőjévé vált.

Vázlatosan ugyan, de szóltunk már az előzőekben azokról az eszme- és társadalomtörténeti körülményekről, amelyek Széchenyi erdélyi utóéletében a jelzett fordulatot előidéztek. Itt még arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy kinek a munkásságához vagy milyen szellemi-világnézeti tömörülés tevékenységéhez köthető Széchenyi fölfedezése és közügyi éthoszának követendő példaképpé való avatása. E kérdés kapcsán pedig először azt a vélekedést kell megvizsgálnunk, mely szerint az addig járt kisebbségi-közéleti út! sehová sem vezető jellegére rádöbbenő s művelődési téren is válságjelenségekkel küszködő erdélyi magyar társadalom Széchenyi felé való fordulását Makkai Sándor kezdeményezte, mégpedig a *Magunk revíziója* című 1931-ben kiadott könyvével és az Erdélyi Helikonban közölt, fentebb már többször idézett 1933-as tanulmányával. Pongrácz Kálmán, aki egykor maga is ahhoz a fiatal értelmiségi csoportosuláshoz tartozott, amely Széchenyi nevét a zászlajára írta, úgy fogalmazott, hogy Makkai volt az, aki „Széchenyi keresztény-nyugatmagyar-európai szemléletét” úgy, ahogyan az Szekfű Gyula és követői tollán megfogalmazódott, „népi és transylván szellemmel” átültette „keletmagyar-protestáns környezetbe”.<sup>29</sup>

Az erdélyi magyar eszmetörténeti irodalom sok nagy adóssága közé tartozik többek között az is, hogy mind ez idáig nem foglalkozott kellőképpen Makkai Sándor elmélet-bölcséleti munkásságával. Különösen hiányolandó az, hogy mindmáig nem került sor a *Magunk revíziójának* alapos és körültekintő, a mű keletkezésének körülményeit, világnézeti eredőit és ideológiai filiációit egyként szem előtt tartó elemzésére. Pedig e mű köztudomásúlag a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi kultúra egyik legtöbbet

<sup>29</sup> Pongrácz Kálmán: *A népi és európai gondolat*. *Hitel* (a továbbiakban: H) 1936. 2. sz. 127. Ugyanezt a gondolatot Pongrácz egy másik írásában is kifejti: *Kelet és Nyugat az ifjúsági gondolatban*. *Magyar Szemle* 1935. 4. sz. 331—341.



emlegetett, a harmincas évek útkereső fiatal értelmiségére kiváltképpen erőteljesen ható alkotása volt.

Makkai munkájának részletes taglalásáról természetesen itt sem lehet szó. E helyütt — mint jeleztük — csak arra a kérdésre kívánunk válaszolni, hogy az erdélyi Széchenyi-szemléletben bekövetkezett változás mennyiben kapcsolható a *Magunk revíziójának* megjelenéséhez. Azt kell tehát megnéznünk, hogy Makkai művében milyen mértékben volt jelen Széchenyi eszmevilága vagy annak Szekfű-féle ideologikus interpretációja.

Nos, nézetünk szerint tagadhatatlan, hogy Makkai mondanivalóját jelentős részben Széchenyi inspirálta, s kétséget kizáróan megállapítható az is, hogy elemzéseiben helyenként Szekfű Gyula okfejtéseihez igazodott. Makkai kemény kritikai hangvételében, a húszas évek erdélyi közügyi viszonyaival és közéleti állapotával kapcsolatos bírálatában ugyanúgy ott érezzük Széchenyi szellemiségét, mint a „lelki impériumra” vonatkozó felfogásában vagy a magunk hibáiért viselt felelősség vállalásának következetes szorgalmazásában. Mintha egyenest a *Hitel* Széchenyijét parafrazálná Makkai, amikor például azt fejtegeti, hogy az erdélyi magyarságnak, ha fenn kíván maradni, őszintén szembe kell néznie a maga addigi tévedéseivel, s le kell számolnia önnön fogyatkozásaival. „Az élet érdekében el kell fogadni azt a szabályt — szögezi le egy helyütt Makkai, s a szavaiból Széchenyi száz évvel korábbi axiómáját véljük kihallani —, [hogy] ami velem történik, annak sohase keressem és sohase fogadjam el külső okát addig, amíg csak egyetlen belső ok is van, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy az a valami megtörténjék.”<sup>30</sup>

Mindazáltal a *Magunk revíziójába* beépülő Széchenyi-reminiscenciák és a munkában itt-ott fölfedezhető Szekfű-hatás ellenére azt kell mondanunk, hogy az „új tartalmú Széchenyi-kultuszt” nem Makkai honosította meg Erdélyben. A Makkai kezdeményező szerepét valló álláspont szerintünk nem válik elfogadhatóbbá azzal, hogy a *Magunk revíziója* mellé esetleg odahelyezzük bizonyítékként az író-püspök másik említett publikációját, a *Harc a „szobor” ellen* című 1933-as írását is. Ez utóbbinak a szellemi-közügyi érdeklődés Széchenyi felé fordulása tekintetében már pusztán azért sem lehetett úttörő szerepe, mert lényegében csak szemlecikk volt, s mint ilyen, többek között László Dezső jóval korábban megjelent *Akarom: tisztán lássatok* című könyvecskéjéhez fűzött megjegyzéseket.

Széchenyi szellemi örökségét s vele együtt annak Szekfű-féle interpretációját is Erdélyben igazából az 1929—33-as gazdasági világválság idején és az utána következő esztendőkből színre lépő fiatal értelmiségi mozgalmak fedezték fel és emelték be az egykori politikai-világnézeti küzdelmek erőterébe. Azok a nemzedéki csoportosulások véltek Széchenyiben ideológiai támaszra és közéleti példaképre találni, amelyek részint az ifjúság örök radikalizmusától, részint nagyon is jogos elégedetlenségtől hajtva, az addigi kisebbségi politika meddősége és a kisebbségi kultúra ellaposodása miatt lázadva, valami újat szerettek volna érvényre juttatni Erdélyben. Makkai könyve, a *Magunk revíziója* is végső soron csak annak a társadalmi-politikai légkörnek és szociálpszichológiai atmoszférának volt a kifejeződése, amely a fiatal értelmiség szellemi „pártütését” a harmincas évek első felében előidézte. A könyvnek messzire hullámzó hatása volt az egész egykori erdélyi magyar művelődési életben, s a táborkba szerveződő fiatal értelmiségi nemzedék világnézeti önállósulását is nagymértékben elősegítette, de a Széchenyi-kultusz Erdélyben nem általa született meg. Elsőként, úgylehet, éppen Makkai

<sup>30</sup> Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Kvár 1931. 31—32.

utalt rá, hogy e tekintetben minden érdem és minden esetleges szemrehányás László Dezsőék és Venczel Józsefék nemzedékét, helyesebben mondva a „tisztánlátás” köve- I telményét újrafogalmazó generációs tömörüléseket illeti meg. László Dezső többször is említett könyvecskéjét méltatva, Makkai, miután aláhúzta, mily fontos fejleménynek tartja, hogy immáron „a fiatalok is beálltak a »szobor« elleni harcba”, így fejezte be I eszmefuttatását: „Ha a magyar ifjúság teszi élővé Széchenyit a maga számára, ez döntő jelentőségű lesz és hatásaiban kiszámíthatatlan áldások forrása.”<sup>31</sup>

A harmincas évek első felének nemzedéki aspirációkkal és általános társadalmi-politikai reformtörekvésekkel egyként fellépő fiatal értelmiségi csoportosulásai közül három olyant emelhetünk ki, amelyek eszmei-ideológiai fogódzókat keresvén maguknak, kisebb-nagyobb mértékben Széchenyi István történeti örökségéhez nyúltak vissza. Az 1930-ban induló *Erdélyi Fiatalok*, a felelős szerkesztőként Koós-Kovács István által jegyzett, de valójában Makkai László és Venczel József által kezdeményezett 1935-ös *Hitel* és annak egy évvel később született féltestvére, az Albrecht Dezső-féle *Hitel* körül szerveződő fiatal értelmiségi csoportosulásokról van szó. Mint ismeretes, nagyon jelentős generációs tömörülések, az egykori erdélyi magyar kulturális és közéleti viszonyok alakulását a maga egészében is befolyásoló szellemi-világnézeti székértáborok voltak ezek.

Terjedelmes és sokrétű elemzést igényelne annak eldöntése, hogy a jelzett fiatal értelmiségi csoportosulások közül melyik milyen mértékben építette a maga világlátását és közügyi törekvéseit Széchenyire, ki mennyiben ötvözte a „legnagyobb magyar” társadalomfelfogását és nemzetszemléletét másoktól kölcsönzött ideológiákkal, ki miként kapcsolta össze a múlt szellemi örökségét a kisebbségi valóság közvetlenül megélt tapasztalataival. Egy átfogó igénnyel végzett eszmetörténeti vizsgálódásnak feltétlenül válaszolnia kellene arra a kérdésre is, hogy a harmincas évek erdélyi értelmiségi csoportosulásai által elfogadott Széchenyi-értelmezések miként illeszkedtek bele a korszak egyetemes magyar szellemiségébe. Ez utóbbi kérdés kapcsán nyilván óhatatlanul szóba kerülne az a probléma is — a két *Hitel*-csoportosulás esetében semmiképpen sem lehetne kitérni előle —, hogy akik Szekfű Gyula látásmódját tették magukévá, azokat voltaképpen melyik Szekfű Gyula inspirálta: az 1920-as *Három nemzedék* szerzője-e, vagy pedig az, aki 1934-ben a maga eredetileg négy könyvből álló művét egy ötödik könyvvel, az 1919—20 után kialakuló magyar „neobarokk” társadalmi és politikai rendszer rendkívül éles hangú, bizonyos fokig még Szabó Dezsőn is túltevő kritikájával toldotta meg? S mindezek tisztázása után még ott volna az egykori generációs mozgalmak megítélése szemszögéből a legfontosabb kérdés: akik Széchenyi alapvető munkájának, az 1830-ban megjelent *Hitelnek* a címét száz esztendő múltán kölcsönvették és folyóiratcímé avatták, azok mit végeztek az erdélyi magyar kultúrában s mit tettek közéleti téren, egyszóval miként sáfárcodtak Széchenyi szellemi hagyatékával?

Mindezeknek a kérdéseknek a kibontása további tanulmányok sorát, a két világháború közötti erdélyi magyar kultúra és közélet további vizsgálatát követeli meg.

\*

<sup>31</sup> Makkai Sándor: *Harc a „szobor” ellen*. EH. VI(1933). 3. sz. 163. Kötetben Makkai Sándor: *Az élet kérdezett*. Tanulmányok I. Bp. 1935. 103.

Idézzel kezdtük a tanulmányunkat, s idézzel fejezzük be. Az 1935-ös *Hitel* beköszöntő számának első oldalán Makkai Sándor *Mi lesz velünk?* című cikkét s Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című művének egyik igen fontos alfejezetét, nevezetesen a „nagymagyar út „-tal, vagyis az egyenes tartású, tiszta öntudatú, kiművelt, magyarabb magyarság megteremtésével kapcsolatos fejtegetését találta az egykori olvasó. A második lapon jelent meg Juhász István félig-meddig programadó írása, ugyancsak *Hitel* címmel. Ennek első mondatait idézzük. E mondatok nyilván elsősorban a több mint félszázaddal ezelőtti lapindítók helyzetértékelését, létérzetét és intellektuális tájékozódását fejezik ki, s számunkra kissé tán a szófűzésük is szokatlanak tetszik. Ám ennek ellenére van valami olyasmi bennük, vagy talán inkább mibennünk, a magunk mai közösségi létkörülményeiben található valami olyasmi, ami részben aktualitást kölcsönöz nekik. Ezt írta Juhász István: „Ma Széchenyi-divat tartja uralma alatt a magyar földet. A mi számunkra azonban Széchenyi többet jelent. Saját korának kérdéseivel szembeni állásfoglalása minket, kik ugyanazon folyam: a magyar élet sodrában, az övéhez hasonló korban állunk, tanított, nevelt, kérdéseinket megvilágította. Széchenyi életünknek kiszakíthatatlan részévé lett és gondolkodásunk kiindulási pontjává.

Fájdalmasan és élesen látja meg Széchenyi, hogy a magyarság élete kopár, parlagi, »a halhatatlan lélek« itélőszéke előtt értéktelen, semmi. A nagy Parlag magyarázatát, e roppant süllyedés okait nem kívül keresi: belül, a nemzeti bűnökben találja meg. Széchenyi nemzeti önkritikája így saját helyzetünk öntudatos felismerésére is indít.”<sup>32</sup>

<sup>32</sup> Juhász István: *Hitel*. H. 1935. 2.

Ferenczi István

## A daciai északi limes-szakasz nyugati felének főbb kutatási eredményeiről

Az 1965—66., 1968—69. és 1984—85. évi terepkutatásaink eredményei megerősíteni látszanak egy korábbi nézetet. Eszerint a Veceltől (*Miciától*) északra feltételezhető képzeletbeli római határszakasz nagyjában az Erdélyi Középhegység észak-déli irányú fő vízválasztóját követte. Az ettől a nem túlságosan kanyargós vonaltól nyugatra fekvő földkéreg-szerkezeti (tektonikus) medencékben (a Fehér-Körös-medence Kőrösbányaig nyúló felső, keleti részétől eltekintve) pillanatnyilag semmi biztos római erődítési, települési nyom (épületmaradvány, feliratos emlék) nem ismeretes. A 60—120 km széles Erdélyi Középhegység hajdanában öserdők fedte, nyugati szegélyén általában nagyon meredeken fölmagasodó óriás sasbérc (horsz) terjedelmes akadályövezete szükségtelessé tette a római Dacia nyugati végeinek e szakaszon való különösebb megerősítését. A Kőrösbánya—Brád—Abrudbánya—Aranyosbánya—Zalatna környéki aranytermő vidék azonban természetesen részét alkotta Dacia provincia középső-nyugati felének. Noha már ezen a tájon is megtettük az első, puhatólózó lépéseket, e területsáv római kori védelmének kérdése — egyelőre — továbbra is rejtély számunkra. Kibogozása légi felderítéssel, fényképezéssel összekötendő aprólékos terepjárások felderítő munkájától remélhető.

A. nagyjában a Găina (1486 m), Nagy-Bihar (1848 m) és Vigyázó (1836 m) „hegyvonulaton” végighúzható vonal ez utóbbi lapos tetejétől menedékesen északnak ereszkedve a sebesvára (RESCVLVM) római tábornoktól 3—4 km-re Ny-ra keresztezte a Sebes-Körösnek az Erdélyi-medencéből kivezető, nyugatra irányuló, kanyargós, szűk völgyét.<sup>1</sup> A *limes* külső őrtoronyosora ettől kezdve már a tágabban értelmezendő Meszes-hegység hullámos felületű, alacsony, keskeny hátán futott Dacia tartomány északi kapuvárosa, a dák nevű *Porolissum* környékéig.

Az északnyugati *limes*-szakasznak a természetes óriásgátként délnyugati-északkeleti irányban kb. 65 km hosszan húzódó hegység hátához igazodása — véleményem szerint — kétségtelenül a birodalmat gyarapító Traianus császár nevéhez fűzhető, akárcsak általában az egész új tartomány védelmi rendszere alapjainak kijelölése.<sup>2</sup> A sokfajta tehetséggel

<sup>1</sup> Többek között I.: Paribeni, Roberto: *Optimus Princeps. Saggio sulla storia a sui tempi dell'Imperatore Traiano*. I. köt. Messina 1926 317—318; uő.: *L'ordinamento delta conquista di Traiano*. Dacia, II 1925 7; Daicoviciu, Constantin: *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*. Anuarul Institutului de Studii Clasice (a továbbiakban: AISC), IV 1941 — 1943 319; Longden, R. P.: *The Wars of Trajan*. Cambridge Ancient History (a továbbiakban: CAH) 1936 233; Macrea, Mihail: *Istoria României* (a továbbiakban: IstRom) I. köt. București 1960 351; Ferenczi István: *Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei* (1. rész). Studii și cercetări de istorie veche (a továbbiakban: SCIV), X 1959 337—354; uő.: *Cu privire la apărarea hotarului de nord al provinciei Dacia*. Studii și comunicări — Satu Mare, II 1969 95, 96, 105 (a 12. jegyzettel); uő.: *Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei* (II/1 rész). Acta Musei Napocensis (a továbbiakban: ActaMN), 387—412; uő.: ActaMN, X 1973 545—568; uő.: ActaMN, XI 1974 23—40; uő.: *Considerații asupra limes-ului roman din Dacia de vest*. Ziridava, XI 1979 125—139; Dumitrașcu, Sever: *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*. ActaMN, VI 1969 483—491.

<sup>2</sup> Vö. Torma Károly: *A Limes Dacicus felső része*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből (a továbbiakban: ÉTTK), IX. köt. II. db. Budapest 1880 113; Paulovics István: *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár 1944 101—102; Daicoviciu, Constantin: *Porolissum*. Pauly-Wissowa-Kroll: Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft (a továbbiakban: PWRE), Supplementband XXII, Stuttgart 1953 267.h. uő.: IstRom. I 315—316; Ferenczi

megáldott „Optimus Princeps” germaniai helytartósága idején szerzett bőséges tapasztalattal, gazdag s elmélyült helyrajzi szemléje adatainak birtokában<sup>3</sup>, a tartomány földrajzi adottságainak bámulatosan alapos ismeretében szervezte meg a — tudomásunk szerint — nagy vonalakban a daciai római uralom egész tartama alatt szinte változatlan határvédelmi rendszert.

*Porolissum* táborainak s egyéb védműveinek a telepítésével évezredekken keresztül használt nevezetes kereskedelmi út bizonyos szakaszának, a Meszesi-kapunak, az ún. „*Porta Mezesiná*”-nak<sup>4</sup> az ellenőrzését biztosították, azt szükség esetén el is zárhatták.<sup>5</sup>

Az újonnan meghódított daciai területek határainak megvonásakor, védelmi rendszerének kialakításakor a katonai (hadászati) érdekek mellett egyáltalán le nem becsülhető szerephez jutottak a gazdaságosság szempontjai is.<sup>6</sup> (Többek közt emiatt

István: *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*. ActaMN, V 1968 78. Noha nem fejtí ki bővebben, hasonló megfontolásra jutott Christescu, Vasile is (*Istoria militară a Daciei romane*. București 1937 35).

<sup>3</sup> Többek között l.s Torma Károly: ÉTTK, LX II 113; Altheim, Franz: *Die Soldatenkaiser*. Frankfurt am Main 1939 95—96; Radnóti Aladár: *A daciai limes a Meszesen*. Archaeologiai Értesítő (a továbbiakban: ArchÉrt), III. sor. V—VI 1944—1945 146—147, 163-165; Daicovicu, Constantin: PWRE, Suppl. XXII 265—270h.; Forni, Giovanni: *Limes* címszó: De Ruggiero. Ettore: *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* — Roma-Spoleto 1959 (kny.) 32; Macrea, Mihail: IstRom. I. 377; uő. — Protase, Dumitru—Rusu, Mircea: *Șantierul arheologic Porolissum*. Materiale și cercetări arheologice (a továbbiakban: Materiale), VII 1959 371; Macrea, Mihail—Rusu, Mircea—Mitrofan, Ioan: *Șantier arheologic Porolissum*. Materiale, VII 1962 521 stb. Traianus *Germania Superior*-beli tevékenységével kapcsolatban többek között I.: Ritterling, Ernst: *Legio* címszó PWRE, XII<sub>1-2</sub> Stuttgart 1924. 1280. h.; Paribeni, Roberto: i. m. I 105—108; Longden, R. P.: i. m. 224; Hanslik, Rudolf: *M. Ulpius Traianus* címszó PWRE, Suppl. X Stuttgart 1965 1038. h.; Cizek, Eugen: *Epoca lui Traian*. București 1980 255—257, 265 a felsorolt művekkel.

<sup>4</sup> E földrajzi-történelmi fogalommal kapcsolatban l.: Hofmanh Károly: Földtani Közlöny, XI 1879 232, 254; Torma Károly: ÉTTK, LX II 1880 78, 79; Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*. I. köt. Budapest 1900 223—228; Mateescu, Ștefan, I.: Anuarul Institutului Geologic al României, XI 1925—1926 375; Mihăilescu, Vintilă: Buletinul Societății Geografice Române, LIII 1934 363—369; uő.: Volum omagial „Gr. Antipa”. București 1938 362, különösen a 2. jegyzet; Ferenczi István: *Régészeti megfigyelések a Limes Dacicus északnyugati szakaszán*. Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM), XLVI<sub>2</sub> 1941 210—211 a 3. jegyzet; uő.: Erdélyi Tudományos Füzetek. 129. sz. Kolozsvár 1941 25—26; uő.: *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseșgebirges*. (Ein Vorbericht) Dacia, revue d'archéologie et d'histoire ancienne. N. S., XI 1967. 146; uő.: ActaMN, V 1968 77—79, 84, 87, 92; Daicovicu, Constantin: PWRE, Suppl. XXII<sub>1</sub> 265—270; Savu, Alexandru: *Podișul Someșan*. Studiu geomorfologic. A kolozsvári „Babeș—Bolyai” Tudományegyetem Földrajz-Földtan-Elettan Kara földrajzi könyvtárában őrzött doktori értekezés. Kolozsvár 1963; uő.: *Depresiunea Transilvaniei*. Geografia României. I. Geografia fizică. *Unitățile fizice-geografice* című fejezet (szerk. Velcea, Valeria és Badea, Lucian) 615—618; Coteș, Petre—Martiniuc, C.: *Geomorfologie* című fejezet. — Monografia geografică a R. P. România. I. Geografia fizică. București 1960 225; Clichici, Octavian: Studia ser. Geologia-Geographia, 1968 fasc. I. 54—55; Rusu, Mircea: *Cetea Moigrad și Porțile Meseșului*. = Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. prof. Șt. Pascu. Cluj 1974 265—279; Matei, Alexandru V.: Acta Musei Porolissensis (a továbbiakban: ActaMP), III 1979 490.

<sup>5</sup> Ferenczi István: EM, XLVI<sub>2</sub> 210—211. Chirilă, Eugen és Matei, Aléxandru V. ezzel az ősrégi kereskedelmi útvonalal összefüggően a „só útja” megjelölést használja. Vö. ActaMP, VII 1983 116 és X 1986. 108, 113. Radnóti Aladár (ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 147, 71. jegyzet) ezzel kapcsolatos véleménye a földfelszín-alakzati adottságok miatt — sajnos — elfogadhatatlan.

<sup>6</sup> A Római Birodalom határait tekintve összességükben majd mindenütt tapasztalhatjuk a legfelsőbb vezetésnek vagy a tartományi hadvezetőségeknek azt a nyilvánvaló szándékát, természetes törekvését, hogy a Birodalom terjeszkedése időszakában, úgy Hadrianusig, minél meggondoltabban, ésszerűbben, gazdaságosabban oldják meg a pillanatnyi vagy távlati érdekeknek megfelelően a hadművelati alappontok és vonalak (bázisok), továbbá a védelmi vonalak kitézését, elhelyezését. Ez — meglehet — íratlan, de amennyire át tudjuk tekinteni a helyzetet, általános szabálya volt a római hadseregnek. Ezt az elvet alkalmazták mind nagy általánosságban, mind a részleteket tekintve az összes jelentősebb vagy jelentéktelenebb határszakasz esetében. Még egyezményes határszakaszokon is a védelmi vonalak minél rövidebb meghúzására törekedtek. (Ezt különben nemcsak a gazdaságossági, de a hadászati érdekek is u g y a n megkövetelték.) Az eset egyik legbeszédesebb mintája Britanniában Hadrianus *valluma*; a brit sziget egyik legkeskenyebb részén: a Solway Firth meg a Tyne tölcstorkolata között, illetőleg Newcastle-upon-Tyne városától keletre fekvő „Wallsend” között húzódott; Antoninus Pius császár falát pedig a Brit-sziget É felé második, még keskenyebb

illesztették a határvédelmi rendszerbe a különösen a Szilágyság határvidéke fölé 300—350 m-es átlagos viszonylagos magassággal letekintő Meszes-hegység oromsorát is.)

Ugyanennek az elvnek az alapján támaszkodtak az Erdélyi Középhegység meg a Keleti-Kárpátok közt húzódó alacsony röghegység-sornak, a román földrajzkatatóktól „kárpátközi járomnak” nevezett, északra többé-kevésbé meredek (sok esetben szikla-) falban alábocsátkozó részeire: a kődi Nagyhegy (637 m), a Haragos (Vf. Florii 811 m), a Peresnyel (663 m), a Kővár-vidéki mészkőfennsík, valamint az Ilosvai-hegység (783, 975 m) szinte „maguktól kínálkozó”, Zsibó városánál még csak egyetlen, meredeken megdőlt jégtáblához hasonlítható, keletebbre azonban több km-re szélesedő, nagyobb léptékű térképeken nem is észlelhető, ám a valóságban meglehetősen nehézségekkel áthatolható magaslat-sorára, kueszta-vonalára.

Aprólékosabb földrajzi jellegű bemutatásától most eltekintve csupán annyit óhajtok megjegyezni, hogy még az első hallomásra könnyebben áthatolhatónak vélhető, alacsony mészkőfennsík-részekeken is szép számmal figyelhetők meg az északról délre haladást nem lekicsinyelhető akadályozó exokarszt-jelenségek, lábbelit rontó, lábícamot okozó sziklabordák, víznyelők (töbörök, vakvölgyek, zombolyok, sőt zomboly-mezők stb.), kelet-nyugati irányú valóságos sziklafalak, észak felől szinte megmászhatatlanul meredek, éles kueszták kőfolyásokkal, a terület keleti részén a mészkőfennsíkba vágódott (nem túl mély, de mégiscsak létező) sziklaszorosok stb.

E kelet felé szélesedő akadályövezettől délre, nagyjában DK-ÉNy irányban folyik, a hosszanti tengelyét tekintve legalább öt ízben egészében irányt változtató, szinte zezugosnak mondható völgyű (egyesült) Szamos folyó Dés és Zsibó városa közti, mintegy 75 km hosszúságban. (Tévedés ne essék, a völgy megtörésén nem a folyóágy kanyargásait [meandereit] értjük, hanem annak egészét érintő irányváltásait!) A völgynek ez a földkéreg-szerkezeti törésektől megszabott többszörös irányváltása eleve alkalmatlanná tette azt a római *limes* ör- és jelzőtorony-sorának a teljes egészében való idetelepítésére, hiszen a fővölgy kígyózó volta miatt szó se lehetett az áttekinthetőség kívánalmának a védővonallal kapcsolatos alkalmazhatásáról, noha ennek az elvnek az érvényesülése Dacia eddig ismeretes minden *limes*-szakaszán világosan megfigyelhető. Ezért már régebbtől nem fogadhattuk el a folyami határról hangoztatott korábbi feltételezéseket.<sup>7</sup> Ráadásul nem szabad szem elől téveszteni, hogy az (egyesült) Szamos-völgy Dés—Zsibó közti szakaszában ma ismeretes két római segédcsapat (*auxilia*-) táborvára: Alsókosály meg Tihó egymástóli távolsága mind a provincia ÉNy-i, mind az ÉK-K-i táborosorán észlelt helyzethez képest szokatlanul nagy: 65 km-re rúg! Ez kb. két teljes (nyári) napi menetteljesítménynek felel meg. Ehhez járul még a Szamos-völgynek a

„befűződése”, a Firth of Clyde meg a Firth of Forth között építették, ott, ahol ez utóbbi öböl mintegy 90 (!) km mélységben nyomul a szárazföld belsejébe. Ez kétségtelenül nagy anyagi és erőmegtakarítást jelentett a Birodalomnak. E kérdéskörrel kapcsolatban különben l.: Homo, Léon: *L'Empire romain*. Paris 1925 180—217. L. még Ferenczi István: ActaMN, V 1968 84, a 32. jegyz.

<sup>7</sup> Vö. Ferenczi István: *A tihói táborról*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár—Bukarest 1957 291—292. A szóban forgó védelmi szakasszal kapcsolatban bővebben l.: Ferenczi István: *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (unit). Elementele de apărare pe subsectorul Ileanda-Tihău*. ActaMP, XII 1988 251—289; uő.: *Untersuchungen an der nördlichen Limesstrecke Daziens*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (a továbbiakban: ActaArchHung), 41 1989 299—311; uő.: *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (unit). Elementele de apărare pe subsectorul Căței-Ileanda*. ActaMP, XIV—XV 1990—1991 127—151 a fölhasznált szakirodalmi anyaggal.

76 m<sup>3</sup>/sec vízhozamhoz<sup>8</sup> képest sok helyütt szűk és meredek oldalú volta!<sup>9</sup> Három vagy négy szakaszon csaknem szorossá szűkülése még jobban megnehezítette volna az áttekinthetőséget, ellenőrzést. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az Ilosvai-hegységtől délre magasodó, tágabban értelmezett hajdani tűzhányótörpe, a Csicsói-hegység (779 m) valamikor sűrű lombhullató-erdős háta északról nagyon megkönnyítette bármilyen ellenséges csapat dél, azaz római foglalású területek felé nyomulását.<sup>10</sup> A fentebbiekben említett fennsíkron előrehatolva, hadászati rendkívül előnyös helyzetből rohanhatták volna le a 65 km-es távolságon a fővölgybe elszórtan telepített gyenge római figyelő- és jelző-őrségeket.

Remélhetőleg a fentiek összefogott előadásából is világossá válik, hogy hadászati (stratégiai) és harcászati (taktikai) tekintetben a Szamos-völgy Alsókosály és Tihó közti talpa éppenséggel nem felelhetett meg ilyen hosszú védelmi körlet hol keskenyebb, hol szélesebb völgysíkon való kiépítésére. Ezzel szemben viszont kitűnően alkalmasnak mutatkozott a két tábor összeköttetését biztosító, no meg közvetlen közelükben felsorakozott őrtornyok (és esetleges nagyobb erődítmények: *burgi*, *castella*?) ellátását lehetővé tevő fő hadászati (*limes*-) út vezetésére.

Az adott helyzet alapján joggal vetődött fel a kérdés: mégis létezett-e egyáltalán bárminemű védelmi szervezet az említett két *auxilia*-tábor közti elképzelhető határszakaszon, s ha igen, vajon merre húzódhatott? Bár a tihói táborral kapcsolatos, még 1958-ban megjelent kis írásomban már voltak bizonyos sejtelmeim a kérdés megoldására, ezeknek akkoriban nem mertem hangot adni.

Két kedvező körülmény segítette a kutatás megindulását. Az egyik az erdélyi, Bethlen városa melletti csicsókeresztúri születésű Torma Károly nevéhez fűződik. E kiváló régészünk a múlt század 70-es éveiben fedezte fel és járta végig a meszesi *limes*-szakaszt *Porolissum* táboraitól, többi védelmi műveitől a Sebes-Körös völgyoszorosaig. A 80-as években az (egyesült) Szamos völgyében is kutatni kezdett. Szamosgalgó, Ködmönös, Révkörtvélyes, Kisnyíres és Nagylozna határában fel is fedezett néhány római őrtorny-maradványt.<sup>11</sup> Szerencsétlenségre azonban még ezek a szétszórtan fekvő, csekély terjedelmű maradványok se kerültek be a tudományos „köztudatba”; a tartomány északi határvonalával foglalkozó kutatók nem ismerték. Ezekről az emlékekről mindössze az egykori Szolnok-Doboka megye monográfiájában olvasható néhány nehezen megtalálható, szétszórt, rövid utalás.<sup>12</sup>

A másik, a kutatások újabb megindítását ösztönző szerencsés felfedezés egy 1967-ben még középiskolás tanuló személyéhez fűződik. Az a növendék szülőfaluja, Csicsókápolna határában fekvő őrtorny-maradványból kiásott régiségeket vitt bemutatásra a dési múzeumba, illetőleg a kolozsvári Történelmi és Régészeti Intézetbe. A leleteket megtekintő, akkor főkutató Protase Dumitru (jelenleg ny. egyetemi tanár) felismerte azok jelentőségét, de, ismerve e sorok írójának *limes*-szel kapcsolatos, évtizedekkel ezelőtt

<sup>8</sup> Diaconu, Constantin, Dumitrescu, Sorin, Gişteanu, Petre, Dumitrescu, Valeriu, Lăzărescu, Dan, Panait, Ion, Újvári, Iosif: *Hidrografici* című fejezet a Monografia geografică a R. P. Romîne (!) stb. 455—457, 42—45. táblázat.

<sup>9</sup> Kialakulásával kapcsolatban, felszíni alaktani jellegzetességei tekintetében I. Savu, Alexandra: i. m.

<sup>10</sup> Vö. Ferenczi István: *Contribuții la topografia arheologică a Culmei Ciceului (jud. Bistrița-Năsăud)*. File de istorie. Culegere de studii, articole și comunicări. Muzeul de istorie Bistrița (a továbbiakban: FI), I 1971 73—84.

<sup>11</sup> L.: Ferenczi István: *Studii și comunicări* — Satu Mare, II 1969 101 — 102.

<sup>12</sup> Vö. Kádár József: *Szolnok-Doboka vártneve monográfiája*. III. köt. Dés 1902 512; IV. köt. 474; V 81; VI 90; Ferenczi István: *Studii și comunicări* — Satu Mare, II 1969 106, 30—35. jegyzet.

kialakult érdeklődését és kutatásainak eredményét, önzetlenül átengedte a kiszállás, felfedezés, további terepszemlék lehetőségét. (E helyről is fogadja hálás köszönetemet!) A kutatások anyagi fedezetéről a felfedezés híréből fellelkesedett néhai Daicovicu Constantin akadémikus gondoskodott haláláig az Erdélyi Történelmi Múzeum költségvetéséből.

\*

1968 nyarán kezdtük meg (az azóta csaknem szakadatlanul folytatott, Délkelet-Erdélyig, szabatosabban a jelenlegi Hargita és Kovászna megye határának egyik pontjáig, a homoródokládi *burgus*-ig, sőt immár az erdővidéki Nagybaconig hatoló<sup>13</sup>) több száz km-nyi, eddig csak gyanított, de nem ismert őrtorony-sort követő kutatásainkat.

A Dés—Zsibó közti Szamos menti *limes*-vonal, a folyóhoz viszonyított helyzetét tekintve, két jól elkülöníthető szakaszra tagolódik. A Zsibó közelében a Szamosba szakadó Almás patak torkolata és — hegymenetben haladva — a Kornislaka közti szakaszon a védelmi elemek nagy része a bal parton, a meglehetősen fölszabdalt felületű erdélyi Szamoshát kueszta-szerűen végződő, meredeken lealacsonyodó, északi, végső, erdős kiágazásain sorakozik, a Szamos völgyére általában nagyszerű kilátást, ellenőrzési lehetőséget biztosítva.

Ezzel átellenben, a folyó jobb partján Ny-ról K felé egyre szélesedő, s DK-re lejtő, északi oldalán „csipkézett”, meredek sziklafalakkal alábocsátkozó, északi előtere fölé 200—250 m-rel magasodó kueszta-vonal húzódik. E kueszták egyikén-másikán ásatással egyelőre nem bizonyított, „előretolt” helyzetű őrtorony-maradványok figyelhetők meg.

Hegymenet Kornislakától Alsókosályig a folyó jobb partján egyre nagyobb viszonylagos szintkülönbségű magaslatok emelkednek, helyel-közzel szoros-jellegű völgyszakaszok fölé. A toronysor Nagyilondánál átcsap a Szamos jobb partjára, és lassanként felkapaszkodik a széles látóhatárt nyitó, mind tekintélyesebb magasságú, de a folyó völgyétől egyre távolabb eső tetőkre (pl. a Toaca Glodului-ra, 620 m), hajdanában látható gonddal válogatva ki az ör- és jelzőtoronyok telepítésére alkalmasnak ítélt bérceket, még ha a terep meglehetősen szaggatott felszíne miatt a *castrametator*oknak nem is sikerült éppen egyenest kihozniuk.

Szamosgalgó és Nagyborszó közt a folyóvölgy kanyargása miatt a figyelő- és jelzőtorony-vonal megint közelebb kerül a Szamos ágyához, de azután fokozatosan ismét eltávolodik, s a minden irányban nagyszerű kilátást biztosító falkosányi „Cigla” (vagy a kackói Kishavas („Muncel”, 709 m) széles ormán tetőzik.

\*

<sup>13</sup> Ehhez fűződnék 1.: Ferenczi István: *Cercetări și rezultate noi pe limes-ul de nord al Daciei romane*. FI II 1972 37—46; uő.: *Die Nordstrecke des dakischen Limes von Crișul Repede bis zu den Ostkarpaten*. = Actes du IX<sup>e</sup> Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6—13 septembre 1972. București—Köln—Wien 1974 201—205; uő.: *Zur Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dazien*. — Roman Frontier Studies 1969. Eight International Congress of Limesforschung, edited by Eric Birley, Brian Dobson and Michael Jarrett, Cardiff, University of Wales Press 1974 204—211; uő.: Ferenczi Géza, Baias, Aurel: FI, III 1974 181—188; Ferenczi István: *Neue Forschungsergebnisse über den Limes innerkarpatischen Daziens*, Dacia N. S., XVIII 1974 127—136; uő., Ferenczi Géza: *Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis*. = Akten des XI Internationalen Limeskongresses. (Székesfehérvár, 30. 8. 6. 9. 1976). Budapest 1977 (szerk. Fitz Jenő) 365—375; uők.: *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*. ActaMN, XIX 1982 279—286 stb.





Noha egyelőre távol állunk a fent körvonalazott *limes*-szakasszal kapcsolatos végső következtetések levonásától, összegezésétől, előljáróban talán mégis megkockáztathatunk néhány, bizonyos általánosabb jellegű kérdésfelvetést, a jövő, kiszélesített kutatásokat segíteni kívánó gondolatot.

1. A védelmi sáv Nagyilonda—Tihó közti szakasza kettőzöttnek tűnik, különösen ha jövő régészeti ásatásokkal bizonyosodnék a Szamos-jobbparti kuesztasor bizonyos magaslatain megfigyelt kis terjedelmű mesterséges tereptárgyak római és — ráadásul — katonai jellege. Ilyeneket észleltünk Csokmány helység felett, azután a Kecskési-hegyen (579 m), a kővársolymosi „La Cărămidă” nevű magaslaton, továbbá Kisnyíres falu környékén, a „Știubei” és „Dealul Secăturii” nevű, északra meredeken lejtő tetőkön.

Ennek a szakasznak a második (?) vonalát a Szamosörmező fölé sziklafallal emelkedő „Dealul Tărăboilor” (347 m)<sup>14</sup>, a tihói tábortól közvetlenül délre emelkedő magaslaton lévő, továbbá a szamoszurduki, csűrfalvi, kőloznai, nagyloznai, ködmönösi (pl. „Fața prisăcii în spate”, „Rîpa Malului”), konkolyfalvi („Podireu”) és kornislaki („La Bontauă”) stb. ő- és jelzőtoronyok sok esetben meglepően jól megmaradt romjai tűzik elénk.

2. A Nagyilonda—Falkosány („Cigla” vagy „Kishavas”) közti szakaszon mai ismereteink szerint csupán egyszerű őrtorony-sor van (hacsak hozzá nem vesszük az Ilosvai-hegység nyugati szárnyán — a „Vilmai hegy”, 776, 783 m környékén — megfigyelt, esetleg toronymaradványokat rejtő, kis terjedelmű, mesterségesnek tűnő tereptárgyakat)<sup>15</sup>. A teljesség kedvéért, közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a Szamos bal partján több helység gyanúsak tűnő helyneve határrészében végzett vizsgáldásunk tárgyunkra nézve haszontalannak mutatkozott.<sup>16</sup>

3. Megfigyeléseinkből világosan lezűrhetően a *castrametatorok* minden részletet illetően a lehetőségek messzemenő kihasználásával igyekeztek minél egyenesebbre kijelölni a figyelő- és jelző-tornyok vonalát és ugyanakkor kikerülni a Szamos-völgy nehezen áttekinthető, szoros-jellegű szakaszait. A toronyok vonala tehát nem követi hűségesen a völgy többé vagy kevésbé hirtelen irányváltoztatásait („... *Cauendum etiam, ne mons sit vicinus aut collis altior, qui ab adversariis captus possit officere...*” Fl. Vegetius Rhenanus: *Epitome rei militaris* [II. 22]), hanem egyik oldalon a tihói, másik végén az alsókosályi táborra (*castrumra*) „támaszkodó” tökéletlen félkörívet alkot.

4. Értékelésünk közben nem szabad szem elől téveszteni a következő helyzetet: mint már említettük, a szóban forgó két *auxilia*-tábor kb. 65 km-re fekszik egymástól. Másodsorban: az ő- és jelzőtorony-sor (a tihó-kornislaki szakaszon esetleg a belső vonal?) valahol Kornislaka meg Būdōspataka, illetőleg Nagyilonda közt lépi át a Szamos medrét, azaz az Alsókosály—Tihó távolság felezése táján, az utóbbi tábor előnyére kb. 5 km-rel! Harmadsorban: míg a *Cohors I Cannanefatium* (zászlóaljnyi alakulat) védelmezte tihói<sup>17</sup> tábor a Szamos bal partján fekszik, addig az alsókosályi tábort a folyó jobb partjára

<sup>14</sup> Vö. Ferenczi István: EM, XLVI, 1941 210; uő.: ETF 129. sz. 26.

<sup>15</sup> Ferenczi István: Dacia N. S., XXII 1978 260 (Abb. 1); Matei, Alexandru V., Lakó Éva: ActaMP, III 1979 133 46. sz.

<sup>16</sup> Ferenczi István: *Contribuții la topografia arheologică a văi Someșului (în sectorul Vad-Surduc)*. ActaMN, XIII 1976 46—49 2—8. sz.

<sup>17</sup> Vö. Russu, Ion I.: Dacia N. S., I 1957 361. (könyvismertetés); uő.: *Auxilia Provinciae Daciae*. SCIV, XXIII, 1972 70, 32. jegyz.; Ferenczi István: Kelemen Emlékkönyv 288; Daicoviciu, Constantin, Protase, Dumitru: *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*. Journal of Roman Studies (a továbbiakban: JRS), LI 1961 63—70: uők: *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*. ActaMN, I 1964 170; Wollmann, Volker—Bot, Gheorghe: *Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău*. = In memoriam Constantinei Daicovicii. Cluj 1974 431—434; Wollmann, Volker: *Cohors I*

telepítették. Negyedsorban szem előtt kell tartanunk, hogy a *Samum*-i (alsókosályi) *auxilia*-táborból több (ugyanabban az időben?) szolgálatot teljesítő gyalogos és lovas csapatot: a *Cohors I Britannica (Britannorum) c.R. equitata*<sup>18</sup> (ezeres létszámú, lovas szakasszal is megerősített alakulat), azután a *Palmyrenii sagittarii* (szíriai íjász alakulat) még a II. század elejétől, továbbá az *Ala Elec(torum)*<sup>19</sup> (lovas osztály) látta el a néhány km-rel hosszabb *limes-szakasz* védelmének a feladatát, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy talán a márkomán háborúk kitörése (167) óta a sorrendben elsőként említett alakulatot *equitatá*vá szervezték át (lovas szakasszal egészítették ki), tehát nem jelenthetett különösebb nehézséget. Bizonyos valószínűséggel feltehetően a két *castra* védelmi körzetének választóvonalára éppen a Kornislaka—Büdöspataka közti területsávban kereshető. E föltevést megerősíteni látszanak a Csömény (falu) belső területén megfigyelt, nagyobb felületen előforduló római nyomok. Ott terjedelmes, alacsony, de árvízmentes folyópadon meglehetősen nagy számban kerülnek napvilágra a legkülönbözőbb római régiségek, terjedelmes épületek maradványai.

5. Legalább elvben nem vethető el egészen annak a lehetősége, hogy a két védelmi körlet érintkezési sávjában a folyó belső, sziklatalapzatú bal parti padjai Csömény meg Ködmönös fálvak közt vagy éppen azok belső területén, illetőleg azokkal átellenben, a folyó jobb parti padjain közepes nagyságú erődítménynek (*castellumnak, burgusnak*) kellett lennie. A fentebb említett bőséges régészeti anyagra gondolva, mindenekelőtt Csömény belterületére gyanakodom. Rendszeres ásatások befejezéséig, természetesen, csupán feltételezésként vethetjük fel ezt a lehetőséget.

6. A nagyilondai—alsókosályi körletben, szabatosabban Szamosgalgó meg Falkosány közt kétségtelenül növekszik az ör- és jelzőtoronyok sűrűsége, viszonylag kisebb, általában a 400—500 m-t meg nem haladó távolságra lévén telepítve. Itt, nagyon furcsán, bizonyos szakaszon nem a tág kilátást engedélyező, fő-dombháton helyezkednek el, hanem az éppen ezen a szakaszon szűkebb Szamos-völgy fölé ki-kinyúló, valamivel alacsonyabb oldalháton. Erre való tekintettel talán megkockáztathatom azt a feltevést, hogy ezeknek inkább jelző, szabatosabban jelzést továbbító, semmint a szó szoros értelmében vett megfigyelő feladat jutott osztályrészükül, hacsak nem voltak kétemeletesek! Egyébként a többi ör- és jelzőtorony telepítése mintha az ezen a rövid részen az Ilosvai-hegység karulyfalvi (mindössze 428 m-es) alacsony hágóján a Lápos folyó medencéje felől várt támadásokról tanúskodnék?

*Canninefatium in Dakien*. Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (a továbbiakban: Germania), LII 1974 150—153; Gudea, Nicolae: *Cîteva observații în legătură cu trupele din Dacia de nord și cu armata Daciei Porolissensis*. ActaMP, I 1977 110 27. sz., 119; Forni, Giovanni: DE, Fasc. 40—41 Roma 1982 1285—1286. h.

<sup>18</sup>Budáy Árpád: *Római feli rattan*. Kolozsvár 1914 276; Daicovicu, Constantin: *Neue Mitteilungen aus Dazien*. Dacia, VII—VIII 1937—1940 307—308; Wagner, Walter: *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. Berlin 1938 104—105, a 184—185. jegyzettel; Kraft, Konrad: *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*. Bern 1951 171; Christescu, Vasile: i. m. 136; Russu, Ion I.: *Diploma militară de la Gilău*. Materiale, II 1956 708—710; uő.: SCIV, XXIII, 1972 68—69 *C(ohors) I B(ritannica) civium Romanorum*-ról ír; Szilágyi János: *A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*. Dissertationes Pannonicae (a továbbiakban: DissPann) II. sor. 21. sz. [hibásan olvassa az alsókosályi bélyegző CIB rövidítését *C(ohors) I B(ritannica)-nak C(ohors) I B(ritannica) vagy B(ritannorum)* helyett]; Forni, Giovanni: Athenaeum (Pavia) n. s., XXXVI fasc. 1—4 1958 32—33 (kny.); uő.: DE, fasc. 40—41 Roma 1982 1286. h.; Daicovicu, Constantin, Protase, Dumitru: JRS, LI 1961 65—66; uők.: ActaMN, I 1964 168—169; Gudea, Nicolae: ActaMP, I 1977 111, 28. sz. 120.

<sup>19</sup>Russu, Ion I.: *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*. Activitatea muzeelor. Sfatul Popular al Regiunii Cluj. Secțiunea culturală. II 1956 128—131 (véleménye szerint ugyanazon alakulat egy század leforgása alatti névcserejéről van szó); Forni, Giovanni: DE, fasc. 40—41 1286. h.

7. Bizonyos, rendkívül kedvező „távközlési” lehetőségek tekintetében fel kell hívnom a figyelmet, hogy az erdélyi Szamoshat több irányából is viszonylag könnyen megközelíthető, egyrészt a Szamos-völgy Alsókosály—Nagyilonda, Nagyilonda—Tihó, másrészt az Almás—Egregy vízgyűjtő iker-medencéje közt különösen kiemelkedő magaslatainak (a „Măgura Dejului”, 607 m, „Rîpa Şimişnei”, 612 m, „Nadişul”, 645 m, a semesnyei „Cetăţele”, 600 m, „Ţucluiul Şimişnei”) mindenikéről külön-külön, egyugyanazon tetőcskéről már közepes látási viszonyok mellett is ellátni a *Porolissum*-i „Pomăt” és „Citera” táborait hordozó (502 m t.sz.f.m.) ormokig, valamint a 709 m-es falkosányi „Ciglă”-ig, illetőleg a kackói „Kishavasig” („Muncel”-ig). Más szóval tehát egy, legfőnnebb két köztes dombtetőre telepített esetleges jelzőtorony segítségével az egymástól l é g v o n a l b a n csak mintegy 55 km távolságban (!) fekvő *Porolissum* és Alsókosály táborai közti nagyon gyors üzenetváltást tette volna lehetővé. Ez a körülmény — nyilvánvalón — nagy könnyebbséget, előnyt jelentett volna az e g é s z é s z a k i l i m e s - r é s z hadműveleteinek összehangolásában, parancsok továbbításában, a tájékoztatás szinte mai gyorsasággal lebonyolítható megoldásában egy végeredményben csaknem 180 km hosszúságú határszakasz esetében! Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: vajon a magasabb beosztású parancsnokok ráébredtek-e ennek a kézenfekvő, hadászatiul rendkívül jelentős megoldásnak a lehetőségére? 1971. évi terepkutatásaimkor az említettek közül csupán három, minden irányban kitűnő ellátást kínáló tetőt: a „Cetăţele”-t, a „Ţucluiul Şimişnei”-t, valamint a „Măgura Dejului”-t kereshettük fel, nem sok eredménnyel. E tekintetben csupán jövőendő légi felderítés, továbbá alapos terepszemlék eredményei hozhatnak igenlő vagy teljesen elutasító választ.

8. A figyelő- és jelzőtornyok (pl. a Szamoszurduk— „Valea Hrăii”, „Podinucu deasupra tunărului”, de még inkább a Csűrfalva, Lozna, Szamosgalgó, Csicsókápolna, Falkosány környékiek) magaslati telepítésének magyarázatát abban vélem felfedezni, hogy a Szamos völgyében bizonyos évszakok rendszerint nagy lehüléssel járó, felhőtlen éjszakáin több tíz, sőt olykor 100 m vastag, nemcsak reggel, de késő délelőttig szerte-nem-oszló, átlátszatlan ködréteg, valóságos „ködtenger” üli meg a vidéket. Ez a természetes „függöny” — nyilván — teljesen „megvakította” volna az alacsony padokra telepített őrs- és jelzőtornyok éppen szolgálatos harcosait, lehetővé téve a köd leple alatt a folyón átkelő és előrenyomuló ellenség rajtaütésszerű, hirtelen támadását. Véleményem szerint ezzel magyarázható az a körülmény is, hogy mind az alsókosályi, mind a tihói tábor közvetlen közelében, az azok fölé magasodó tetőkön egy vagy több figyelő- és jelzőtornyt építettek. Ezekre a nagy körültekintéssel kiválogatott hegy- vagy dombtetőkre emelt tornyok az éjszakai-délelőtti ködtenger felett maradtak, lehetővé téve az összes oldalról érkező látójelzés vételét és — hangjelzéssé változtatva — a táborok parancsnokságához való továbbítását.

9. Részben ugyancsak a távközlés kérdéseivel kapcsolatban — legalább futólag — meg kell emlékezni egy szemmel láthatólag tudatosan alkalmazott elv következetes végrehajtásáról. Ahol a terepviszonyok, körülmények csak megengedték (erre minden kínálkozó lehetőséget megragadtak), minden figyelő- és jelzőtornyt olyan helyre építettek, hogy a védelemnek ezek a láncszemei mind jobb, mind bal felől egyszerre több hasonló létesítménnyel álljanak látó-, illetőleg halló-összeköttetésben, részben a vett jelzések szabatosságának, félreérthetlenségének biztosításáért, részben a halló- vagy látó-úton továbbított közlések térbeli továbbadhatásának a folyamatosságáért, meg-nem-akadásáért. Más szóval azért, hogy e bámulatos rendszer egy s más tagjának kieste, nem óhajtott hézagok tűzvész vagy ellenséges támadás miatti keletkezése esetén is lehetőleg

fennakadástalanul működjék. Ez a következetes törekvés — legalábbis látszólag — mindenekelőtt a Nagyilonda—Falkosány közti szakaszon nyilvánul meg; talán az alsókocsályi tábor helyőrsége parancsnokságának létérdekeit érzékelteti a *limes*-szakasszal kapcsolatban.

10. Több helyütt is megfigyelhetünk egymás tőszomszédságában fekvő őrtorony-maradványokat. Ezek létezése — szerintem — csakis úgy magyarázható meg, ha feltételezzük legalább két külön fő építkezési szakaszhoz tartozásukat; vagy mert tüzben hamvadtak el, részben gondatlanság, részben ellenséges támadás következtében, vagy mert a kezdeti fa ör- és jelzőtoronyok állaga erősen megromlott, a kezdetben valószínűleg jobbára tisztán fából ácsolt építményeket kő-földszintűekké kellett átépíteni. Ásatáskor a gömbszelet idomú mesterséges tereptárgyak fa, a gyűrű idomúak viszont kő alsó szintű építmények maradványainak bizonyultak. A csicsókápolnai „Hotroapă” és „Casa urieșilor” magaslátán fekvő toronymaradványoknak a feltárásakor pedig rétegtanilag (tehát függőleges és nem vízszintes értelemben) sikerült megragadnunk két, egymást követett építkezési szakasz nyomait. Mindkét esetben az első építkezési időszak kő földszintű tornya eltereketett alapjaira emelték az (időben) második, szintén mészhabarcs kötésű *opus incertum*-jellegű fallal épített kő-földszintes órállást. E számottevő megfigyelésekkel kapcsolatban ki kell térnem egy látszólag jelentéktelen, de szerintem mégis számottevő lelet megemlítésére. Úgylehet nem pusztán a véletlennek tulajdonítható mind a csicsókápolnai „Hotroapă”, mind a „Casa urieșilor” jelzőtoronyának feltárásakor napvilágra bukkant L. Septimius Geta (209—212) társascsászár egy-egy érme. (Az igazság kedvéért le kell szögezmem, hogy az ezüst denarius az elsőként említett rom II. építkezési szakaszba tartozó tornyának járószerkeztésén bukkant elő!) Hogy a Szamosgalgó „Casa popii” meg a falkosányi „Cigla” ör- és jelzőtornya közt felfedezett ilyenemű emlékek sűrűbb volta utólagos, kiegészítő hadászati intézkedések gyakorlatba ültetésével magyarázható-e, azt az összes maradvány teljes feltárásáig aligha lehetne eldönteni. Ha ez mégis bebizonyosodnék, a vonalszakasz megerősítése, új elemekkel való kiegészítése Caracalla császár 213. vagy 214. évi daciai látogatásához fűzhető.<sup>20</sup> E feltevést semmi esetre sem minősíthetjük légből kapottnak, hiszen jól tudjuk: bármilyen nagyok is lehettek a szükségletek a *Porolissum* és környékén állomásozott csapattestek, továbbá az egész meszesi *limes*-szakasz megerősítése tekintetében, a határvédelemmel kapcsolatos császári intézkedések nem szorítottak

<sup>20</sup> Caracalla császár látogatásának idejét tekintve eddig — köztudomásúan — még nem alakult ki egységes nézet. A különböző véleményeket illetően — többek között — I. Rohden, P.: *Caracalla* címszó PWRE, II Stuttgart 1898 2447. h.; Ritterling, Ernst: ArchÉrt, XXVII 1907 80 kk.; Reusch, W.: *Der historische Werl der Caracallavita in den Scriptorum Historiae Augustae*. Leipzig 1931 (Klio Beiheft 24. sz.); Alföldi András: *Budapest története. Budapest a római korban*. I Budapest 1942 299; Fitz, Jenő: *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214*. = Accademia d'Ungheria in Roma. Quaderni di Documentazione, Roma 1961 2. sz. 5—23; uő.: *When was Caracalla in Pannonia and Dacia?* Alba Regia VI—VII 1965—1966 202—205; uő.: *ActaArchHungXrV<sub>1-2</sub>* 1962 101 kk.; Macrea, Mihail: SCIV, VIII<sub>3</sub> 1957 240—241; uő.: *IstRom*. I 1960 454; Dobiás, Josef: *Historica*, III 1961 36; uő.: *Das tschekoslowakische Gebiet zur Zeit des römischen Kaisertums*. *Historica*, IV 1962 50; uő.: *Dejiny Ceskoslovenského úzetni pred vystoupením Slovanii*. Praha 1964 stb. Mindeme szerzők a 214. év mellett szállanak síkra. 213 mellett kardoskodik: Altheim, Franz: i. m. 80; Degrassi, Attilio: *Scritti vari di Antichità*, I. köt. Roma 556; Daicovicu, Constantin: *La Transylvanie dans l'Antiquité*. Bucarest 1945 168; uő.: PWRE, XXII<sub>1</sub> 269. h.; uő.: *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*. *Studii Clasice*, VII 1965 238—241; uő.: *Dacica*. *Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*. Biblioteca Musei Napocensis. I. köt. Cluj 1969 371—374; Barkóczy László: *Kiadatlan feliratos kövek Brigetióból*. ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 172—177. L. még: Bodor, Andrei: *Impăratul Caracalla în Dacia*. = In memoriam C. Daicovicu Cluj 1974 39—50 (nem foglal határozottan állást, szerinte „...lehetséges, hogy [Caracalla] kétszer látogatott el a Dunához...”).

csupán a kapuvárosra és közvetlen környékére, hanem — nyilvánvalón — kiterjedtek Dacia tartomány összes északi határszakaszára is. Ez nem pusztán kikövetkeztetés: számos, régebről ismeretes, de az utóbbi években is napvilágra jutott feliratos, valamint katonai jellegű építészeti megoldás, csak Caracalla uralma idejére jellemző emlék is megerősíti. Caracalla császár figyelme egész Dacia viszonylatában köztudottan elsősorban *Dacia Porolissensis* ÉNy-i, É-i és ÉK-i határai védelmének megerősítése felé fordult. Ez a vélemény teljes mértékben egyezik egyes ókori szerzőknek az északi határon túl, kissé távolabb élt szabad dákok, vandálok és más „barbár” népeiségekkel kialakult viszony rendezését illetően.

11. Végül, de nem utolsósorban lenne néhány „műszaki” jellegű észrevételem is:

a) Nem szeretnék idő előtt általánosítani egy-két munkafeltevést. Mégis meg kell említenem, hogy az összes, rendszeresen meg nem ásott, de kissé meglazított földű, gömbszelet idomú toronymaradványból csakis égett faltapasztalók bukkantak napfényre. Megkockáztathatom tehát azt a feltevést, hogy az ilyenfajta tereptárgyak földszinten is faanyagból épített tornyok maradványait rejtik magukban, hiszen különben is nem egy helyütt nem állott megfelelő kőanyag rendelkezésre. Többek közt ilyen esetet figyelhettem meg a konkolyfalvi „Podireu” határrészben végzett ásatáskor, a tőle csupán 10 m-re levő, *opus incertum*mal épült kőfalú földszintes őrtorony-nyom szomszédságában. Hasonló jelenségről számolnak be — egyebek közt — *Germania Superior limes*én is.

b) Ahogy ismételtelen megállapítottam, a tetőfedő cserepek minden ásatással ellenőrzött helyen hiányoztak. Ennek az észleletnek az alapján nagy valószínűséggel következtethetünk a tornyok hajdan deszkázott, zsindelyezett tetőzetére.

c) Amennyiben a Szamos-völgy Alsókosály—Tihó közti szakaszán kiépített vonal figyelő- és jelzőtoronyainak a völgytalpához mért viszonylagos magasságát szemléletesen akarnók ábrázolni, földtani szójárással kb. másfél antiklinális rajzolódna ki: a falkosányi „Cigla” 709 m-es tetőpontjától lassan magasságot veszve (Szamosgálgyő tájékán enyhe szinklinálist alkotva), a „Toaca Glodului”-tól eléggé meredeken ereszkedik be a Szamos Nagylonda-közei alacsony padjára, majd a folyó bal parti magaslataira menedékesen felkapaszkodva, Loznától kissé K-re tetőzik, hogy innen aztán Szamoszurdukig, illetőleg Tihóig folyvást ereszkedjék.

\*

Végeredményben leszögezhetem, hogy terepkutatásaim és tájékozódó jellegű ásatásaim folyamán az Alsókosály községnél a Szamosba ömlő Kosályi-patak völgye meg a Zsibó városnál a Szamosba torkolló Egregy patak medencéje közt kirajzolódik egy hol keskenyebb, hol szélesebb sávban létesített, 29 biztos, 12, ásatással egyelőre nem bizonyított figyelő- és jelzőtoronyból, egy biztos és két, ásatással még nem azonosított *burgus*ból álló, az Ilonda pataka—Egregy torkolata közt esetleg kettős (?) védelmi vonalból összetevődő, tehát mélységben tagozódni látszó, nagyon sok tekintetben a (tágabban értelmezett) Meszes-hegység hullámos, keskeny hátán s DK-i lábánál húzódó, 68—70 km hosszúságú, összetett (komplex) védelmi sávhoz hasonló erődítményöv. Ez utóbbi elemeinek egyikével ellentétben azonban a jelen tanulmányban — nagyon röviden — ismertetett (egyesült) Szamos menti *limes*-szakaszon régebbi kutatók képzelet szülte állítása ellenére sehol se figyelhettem meg *vallum*-részletet. Folytatólagos *fossa-agger* (árok-töltés) létesítését a földfelszínalakzati (geomorfológiai) viszonyok nagyon megnehezítették, kiépítése rendkívüli munkamennyiséget, költséget követelt volna.

(Kutatása is különleges erőfeszítéssel járt, ti. semmiféle útbaigazító helynév, tereptárgy, hegyvonulat stb. nem vezetett „nyomra”). A meszesi védelmi öv esetében „megszokott” tábor-sűrűséghez (kb. 70 km-en hét *auxilia*-tábor<sup>21</sup>!) képest itt, csaknem ugyanakkora távolságon eddig ismert két tábor jóval csekélyebb számából következtethetők az Alsókosály—Tihó szakaszon valamivel csekélyebb lehetett az ellenséges támadások veszedelme, mint a „*Porta Mezesina*” vagy a Szilágy megyei Vármező környékén.

Az ez alkalommal bemutatott *limes*-rész két veszélyeztetettebb szakaszának: 1. a Borszai-hegy („Dealul Bîrsăului”) meg a falkosányi „Cigla” közti, tehát mintegy 12 km hosszú körlet látszik (ezen a részen valószínűleg a karulyfalvi hágó felől várhattak nagyobb erővel indított támadásokat); 2. a másik veszélyeztetettebb 18 km hosszú körlet Csúrfalva meg Nagyilonda közt húzódhatott. Ezen a részen a Szamosba szakadó kisebb-nagyobb bal parti mellékvizek völgyei többé-kevésbé megkönnyítették az erdélyi Szamoshátra, továbbá a *Napoca* felé való előhatolást.

Kutatásaim elégtelen volta miatt továbbra is megoldhatatlan maradt az Ilonda-pataka meg a Büdöspatak völgye hadászati elrekesztésének ügye. Ezek a völgyek aránylag könnyű átjárást tesznek lehetővé a Lápos folyó tágas medencéjéből a Szamos völgyébe. Jövendő, kiterjedtebb kutatások remélhetőleg végleges választ nyújtanak majd a hajdani valóság minél alaposabb megismerhetőségére is. Az alacsony mészkőfennsík jellegzetes exokarszt alakulatai (víznyelők, zsombolyok, töbörök, szorosok stb.) mindenesetre megkönnyítették a *limes* legénységének feladatait, ugyanakkor nehezítették a Lápos szelíd domborzatú medencéjéből támadásra indult „barbár” csapatok előnyomulását.

Noha az 1968., 1970. és 1971. évi terepvizsgálódásaimkor sem *vallum* (árok-töltés), sem biztos *castellum* (kiserőd) nyomokra nem sikerült találnom, csupán sok helyütt (jelenlegi településektől többnyire távol eső, máig erdős tetőkön meglepő „épségben”, 0,5—0,7, sőt gyéribb esetekben 1,8 m magasságig megőrződött, 8—10 m átmérőjű, gyűrűs romként szemlélhető toronymaradványok hirdetik az egykori külső veszedelem nagyságát és a védekezés ehhez igazodó mértékét, mégis határozottan kezd körvonalazódni egy, a földfelszín alakzataihoz, annak adottságaihoz meglepő mértékben alkalmazkodó, azokat kitűnően felhasznált védelmi rendszer. Alkotóelemeinek az egykori valósághoz igazodó, sűrű telepítésével kellőképpen talán nem is értékelhető szerepet játszott nemcsak a jelzőrendszeres adatok gyors közvetítésével a két tábor-vár felé, de hadászati és erkölcsi (morális) hatásuk sem lehetett lebecsülhető.

Az ismételt terepvizsgálatokkor megfigyeltek értelmében tehát, ha az átkutatott területen — korábbi kutatók állításával szemben<sup>22</sup> — nem is követhettem folytatólagos *limes*-árkot és -töltést (ezeknek a létesítése az adott földfelszín-alakzati feltételek mellett rendkívüli testi erőkifejtést és gazdasági erőfeszítést követelt volna), a daciai határnak ezen a szakaszán — igaz, csupán tornyok (egyes vagy kettős sorából alkotott?), esetleg néhány *burgus*-szal kiegészített —, de letagadhatatlanul jól szervezett, a Szamos kanyargós völgyében kigyózott főútvonalra támaszkodott védelmi rendszer létezett.

Az adott körülmények közt, amennyire csak lehetséges, egyenesen futott, egyelőre még felderítetlen fő- és mellékutak rendszere, beleértve a tulajdonképpeni *limes*-utat, *Dacia Porolissensis* résztartomány felső hadvezetőségének lehetővé tette bizonyos,

<sup>21</sup> Ferenczi István: *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez*. A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtudományi sorozat, I<sub>1-2</sub> 1956 153—173, különösen 163—164, 172/1. sz. kép.

<sup>22</sup> Marțian, Iulian: *Urme din războaiele romanilor cu dacii*. Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania I. füz. Cluj 1921 11.

veszélyeztetettebb helyek, rövidebb-hosszabb határszakaszok aránylag rövid idő alatti megerősítését, a védelmi rendszerben netalántán keletkezett rések viszonylag rövid időn belüli betömését.

A nyilván az (egyesült) Szamos-völgyhöz kötődött védelmi berendezés alapján véve eléggé egyszerű. Egyszerűbb annál, amely a Meszes-hegység ormán és annak Erdély belseje felé eső aljában futott.<sup>23</sup>

Az alkotóelemek telepítési elvének alkalmazását illetőleg azonban ennek a *limes*-szakasznak, akár csak a meszesinek az esetében — nyilvánvalón — a legcsekélyebb kockázati lehetőséget is elkerülni igyekvő, a legcsekélyebb terepadottságot is kihasználó, szinte bámulatos, körültekintő aprólékosságot figyelhetni meg. Hogy ebből mennyi az első *castrametatores* érdeme, a későbbi, feltételezhető, véres események milyen új elemek betoldását követelték, azt — természetesen — csupán az egész *limes*-szakaszra kiterjedő, rendszeres régészeti ásatások alapján dönthetnők el. Az esetünkben is 60—70 km hosszan, nagyon egyenetlen terepen, jelentős viszonylagos magasságokkal jellemezhető (sziklafal-részletekben sem éppen szűkölködő) területen kialakított védelmi rendszer tervezésekor — láthatón — nagyon ragaszkodtak ugyan bizonyos alapelvek alkalmazásához, ám a végrehajtás, a „kivitelezés” részletei megdöbbentő hajlékonyságról, a természeti adottságokhoz való szinte tökéletes alkalmazkodási szellemről tanúskodnak, az ismeretlen nevű római *castrametatores* rendkívüli képességeit hirdetik.

Ez a védelmi egység (komplexum) nagyon leleményesen kieszelt, megtervezett, a földrajzi adottságokhoz „szabott”, tökéletesen összefüggő, alaposan átgondolt, rendszeres, talán mélységben is tagozott, megerősített határ szerves részét alkotta a *limes Daciae*-nak. Ennek létezését mind régibb, mind csak nemrégiben elhunyt neves kutatók is — teljesen igaztalanul — kétségbe vonták.<sup>24</sup>

A fentebbiekben csak egészen vázlatosan, inkább csak a kutatásával kapcsolatban leszűrhető, főbb eredményein, a hozzá fűzött következtetéseken keresztül bemutatott *limes*-szakasz Dacia tartomány északi határának a közepe tájára esik. Jó ezt észben tartani, mert a keleti határszakaszon, a Beszterce-közei Óvárhelytől kezdve lényegesen más a helyzet. Ezen, az immár a Kovászna megyei Nagybaconig bejárt, mintegy 280 km-nyire becsülhető határszakaszon a védelmi elemek száma érezhetően kevesebb az északi részekben ismert helyzethez képest.<sup>25</sup> Ott főként a Borgói-hegység, de különösen a tetőit tekintve a

<sup>23</sup> L.: Ferenczi István: ActaMN, V 1968 75—98; uő.: Dacia N. S., XI 1967 143—162; Gudea. Nicolae: *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*. ActaMN, VIII 1971 507—530.

<sup>24</sup> L. pl.: Ortway Tivadar: *Dácia és Mösia területén*. ArchÉrt, IX 1875 225—233, 292—306; Rómer, Ferenc Flóris: *Les fossées du diable en Hongrie*. Resultats generaux du mouvement archéologique avant la VIII<sup>e</sup> session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques á Budapest. 1876. II. köt. Budapest 1878 75—76; Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I. köt. Zilah 1901 38—44; von Domaszewski, Alfred: *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. köt. Suppl. 7633—827 „...V·L·M·p lapis habet, non quod Torma legit ValluM quam ob rem de vallo, cuius vestigia Torma in summo monte intra Kissebes et Mojgrád deprehendisse sibi visus est, ut Romano recte dubites (én emeltem ki!)”; Finály Gábor: *A limes és a pogujori földvár*. ArchÉrt, XXIV 1904 9—15; Daicoviciu, Constantin: *Limes Dacicus*. Societatea de mine, 1929 167—168; uő.: Dacia. *În jurul unor probleme din Dacia romană*. I. *Problema ocupării Daciei*. II. *Există un Limes Dacicus în Munții Meseşului?* AISC, II 1933—1935 254—256, 302—304; uő.: Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania (a továbbiakban: ACMIT), III 1930—1931 3—4, a 3—4. jegyzettel; uő.: Dacia... 163 a 2. jegyzettel, 247—249; Macrea, Mihail: *Castrul roman de la Bologa*. ACMIT, IV 1932—1938 198, 3. jegyzet; Balás Vilmos: *Az alföldi hosszanti földsáncok*. I—II. Budapest 1961. (Régészeti Füzetek II. sor. 9. sz.); uő.: *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*. ActaArchHung, XV 1963 322, 39. jegyzet stb.

<sup>25</sup> Ferenczi István: *Limes-ul Daciei Porolissensis între Valea Zagrei și valea Mureşului*. Sargetia. Acta Musei Devensis (a továbbiakban: Sargetia), XI—XII 1974—1975 285—289; Ferenczi István, Petică, Minai:



2000 m-t is meghaladó Kelemen-havas, no meg a Görgényi-hegység, továbbá a Hargita, de általában a Keleti-Kárpátok többemű párhuzamos redőrendszere tette fölöslegessé a határvédelem nagyobb arányú kiépítését, míg északon, a helyi jelentőségű „*Porta Mezesina*”-n kívül kb. 110 km szélesre tárul a „Szilágysági-kapu”.

A keleti határszakaszon az előretolt ör- és jelzőtoronyok aránylag csekély számához képest föltűnően nagy a közepes nagyságú erődítményeké. Számos *burgi* reteszelte el a (kis) ún. „belső kárpáti medencékből” a belső Erdélyi-medencébe hajdanában átvezetett hegyi átjárókat.<sup>26</sup>

Ezzel elérkeztünk egy, a Dacia *limes*-ével kapcsolatban eddig elfogadott, uralkodó, alapvető kérdés említéséig. Mint ismeretes, kellő terepismeret hiányában von Domaszewski Alfred, neves német régész és feliratkutató megfogalmazta az ún. „Talsperre” („völgyzárás”) elméletét. Tudományos berkekben közismert volta és helyszüke miatt nem térhetek ki e kérdés bővebb taglalására. Bár a *limes*-kutatásban valamennyire is járatos, gondolkodó személynek első olvasásra alapos meghökkenést okozhatott volna az *auxilia*-táborok e látásmód, szemlélet szerint támadásoknak teljesen kitett volta, alig védelmezhetősége, a köztes, valamint előretolt védelmi elemek hiányából következő „vaksága”, hadászati tehetetlensége, tehát az elmélet voltaképpen elfogadhatatlan volta<sup>27</sup>, körültekintő kutatások híján mégis évtizedek hosszú során keresztül ez volt a szinte meg se kérdőjelezett, egyedüli tudományos nézet. Az e tanulmányban, de más közléseimben is előadtak alapján ítélő szakembernek — úgy vélem — azonnal világossá válik ennek az íróasztalnál született elképzelésnek a tarthatatlansága. Noha Torma Károly a múlt század 70-es éveiben végzett kutatásainak eredményei<sup>28</sup> már helyes útra vezethették volna von Domaszewski Alfredot nézete kialakításában, a német kutató, úgy Játszik, nem mérlegelte kellő alapossággal a való helyzetet, vagy nem ismerte eléggé Torma Károly megfigyeléseinek tanulságait, így fogalmazhatta meg a kutatások mai állása szerint már rég elavult nézetét. Ma már teljességgel elfogadhatatlan tétele szerint Dacia tartomány határait ugyan csaknem szabályos egymástóli távolságra telepített, de végeredményben csupán mégiscsak nagy területen elszórt *auxilia*-táborok sora védelmezte volna. A természetesen az Erdélyi-medencét övező hegységkoszorún (Jordanes ókori történetíró *corona montiumán*) keresztül vezető jelentősebb hágók alján, a hegységekből kivezető jelentősebb folyóvölgyek nyílásánál épített — Paulovics István megnevezésével élve — „peremtáborokon” kívül a tartomány még felderítetlen határszakaszain is mélységben tagozott, figyelő- és jelzőtoronyok sorára, *burgira*, *castellára* támaszkodott, keskenyebb-szélesebb védelmi övet kell feltételeznünk, az „töltötte ki” a *castra* közét. Csakis így magyarázható meg az a furcsa helyzet, hogy a rómaiak mintegy 165 évig

*Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș*. (I. rész) ActaMN, XIX 1982 568—584; (II. rész) ActaMN XX 1983 121 stb.

<sup>26</sup>L. pl.: Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei* (Notă preliminară). Studii și materiale — Tîrgu Mureș, II 1967 55—57; uő.: ActaMN, XIX 1982 279—285; Ferenczi István. Petică, Mihai: ActaMN. XIX 1982 568—584; XX 1983 121 stb.

<sup>27</sup>A „Talsperre” elméletével kapcsolatban Li von Domaszewski, Alfred: *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung*. IV. Dacia. Rheinisches Museum für Philologie N. F., XLVIII 1893 240—242; uő.: *Die Beneficiarposten und die römischen Strassennetze*. Westdeutsche Zeitschrift, XXI 1902 191. Radnóti Aladár érdeme e fölfogás tarthatatlanságának a fölismerése. Vö. ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 138—141, 152; uő.: *Dacia meghódítása és szervezete*. Antiquitas Hungarica, I 1947 42.

<sup>28</sup>Vö. *Adalék észak-nyugot (!) Dacia föld- és helyiratához*. A Magyar Tudományos Akadémia Evkönyvei (a továbbiakban: MTAÉ), II 1862—1868’35—39; uő.”: ÉTTK, IX. köt. II db. 1880; uő.: *A Limes Dacicusról*. Századok, XIV 1880 251—254; uő.: *A limes Dacicus és római felirat- s régiségtani közlemények*. MTAÉ, 1880 19—21; uő.: *Dacia nyugati határtöltéseiről*. MTAÉ. 1883 133 stb.

hatásosan védelmezheték a dunai határból messze északra, zsákszerűen a *barbaricumba* „mélyedő”, kb. 80 000 km kiterjedésű Dacia tartomány 1400 km-nél hosszabb határát!

Végezetül még egy, ehhez kapcsolódó kérdést érintek egészen röviden. Mint arra egyik korábbi közlésemben röviden már utaltam<sup>29</sup>, a daciai határvédelem bizonyos tekintetben ugyan hasonlít *Germania Superior*, *Raetia* tartomány *limes*-éhez. Ez többé-kevésbé természetes is, hiszen — végeredményben — mindegyik szervezésében, megalkotásában szinte döntő szerepe volt Traianus. császárnak még az említett tartományok helytartójaként szerzett tapasztalatai alkalmazásával. A *limes Daciae* azonban mélységbeli tagozottságánál, „mozgékonyágánál”, védelmének rugalmasságánál fogva nagymértékben járult hozzá az ellenséges erők idejekorai legyengítéséhez, szétszórásához, felmorzsolásához, megsemmisítéséhez.

A daciai *limes* mindeme jó tulajdonságai, sokoldalúsága, a vele kapcsolatos ötletes megoldások érvényesülése, a tervezésében megnyilvánuló élelméjűség, körültekintés miatt hadászati-harcászati tekintetben minőségileg messze felette állt a germaniai, raetiai, britanniai hasonló létesítményeknek, ahol, mint tudott, Hadrianus császár uralkodásának első éveitől (117 utántól) kezdve minden rendelkezésre állott katonai erőt felsorakoztattak a merev, arcvonalszerű határra, Kahrstedt Ulrich és Kornemann Ernst nagyon találó szavaival élve: a „kordon vonalra”.<sup>30</sup> Ha az ellenségnek sikerült áttörnie ezen az arcvonalon, a hátszágban szinte akadálytalanul dülhatott, rabolhatott, míg csak sietve ellene nem küldtek megfelelő alakulatokat.

Ehelyütt bővebben nem tárgyalhatott jellegzetességei miatt Dacia *limese* nem a közép-és nyugat-európai, hanem inkább a Birodalom délkeleti tartományainak (Syriának, Arabiának, Palaestinának) a védelmi rendszerére hasonlított. Mégis ezektől is különbözött; sajátosságait megtartotta Dacia katonai-közigazgatási kiürítéséig.

<sup>29</sup> ActaMN, V 1968 94, 96.

<sup>30</sup> *Germania*-val kapcsolatban idézzük: Kornemann, Ernst: *Klio*, VII 1907 88—89; uő.: *Römische Geschichte*. II. *Die Kaiserzeit*. Stuttgart 1942 267, 293; Kahrstedt, Ulrich: *Bonner Jahrbücher*, 142 1937 32; Salmon, A. T.: *A History of the Roman World from 30 B. C. to A. D. 384*. London 1963 297—301, 302—304; *Britannia*-val kapcsolatban utalunk: Kornemann, Ernst: *Klio*, VII 1907 89—92; Macdonald, George: *The Roman Wall in Scotland?*. Oxford 1934 83—95, 343-358, 466—482, de különösen 468; Richmond, J. A.: *JRS*, XL 1950 48, 54—55; uő.: *Roman Britain?* London 1966 (utánnomás) 52; Davies Pryce, T., Birley, Eric: *JRS*, XXV 1935 59 stb.; *Numidia* tekintetében l.: Carcopino, Jérôme: *Le Limes de Numidie et sa garde syrienne*. *Syria*, VI 1925 30—57, 118—149; Guey, Julien: *Note sur le Limes romain de Numidie et le Sahara du IVe siècle*. = *Mémoires de l'École française d'histoire et d'archéologie de Rome*, 1939, 178—278; Leschi, Louis: *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, I 1942 47—68; uő.: *Nouvelles recherches aériennes sur le „limes” d'Afrique*. *Revue Africaine*, XCI 412—413. sz. 1947 209—211; újraközölve: *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, 34, 37—38 stb.

Vöő Gabriella

## Szent László-legendák a Tordai-hasadék környékének magyar népi kultúrájában

A Nyugati-szigethegység keleti nyúlványában található óriási sziklahasadék, melyet a Hesdát patak vize mosott, átszelve a mészkősziklát, nyomon követhető hatásokkal befolyásolta a Torda város környékén és a hasadék közvetlen szomszédságában élő népközösségek kultúráját. Mészkö, Szind, Szentmihályfalva, Túr, valamint Alsó- és Felsőpeterd községekben a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején végzett kutatásaink nyilvánvalóvá tették, hogy a népi kultúrában érzékelhető mitikus szemlélet, mely még ma is befolyásolja a kultúra jelenségeinek alakulását, szerveződését, jelentős mértékben a gigantikus sziklahasadéknak köszönhető; ez lenyűgöző méreteivel, különös sziklaformáival, barlangjaival, növényzetével termékenyítőleg hatott a népi kultúrára, mivel a szellemi irányulás egyik állandó célpontja volt. A hasadék — mint egy összekötő folyosó — benne élt a társadalmi, gazdasági élet központjában, sőt a történelem folyamán számos esetben mint természetből védett búvóhely lakott terület volt; malmokat hajtó vizével, állattartásra alkalmas barlangjaival gazdasági értéket képviselt. A kultúra különböző jelenségeire, konfigurációinak alakulására minden időben koordináló és meghatározó hatást gyakorolt, de kulturális vetületeinek konkrét, kézzelfogható hatásain túl eredményezett és fenntartott egy állandó szellemi-lelki diszpozíciót is a mitikum, a numinózus, a sejtelmes, a nem evilági befogadására. Ez a diszpozíció a mitikum iránt koordinálta, szervezte a népi kultúra sokszínű jelenségét, kialakítva a Tordai-hasadék mitológiáját; ez epikus formában őrzi mindazokat a mitikus képzeteket, amelyek a hasadék keletkezéséhez, különleges sziklaformációihoz, barlangjaihoz, növényzetéhez és mitikus lényeihez kapcsolódnak.

Ez a sajátos mitikum, mely a népközösségek kultúraformáit befolyásolta, ma már nem egyaránt lelhető fel a közösségek kultúrájában, hanem hatása etnikai, generációs, társadalmi és vallási különbségeknek megfelelően variálódik. A hasadék mitológiájához való viszonyulásmódban felmérhető a rétegződő kultúraformák eltérő színeződése.

A vidék magyar lakosságának társadalmi képe már nem egyöntetű. A paraszti közösségek felbomlottak, sok az ingázó gyári munkás, kőfejtő, sőt az asszonyok körében sem ritka a városban dolgozó. Bár a lakosság jórészt református és unitárius, racionalizáló hittételeik tehát sok helyen ütköznek a hagyománnyal, a hasadék mitológiáját mindenki ismeri, és csak a hitelesség fokmérőjében térnek el a kulturális magatartásformák. Teljes hitelességgel már az idősebb nemzedék sem fogadja el a mitikus kultúraelemeket, már ők megkérdőjeleznek, racionálisan próbálnak megmagyarázni a hagyományban élő furcsa, megmagyarázhatatlan jelenségeket felelevenítő történeteket, a régmúlt kódében igaznak látszott eseményeket. De a hasadék mitológiájának epikus formái még ma is előkerülnek, és ha az alkalom úgy hozza, szívesen emlékeznek a nagyanyák, nagyapák által felelevenített hajdani furcsa vagy csodálatos eseményekre, melyekkel részben a múltat idézik, részben a jelent magyarázzák.

A Tordai-hasadék keletkezése a magyar népi kultúrában Szent László nevéhez kapcsolódik, de az eredetmondán kívül a hasadékhoz tartozó természeti jelenségekhez fűződő mondaciklusban is Szent László neve szerepel. A vidék magyar népi kultúrájában a hasadékhoz kapcsolódó legendák, eredetmondák központi alakja Szent László, a hasadék

mitikumának magyar verbalizációi majdnem összességükben a Szent László nevéhez kapcsolódó történetek. Hogy a protestáns magyarság is elfogadja Szent László alakjának mítoszát, a magyar szent király alakját történelmi elemekkel köti a hasadék mítoszának különböző elemeihez és azokat fenntartja a hagyományban, annak szerintünk az a magyarázata, hogy elfogadása identitást jelölő konnotációval rendelkezik. Ezért kapnak fontos helyet ezek az epikus történelem-mitológia kompozíciók a vidék magyar népi kultúrájának identitást őrző kultúraformációiban.

A hasadék mitológiájának motívumait kézzelfoghatóan Szent László történelmi alakja avatja magyarrá, hiszen a hagyományelemek más kontextusban a román kultúrában is éppen úgy fellelhetők. A vidék román kultúrájában ezek a motívumok Alexandru Macedon figurájához kapcsolódnak, és igen erős népmesei színezetűek. A hasadék mitológiájának szövegei tehát a nyelvi megformáláson túli jegyekkel is jelzik, hogy melyik kultúrában született az alkotás.

A Tordai-hasadék környékének népi kultúrájában a hasadék keletkezéséhez, formájához, sziklafiguráihoz és növényzetéhez kapcsolódó eredetmonda-ciklus négy alapmotívumra épül:

(a) A menekülő hős aranypénzek elszórásával próbálja feltartóztatni az üldözőket, akiknek kezében az arany kővé válik.

(b) A végső szükségben Istenhez fohászkodó hős nyomában a szikla kettéhasad.

(c) A szomjúságtól elgyengülő hős és lova megsegítésére a sziklából víz fakad.

(d) A megmenekült hős kalapjából kihulló rozmaring a sziklában gyökeret ver.

a) A ciklus domináló motívuma, a csodás sziklahasadás, minden szövegrealizációban előforduló központi alapmotívum. A magyar kultúrában a csoda motivációja az istenfélő, szent életű magyar király kiválasztottsága, Szent László személyiségének kivételes volta, aki életével kiérdemelte az isteni segítséget.

A cselekmény ideje a tatárdúlás, Szent Lászlónak a kunokkal folytatott harcai vagy ritkábban a törökűlás. A népi elbeszélések a hitelesség kedvéért évszámokkal próbálják — ha pontatlanul is — a hitelességet megerősíteni:

*Azt tudam, s talán valamit még a történelem is kell írjan, hogy Szent László csapatja a kúnokkal abban az időben... Hányas időben lehetett az?! Mit mondjak? A 600-as vagy 700-as évek táján vagy még azelőtt. Ezt nem tudam így dátumra. Szóval azt tudam, az öregektől ahogy hallottam, hogy annak idején Szent László csapatja a kúnokkal itt ütköztek meg ezen a tájon, épp itt a Tordai-hasadék irányában volt egy nagy csata. Ez olyan nagy veszély volt Szent László csapatjára! Az a Tordai-hasadék akkor szakadt ketté. S hogy az kettészakadt, akkor a hegy aljába szorult csapatnak volt rése, hogy túl tudjan menni. Ezt tudam a Tordai-hasadékról. Így tudam, hogy Szent László imádkozott, hogy segítséget kért Istentől, hogy ebből a szorult helyzetből tudjanak mentődni. A legenda s a mondák abból az időből így mondják. Ilyen öregektől hallottam. (Az adat száma: Mg. 2337. II.f. a kolozsvári Folklór Archívumban.)*

*A Tordai-hasadék úgy keletkezett, hogy Szent Lászlót kergették a törökök... Szent László előtt megnyílt a föld. Akkor megszólalt egy hang, hogy ne álljon meg. Szent László átugrott, de a lova patája megcsúszott, és Szent Lászlónak leesett a sisak a fejéről. A monda szerint még látszik a ló patája és a sisak helye. (Mg. 2380. I.I.)*

Az alapmotívum két koncepcióban jelentkezik a szövegben. Az egyik szövegtípus a bekövetkezett csodát a kereszténység isteni jutalmazásaként magyarázza a hitetlen pogányság megbüntetésével szemben. A szövegben a csoda motivációi közvetlenül vagy közvetetten a szent király kiválasztottságának bizonyosságát érzékeltetik. A csoda a király

tudta nélkül, mintegy akaratától függetlenül következik be, jelölve, hogy a király Istennek kedves s hogy vele van az isteni gondviselés. A szövegek ezekkel a közvetlen formákkal sugallják a magyarság kiválasztottságának bizonyosságát. A második szövegtípus Szent László fohászatát, imáját helyezi az elbeszélés középpontjába, és a hasadék keletkezésének isteni csodáját a bajban Istenéhez forduló hős jutalmazásaként állítja be:

*Mikor hátratekintett László királyfi, csak akkor vette észre, hogy nyakán a tatár, ellenségei veszedelmesen közelednek. László az egekhez fohászodott, Istentől kért segítséget. Mikor kimondta: „Uram, segélj!”, a lova patái alatt meghasadt a föld, és mélységes szakadék választotta el az ellenségtől... (F.A. 11968.)*

Ezekben a szövegtípusokban a csodatevő Istenhez intézett fohász a kiváltója a kereszténnyé vált magyarság isteni gondviselésének.

*A tordai határon egy meglehetősen számos tatár csapat üldözőbe vette Szent Lászlót. A magyar királyfi megpróbált elmenekülni, de az üldözők mindenütt a nyomában voltak... A lovát szabadon engedte, ő maga meg leborult térdre, s az ég felé nézve fohászodott az életéért és a szabadságért... A király fohászja meghallgatásra lelt, és minden úgy történt, ahogy a fohászból kérte. (F.A. 11435.)*

*Aztán azt mondták, hogy mikor Szent László királyt, a magyarok királyát kergették a kúnok, az a kún nép... Mít tudom én, milyen eredetű nép volt az, pogányok vagy mi... Úgy mondták, hogy Szent László fohászodott. Itt volt a tordai hegyeknél. S akkor kettényílt a hegy. Miután átjöttek a magyarok itt a tordai hegyeken, akkor fohászodott ott, és átszakadt a hegy. Így magyarázták az öregek. (Mg. 2379. I.1.)*

Hogy a szövegek többségében a csoda isteni indítéka a magyarság kiválasztott volta és kereszténysége és a király szentsége ezekben a szövegekben csak másodrangú motivációként jelentkezik, azt a lakosság protestáns szellemiségével is magyarázhatjuk. Egyesek a király szentségének betudható csodát megkérdőjelezzik éppen a protestáns szemléletükbe illő indokkal:

*Ha azt mondják, hogy keresztülment az Úrjézus rajta, azt elhinném, hogy neki elhasadt. De már hogy Szent Lászlónak, vagy Szent Istvánnak, vagy Stefán csel Márénak?! Annak nem hasadt el! Me a hasadék akkor keletkezett — me én a történelmet ismerem —, amikor az özönvíz volt. Akkor az özönvíz vágott utat, nem Szent László. De má a legenda ez. (Mg. 2349.I.dd.)*

Ez az idézet is bizonyítja, hogy a csodás sziklahasadás motívuma ebben a népi kultúrában szimbólumértékének köszönhetően maradt fenn azok körében, akik a katolikus vallás szent-tiszteletét nem fogadják el. De mert a legendai csoda a magyarsághoz való tartozás és annak történelmével való azonosulás szemantikáját is felvette, a legenda jellege mondaivá módosítva így létezőt nyert azok körében is, akik visszautasítják a hős szentsége által kiváltható isteni segítség lehetőségét, és főleg a keresztény magyarság isteni felkarolását, méltánylását érzik a csodában.

b) A sziklahasadás motívumát gyakoriság szempontjából a vízfakasztás motívuma követi. Majdnem minden szöveg zárómotívumaként jelentkezik a csodálatos vízfakasztás, mely megmenti a hőst a szomjúságtól és lovának új erőt ad. A motívum etiologikus mondakeretben a sziklaforrások, hasonló bemélyedések létét magyarázza. Érdekes, hogy pontosan senki sem tudta lokalizálni a csodás esemény nyomait, s a Szent László kútjának nevezett forrás helymegjelölése sem egyértelmű:

*Hát van itt egy kút Peterd felé, a Szent László kútja, úgy is mondják nekije... Megbotlott, s akkor aztán a szomjúságtól már összeesett a lova is. S akkor forrás*

*fakadatt, hogy igyék, s feljön az orrlyukán a víz úgy a kőből. A kőből fakadt a forrás.* (Mg. 2350. I.j.)

*S amikor Szent László megkerült vissza, ott van egy kút, azt mondják, Kápolna. Oda ültette az orrát Szent László lova, s akkor fakadott ott a víz. S van ott arrább egy kicsi hely, hogy ott a térde helye, s arrább van egy patkóalak, azt mondják, hogy Szent László lovának a patkója.* (Mg. 2349. I.aa.)

*S aztán mondták, hogy Szent László lovának orrlyukán jő az a friss víz, a tetejin, éppen a tetejin, a patkószege nyomából. Aztán nézzétek meg! — Fiatalok voltunk, tizenhét évesek, fel is mentünk. Tényleg! Hogy bugyborékol a víz a ló orrlyukán, úgy bugyborékol a forrás. Na és a patkószegek! Azok is látszanak.* (Mg. 2346. II. k.)

A szövegek különböző időpontra helyezik a vízfakadást. Egyesekben a csoda a hasadék keletkezését megelőzi, és a vízfakasztás életmentő eseményét az üldözés időpontjára helyezik, mikor is a menekülő hős a szomjúságtól és fáradtságtól lovával térdre rogyik:

*...A tatárok, látva, hogy becsapta őket, még elszántabban követték. A lova már nem bírta tovább, vízre volt szüksége, hogy a szomjúságát csillapítsa. A környéken nem volt sem forrás, sem patak. A ló nem bírta tovább, és földre rogyott. Szent László minden reményét elvesztette. S akkor a kőből, ahova lova feje hanyatlott, hűsítő forrás fakadt. A hűvös hegyi víztől a ló új erőre kapott. És így tovább folytatta az útját...* (F.A. 11436.)

Mások szerint a vízfakadás a hasadék keletkezését követően történt. A király előtt megnyílt hegyrést a ló még át tudta ugrani, de az üldözők már nem. A sziklába vésődött nyomok az ugró ló nyomai, és ezekből fakadt a szomjúhozóknak a víz. Ezekben a variánsokban a víz tehát nem a csodás isteni erő segítségének újabb bizonyítéka, hanem a király és lova bátorságának, ügyességének és erejének, hiszen a ló olyan erővel vágódott a sziklához, hogy nyomokat hagyott az orra, patája a kőben, s víz fakadt a sziklából:

*Szent László a lovával keresztülugrott... Ott Peterd környékén megvan máma is Szent László lovának a nyoma a szikladarabban. Ez Szent László forrása. Szent László lova patkójának láttam a nyomát.* (Mg. 2379. II. b.)

Az esetek többségében azonban a vízfakadás az isteni segítségnyújtásnak, a szent életű király megmentésének motivációja. Bizonyos szövegkompozíciókban a ló erejének előtérbe kerülése a román folklór hatására történhetett, mivel a motiváció a román szövegekben egyértelműen a táltos ló erejének tulajdonítja a vízfakadást. Alexandru Macedon és a táltos ló, mint említettem, mesei jellegű figurákként szerepelnek a román folklór hasonló szövegeiben. Ugyanez a motívum a magyar folklórban levetkőzi a mesei jellegét, a monda formai keretei között marad. A vízfakadás ilyenén történésére egyesek racionális magyarázatokat keresnek:

*Hát aztán, amikor átugrott, térdre bukott. Ott látszik a térde helye és az orra, amiből ugyebár jön a forrás. Forrás van, és jön a víz... Akkor lehet, hogy olyan puha volt a kő, s azután aztán rögtön megkeményedett, alaposan, s úgy maradatt. Lejobb van a kút. Ez mind úgy történt, mikor átugrott, osztán térdre esett a ló és odacsapta az orrát. Abban az időben puhább volt a kő, mint a lónak az orra, ugyebár. Aztán víz eredeti...* (Mg. 2375. I.t.)

A varázserejű mesehős képességeire emlékeztet és szintén a román folklórból kerülhetett a magyar népköltészetbe a vízfakasztó dárdaütés motívuma, amely László király fizikai erejének tulajdonítja a csodás vízfakadást:

*Ahogy én hallottam, üldözték a kúnok Szent Lászlót. Akkor nem volt meg a hasadék, és szomjaztak a vitézei erősen. S ő belevágta a dárdáját a kősziklába, és megnyílt a kőszikla, és ontotta a vizet, hogy ne pusztuljanak el az ő katonái. (Mg. 2374. II. k.)*

Ez a motívum azonban a magyar szövegekben csak egy-két helyen bukkan fel, mivel a motiváció itt a legtöbb esetben a legendának megfelelő isteni segítségnyújtás, a szent hitének jutalma:

*Miért fakadt neki a víz? Megvolt benne az az óriási nagy hit. Mondjuk ki ezt a szót?! Az Úristen megadta, hogy az ő lova ne dögöljön szomjan. (Mg. 2350. II. p.)*

A vízfakasztás motívuma azonban a hasadék keletkezéséhez viszonyítva mondaibb jellegű, esztétikai kidolgozása is elnagyoltabb, mint a sziklahasadás motívumának. A népi tudat gyógyító erőt tulajdonított a víznek, s ez igazolni látszik az isten gondviselés, az isteni segítség képzetét:

*Szent László kútjából a víz első osztályú. Olyan a formája, mint a ló feje, s onnan vesznek ki egy kulaccsal, pohárral. Azt mondják, tüdőerősítő és erős víz. A Jóisten hatalma adta meg... (Mg. 2350. II.1.)*

c) A Szent László-legendaciklus frekvenció szempontjából harmadik motívuma, az ellenség közé szórt aranypénzek kövé válása szintén mondai jellegű: a hasadék környékén található lapos, kerek kövecskék, nummulitok eredetét magyarázza. Két változatban is él a szóhasználatban. Az egyik változat az üldözés legdrámaibb szakaszára helyezi az eseményt, a hasadék megnyílását közvetlenül megelőző időpontra, mikor az ellenség már a hős sarkában van. Szent László végső kétségbeesésében pénzt szór az ellenség elé, hogy feltartóztassa. A kapzsi üldözők pillanatnyi meghátrálása pillanatában következik be a megmentő csoda, a szikla kettéválása, melyet követően a pénz is kövé válik az ellenség kezében, mintegy betetőzve a szentet megjutalmazó isteni segítséget és a pogány büntetését. Az események kizárólag az isteni akarat függvényei, mikor már a menekülés utolsó emberi kísérlete is meghiúsul:

*Akkor ő szaladt, s már érték el. S nekije volt sok aranypénze, zsákkal vitték. Már érték el, s azt mondta az, akivel harcolt, a kún vezér, hogy „Élve vagy halva!” vagy „Csak a fejét!” — de neki kezébe adják Szent Lászlót! S akkor már félt, s kezdte a pénzt szórni, azt a sok aranyat. S akkor a pénzre: „Nekünk jobb ez! Összeszedjük és utolérjük!”*

*S azak nekifogtak, szedték, s megtöltötték a zsákokat. Akkor Szent László elszaladt, s a hasadék kettéhasadt, ott az a hely, ahol ű keresztülment. Akkor a kúnok már nem tudtak menni. S akkor gondolták, már úgyse tudják elérni, nézzék meg, s osszák el a pénzt. S akkor már mind kő volt a zsákba... (Mg. 2349. I.aa.)*

A másik változat nem időzíti az eseményt. Egyes szövegekben a hasadék keletkezését megelőzve, mások a sziklahasadást követően beszélnek el, nem jelölve meg, hogy mikor is következett be a csodás esemény. Ezekben a változatokban a motívum önállóbb formát nyer, funkciója inkább a nummulitok keletkezésének magyarázása, háttérbe szorítva a mondai-legendai elemeket. A pénz kövé válása Szent László imája következtében következik be, mintegy isteni kompenzációként a hitért és a fohászáért:

*Mikor jött László király, üldözték. Hogy ne ériék utol, az aranypénzeket ő elszórta. Persze hogy szedték azután ezek az üldözői, a kúnok. Es azalatt ő tudati menekülni.*

*De László imádkozott Istenhez, hogy változtassa kövé, és az Isten kövé változtatta, és ebből maradt meg a Szent László-pénz... A hasadéknak a túlsó részén, fennebb, a nyugati részen, nagyon sok ilyen kő van, kis kerek kövecskék, pénzhez hasonlók. Es mikor megárad a Hesdát folyó, lehozza... Ezt nevezik Szent László pénzének. (Mg. 2375. I.s.)*

Egyes változatok, melyek még inkább mondai jellegűek, a motívumból csak a pénzszorást őrzik. A továbbvágató Szent László és a pénz kövé válása között semmi kapcsolat nincs, Isten mintegy a kapzsiságot bünteti az aranyak kövé válásával. Van olyan változat is, mely az ellenség kapzsiságát is ejti. A pénzszorás helyére érkező ellenség már csak kavicsokat talál:

*...S aztán sok pénzt szórt el Szent László, hogy hajoljanak le az üldözők, szedjék össze, ők addig mehessenek el, menekülhessenek el messze. S mikor már odaértek — mert ők aztán vették az utat és mentek —, akkorára odaért az ellenség, és a jó Isten a pénzt kövé változtatta. Kerek kő. Apám azt mondta: „Menjete oda, és nézzétek meg, miből van! „... S tényleg, mind kerek kő volt az egész... (Mg. 2376. II.k.)*

Ez a motívum is fellelhető a román folkórában, és szintén mesei színezettel. A menekülő hős kérésére pénzeső esik, hogy az üldözőket feltartóztassa, majd a pénz kövé válik. Vannak olyan román szövegek is, ahol Alexandru Macedon teljesen a szent hős szerepében jelenik meg, keresztet lát az égen, mintegy ezzel jelölve neki Isten kiválasztott voltát. A legendai hős alapvonásait valószínű Alexandru Macedon a magyar folklórból öltötte magára.

d) A hasadékhöz kapcsolódó mondaciklus negyedik motívuma szintén Szent László nevéhez kapcsolódik a vidék magyar népi kultúrájában: a király kalapjából a sziklára esett rozmaring csodás módon gyökeret ver. A hagyomány szerint ezzel magyarázható a sziklán élő rozmaringbokor léte, mely egyesek szerint látszik, mások szerint teljesen megközelíthetetlen emberi szem számára. Epikus formát ez a motívum csak a magyar folklórában kapott. A román hagyomány is számon tartja a különös virágot, de más kontextusba építi meglétét. A hasadék keletkezését magyarázó szövegekben nem találkozunk ezzel a motívummal, a szokatlan helyen csodás módon életre kelt virágot a román néphagyomány nem hozza kapcsolatba a sziklahasadék keletkezésének csodájával.

A motívum magyar szövegekben nem általános előfordulású. Ha megvan, akkor rendszerint a történet zárómotívumaként szerepel:

*...Biztonságban látta magát, még egyszer visszafordult, s büszkén meglengette a ruzsmarintos kalapját. A kis ruzsmarintág kihullott a kalapjából, s a meredek sziklafal tetején, ahol a kis ágacska földet ért, szép ruzsmarintfa virágzik még ma is. (F.A. 11692.)*

A magyar folklórában is vannak mondák, amelyekben már leválni látszik a hasadék keletkezésének mondájából:

*Meg volt a hasadék valamennyire, hogy igaz, nem igaz?! Szent Lászlót kergették a kúnok, és ő vágatatt és nekiugrott a hasadéknak, me érték utol. Es ottan... ruzsmarint volt a kalapjába, és ahogy ugrott, akkor kiesett a ruzsmarint, és odaesett egy sziklára, úgy, hogy hozzá nem mehet senki se, nem mehetnek oda. A ruzsmarint máma is ott van és virul. Nem lehet oda menjen ember...*

*Átugratt a hasadékon, és ment tovább. Ezek ott maradtak tátott szájjal, nem tudtak átugrani. Nem merték azt a nagy dógot átugrani. (Mg. 2350. II.p.)*

A természetfelettit, a csodás elemet ebben a szövegben tehát csak a rozmaring csodálatos meghonosodása őrzi; a király testi erejének és ügyességének köszönhetően menekül meg, átugorva a mélységet. A legendajelleget elhalványítja a történeti mondai jelleg, megőrizve azonban a virág csodával határos életben maradását.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a néphagyomány alakulásában hogyan játszanak szerepet az etnikai, vallási tényezők és milyen formákban befolyásolják a mitikus elemek különböző relevanciáit.



Az ismertetett motívumok relevanciája a szövegekben a tudati tényezők függvényeként változó, az etnikai, vallási, társadalmi hovatartozás körülményei befolyásolják.

Megfigyeléseim szerint a hasadék környékének magyar népközösségeiben a hasadék mitológiájának epikus formáiban előtérbe nyomulnak a történelmi elemek, illetve fokozott relevanciát nyernek. A király szentségét jutalmazó isteni csoda bizonyítékaul válik a magyarság kiválasztottsága gondolatának. Ezért a legendaszerű csodás történet mondai formákat ölt, kihangsúlyozva Szent László magyar mivoltát, és a szentsége mellett fokozottabb hangsúlyt kap vitézsége, testi ügyessége is. Az epikumok központi magja ennek megfelelően a magyar szent király diadala a pogány felett és az ezt elősegítő isteni csoda. A többi motívum szerkezetileg és esztétikailag sokkal labilisabb, mint ez a központi motívum. A román folklórban az elbeszélések hangsúlyos eleme a hős táltos lova és az a mód, ahogyan megsegíti a menekülő hőst. A hasadék keletkezésének isteni csodája jelen van ugyan, de elmosódottabb, mint a magyar Szent László-legendáké. Az elbeszélések központi motívuma a vízfakasztás, a patájával, orrával vizet fakasztó varázserejű táltos ló segítségével, akinek csodás képessége megmenti a hőst. A történet hitelességének bizonyítékeként említik fel a ma is fellelhető nyomokat a sziklaforrások környékén. A forrásfakasztás csodája, melynek ma is létező bizonyítéka Alexandru kútja, a szövegek legkidolgozottabb, legművészebb motívuma, melyhez mint magyarázó előzmény a hasadék keletkezése kiegészítő motívumaként járul.

A magyar népköltészetben tehát a Szent Lászlóhoz kapcsolódó csodás események etnikai színezete sokkal erősebb, mert a történetek esztétikai funkcióihoz hozzátársult az identitást őrző és kifejező funkció is. A szövegekben — tekintettel a magyar közösségek protestáns vallási színezetére — a király szentségének relevanciája elé került a magyarsága, mintegy sugallva és ébren tartva a meggyőződést, hogy a magyarság az isteni gondviselés letéteményese, s ennek bizonyítéka a természet és Isten csodája: a Tordai-hasadék.

Kiss András

## Lappangó középkori oklevelek

*A 75 éves Borsa Ivánnak, a magyar középkorkutatás okleveles alapjai korszerűsítőjének.*

A levéltári anyag vándorlása (és következményei között: az oklevelek, iratok lappangása) ismert és tárgyalt folyamat a szakirodalomban.<sup>1</sup> Kiváltó okai és eredményei különbözők. Az okok között, mint gyakran előfordulókat, megemlíthetjük azokat, amelyek elsődlegesen a levéltári anyag szétszóródását, másodlagosan pedig idegen kézbe jutását, lappangását vagy éppen elkallódását, sőt pusztulását eredményezik. Ilyenek például az erőhatalom érvényesülése (akár háborúról, akár forradalomról vagy a különböző érdekellentétekből fakadó villongásról van szó), az elemi csapások, de kiválthatják az anyag helyéből történő kimozdulását és az ezzel járó következményeket a mindenkor hatalom intézkedései, vagy az a középkortól kezdődően érvényesült gyakorlat, miszerint az elidegenített javakat rendszerint követték az új birtokoshoz a vonatkozó jogbiztosító oklevelek is. Megemlíthetjük még a humanizmus hatására kibontakozó gyűjtői tevékenységet, amit aztán a XIX. század második felében erőteljesen fellendített az oklevelek jogbiztosító értékének a megszűnése, ezáltal pedig a levéltári anyag szétszóródása, kereskedelmi forgalomba kerülése. Mindezekben belül és mellett azonban gyakran fordulnak elő egész sajátos esetek is, amit annak a Szatmár vármegye levéltárában megőrzött, de ez ideig túlnyomórészt ismeretlen XIII—XV. századi 11 darab eredeti oklevélnek az útja és sorsa is példáz.

A Katona család örökösei között Fehérgyarmaton megegyezéssel zárult osztály ügyében a kiküldött tábla- és választott bírók 1826. december 11-én jelentésben számoltak be a vármegyének az ügy lezárulásáról, azzal, hogy ennek megfelelően az osztályra vonatkozó iratokat mellékleteikkel együtt helyezték el a vármegyei levéltárba. Ami ez esetben eltér a szokásos és szabályos ügyintézésről, az a jelentésnek a folytatólagosan kiegészítő része és a vonatkozó mellékletek. A kiküldött bírák ugyanis ebben beszámolnak arról, hogy a hajdon Katona Juliánnánál a néhai Kardos György iratai között 11 darab hártyaoklevelet találtak, amelyek nem vonatkoznak az örökösökre. A jelentés szerint ezek az oklevelek a „néhai királyi tanácsos Luby Károly úr, mint Ungvár (!) vármegyei királyi commissarius úr által adattak a néhai Kardos György úr kezibe elolvasás és lemásolás végett”. „Amennyire a régi írásból ki lehet tapogatni” — folytatják a jelentést a kiküldött bírák — „ők elkészítették és a jelentésbe iktatták a 11 oklevél leltárát. (A leltárba foglaltak jellemző tünetei az írástudás szélesebb körben történő elterjedésével együtt járó minőségi változásnak az „írástudó” fogalmát illetően, és annak is, hogy mennyit változott az évszázadok során az írott betűk alakja. Ugyanis a latinul még értő jelentéstevők már nehezen olvassák a XIII—XV. századi szövegeket, sőt a Magyarországon a hiteleshelyek által kiszorított és köztudatból kiesett közjegyzői intézményt már nem ismerik, az oklevelek között talált két közjegyzői oklevelet pedig csak „bizonyos papi parancsolat”-ként tudják meghatározni.)

<sup>1</sup> Jakó Zsigmond — Radu Manolescu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 110—111, 114—118. — Uők: *Scrierea latină în evul mediu*. Buc. 1971. 87—90, valamint az idézett irodalom: 104—105. — E helyt köszönöm meg Jakó Zsigmondnak, hogy ezúttal is — mint annyiszor — hathatósan segített közleményem elkészítése során.

Az oklevelekkel együtt a bírák csatolták M. Kardos György 1804. január 14-én kelt elismervényét azoknak a „régí donationalis és statutionalis pergamenre írott levelek”-nek az átvételéről, amelyeket „olvashatatlanságok miatt” Luby Károly adott át neki, mert vele kívánta azokat lemásoltatni. Az elismervény lapszélére, feltehetően Kardos György halálakor, a következő feljegyzést írták: „Halálos ágyban esvén a titulus úr, tekintetes Luby Imre fiskális úr [Luby Károly fia] fogja tudni, mi végre valók ezek.”

Abban, hogy az előkerült eredeti oklevelek nem jutottak az akkor már kibontakozott történeti forráskutatás művelőinek keze ügyébe és közvetítésükkel a következő években már folyamatosan megjelenő oklevéltárak valamelyikébe, több tényező hatását véljük érvényesülni. Jóllehet a tudományos történetírási igény XVIII. századi jelentkezésével a levéltári anyag feltárása, gyűjtése az említett században kéziratos oklevélgyűjteményekben, illetve forráskiadványokban öltött testet,<sup>2</sup> köztudomású, hogy a kutatóknak még a tárgyalt korszakban is számolniuk kellett a több évszázados levéltári szemlélettel. Ennek megfelelően ugyanis, mivel az oklevelek és iratok megőrzését ezeknek jogbiztosító értéke, illetve a XVIII. század második felétől, felsőbb utasításra, az ügyintézés jó menete indokolta (tehát a levéltárképző gyakorlati érdeke), ez utóbbi nem történeti forrást, hanem továbbra is saját jogbiztosítékát, érdekeit szolgáló iratokat látott levéltári anyagában. Érthető ezért, hogy tiltotta, illetve nem szívesen vette okleveleinek, iratainak idegen kézbe kerülését. Ez közismert tény, és ennek bizonyítására elég a rendszeres levéltári kutatás egyik jeles megszervezőjének és művelőjének, Kovachich Márton Györgynek esetére hivatkoznunk. Ő ugyanis nem kutathatott a jogbiztosító iratokat nagy számban őrző Magyar Kamara levéltárában, jóllehet annak alkalmazottja, mi több, levéltári segédleteinek elkészítője volt.<sup>3</sup> Ennek a szemléletnek a jegyében vélhették úgy a jelentést aláíró osztoztató bírák, hogy a Szatmár vármegye érdekei szempontjából fontos okleveleket tartsák továbbra is a vármegye levéltárában (itt valószínűleg a Batizvasvári [Woswary], Kakszentmárton [Senmartun], Mátészalka [Zolka] stb. Szatmár vármegyei településekre vonatkozó darabokra gondoltak, valamint arra is, hogy azok Luby Károly, Szatmár vármegye egykori alispánjától kerültek Kardos Györgyhez), a többinek pedig országos kihirdetését javasolták (feltehetően ezt is azért, hogy ha valaki esetleg felfedezi közöttük a maga vagy családja jogbiztosító iratait, jusson azoknak birtokába).

Abban viszont, hogy Luby Károly, Szatmár vármegye első alispánja és Ung vármegye adminisztrátora (Luby Károly, az ismert genealógus nagyapja) Kardos Györgynek adta át a 11 oklevelet azzal, hogy olvassa el és másolja le azokat, más folyamat tünetét véljük felfedezni. A vegyes provenienciájú, sem élő családhoz, sem meglévő birtokokhoz szervesen nem kötődő oklevelek Kardos Györgynek történet átadásában nem látjuk semmi jelét annak, hogy ez esetben őt vagy valaki hozzá közelállót érdeklő oklevelek jogbiztosító értékét szerette volna megtudni a lemásolt szövegekből (esetleg valamilyen igény érvényesítése érdekében, vagy bizonyítékként valamilyen folyamatban levő perben). Ezt megerősíti az a tény is, hogy Luby vagy örökösei 1804-től 1826-ig nem sürgették a lemásolást, nem kérték vissza az okleveleket. Inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy az akkor már elterjedt történeti forrásgyűjtés egy kiadványokban soha nem jelentkezett, ismert gyűjteményt létre nem hozott vidéki művelőjeként szeretett volna másolatot szerezni a maga vagy más gyűjtő számára attól a Kardos Györgytől, akit feltehetően

<sup>2</sup> Benda Kálmán: *A magyar forráskiadás története és jelenlegi helyzete. = A levéltári forráskiadás — Az egyházi levéltárak.* Magyar Könyvtárosok Egyesülete Levéltári Szekció Füzetei. 6—13.

<sup>3</sup> V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása.* Levéltári Közlemények (a továbbiakban: LtK) 37/1966. 60—69.

szintén érdekeltek a régi oklevelek, vagy a régi iratok olvasásában jártasabb ügyvéd lehetett.

Ami azonban az oklevelek további sorsát eldöntötte, az a XVIII. század második felétől kialakult irattári szemlélet volt, amely a levéltárképző ügyviteli, bürokratikus érdekeit tartotta szem előtt. Ennek a szemléletnek értelmében az elintézett ügy iratait el kell helyezni az irattárba, el kell látni a megfelelő jelzettel és végül tartalmát pontosan fel kell tüntetni a megfelelő irattári segédletben, hogy mindig visszakereshető legyen. (Az a papjainkig kialakult és ma is érvényes szemlélet, amely különbséget tesz az ügyintézés, a gyakorlati ügyeket szolgáló anyagot őrző irattár és az írott anyagot történeti forrásként, a kutatást szolgáló információs bázisként kezelő levéltár között, akkor mai megfogalmazásában még ismeretlen volt a levél- és irattárak ügyintézői szemében.) Az említett gyakorlati irattári szemlélet jegyében járhattak el Szatmár vármegye levéltárában is. Nem utal semmilyen adat arra, hogy az előkerült okleveleket országosan kihirdették vagy az említett Luby Imrét értesítették volna. A közigazgatási ügyintézési gyakorlatnak megfelelően a jelentést mellékleteivel együtt elhelyezték a tárgyilag tagolt vármegyei levéltár *Miscellaneo iuridico-civilium*, később *Polgári egyveleges tárgyak* névvel jelölt sorozatába, a sorozat mutatójában pedig feltüntették az irat tárgyát, sőt a jelentésbe foglalt leltár alapján a hártyaoklevelek évét és tartalmát is. Az említett irattári szemlélet szerint tehát minden szabályszerűen és pontosan történt. Viszont éppen ennek a szemléletnek következtében megkezdődött a 11 eredeti oklevél mintegy másfél évszázados lappangása. A középkori oklevelek rendszeres és 1848 után szabad feltárása során ugyanis a kutatók figyelme természetesen a legrégebb anyagot őrző egyházi intézményi (és a közbizalmi feladatokat ellátó hiteleshelyi), családi és városi levéltárak, illetve a már létező gyűjtemények felé irányult, és nem számíthattak az előbbieknél jóval később kialakult (régebbi anyagot csak kivételesen, a letétbe helyezett családi oklevelek, iratok esetén őrző) vármegyei levéltárak anyagára.<sup>4</sup> Ez a magyarázata, hogy ezek a darabok nem kerülhettek be az Árpád-házi királyok okleveleinek Szentpétery Imre által 1923-ban elkezdett és Borsa Iván által 1987-ben befejezett páratlan fontosságú kritikai jegyzékébe, valamint annak is, hogy bár az 1979-ben megjelent levéltári útmutató jelezte Szatmár vármegye levéltárában ezeket az okleveleket, ezek továbbra is észrevétlenek és következképpen kiadatlanok maradtak.<sup>5</sup> (Jóllehet a kiadást illetően ez esetben figyelembe kell vennünk az akkori évek kutatást és közzétét korlátozó áldatlan intézkedéseit is.) Közleményünk ezt a lappangó, értékes oklevél-együtttest kívánja a kutatásba bekapcsolni a XIII. századi szövegek teljes kiadásával és a későbbi darabok részletes regesztái útján.

Az említett 11 hártyaoklevél közül tíz részben vagy egészben kiadatlan. A legrégebb szövege, amit 1268-ban IV. László bocsátott ki, ismert ugyan, sőt, amint a következőkből is kiderül, meg is jelent, de éppen a közzétét módja, a szöveg egyes részleteinek értelmezése, az eddigi kiadások kritikai vizsgálata fontos adatokat szolgáltatnak a magyar forráskiadások történetére, de viszontagságaira is. Amint a lennebb, az eredeti alapján közzétét oklevél kritikai apparátusából kitűnik, az oklevelet, töredékesen ugyan, Pray közzététte *Dissertationes historico-criticae in annales veteres ... Hungarorum* című, 1774-

<sup>4</sup> Fekete Nagy Antal: *A levéltárak kialakulása*. LTK 14/1936. 23—26.

<sup>5</sup> *Îndrumător în Arhivele Statului județul Cluj*. I. Buc. 1979. 321. — Amint a lennebb közzétét oklevelek apparátusából kiderül, a XIII. századiak közül az 1268-, az 1278- és az 1282-ben kibocsátott három oklevél többé-kevésbé hibás másolatok alapján bekerült ugyan az oklevélkiadványok valamelyikébe, de mindenképpen nem az eredeti szöveg alapján.

ben Bécsben megjelent művében. A közlés annak az 1770-ben készült másolatnak az alapján történt, amit Zanathy József, Szatmár vármegye hites jegyzője készített az I. Lajos király 1365-beli megerősítő oklevelébe foglalt szövegből. Zanathy másolata is bizonyítja, hogy mennyire nem tudták már az átlagos írásismerők elolvasni a középkori oklevelek szövegét. Attól függetlenül, hogy a XIII—XIV. század eleji vízszintesre dültött B betűt Zanathy W-nek olvasta, és az Alexandri Bani szavakból az adományozott nevét végül is Alexandri Vanyi-ra torzította (ehhez hozzájárulhatott az is, hogy — amint látni fogjuk — a megerősítő oklevél a Ványi család birtokában volt), az egyéb hibás olvasatai közt a Greciam és Grecorum szavakat Sueciam- és Suecorum-nak vélte, ami Praynak alkalmat szolgáltatott ahhoz, hogy a svédekkel viselt háborúról, ezzel összefüggően pedig a magyaroknak a lappokkal való rokonságáról értekezzen az eredetiben sohasem látott oklevél kapcsán. Pray töredékes szövegét átvette a *Historia critica* című nagy művébe Katona István is, sőt Fejér György szintén ezt a hibás szöveget közölte 1829-ben indult terjedelmes oklevéltára IV/3. kötetében. Egyúttal önkényesen a Pray és Katona közleményeiben szereplő Sueciam és Suecorum szavakat Seruiam- és Seruiarum-ra módosítja. A szöveget gondosan vizsgáló Waltherr László, a gróf Károlyi nemzetség levéltárának levéltárnoka, akit Wenzel Gusztáv akadémiai emlékbeszédében méltán a magyar forráskritika egyik úttörőjeként jellemezte,<sup>6</sup> felfigyelt a XIII. században szokatlan Vanyi név használatára, ezért szorgosan kutatni kezdte az említett kiadványok alapjául szolgáló 1365-beli megerősítő oklevél eredetijét. Ezt végül ő kölcsei Kende Zsigmond, Szatmár vármegye akkori első alispánja (Kölcsey Ferenc rokona és barátja) útján 1835. május 25-én meg is szerezte. (Az irattári mechanizmus olyan jól sülyesztette el az 1826. évi iratok közé az eredeti oklevelet, hogy az alispán a vármegyei levéltárban lappangó oklevélről mit sem tudott, ezért Waltherr kérésére csupán az 1365-beli megerősítő oklevelet juttatta el ez utóbbinak.) Waltherr az 1268-as oklevélnek az 1365-beli megerősítő oklevélbe foglalt szövegét hasonmás kíséretében és a Fejér György által közölt szöveg alapos kritikájával együtt közzé is tette a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* IV. kötetének 431—439. lapjain. Ezt a szöveget vette át Wenzel Gusztáv az *Árpádkori Új Okmánytárban*, és ez ideig ez volt az oklevél legmegbízhatóbb kiadása. Waltherr másolata pontos ugyan, de mivel — amint említettük — nem az eredetiről, hanem az 1365-beli átírásról készült, annak hibáit tartalmazza. Ez utóbbi átírás nagyrészt pontosan megfelel az eredeti, 1268-beli oklevél szövegének, de bizonyos, már a XIV. század helyesírását tükröző módosítások, hibás olvasatok főleg a helynevek tekintetében észlelhetők. Ez indokolja ezúttal az eredeti oklevél szövegének a közlését, akár csak a másolatokból ismert 1278- és 1282-beliekét is.

A közölt okleveleket illetően külön feladat lenne azok provenienciájának, vándorlásának megállapítása, valamint annak tisztázása, miként kerültek ezek Luby Károlyhoz. Közleményünkben, anélkül hogy végére járhatnánk ennek a szövevényes kérdésnek, csupán néhány, esetleg kiindulásként használható megállapításra szorítkozunk.

A Szatmár vármegyei nemesség-vizsgálat során 1762-ben elismerték a Porcsalmán lakó Ványiak nemességét, miután a család tagjai „közlöttek bizonyos, elég régi, nehezen olvasható” adománylevelet. Ennek a nemesség-vizsgálati jelentésbe foglalt ismertetéséből kiderül, hogy amire a Ványiak hivatkoztak, az István ifjabb király 1268-as oklevele volt (1. sz.). Szövegből a nemesség-vizsgáló törvényszéken már 1762-ben Vani-nak olvasták

<sup>6</sup> Waltherr László — Emlékbeszéd Wenzel Gusztáv r. tagtól. Magyar Akadémiai Értesítő — Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közleményei (a továbbiakban: TTKözl.) V. 1865. 33—44.

az oklevél Bani szavát (talán akkor már az 1770-ben a hibás másolatot készítő Zanathy József is részt vett a törvényszék munkálataiban, esetleg éppen ő volt a „vármegye pennája”). A jelentés szövege alapján nem állítható ugyan bizonyosan, hogy az eredetit mutatta-e be a család vagy az 1365-beli Lajos-féle megerősítő oklevelet, de az adatok vizsgálata azt bizonyítja, hogy ez utóbbit. A jelentésből ugyanis kiderül az is, hogy az eredeti 1268-beli adománylevelet Sándor bán fiai: Sándor és János megerősítették III. András királlyal, és az erről szóló oklevél „1296. évben karácson hava 23-án kelt”,<sup>7</sup> majd pedig Vasvári Tamás fia: Fekete Miklós királyi alpohárnok kérésére idézett 1365-beli oklevelében I. Lajos király erősítette meg az adományt.<sup>8</sup> Ez az az oklevél, amelyet Waltherr László közölt. Waltherr Fejér eljárását bírálva, azt rója fel ennek, hogy az 1365-beli oklevél alapján készült hibás másolatot Praytól vette át, úgy, ahogy Pray közölte, csonkán, anélkül, hogy magát az 1365-beli oklevelet látta volna. Felrója még a következőket is: mivel csak az 1770-beli másolatot „vette át, nemcsak az 1268-beli oklevelet nem közölte teljes egészében, hanem — mert nem látta azt az oklevelet, amelyből a másolat készült — nem adta ki III. András 1296-beli és I. Lajos 1365-beli megerősítő oklevelét sem. Tehát — és ez kiderül a Waltherr által teljes szövegében és hasonmásban is közölt oklevélből — ez a III. András-féle oklevél is bele volt foglalva az 1365-beli oklevélbe. De mert a vita tárgyát az 1268-as oklevél alkotta, a külön ki nem emelt 1296-os oklevél észrevétlen maradt, ennek későbbi következménye pedig az volt, hogy erről az 1296-beli oklevélről az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke nem vehetett tudomást.<sup>9</sup> Bizonyos hát, hogy „már a hibás olvasásnál, alkalmazásnál, öszvekapcsolatásnál fogva Ványi nevet viselő nemes ág”<sup>10</sup> csak az 1365-beli megerősítő oklevelet mutatta be a törvényszéknek, ugyanazt, amelyet aztán Waltherr a már Pray szerint is elszegényedett, szinte paraszti sorban élő Ványi család<sup>11</sup> okleveleként szerzett meg. Ez esetben viszont az 1268-beli eredeti oklevél a Sándor bán leszármazottjai vagy az oklevélben említett birtokok későbbi tulajdonosai valamelyikének a kezébe került. Az eredeti adománylevelben említett birtokok közül Szentmárton és Kak később Szinyér vár uradalmához tartozott, és az oklevél ennek jogbiztosító iratai közé is kerülhetett, de követhette a vasvári birtok okleveleinek az útját is. Ez utóbbi feltevés a valószínűbb, mert egy későbbi itt közölt oklevél 1333-ból (9. sz.) szintén Vasvárra vonatkozik. Ebben ugyan nincs már utalás Sándor bán utódaira vagy a Ványiakra, viszont az oklevélben említett Vasvári birtok azt valószínűsíti, hogy a két oklevél összefügg. Ezt bizonyítja az is, hogy mindkét oklevél hátlapján kb. XVIII. századi azonos írással feltüntették annak a

<sup>7</sup> A római naptár szerinti keltezés hibásan oldották fel a jelentésben. A helyesen feloldott keltezés: 1296. december 18. L. a 9. sz. jegyzet.

<sup>8</sup> Waltherr: i.m. 442.

<sup>9</sup> Uo. 429. — Wenzel figyelmét elkerülte, hogy a Waltherr által teljes egészében közölt 1365-ös oklevélbe nemcsak István ifjabb király 1268-ban kibocsátott adománylevele van belefoglalva, hanem keretoklevélként III. András király fennebb idézett 1296-beli oklevele is. Wenzelnek ebből az elnézéséből ered aztán a már közölt oklevél lappangása a tudományos nyilvántartás szempontjából. Annak érdekében, hogy az oklevél ismét bekerüljön a számon tartott történeti források közé, úgy véljük, hasznos, ha közöljük regesztáját:

1296. december 18. (XV. Kal. Januarii).

III. András király Sándor [szörényi] bán fiai: Sándor és János kérésére átírja és megerősíti István [ifjabb] király 1268-beli privilégiumát (1. sz.) Vasvári, Szentmárton, Szalka és Kak birtokok adományozásáról. Kelt Tódor győri püspök és udvari alkancellár keze által.

Átírat (a továbbiakban: Ái.) I. Lajos király 1365-beli megerősítő oklevelében. O Közlés: Waltherr: i.m. 430—431. és 439., az oklevél könyomatos hasonmásával.

<sup>10</sup> Uo. 446.

<sup>11</sup> *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829—1844. (a továbbiakban: CD) IV/3. 427, 2. sz. jegyzet.

birtoknak, illetve azoknak a birtokoknak a nevét, amelyekre az oklevél vonatkozott. Így az 1268-as oklevélen Vasvári, Szentmárton, Kak helységek neve olvasható, míg az 1333-beli hátlapján csupán Vasvári neve szerepel. Sőt az sincs kizárva, mivel Szentmárton és Vasvári később a Báthoryak birtokába került,<sup>12</sup> hogy ezekkel az oklevelekkel függ össze az 1381-beli Bator-i Bereck fiaira vonatkozó oklevél (13. sz.) is.

A IV. László király által 1275-ben a Hontpázmány nemzetségbeli Kázmér fiainak adott oklevél (2. sz.) talán összefügg azzal az 1402-beli eredeti oklevéllel (15. sz.) és az ebbe foglalt 1281-, 1358- és 1402-beli oklevelekkel (4., 11. és 14. sz.), amelyek közül az 1281-belit Kázmér comes fia javára adott ki IV. László király, de ezekhez kapcsolódhatnak az az 1291-beli oklevél is (6. sz.), amely [Balassa] Byter comes és Mikó örökösire vonatkozik,<sup>13</sup> mivel házasság révén kimutatható az atyafiság a Balassa ősök és a Hontpázmány nemzetség között. A per viszont, amelyben Szécsényi Frank comes, országbíró ítélkezett 1402-ben (15. sz.), és amelynek során bemutatták az 1281-beli oklevelet is (4. sz.), már Been-i Péter leszármazottjai érdekében folyt, Nyitra megyei birtokokért. Az 1427-beli közjegyzői oklevél pedig Ben-i Lászlóval kapcsolatos (16. sz.). Annak tisztázása azonban, hogy azt itt közöltek közül melyek azok az oklevelek, amelyek egy család kezén voltak, melyek jutottak más családba házassággal, birtokátruházással, a jövő feladata. Akárcsak annak az összefüggésnek a feltárása is, hogy a Rákócziak eleiként ismert Bogát—Radvány nemzetségbeli Gopol fia: Pál ispánnak IV. László király által 1278-ban adott oklevelét (3. sz.) és az ezzel összefüggő, az eгри káptalan által kibocsátott, az említett Pál Zemplén vármegyei birtokaira vonatkozó oklevéllel együtt (5. sz.), miért mutatta be átírás végett ugyancsak az eгри káptalannak Rakouch-i Mihály fia: Pál (8. sz.). Végül pedig tisztázásra vár az is, hogy miképpen jutottak az említett, feltételezetten többé-kevésbé összefüggő oklevélcsoportok Luby Károlyhoz.

A tudományos kutatást olykor a szerencsés véletlen segítheti. Így sikerül ezzel a szerencsés lelettel öt ismeretlen és egy csak átírásból ismeretes darabbal teljesebbé tenni az Árpád-házi királyok okleveleinek eddig is gazdag tárházát.

A teljes szöveggel közölt XIII. századi oklevelek és a regesztákban ismertetett XIV—XV. századiak ma is abban a Polgári egyveleg tárgyak című sorozatban találhatóak, ahova 1826-ban elhelyezték őket. Valamennyinek a jelzete a következő: *Szatmár vármegye levéltára a kolozsvári Állami Levéltárban (Fond: Prefectura județului Satu Mare), 1826, Miscellaneo iuridico-civilum, nro. fasc. 43, nro actorum 27.*

### 1. 1268.

*István ifjabb király, erdélyi herceg, a kunok ura a cseh király elleni és a görögországi hadjáratban, majd az apjával vívott belharokban tanúsított vitézsége és hűsége jutalmaként Sándor szörényi bánnak adományozza Vasvári, Szentmárton, Szalka és Kak birtokot, és leírja azoknak az iktatáskor megállapított határait.*

Eredeti, hártján, függőpecsét vörös zsinórjával. O Közlés: Pray: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres ... Hungaronum. Vindobonae, 1774. 55* (töredékesen, I. Lajos 1365-beli megerősítő oklevelének 1770-ben készült másolatából). — Katona: *Historia critica VI. 490—491* (töredékesen, Pray közléséből). — CD IV/3. 465—468 (töredékesen, sok hibával, a Pray által közölt 1770. évi másolatból; az 1365-beli megerősítő oklevelet, amelyből a hibás másolat készült, ekkor a Ványi család őrizte). — Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. 422—423 (a CD-beli csonka szöveg) és 431—439 (teljes szöveg, I. Lajos megerősítő okleveléből, az oklevél könyvomatatos hasonmásával). — ÁUO VIII. 196—200 (az 1365. évi

<sup>12</sup> Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Bp. 1890. 490.

<sup>13</sup> Az oklevéllel összefüggő, annak előzményére vonatkozó oklevélről I. Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. Bp. 1987. 174, 200, 224. (Aba, Hidvég és Olvár településeknél.)

átirat szövege). — Ub I. 102—103 (töredékesen). — Hurmzaki I/1. 339—340 (töredékesen). — DIR C. veacul XIII, vol.II. 101—103 (töredék az előző közlés nyomán, román fordításban). O Regeszta: RRSa. 1885. sz.

Stephanus dei gratia iunior rex Hungarie, dux Transsilvanus, dominus Cumanorum, omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in omnium salvatore. Licet regia pietas manum munificam debeat porrigere universis, illos tamen, quorum experta probitas laudata est in prosperis et in adversis, prosequi debet munificentia largiori, ut alii eorum exemplis invitati ad fidelitatis opera fortius accendantur. Proinde ad universorum notitiam tam presentium quam posterorum harum serie volumus pervenire, quod attendentes fidelitates et servitiorum merita dilecti et fidelis nostri Alexandri bani de Sceurino, que et quas idem nobis a temporibus infantie sue in domo nostra iugiter famulando et in aliis multis casibus fortune se pro nobis exponendo, laudabiliter exhibuit et devote et ut quedam servitia eiusdem laude digna in specie exprimamus. In bello nostro generali iuxta Moroam. quod habuimus cum rege Boemorum et hostes nostri nos circumdedissent idem gloriose dimicavit, pedes in ipso conflictu remanendo. Ceterum sub castro Qlmuch in nostro exercitu viriliter se habuit et potenter, ubi quinque vulnera letifera in se excepit manu ab adversa, pro regni utilitate et corone. Preterea cum exercitum nostrum in Greciam misissemus, ipse Alexander banus ante omnes alios, collecta sua multitudine intrepidus aciem Grecorum penetravit, et non cum minima effusione sui sanguinis et suorum victoriam habuit nobis adoptatam. Nec pretermittimus quod cum Ladizlaus et frater suus Julia, infideles nostri a parentibus nostris contra nos missi, suos temerarios conatus direxissent, dictus banus solita fidelitate omne bonum studuit pro nobis exhibere et specialiter tempore persecutionis nostre et miserie, quando videlicet dura et crudelis persecutio parentum nostrorum extra terminos terre nostre, despecta pietate voluit effugare, prefatus banus parentibus, filiis, fratribus, possessionibus ac omnibus bonis et rebus post tergum penitus derelictis nobis adherere non expavit et ad castrum Feketheholm vulgo nuncupatum nobiscum intravit, ibique nobis genera servitiorum diversa ad nostrum mandatum exhibuit animo ilari et iocundo tanquam domino suo naturali. Item primo die quando Corradus, filius Kemÿn ad portas castri memorati manu armata auxilio parentum nostrorum accessisset, supradictus banus cum eodem forti manu concertavit. Et cum demum ab ipso castro exeundo, insultum contra Laurentium palatinum fecissemus, qui nostram mortem anelabat [!] et vitam extinguere cupiebat, sepedictus banus mortem pro nobis non formidans, ante omnes alios ad casus se fortune intromisit, ubi quosdam lancea, quosdam gladio interfecit et multos ex hostibus nostris vinctos nobis duxit et ligatos. Deinde in Ilsazyg in bello nostro generali prenomatus banus Alexander tanquam murum se pro nobis ordinavit et in medios hostes se intromisit, non metuens mortem, sed nostram querens gloriam et honorem coram oculis nostre maiestatis mirifice dimicando ac hostium potentiam penitus infringendo, nos statuit nostre corone et honori. Et licet alias virtutes fecerit, multas laude dignas, tamen hee virtutes memorate ad presens sufficiant nominasse. Nos igitur in recompensationem servitiorum eiusdem Alexandri bani, licet minima videantur que ad presens agimus et longe maioribus dignus habeatur, ut meretur, quasdam villas seu terras Woswary, Senmartun, Zolka et Kaak vocatas cum suis utilitatibus et pertinenciis eidem Alexandro bano, fideli nostro et per eum suis heredibus, heredumue [!] sucesoribus dedimus, donavimus et contulimus iure perpetuo et inrevocabiliter possidendas. In quarum terrarum seu villarum corporalem possessionem per Kuplen comitem hominem nostrum sub testimonio capituli Waradiensis, nullo penitus contradicente atque prohibente, fecimus



eundem introduci, prout in litteris recepimus capituli memorati. Quarum villarum seu terrarum videlicet Woswary et Senmartun metas in eisdem litteris invenimus sic distingvi: prima meta egreditur in valle Goronch et tendit versus orientem ad partem dextram in eadem valle et pergendo cum metis tribus revertitur in dicta valle Goronch ad partes occidentales et pervenit ad metam quartam, que mete sunt in eadem valle et exit de ipsa valle Goronch et pergit ad viam que tendit ad Terebes. Et exhinc tendit ad aquam que vulgo Huzeutou appellatur et in angulo eiusdem Huzeutou est meta de terra. Et deinde tendit ad metam capitalem, que separat et distinguit metas terre Woswary de villa Nympti et de magistro Gabriano; et de hinc egreditur et pergit cum distinctis metis ad aurifodium. Et exinde pergit cum metis distinctis et proximis ad viam ad arborem ilicem; et post egreditur et vadit versus orientem ad Fyzespotok et ibi de sinistra parte fenetum remanet ad villam Nempty et de parte dextra de monte remanet ad villam Woswary, eundo cum metis continuis et distinctis. Et exinde pergit supra ad orientem et transit unam aquam vulgo Saar vocatam iuxta molendinum Nona in parte inferiori et ex utraque parte Saarwyzy sunt mete; et postea tendit cum distinctis metis et apertis ad Budunakereky et ipsa Budunakereky remanet ad dextram partem. Exinde progreditur et vadit cum metis distinctis et manifestis ad visionem ad Nadastzyg et ibi commetaneus est Dyonisius, et exinde tendit versus orientem iuxta Kysegurd cum metis elevatis. Et deinde progrediendo ascendit ad unum monticulum ad partem dextram et ibi sunt due magne arbores ilices et in medio earum sunt mete de terra, que separant et distingunt terram Woswary de Isyp comite et ab Andrea filio Farcasy; et hiis omnibus transcursis tendit iterum ad orientem ad Keuruszyg videlicet in viam, que vadit ad Terebes et ibi coadunantur mete prenotate iterum ad terram Solumus, que etiam pertinet ipsi bano. Terra autem Senmartun habet metas istas: prima meta egreditur a parte orientali de terra Kok, que pertinet filio Thebe; item retinet metam a villa terre Buch, que nunc attinet ad villam Nympty, cuius meta est de terra ex ista parte Saar et transit ipsam aquam Saar et tendit supra ad dextram partem meridionalem et iuxta eandem Saarwyzy pervenit ad unum fluvium qui vulgo Saartu appellatur et ibi est una meta de terra. Item tendit ad unum montem et appropinquat ad silvam Etyu vocatam et transit de parte dextra a fine dicte Etyu. Inde tendit per planicies et pervenit ad unam metam de terra elevatam. Exhinc vadit ad Hashosfeu ad orientem et ibi sunt due mete, una de terra et alia de arbore; et deinde egreditur et vadit in silvam que vulgo Liguat vocatur iuxta viam Nympty et pervenit ad arbores ilices, que sunt iuxta eandem viam. Et post tendit ad locum, qui vulgo Monurous appellatur et minor pars de Monurous remanet ad terram ville Buch et vadit recte ad Kerecheruk, deinde tendit ad Sukrakatia et exinde vergit ad Fusiespotok, que iterum in silva pergendo ad terram Solumus coadunantur supradictam. Item prima meta terre Kaak incipit de una silva, que est ante unum fluvium Gholup vocatum et ipsa terra dicta Kaak erat iobagionum castris de Bursua, tamen est ipsa terra in provincia Zobouch, Dehinc progreditur et venit ad locum Kethelukuz appellatum et ibi sunt due mete de terra; postea egreditur et venit ad unam arborem salicis et sub ipsa est meta terrea. Item etiam abhinc progrediendo venit ad unam arborem ilicis et sub ipsa arbore est meta terrea, post hinc salitur ad unum Berch et ibi superius sunt due mete terre. Item postea protenditur ad partes meridionales et transit ultra in una parvula aqua; iterum ascendit ad unum Berch et ibi superius in Berch sunt tres mete terre, que distinguunt et separant ipsam terram Kaak a terra Nicolai filii Vrkund Hene nominate [!]. Item etiam vadit ab unum montem, qui vulgo Keykleu appellatur et iuxta ipsum montem transit cum duabus terreis metis et vadit ad Bagdanferteu et ante Ferteu est una meta terrea. De hinc transit supra ad partes orientales,

scilicet ad metam capitalem, que separat ipsam terram a terra Pauli filii Nicolai; progrediendo enim iuxta terram Pauli vadit ad partes septemtrionales et perveniet ad unam magnam arborem ilicis et sub eadem sunt due mete capitales et per parum transeundo per planicies coadunatur et terminatur ad terram Dewecher nominatam. Item enim attinet undecim stagna ad ipsam terram Kaak supradictam: primum Eleouthou appellatur, secundum Gurghad, tertium Vsund, quartum Kulber, quintum Kurmur, sextum Malathoua vulgo nominatum, septimum Wruzd, octavum Kuthukur, nonum Malathova et alia duo similiter; et sic finiuntur mete terrarum predictarum. Ut igitur hec nostra donatio seu collatio robur optineat perpetue firmitatis, nec per quempiam successorum nostrorum possit vel debeat tractu temporis retractari atque in irritum reocari, habito consilio barronum nostrorum et nobilium regni nostri, presentes litteras eidem concessimus duplicis sigillii nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Petri, dilecti et fidelis nostri, aule nostre vicecancellarii. Anno ab” incarnatione domini millesimo ducesimo LX° octavo.

## 2. 1275.

*IV. László király a Hunthpaznan nemzetségbeli Kázmér fiainak: Pongrácnak és Péternek visszaadja Pehchyn/Pehchen és Banaveg nevű ősi birtokaikat.*

**Eredeti, hártján, függőpecsét piros-zöld zsinórjával.**

[L]adislaus dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex omnibus Christi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in salutis largitore. Quod regia auctoritate sancitur, fundamento innittitur perpetue firmitatis. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod Pangratus et Petrus filii Cazmerii de genere Hunthpaznan serenitati nostre devotissime suplicarunt, ut terras ipsorum hereditarias Pehchyn et Banaveg vocatas, quas tempore perpetuitatis illustris rex Bela karissimus avus noster clare memorie a parte eorundem abstulerat, ipsis reddere et restituere benignitate regia dignaremur. Volentes itaque ipsorum petitionibus assurgere regio cum favore tum propter meritoria servitia eorundem, que regno nostro impenderunt in diversis factis nostris et admodum oportunis, tum etiam quia petitio eorundem iustitiam continebat, predictas terras Pehchen et Banaveg cum omnibus utilitatibus et pertinentiis earundem reddidimus et restituimus predictis Pangrati et Petro ac suis heredibus heredumque suorum successoribus de plenitudine regie maiestatis in perpetuum possidendam[!] In quarum terrarum corporalem possessionem eosdem Pangratium et Petrum per Sykem de Burch sub testimonio capituli Strigoniensis fecimus introduci, nullo penitus contradictore existente, prout in litteris eiusdem capituli nobis patuit evidenter. Ut igitur hec nostra donatio in perpetuum perseveret, nec lapsu temporum in irritum valeat revocari, presentes concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus venerabilis viri magistri Benedicti sancte Strigoniensis ecclesie electi, comitis loci eiusdem, Budensis prepositi et aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri, anno domini M° CC° LXX° quinto, regni autem nostri anno quarto. Venerabilibus patribus Stephano Colochensi et Johanne Spalatensi archiepiscopis, Job Quinqueecclesiensi, Bricchio Cha[na]diensi, Lamperto Agriensi, Paulo Vesprimiensi, aule nostre cancellario, Phylipo Vachiensi, aule domine regine consortis nostre karissime cancellario, Lodomerio Varadiensi, Thimoteo Zagradiensi, Dyonisio Jauriensi et Petro Transilvano episcopis ecclesias dei feliciter gubernantibus. Rolando palatino et iudice Cumanorum, Matheo vaiauada Transilvano et

comite de Zonuk, Erae bano iudice curie nostre, Egidio magistro tavernicorum nostrorum, Moys magistro tavernicorum domine regine et comite de Zepys, Nicolao magistro dapiferorum nostrorum et comite de Thylegd, magistro Petro comite Supruniensi et Symigiensi, Thome comite Poseniensi, magistro Philipo iudice curie domine regine et comite Castri Ferrei, Gregorio comite de Barana, Dyonisio comite Zaladiensi, Mychaele comite Nitrensi et aliis quam pluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

### 3. 1278. augusztus 27. Luna.

*IV. László király megengedi Bukathradwan nemzetségbeli Gopol fia: Pál ispánnak, hogy gyermektelen leven, valamennyi birtokát, szolgálait és szolgálónőit nemzetsége bármelyik tagjának vagy monostorának adja eleteben vagy hagyja végrendeletében.*

Ái. az egri káptalan 1282. évi oklevelében (4. sz.), O Közlés: CD V/2. 463. Wagner Károly gyűjteményéből.

Nos Lad[islaus] dei gratia [rex Hungarie]\* memorie commendantes tenore presentium significamus universis, quod cum comes Paulus filius Gopol de genere Bukathradwan heredum esset solatio destitutus, a nobis humiliter suplicando postulavit, ut universas possessiones suas, servos et ancillas ac alia bona sua cuicumque vellet de generatione sua vel monasterio suo vivens donare et in extremis legare sibi de speciali gratia liberam concederemus facultatem. Verum quia idem comes Paulus nobis et regno nostro diversa servitia fidelitatis impenderat temporibus oportunitis, nos petitionibus ipsius regia libertate annuentes, concessimus per presentes, ut universas possessiones suas, servos et ancillas ac alia bona sua cuicumque voluerit de generatione sua vel manasterio [!] suo dare et legare liberam et securam haberet facultatem iuxta libitum sue voluntatis. De servis autem et ancillis manumittere sibi concessimus facultatem, ratum et firmum habentes per omnia quicquid idem fecerit, ordinaverit in premissis. Datum in regno Moravie iuxta castrum Luna, in octavas sancti regis. Anno domini M<sup>o</sup> CC<sup>o</sup> LXX<sup>o</sup> octavo.

### 4. 1281. szeptember 28.

*IV. László király a nyitrai várhoz tartozó Németzsuk, Szili és Banan nevű földet Kázmér comes fiainak: Ugrinnak és Lampertnek adományozza.*

Tartalmi ái. Szécsényi Frank országbíró 1402. augusztus 1-i oklevelében (15. sz.).

... domini Ladizlai regis littera privilegialis anno domini M<sup>mo</sup> ducentesimo octuagesimo primo quarto Kalendas Octobris, regni autem sui anno decimo edita declarabat inter cetera, quod Vgrinus et Lampertus filii comitis Kazmerii ad eiusdem domini Ladizlai accedentes presentiam, quasdam terras castri Nitrensis Nemethzuk, Zyly et Banan vocatas nomine vacue terre et habitatoribus destitute ab ipso domino Ladislao rege ob merita servitiorum suorum petivissent sibi dari. Sed quia eidem domino Ladizlao regi veritas non constitisset utrum dicte terre vacue fuissent, fidelibus suis capitulo Nitrensi dedisset in mandatis, ut unum ex ipsis transmitterent, coram quo Ipolitus filius Chudo de Vasard homo suus dictas terras si vacuas et habitatoribus destitutas inveniet, extunc ipsis Vgrino et Lamperto statueret et assignaret, si non fieret contradictum; contradictores, si qui fierent, ad suam presentiam evocaret, Verum quia eidem domino Ladizlao regi constitisset veritas dictas terras vacuas fuisse et habitatoribus destitutas, ipse dominus Ladizlaus rex considerans servitiis ipsorum Vgrini et Lamperti, que sibi et regno

\* E két szó helyen a hártya kiszakadt.

suo in diversis expeditionibus regni sui cum sumpma fidelitate inpendissent, dictas terras Nemethzuk, Zyly et Banan ipsi Vgrino et Lamperto et eorum heredibus, heredumque suorum successoribus debisset, donasset et contulisset iure perpetuo possidendas sub eisdem metis et terminis antiquis, quibus antea ad castrum suum Nitriensem pertinuisse et per castrenses limitate seu habite dinoscerentur.

### 5. 1282.

*Az egri káptalan bizonyítja, hogy IV. László király 1278. augusztus 27-i jóváhagyása alapján Bukathradwan nemzetségbeli Gopol fia: Pál comes Kurthelus, Harach, Mara és Synch nevű ősi birtokait, valamint több megnevezett szolgáját és szolgálónőjét halála utánra Chys fia: Lászlónak hagyta.*

**Ái. az egri káptalan 1327. évi oklevelében (7. sz.). O Közlés: AUO XII. 367—368. Az egri káptalan 1327-beli oklevelének a Magyar Kamara levéltárában őrzött hitelesített másolatából.**

Omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris presens scriptum inspecturis, capitulum ecclesie Agriensis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam tenore presentium volumus pervenire, quod comite Paulo filio Gopol de genere Bukathradwan ab una parte, ab altera vero Ladislao filio Chys fratris predicti Gopol pro se et pro Chepano fratre suo coram nobis personaliter constitutis, prefatus comes Paulus exhibuit [!] nobis patentes litteras domini nostri Ladizlai dei gratia illustris regis Hungarie, non rasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte viciatas, hunc tenorem continentes: [következik IV. László 1278. augusztus 27-i nyílt levele, 3.sz.]. Et proposuit viva voce quod universas possessiones suas hereditarias Kurthelus, Harach, Mara et Synch nominatas cum utilitatibus et pertinentiis suis universis, item servos suos hereditarios videlicet Thuke et Draganch filium eiusdem, Thamas filium Buzche, Chama, Wyda et Nymige filium eiusdem Wyda, item ancillas suas Genge et Nychyr sororem eiusdem, duas filias eiusdem Genge: Facha et Jolyan nominatas et filium eiusdem Genge Myclous nominatum; item Elsebyt et filias eiusdem Magycha, Taberna et Barbara nominatas, parvulum filium et unam filiam predictae Magycha, item Annus et filium eiusdem Thomas nominatum; item duas filias predicti Wyda: Osanna et Margytha nominatas ob veram dilectionem proximitatis dedisset et contulisset et coram nobis dedit ac contulit dictis filiis Chys et suis heredibus, heredumque successoribus iure perpetuo et irrevocabiliter possidere. Eo tamen modo, quod usque ad vitam suam ipse comes Paulus prefatas possessiones suas, servos et ancillas memoratas ipse idem possidebit et gubernabit, sed alienandi facultatem non habebit. Ipso autem defuncto omnia premissa in manus dictorum filiorum hys devoluentur, ut prehabitu est iure perpetuo possidenda et habenda. In cuius rei testimonium ad instantiam partium presentes contulimus sigilli nostri post plagam Tartharorum sero renovati munimine roboratas. Presentibus tamen Haab preposito, Anthonio cantore, Saulo lectore, Mykou custode, Marcow de Patha, Martino de Zobouch, Laurentio de Zemlen, Paulo de Borswa, Johanne de Vng, Simone de Kemey archidiaconis et aliis multis. Anno domini M<sup>o</sup> CC<sup>o</sup> octavogesimo secundo, regnante Ladislao illustri rege Hungarie, Lodomerio archiepiscopo Strigoniensi, Johanne electo Collocensis et domino nostro venerabile patre Andrea dei gratia episcopo Agriensi existentibus.

**6. 1291. május 5.**

*III. András király bizonyítja, hogy egyrészt Byter comes, Detre fia: Mikó és Miklós fia: Demeter, másrészt Mikó fia: Péter özvegye és leányai a Hont vármegyei Hidvég, Aba, Olvár, továbbá Seel, Dorthan birtokot és Kékkő várát illetően kiegyeztek egymással.*

**Eredeti, hártján, függőpecsét lila zsinórával.**

Andreas dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in omnium salvatore. Equitas suadet, ius requirit ut quod cuique iustis et legitimis rationibus per iudices diligenter examinatis redditur vel restituitur id solidum debet perperuo permanere. Proinde ad universorum notitiam tenore presentium harum serie volumus pervenire, quod cum comes Byter et Mycou filius Detricii, frater eiusdem ac Demetrius filius Nicolai nobilem dominam relictam comitis Petri filii Mycou una cum domina Katerina relictam comitis Demetrii filii Hunth et Anna consorte comitis Lamperti filii Kazmerii filiabus suis super facto quarundam possessionum Hidueg scilicet, Aba et Olwar vocatarum in comitatu Huntensi existentium eidem domine pro dote sua et quarta filiarum suarum ac pro concambio emptitiarum et acquisitarum possessionum Seel videlicet, Dorthan et duarum villarum Olwar nec non castrum Keykkeu noncupati [!] ex parte dicti comitis Byter et fratrum suorum mediante privilegio capituli ecclesie Strigoniensis devolutarum sibi per comitem Petrum maritum suum legatarum traxissent in causam coram nobis proponentes contra eandem, quod predictas possessiones eorum hereditarias necessitate compulsi eidem domine et filiabus suis contulissent ac debitum ducentarum marcarum eidem solvere insuper assumpsissent, quod litteris protestatoriis venerabilis patris L[odomerii] archiepiscopi Strigoniensis et conventus cruciferorum Sancti Regis de Strigonio nobis exhibitis declararunt. Eadem vero domina e converso privilegium capituli Strigoniensis super facto legitime devolutionis possessionum predictarum ad se et ad filias suas, ratione quarum inpetebatur, confectum exhibuit coram nobis, suam per hoc in omnibus actionem iustam et legitimam declarans manifeste. Unde cum nos qui ex officio suscepti regiminis merita causarum examinare debemus ut tenemur maxime volentibus partibus et assumptionibus, factum predictarum possessionum unacum baronibus nostris nobiscum eo tempore existentibus per dueilum inter partes per pugiles scilicet congressos in octavis sancti Georgii adiudicassetur terminandum et finaliter decidendum. Tandem ipso die duelli adveniente pugilibus partium in aream duelli congregantibus et dimicantibus coram nobis partes suadentibus nobis et inducentibus maxime ut lis et controversia de medio ipsorum tolleretur et inimicitia a cordibus aboleretur eorundem ipsum duellum condescendere fecerunt in hunc modum: quod iidem comes Byter, Mycou filius Detricii et Demetrius filius Nicolai predictas possessiones Hidueg, Aba et Olwar vocatas tum pro dote dicte domine et quarta duamm filiarum eiusdem, tum et pro concambio emptitiarum et acquisitarum possessionum predictarum sibi per maritum suum legatarum cum omnibus utilitatibus et pertinentiis earundem ac sub antiquis metis et terminis, quibus per eosdem habite existerunt et possesse ac duo mancipia, Agustinum scilicet nomine, cum filiis suis, preter uxorem et filias, et Kutach cum uxore, filiis et filiabus suis dederunt et reliquerunt dicte nobili domine relicte comitis Petri et duabus filiabus eiusdem ac earum posteritatibus secundum continentiam privilegii dicti capituli Strigoniensis perpetuo et irrevocabiliter possidendas et e converso eadem domina cum dictis filiabus suis debitum ducentarum marcarum, simul cum pena earundem, quod iidem comes Byter et fratres sui predicti eidem dare et solvere debebant

remiserunt, reddentes a debito dictarum ducentarum marcarum et a pena earundem absolutos. Assumpserunt etiam et obligaverunt se ac eorum successores iidem comes Byter, Mycou filius Detricii et Demetrius filius Nicolai ab omnibus si per quempiam processu temporum dicta domina vel filie eiusdem aut earundem posteritates ratione dictarum possessionum inpeterentur vel in causam traberentur expedire propriis laboribus et expensis. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes concessimus litteras duplicis sigillii nostri munimine roboratas. Datum per manus discreti viri magistri Theodorii, Albensis ecclesie prepositi, aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri. Anno domini M<sup>o</sup> CC<sup>o</sup> nonagesimo primo, tertio Nonas Mai, regni autem nostri anno primo.

**7. 1327. március 2. (in villa Wysul, f. II. p. Invocavit)**

*Fülöp nádor és a kunok bírása az egri káptalannak. írják át Rakouch-i Mihály fia: Balázs részére a birtokaira vonatkozóan levéltárunkban elhelyezett okleveleket.*

**Belefoglalva az egri káptalan 1327. évi oklevelébe (8. sz.).**

**8. 1327. [március 2. után]**

*Az egri káptalan Fülöp nádor 1327. március 2-i kérése (7. sz.) alapján [Rakouch-i Mihály fia:] Balázs részére átírja Kurthelus, Arach, Mara és Sych nevű birtokára vonatkozó 1282. évi saját privilégiumát (5. sz.) — Méltóságsor: Péter prépost, Miklós olvasó-, Márton éneklő-, János őrkanonok, Domokos Wyuar-i, Valter Borswa-i, Lőrinc Kemey-i, Péter Zemlen-i, Dávid Zobouch-i, Benedek Vng-i János Borsod-i főesperesek, Károly király, Boleszláv esztergomi, László kalocsai érsekek, Chanad egri püspök.*

**Eredeti, hártyán, függőpecsét piros-sárga zsinórával és alul ABC chirografum-mal.**

**9. 1333. január 26. (Wysagrad, XII. d. quinden. Strennarum)**

*Pál országbíró bizonyítja, hogy Perwen-i Miklós comes hosszasan pereskedett Rophoyn fia: Pál fia: Tamással, amiért az ellentmondott annak, hogy őt az egri káptalan tanúbizonyosága mellett bevezessék a fej- és jószágvesztésre ítélt Karaz-i Sándor fia: László Waswary-i (Zathmar vm) birtokának nyugati felébe, mely a falu Nempty felőli végén levő telek kivételével, kétharmadában az országbíró, egyharmadában pedig Miklós comest illeti. Az ügyet, többszöri elnapolás után, a király a mostani hadoszlást követő január 15-re (ipsis quindenis residentie exercitus, in quindenis Strennarum) halasztotta. Ekkor Miklós comes részint meggyőződven arról, hogy e jószág oklevelek alapján ellenfelét illeti, részint pedig Tamás erdélyi vajda közbenjárására, Woswary felének őt illető harmadát a reá vonatkozó oklevelekkel együtt örökre visszaengedte Pál fia: Tamásnak. Szintén a vajda kérésére, Pál országbíró is visszaadta Pál fia: Tamásnak Woswary őt bírói részként illető kétharmadát.*

**Eredeti, hártyán, függőpecsét piros-sárga zsinórával.**

**10. 1339. június 7. (in villa Wysul, III. d. sab. a Barnabe)**

*Drugetter Wyllermus nádor és a kunok bírása bizonyítja, miszerint korábbi levele értelmében Jazou-i várnagya: Ithe fia: János comes felperesként és Olazy-i Fredric fia: László június 5-én (sab. a. Barnabe) megjelentek előtte Wysul faluban lovas bajviadalra, amiatt, hogy nevezett László [1338.] szeptember 23-án (f. IV. a. Mich. arch.) Olazy*

faluban János comes Gergely nevű serviensétől erővel elvert garasban számolt nyolc márkát. Itt azonban a felek bírói engedélye alapján úgy egyeztek ki egymással, hogy Fredric fia: László 20 márkát fizet János comes nek a bajvivóra (pugili) és a perre tett költségei fejében, részint dénárookban, részint pedig becsüben, három részletben. Mégpedig október 6-án (in oct. Mich. arch.) hat, november 18-án (in oct. Martini) és január 13-án (in oct. Epiph. dom.) pedig hét-hét márkát. Az első részlet fizetésének elmulasztása bírságot, a másodiké kettőzött bírságot, a harmadiké pedig hatalombajvesztést von maga után.

**Eredeti, hártján, hátlapján befüggesztett pecsét nyomával.**

#### **11. 1358. [október 1. után]**

Konth Miklós nádor bizonyítja, hogy (a nyitrai és trencsényi nemesek számára) tartott közgyűlésén Been-i Péter fia: Cheh (d) Miklós magister tiltotta Rauaz (d) Loránd fia: István magister volt (erdélyi) alvajdát, Vas (Castriferrei) vármegye jelenlegi alispánját, hogy felesége: Kormos asszony Nempti nevű birtokát magának követelje vissza.

**Tartalmi ai. Szécsényi Frank országbíró 1402. augusztus 1-i oklevelében (15. sz.).**

#### **12. 1358. október 5. (V.d.f. II. p. Mich. arch.)**

Konth Miklós nádor bizonyítja, hogy a nyitrai (Nitriensi) és Trinchin vármegyei nemesek számára Topolchan közelében október 1-én (f. 11. p. Mich. arch.) tartott közgyűlésen az alispánok, szolgabírák, ülnökök és a nemesek összessége, I. Lajos parancsára, a keresztre tett eskü alatt vallotta, hogy a Nyitra vármegyei Nempti mindig Péter fia: Cheh (d) Miklós és e Péter testvérei: Vgrin és Lampért birtoka volt s csupán az előző békétlen időben foglalta el tőlük erővel Trinchin-i néhai Péter fia: Máté magister.

**Tartalmi ai. Szécsényi Frank országbíró 1402. augusztus 1-i oklevelében (15. sz.).**

#### **13. 1381. október 6. (in villa Chenger, in oct. Mich. arch.)**

Gara-i Miklós nádor és a kunok bírása bizonyítja, hogy egyrésztől Bator-i Bereck fia: János fia: néhai László magister fiai: Szaniszló és György, Szaniszló László nevű fiacskája nevében is, másrésztől Bereck fia: János fia: György fia: János magister, Boldizsár nevű fiacskája nevében is, előtte kijelentették, hogy említett atyáik: László és György magisterek között 1357-ben és 1373-ban végbement és a Warad-i káptalan két oklevelébe foglalt birtokosztályt mindenben változatlanul hagyják, hatalombajvesztés terhe alatt. Szaniszló és György magisterek tartoznak helyreállítani György és fia: János magister kúriájának bírói ítélettel lebontott falkerítését (ortum seu parietem curie). György fia: János magister hat ménesbeli lovat, melyek eddig is Szaniszló és György magisterek méneséhez tartoztak, maga részéről is visszaengedett nekik. Ennek viszonzásaként Szaniszló és György is György fia: János tulajdonának ismerte el a néhai unokatestvérükről (fr p): István Warad-i kanonokról reájuk maradt és eddig is az ő ménesében volt román és magyar lovakat (universos equos equaciales ipsorum tam Olachales, quam Hungaricales).

**Eredeti, hártján, függőpecsét nyomával.**

**14. 1402. május 12. (XII.d.Philippi et Jacobi)**

*A garamszentbenedeki monostor (monasterii sancti Benedicti de iuxta Gron) konventje Zsigmond királynak. Zecheen-i Frank comes országbíró ítéletlevele alapján Zelew-i János magister a királyi udvar jegyzője, Mihály frater pap tanúbizonyosága mellett május 1-én (in Philippi et Jacobi) a Nyitra (Nitriensi) vármegyében fekvő Nempti birtokot Been-i Zudamer fia: László magister tulajdonába adta, figyelmen kívül hagyva Rauaz (d) János fia: Miklós és mások ellentmondását.*

**Belefoglalva Szécsényi Frank országbíró 1402. augusztus 1-i oklevelébe (15. sz.).**

**15. 1402. augusztus 1. (Wissegrad, XXXII. d.oct.Nat.Joh.baptiste)**

*Zecheen-i Konia bán fia: Frank comes országbíró ítéletlevele. Been-i Zudamer fia: László a Nyitra vármegyei (in ctu Nitriensi) Nempti birtokba való iktatásának tiltása miatt Zeredahel-i Rauaz (d) Jánost a király elé perbe hívta. Ott az ügyet Kapla-i János comes akkori országbíró 1393. május 1-re (ad oct. Georgii) napolta el, amikor is László felperes kérésére Miklós fia: Lukács, az alperesnek a nyitrai káptalanban meghatalmazott ügyvédje azzal indokolta Rauaz (d) János ellentmondását, hogy Nempti örök jogon őt illeti, és ezt később bemutatandó oklevelekkel is bizonyíthatja. János országbíró ekkor július 1-ét. (in oct. Jacobi) jelölte ki, amikor az alperes Been-i László ellenében mutassa be előtte jogbizonyító iratait. Erről az időpontról az iratok bemutatása előbb amiatt, hogy közben az alperes Rauaz (d) János meghalt és a per fiára: Miklósrá szállott, majd pedig a király az országbíróságot Kapla-i Jánostól elvéve Simon comesre ruházta át [1395], október 6-ra (ad oct. Mich. arch.) halasztódott el. Ekkor azonban Been-i László felperes ügyvédje: Tamás fia: Márton hiába várakozott az alperes Rauaz (d) Miklósrá, men nem jelent meg és nem is képviseltette magát, amiért Simon comes országbíró három márka bírsággal sújtotta, majd a Zobor-i konvent útján december 14-re (ad quinden. Andree) a király színe elé idéztette. Közben a király az országbíróságot Simon comesről Pazthoh-i János comesre ruházta át. A felperesnek a Saagh-i konventben meghatalmazott képviselője: Tamás fia: Márton már neki mutatta be a Zobor-i konvent jelentését, amelyből kiderült, hogy Hynd-i Péter királyi ember november 29-én (in vig. Andree), András pap konventi kiküldött tanúbizonyosága mellett Rauaz (d) János fia: Miklóst Zeredahel-en december 14-re a király elé megidézte, aki azonban újból távol maradt, amiért az országbíró bírsággal, az előző bírság ki nem fizetése miatt pedig az összeg kétszeresével sújtotta. Ugyanekkor felkérte újból a Zobor-i konventet, hogy az alperest a vidék három vásárán való kihirdetés útján idézze meg [1396.] február 9-re (ad oct. Purif virg.) a királyi udvarba, jelezve, hogy akkor is ítéletet hoz, ha továbbra is makacsul távol marad, nem mutatja be okleveleit és nem fizeti meg a kilencmárkányi bírságot. Ekkor Rauaz (d) János fia: Miklós az ügy tárgyalását azzal az indoklással kérte április 9-re (ad oct. Pasce) halasztani, hogy a kilenc márka bírság két részét csak később tudja az országbírónak leróni, amit ő újabb három márka bírság ellenében engedélyezett is. Közben a király az országbírói méltóságot Pazthoh-i Jánosról Zecheen-i Frankra ruházta át, aki a tárgyalást a bírságok megkettőzésének terhe alatt március 15-re (ad oct. Medii XL me) tűzte ki. Ekkor Been-i László ügyvédje: Zyluakuz-i Bertalan bemutatta a Zobor-i konvent jelentését a három vásáron történt idézésről. Ebből meggyőződött, hogy Hynd-i Péter királyi ember, Miklós pap konventi tanúbizonyoság jelenlétében 1396. január 29-én (sab.p. Convers. Pauli) Topolchan városában, január 31-én (f.II. sequenti) Basan faluban, február 1-én ff. III. subsequenti) pedig Nyitra városában (in civitate Nitriensi)*



idézte meg Zeredahel-i Rauaz (d) János fia: Miklóst február 9-re (ad oct. Purif.virg.) a királyi jelenlét elé Zudamer fia: László magister ellenében. Az alperes azonban március 15-én sem jelent meg és nem is fizetett, amiért az országbíró a távolmaradásért újabb szokott bírsággal, a nem fizetésért pedig az eddigi bírságok összegének megkettőzésével sújtotta. Ekkor viszont Zudamer fia: László magister ügyvédje ügyfelének Nempti birtokhoz való joga bizonyítására bemutatta IV. László király 1281. szeptember 28-i (4. sz.), Konth Miklós nádor 1358. október 1. utáni (11. sz.) és október 5-i oklevelét (12. sz.). Mivel ezekből kiderült, hogy IV. László király a nyitrai királyi várhoz tartozó Nemetzük, Zylly és Banan nevű lakatlan földeket Been-i Zudamer fia: László elődeinek: Vgrinnak és Lampertnek örökre adományozta és ezeket Trinchin-i Máté zűrzavaros idején idegenítették el tőlük, ezzel szemben sem Rauaz (d) János, sem fia: Miklós sokszori idézésre sem mutattak fel Nemptihez való jogukat bizonyító okleveleket, felkérte a garamszentbenedeki konventet (conventus sancti Benedicti de Juxtagron), hogy Nempti birtokba vezesse be Been-i Zudamer fia: László magistert, figyelmen kívül hagyva Rauaz (d) János fia: Miklós vagy bárki más ellentmondását, és erről július 1-re (ad oct. Nat. Joh. bapt.) tegyen a királynak jelentést. E határnapon Been-i Zudamer fia: László bemutatta neki a garamszentbenedeki konvent 1402. május 12-én a királynak írt jelentését (14. sz.). Mivel ebből kitetszően az iktatás az előírt időpontban ellentmondás nélkül lezajlott, Nempti birtokot Zudamer fia: László magisternek és utódainak ítélte oda.

**Eredeti, hártján, függőpecsét vörös-zöld zsinórjával.**

#### **16. 1427. augusztus 4. (Wyenna, IV. Augusti)**

Ujzólyomi (de Nowa Zolio), másként Sasfalu-i Miklós fia: Ferenc, Esztergom egyházmegyei klerikus, császári meghatalmazású közjegyző bizonyítja, hogy az Esztergom egyházmegyei Ben-i László nevű nemesnek Zerotin-i Jakab fia: Miklós Olomuc egyházmegyei klerikus és császári meghatalmazású közjegyző oklevelével megbízott képviselője: Jakab, a János evangelistának szentelt Passala-i egyház plébánosa felmutatta előtte Hinko nyitrai püspöknek a Ben-i László és a bécsi egyetem diákjainak szószólója: Perennauer Mihály (Prágai egyházmegye) közötti perben Kuphnicz-i Krisko fia: Mihály püspöki jegyző által kiállított idéző- és tiltó levelét, melynek foganatosítója a bécsi Sít. István társaskáptalan dékánja: Hadmer Tamás, illetve notariususa: Chepekch János. Ebben a nyitrai püspök azt kérte Miklós fratertől, a Benedek-rend bécsi Szűz Mária, másként skót kolostor apátjától, hogy Ben-i László előtte folyó fentebb említett perében a Szentszékre tett fellebbezés eldőlté előtt semmiféle lépést ne tegyen. Ő a püspök levelét a bécsi kolostorban Egerzeg-i Márton fia: György, a művészetek borostyánosa (Vesprim-i egyházmegyéből), Miklós apát kamarása: Tustram János (Paduai egyházmegyéből) és Geen-i Imre fia: Miklós (Esztergomi egyházmegéből) jelenlétében átadta Miklós apátnak, aki kijelentette, hogy annak megfelelően jár el. Minderről az említett Jakab plébános kérésére állította ki oklevelét.

**Eredeti, hártján, a szöveg alatt közjegyzői signum-mal.**

#### **17. 1443. április 13. (sab.a.Ramispalm.)**

A Warad-i káptalan bizonyítja, hogy Thykod-i Bálint fia: Mihály, testvére (fr. c): László, fia: János és egész atyafiságuk nevében is előttük kijelentette, miszerint Thykod-i (Zathmar vm) birtokrészében azt a hat telket (unam videlicet populosam penes domum

*habitationis ipsius Michaelis a parte orientali sitam, alias vero quinque desert as incipiendo a quodam alveo seu terra paludosa vulgo Moczarosuz penes domum et curiam Ladislai Santus existentes, ubi sessiones commode fieri possint, a parte occidentali penes sese existentes), amelyeket korábban Bewken-i Márton fia: Kálmánnak és testvéreinek (fr.c): Miklósnak, Istvánnak, Tamásnak, Jánosnak és Albertnek engedett át, amiért kiváltották őt Magyar (d) Balázs Tokay-i várnagy kegyetlen fogságából, most Jarmi-i Lászlónak és Miklósnak, osztályos atyafiainak adományozza, miután ők az előbbieknél helyette visszatérítették a fejeváltására kifizetett összeget.*

**Eredeti, hártán, függőpecséttel.**

**18. 1471. március 25. (Naghmyhal, XXV.d.Martii)**

*Gara-i Tamás fia: Pál pécsi egyházmegyei klerikus, császári meghatalmazása közjegyző bizonyítja, hogy Bethleen-i Pál Zemplyn vármegyei nemes az egri egyházmegyében lévő Naghmyhal Szűz Mária tiszteletére emelt plébánia-templomának cintermében, Naghmyhal-i plébános és főesperes-helyettes: György, a művészetek borostyánosa, valamint káplánjai: Scenna-i János, Wasarhel-i Balázs, Naghmyhal-i Fülöp, továbbá Solymws-i Tamás és Laborczyk (d) János, továbbá néhai Naghmyhal-i Pongrác fiai (e): Miklós és András tanúskodása mellett, ügyvédjeiül vallotta Miklóst, a szentgyörgymezei egyház (ecclesie Sancti Georgii de viridi carupo) kanonokját, Benedek Ayak-i papot, az Esztergomban (in Strigonio) lakó Mylityncz-i Antal deákot, Kwthas (d) János és Mothwz (d) Mihály Stara-i papokat, az Egerben (Agrie) lakó Zeglygeth-i Ambrust, Pál klerikust és Rezhorko (d) Jánost, továbbá Mokcha-i Tamás, Bethlen-i István és Bankocz-i János nemeseket az egri egyházmegyéből, hogy ügyeiben minden egyházi és világi bíróságon, a római kúriában és azon kívül is eljárhassanak.*

**Eredeti, hártán, a szöveg alatt közjegyzői signum-mal.**

Pataki József

## A vajdahunyadi váruradalom a XVI. század első évtizedeiben

Előljáróban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy értekezésemi<sup>1</sup> forrásanyagát, mely a Brandenburger Literalien gyűjteményben található, 1938 óta a Nürnbergi Állami Levéltárban őrzik.<sup>2</sup> A Hunyadi és a Brandenburg család levéltári anyagát mikrofilmen én Kolozsvárt tanulmányozhattam. A filmfelvételek elkészítéséért és tanulmányozásra átengedéséért kötelességemnek tartom köszönetet mondani a Magyar Országos Levéltárnak, személy szerint pedig Borsa Iván nyugalmazott főigazgató-helyettes úrnak. A források 1973-ban a Román Akadémia kiadásában jelentek meg. Ennek a nagyon értékes latin és német nyelvű levéltári anyagnak a segítségével megismerhetjük a hunyadi váruradalom gazdálkodásának nemcsak jellegzetes ágait: a vasbányászatot és az aranybeváltást, hanem betekinthetünk egész gazdasági és társadalmi felépítésébe is. Ilyenformán átfogó képet alkothatunk egy nagy múltú dél-erdélyi váruradalom XVI. század eleji életviteléről.

Általánosan tudott, hogy Luxemburgi Zsigmond 1409. október 18-án kiadott oklevelével<sup>3</sup> udvari vitézének, Vajknak (Wayk filius Serbe) és fiának, Jánosnak, valamint Vajk legközelebbi rokonainak adományozta Hunyad várát a hozzátartozó Hunyad mezővárossal, a Cserna és a Sztrigy völgyében fekvő mintegy 25 faluval s óriási kiterjedésű erdőségekkel. Szükségesnek tartom ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a délebbre fekvő és katonai szempontból jelentős Hátszeg vára és kerülete az adományozáskor nem tartozott a hunyadi váruradalomhoz. Az 1409-ben még viszonylag szerény kiterjedésűnek mondható váruradalom azonban a XV. század első felében újabb adományokkal és zálogos birtokokkal számottevően megnövekedett. A birtokadományozást, mely 1440 táján már Arad, Csanád, Békés és főleg Temes vármegye területén fekvő falvakra is kiterjedt, megmagyarázza a törökök egyre gyakoribb fegyveres beütése és a János nevet viselő két Hunyadi testvér elhárító hadi tevékenysége. A később Vajdahunyadként ismert Hunyad várához közelebb eső részeken, de a távolabb fekvő kerületekben is Albert, illetve I. Ulászló adományai jelentősen megnövelték a hunyadi váruradalmat, amelynek falvait egy idő után belső és külső tartozékba csoportosították. A növekvő török veszedelem és a központi hatalom gyengülése s következésképpen az egymással vetélkedő oligarchacsoportok megerősödése egyenesen szükségessé tették a helyi védekezés megszervezését, amihez elengedhetetlen volt a gazdasági háttér kiépítése. Ennek megvalósítására törekedett Hunyadi János testvérének 1441-ben történt halála után is, midőn Újlaki Miklóssal osztozott Erdély vajdai tisztségében, majd mint temesi főispán és Nándorfehérvár főkapitánya szervezte a déli országhatár védelmét. Valószínű erre az időre tehető Hátszeg várának és mezővárosának birtokba vétele, valamint Hunyad átépítésével a vár védelmének megszilárdítása. Hunyadi 1446 után is, már mint Magyarország kormányzója, folytatja az építkezéseket, igaz, ezek most más jellegűt

<sup>1</sup> Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályán 1992. május 19-én tartott székfoglaló előadás.

<sup>2</sup> Borsa Iván: *A Hunyadi család levéltárának története*. Levéltári Közlemények XXXV. 1917. 1. sz. Ua.: *Die Geschichte des Hunyadi-Brandenburgischen Familienarchivs*. Archivalische Zeitschrift. Sonderdruck aus dem 62. Band. Köln—Graz 1966. L. még: Iványi Béla: *München levéltárai magyar szempontból*. Levéltári Közlemények XII. 1934, 1—4. sz.

<sup>3</sup> MOL DL. 9599.

kaptak, hisz a Hunyadi család 1456 táján mintegy 4 millió holdat meghaladó birtokkal rendelkezett, melyen több vár, mezőváros és közel 1000 falu feküdt.

Hunyadi János váratlan halála után a családi birtokot az elsőszülött László örökölte, lefejezése (1457) után pedig a királlyá választott Mátyás, akinek uralkodása idején elsősorban édesanyja, Szilágyi Erzsébet irányította a váruradalom ügyeit. Mátyás királynak törvényes örököse nem lévén, 1482. április 8-án természetes fiának, Corvin Jánosnak adományozta Hunyad várát egész uradalmával együtt.<sup>4</sup> Ezzel az intézkedésével Mátyás nemcsak Corvin János születését óhajtotta törvényesíteni, hanem a trónhoz vezető útját is elő akarta készíteni. Ez utóbbi cél érdekében hatékonyan tevékenykedett adományaival Mátyás király édesanyja is. Jól ismert, hogy sem ezek a törekvések, sem Corvin Jánosnak 1496-ban Frangepán Beatrixszal kötött házassága nem segített a trón elnyerésében. Corvin János 1504-ben történt halálát megelőzően is Hunyad vára és uradalmának egy része a Szlavon bánóság védelmére Corvin János által báni minőségében felvett kölcsönök fejében „zálogként” különböző családok kezébe jutott. Hosszas huzavona után II. Ulászló 1506. december 8-án kelt oklevelével az özvegynek és leányának, Erzsébetnek adományozta Vajdahunyadot a hozzátartozó váruradalommal.<sup>5</sup> Több főnemesi család is (köztük a Szapolyaiak) igyekezett a kiskorú Erzsébet kezével a tekintélyes birtokot megszerezni, de a tervek a kislány 1508 tavaszán bekövetkezett elhunytával szertefoszlottak. Corvin János egyenes ági leszármazottainak: fiának és leányának halálával a birtok egyetlen örököse az özvegy lett, aki II. Ulászló ösztönzésére 1509-ben a király unokaöccsével, Brandenburgi György örgróffal házasságra is lépett. Frangepán Beatrixnak 1510-ben bekövetkezett halála után a király még azon év március 22-én kelt oklevelével Vajdahunyadot és váruradalmát Brandenburgi Györgynek adományozta.<sup>6</sup> A várra és uradalmára vonatkozó iratanyagot, beleértve természetesen az 1510 után keletkezett is, az örgróf 1525 nyarán, midőn Magyarországról eltávozott, átszállíttatta a Nürnbergtől délnyugatra fekvő Ansbachba. A pusztulástól így megmenekült levéltári anyag egy jelentős része — a későbbi századokban — csere útján a Magyar Országos Levéltárba került.

Az 1511—1534 közötti évekből fennmaradt számadások és más természetű iratok alapján fogalmat alkothatunk a vajdahunyadi váruradalom helyzetének alakulásáról és egész gazdálkodásáról. Ismeretes, hogy magyarországi tartózkodása idején Brandenburgi György Budán lakott, és ott állapodtak meg azok a németországi tisztségviselők is, akik az örgróf magyarországi birtokainak gazdálkodását irányították, és ahová a pénzbeli, sőt a természetbeni járadékok egy részét is begyűjtötték. A váruradalom helyi igazgatását a várnagy és az udvarbíró (provisor) tartotta kezében. A királyi udvar kegyeiben részesülő örgrófban a kis- és köznemesség a Habsburg terjeszkedő politika képviselőjét látta. Érthető, hogy a köznemesség ellenséges magatartása már az 1513-ban tartott országgyűlésen kifejezésre jutott, midőn az örgróf birtokainak elvételét kívánták. Még határozottabb formában nyilvánult meg az ellenszenv 1514-ben, a Dózsa György vezette parasztfelkelés alkalmával. A váruradalom jobbágyainak csatlakozása a felkelőkhöz bizonyára megerősítette az örgróft abban a szándékában, hogy eladja magyarországi birtokait. Ezt kétségtelenné teszi az az 1515. december 11-én kelt oklevél, mellyel II. Ulászló felhatalmazza Brandenburgi Györgyöt, hogy Hunyad várát egész uradalmával

<sup>4</sup> Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János*. Bp. 1894. 22—23.

<sup>5</sup> Iosif Pataki: *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. Buc. 1973. 132—138.

<sup>6</sup> I. m. 141—144.

elzalogosíthassa vagy el is adhassa.<sup>7</sup> A mohácsi nagy csatavesztés után még jobban előtérbe került a vajdahunyadi birtoktest eladásának vagy legalább elcserélésének szándéka. Tudjuk, hogy az örgróf az ország életében 1526 után bekövetkezett döntő fontosságú eseményeket be sem várva, 1525 júniusában eltávozott Magyarországból, ahová nagyon rövid időre csak 1527-ben, Habsburg Ferdinánd koronázására fog eljönni. A Ferdinánd és Szapolyai János között folyó harcban Vajdahunyad helybeli vezetőinek az állásfoglalása semmiképpen sem lebecsülendő. Sajnálatos, hogy az 1523—28 közötti évek számadásai nem maradtak fenn, s ezért csak nagy vonásokban sikerül rekonstruálni az eseményeket, melyek mind sürgetőbbé tették az örgróf magyarországi birtokainak: Vajdahunyadnak és Gyulának az eladását vagy esetleg sziléziai birtokokkal való elcserélését. Evégett az örgróf felbecsültette a hunyadi váruralom jövedelmeit, és hajlandónak mutatkozott a birtokot 60 000 fr-ért áruba bocsátani. Az egyre mostohább körülmények nyomása alatt egy idő múlva kész volt 40 000, sőt 30 000 fr-ot is elfogadni. András diák várnagy 1529. március 7-i jelentéséből kitetszik, hogy Hunyad vára akkor már szinte teljesen elszigetelődött, mivel a váruralom a Szapolyai-pártiak kezébe került. A vár és a körülötte megmaradt birtokrészek azonban még így is értékeseknek tetszettek a szebeniek számára, és különösen Armbruster Mátyás, a szebeni bíró szerette volna azt a szászoknak megszerezni. A vár és uradalma nem került a szászok kezére, mivel az 1531. szeptember 17-én kötött egyezmény értelmében Brandenburgi György átadta azt Ferdinándnak. Magának a várnak megvédése is a Szapolyai-pártiak ellenében egyre nagyobb nehézségbe ütközött, mivel a belső ellentétek mindjobban akadályozták az ellenállást. Elég, ha megemlíjtük ezzel kapcsolatban, hogy rövidesen András diák várnagy 1530-ban bekövetkezett halála után a kenézek megölték a másik várnagyot, Stolcz Györgyöt, az örgróf bizalmi emberét. A Hunyad vára és uradalma megtartásáért folyó elkeseredett küzdelem részleteit ezúttal mellőzzük. Egyes források tanúsága szerint Szapolyai János Hunyadot parthívének, Czibak Imre váradi püspöknek adományozta, aki a várnagyokkal kiegyezve, azt 1534-ben birtokába is vette.<sup>8</sup> A szebeni magisztrátus ez év augusztus 4-én kelt tudósításában arról értesíti a Pozsonyban időző Gerendi Miklós erdélyi püspököt, hogy „dominus Cybak castrum Hwnyad occupavit”.<sup>9</sup> Czibak Imre azonban nem sokáig volt Hunyad birtokosa, hiszen köztudott, hogy augusztus 12-én (Felméren) életét vesztette. Czibak Imre halála után Hunyad vára uradalmával együtt Szapolyai János birtokába jutott, és ő 1536. szeptember 30-án a Ferdinándot odahagyó és a pártjára szegődő Enyingi Török Bálintnak adományozta. Jóllehet Brandenburgi György és utódai éveken át igyekeztek elvesztett birtokukat visszaszerezni, e törekvésük nem járt eredménnyel.

A fent előadottakból kitűnik, hogy Hunyad vára és uradalma fennállása óta hadászati és gazdasági szempontból egyaránt fontos szerepet játszott. Általánosan tudott, hogy már kezdettől fogva minden uradalomnak és várnak jól meghatározott feladata volt. Az előbbi alkotta az egész birtok létének gazdasági alapját, ugyanakkor a várra hárult a fennmaradás zavartalan biztosítása. A XVI. század első évtizedeiben Magyarországon a nagybirtok említett részeinek szerepét illetően bizonyos átalakulás figyelhető meg. Az egyre veszélyesebbé váló török támadások következtében különösen a déli határok mentén sorakozó várak — s ezek közé tartozott Hunyad is — egyre nagyobb katonai jelentőséget kaptak. A XV. század utolsó negyedében megélénkülő árutermelés pedig mindjobban

<sup>7</sup> I. m. 174—175.

<sup>8</sup> I. m. 288—290.

<sup>9</sup> I. m. 284.

igényelte az uradalmak gazdálkodásának átalakítását, a piac követelményeihez való alkalmazkodását. És valóban a vajdahunyadi váruradalomban is megfigyelhetők a majorgazdálkodás kezdetei, de itt — a sajátos körülmények miatt — a fejlődés még nagyon lassú ütemű.

A Hunyadvár és uradalmának feladatkörében is észlelhető változások a forrásokból jól visszatükröződnek. Segítségükkel megismerhetjük a vár és uradalmának belső berendezkedését és XVI. századi életvitelét. Tisztázódik nemcsak a vár birtokosát mindenben képviselő várnagy, illetve várnagyok és a gazdaságot irányító udvarbíró (provisor curiae) szerepe, hanem a vár védelmét biztosító fegyveresek (16 gyalogos, 18 lovas és 4—6 kapuőr), valamint a váruradalom belső rendjére ügyelő kenézek és krajnikok (kenezy, kraynjchy) kötelessége is. Úgy tűnik, hogy két várnagy létekor egyikük az udvarbíró feladatát is ellátta, mivel ennek köztudottan még ítélkező, vagyis bírói hatásköre is volt. A gazdasági ügyek növekvő fontosságára következtethetünk abból a tényből is, hogy az udvarbírótól megkívánták nemcsak a gazdálkodásban való jártasságot, hanem a jó írnivalvasni tudást és számviteli ismereteket is. Őt különben több beosztott segítette munkájában, akik gazdasági tapasztalattal és jogi ismeretekkel rendelkeztek. Az említetteken kívül a források még jó néhány várbeli alkalmazotról (kulcsár, szakács, pék, kertész stb.) tesznek említést. Állandó megbízatással tevékenykedett például az aranybevéltő (auricampsor), a vashámor gondviselője (dispensator ferrifodinae), valamint a vámszedők és a molnárok. Nem hagyható figyelmen kívül a kialakulóban lévő allódiumon foglalkoztatottak (majoros, majorosasszony, juh- és disznópásztorok, béresek és béresasszonyok) növekvő száma sem. Az állandó alkalmazottak javadalmazása — a hűbéri gazdálkodás elveiből kifolyólag — részben készpénzben, részben természetben történt. Kivételt képeztek a fegyveres szolgálatot teljesítők, akik bizonyos rendszerességgel, negyedévenként kapták zsoldjukat.

Jól tudott, hogy a nagybirtokok legértékesebb alkotóeleme volt az ott munkálkodó ember. A vajdahunyadi váruradalomban az 1512-es regisztrum szerint a 123 faluban 1137 jobbágycsalád, a 6 mezővárosban pedig még 445 család élt. Ha ehhez hozzávesszük a Kaján-völgyi 8—10 falut, valamint a kenézeket és krajnikokat, úgy az 5-ös koefficiens alkalmazva, hozzávetőleg 9000—9300, többségében román ajkú lakossal számolhatunk. A falvakban élők 76%-os arányszámából helytálló következtetést vonhatunk le a lakosság foglalkozását illetően is. Meg kell mondanunk, hogy népesedés szempontjából a falvak igen nagy változatosságot mutatnak: míg a Vajdahunyd közelében levőkben 20—30 család élt, addig a távoli, úgynevezett külső tartozékokban csupán 5—9 családból állt egy falu. A falvak egy-egy megerősített kastélyú mezőváros köré csoportosultak, s ezekből a falvakból alakultak a több szempontból is fontos szerepet betöltő egységek: a kerületek (districtusok). A mezővárosokban általában 70—74 családdal, vagyis 350—370 személlyel számolhatunk, és ez kétségtelenné teszi, hogy ezek a helységek már bizonyos mértékig a helyi kisebb gazdasági központ szerepét töltötték be.

A falvakban élőknek az *állattenyésztés* volt a főfoglalkozása. Számításaink szerint a váruradalomban a juhállomány vehető a legszámottevőbbnek, és mintegy 60 000-re becsülhető; de jelentősnek mondható a sertések száma is, mely elérte a 9000 darabot. Ezzel szemben forrásaink jóval kevesebb szarvasmarháról számolnak be. A Sztrigy, Cserna, Béga és más folyók völgyében, valamint az Erdőhátság művelésre felhasználható részein a parasztok igyekeztek búzát és főleg zabot termesztetni. A falusiak foglalkozásáról szólva, néhányukkal kapcsolatban meg kell említenünk az aranymosást is. Az Erdőhátság falvaiban lakók egy része a vashányászatnál és a vASFeldolgozásnál tevékenykedett, míg

egy másik része mint szénégető: a tekintélyes mennyiségű faszén szükségletéről gondoskodott. A falvak lakóinak társadalmi és gazdasági helyzetét szem előtt tartva megkülönböztethetünk telkes parasztokat, a tőlük főleg jogállásuknál fogva elkülönülő kenézeket, a valamivel jobb anyagi helyzetben levő szabadosokat, akikből elsősorban a fegyveresek és a kisebb beosztású szolgálattevők kerültek ki, és végül a kialakuló allódiumban dolgozó szegényebb sorsúakat, akik a zsellérekkel (inquilini) azonosíthatók. A parasztok mindegyike pénzbeli és természetbeni szolgáltatásra, valamint úrdolgára volt kötelezve.

A *pénzszolgáltatással* kapcsolatban ismeretes, hogy minden szántót és kaszálót használó jobbágy évente két részletben földadó (census) fejében itt közel 1 fr-ot fizetett. Ezenkívül esedékes volt a királyi és a rendkívüli illeték (taxa regia, taxa extraordinaria), valamint a hadi adó (pecunia exercitua). A szüntelenül növekvő pénzbeli követeléseknél elviselhetőbbek voltak a *természetbeni szolgáltatások* (munera), melyek közül első helyen állt a juhötvened. A számadásokból nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy a sertések után milyen szolgáltatás volt érvényben. A gabonafélékből az akórendszer alapján történt a szolgáltatás, vagyis független volt az évi terménymennyiségtől. Bár a természetbeni szolgáltatások jelentős szerepet játszottak a várnép ellátásában, egyre nyilvánvalóbb a törekvés azoknak pénzben való behajtására. A földesúr javára végzendő *ingyenmunkák* nem voltak pontosan meghatározva (sem időben, sem mennyiségben), hanem a pillanatnyi szükségnek megfelelően állították fel a követelményeket. Ennek ellenére az ilyen természetű szolgáltatások a váruradalom jobbágyainak nem jelentettek súlyosabb megterhelést, mivel egyrészt az allódiium még kicsiny volt, másrészt itt több jobbágyi munkát megfizettek. Legtöbbször a tisztségviselők s nemegyszer a várnagyok visszaélései váltottak ki elégedetlenséget.

Az 1512-es regisztrum szerint a váruradalom területén volt 6 mezőváros is 2225 lakossal, ami az összlakosság 24%-át tette ki. Bár a lakosság egy része itt is mezőgazdasággal foglalkozott, elég szép számmal voltak letelepedve különféle kézművesek (vargák, szűcsök, szabók, ácsok, kerékgyártók, kovácsok, fazekasok stb.), vagyis egy új társadalmi réteg képviselői. A felsoroltak jelenléte kétségtelenné teszi, hogy megindult — amint erre utaltunk — a helyi kis piacok kialakulása. A mezővárosok nem voltak egyformán fejlettek, lakosaik száma és kiváltságaik sem mondható azonosnak. Míg Vajdahunyad és Hátszeg élén magisztrátus intézte az ügyeket, évi és heti vásártartási joguk volt, az adóba — függetlenül a lakosok számától — 50 fr-tal tartoztak, addig például Gladna és Bozsor csak nem régen emelkedett ki a falvak közül. Az itteni mezővárosok gazdasági fejlődését bizonyos mértékben hátráltatta a tőlük nem messze fekvő Déva és Szászváros. Mérhetetlen kárt okoztak a mezővárosoknak az 1526 után egyre megújuló belső harci cselekmények s nem utolsósorban a törökök betörései.

A számadásokban és a különböző feljegyzésekben többször esik szó kenézekről és krajnikokról. Forrásaink segítségével a kenézeknek mind gazdasági, mind társadalmi szempontból 3 csoportját lehet megkülönböztetni: nemesített, várbeli és falusi kenézeket. Az első csoportbeliekkel már a XIV. században nemegyszer mint „királyi kenézekkel” találkozunk, és ezeket valódi nemeseknek tekintették, főleg ha megnevelésükről oklevelet is fel tudtak mutatni. A várbeli kenézek (kenézii sive huzarones) alkották a vár és az uradalom lovas őrségét; számuk 167 és 177 között ingadozott. Adómentesek, szabadosoknak tekinthetők, s így valójában átmenetet képeztek a nemesített és a falusi kenézek között. Az egyes falvak élén álló kenézek, tulajdonképpen falusbírók kötelezettségeiről keveset tudunk, de feltételezhető, hogy a falusbírókhoz hasonlóan egynemű

kedvezményben részesültek. Ismeretes például, hogy a falusfeleiktől beszédett járadékokat kötelesek voltak a várba szállítani, s ennek fejében ők mentesültek ezektől. Helyzetük egyre nehezebbé vált, mivel a közösség tőlük várta érdekeinek védelmét, a földesúr viszont saját megbízottainak tekintette őket. A krajnikoknak Vajdahunyadon ugyanaz volt a feladata, mint a kenézeknek, vagyis a belső rend fenntartása.

Vajdahunyad kiterjedt uradalmának XVI. századi *gazdálkodását* elemezve mindenekelőtt a földrajzi adottságokat kell figyelembe venni. Ezek szabták meg a gazdálkodás lehetőségeit, megadva annak sajátos jellegét s befolyásolva az ott lakók foglalkozását. A számadások bizonyossága szerint a váruradalom bevételei csak igen kis mértékben kerültek ki az allódiumon folytatott gazdálkodásból, azok szinte kizárólag az uradalmi jobbágyság állat-, termény- és pénzszolgáltatásaiból, valamint más forrásokból (aranybeváltás, vaseladás) tevődtek össze. Különben is a majorgazdálkodás nyomai csupán a várhoz közel fekvő néhány falu határában ismerhetők fel. A gazdálkodás ezen formája a XVI. század 3—4. évtizedében is még kezdeti állapotban van. Bár a 6 mezőváros léte kétségtelenné teszi a piac megjelenését, több kedvezőtlen körülmény fékezte a majorgazdálkodás fejlődését. Ez a körülmény arra készítette az uradalom birtokosát, hogy a jobbági szolgáltatások fokozásával növelje bevételeit.

A jobbági és a majorsági termelés arányát igyekszünk néhány részszámadattal megvilágítani, mivel az egész allódiumról nincsen elszámolás. Így 1517-ben a 280 bevételezett sertésből 60 származott a majorból, vagy 1522-ben 472 juhból mindössze 76. Az akórendszer alapján 1512-ben búzából begyűlt a jobbágyoktól 789 köböl, zabból pedig 936 1/2 köböl, ugyanakkor az allódium egy részén termett búzából 235, zabból pedig csak 87 köböl. Az elvetett vetőmag alapján mintegy 60 holdra becsülhető az allódium vetésterülete. A majorgazdálkodással kapcsolatban leginkább leköti figyelmünket a szőlőművelés. A számadásokból tudjuk, hogy a vártól délnyugatra egy szőlőskert terült el, melyből évente körülbelül 10—14 hordó bor került ki. A szőlőskerttel kapcsolatos elszámolások különösen értékesek, mivel nemcsak az ott dolgozók számát tüntetik fel, hanem azok napszámát is, amely 5—7 d. között váltakozott. Megismerhetjük ezenkívül a XVI. században alkalmazott művelési módot, amelytől lényegében alig különbözik valamit is a későbbi századok gyakorlata. A fent említett 14 hordó bor távolról sem fedezte a szükségletet, és ezért évente számottevő összeget fordítottak borvásárlásra. A számadások szerint 1517-ben 178 fr. 50 d., 1530-ban 387 fr., 1531-ben pedig 530 fr. 90 d-t adtak ki ezen a címen. A váruradalomból nyert bor mennyiségileg is kevés volt, de minősége sem elégítette ki a vezetőket, ezért legtöbbször a Szászföldről: Vingárdról, Alvincről vagy Szászsebesről hozattak bort évente több hordóval is, váltakozó áron. A saját gyenge minőségű borukat pedig igyekeztek feljavítani az Aklosról hozott musttal és a Déván vásárolt aszúszőlővel.

A következőkben megkíséreljük áttekinteni, hogy mennyi volt a váruradalom bevétele a jobbági termelésből.

Nagyon nehéz a jobbági gazdálkodásból eredő *állat szaporulatot* megállapítani, mivel tekintetbe kell venni az állatmegváltásból befolyó pénzüsszeget is. Előfordul gyakran, hogy ugyanazon bevételi összegbe több szolgáltatás van belefoglalva, mint például az 1514-ben feltüntetett 222 fr. 25 d. bevétel a havasi legeltetésből és a sertés-váltásdíjból adódott; ugyanúgy 1519-ben 24 fr. a sertések és a méhek együtt elszámolt váltásdíj-összegéből. Az elszámolások általában felületesek, például nem tesznek különbséget juhok és bárányok között; a sertések elszámolásánál 1516-ban a számtartó egy rovatban szerepelteti a sertést és a szalonnát, s ez utóbbit a kiadások összesítésénél nemegyszer



sertésnek tünteti fel. — Számunkra kérdés: vajon mennyi jövedelme származott az uradalomnak a jobbágyok által nagy mennyiségben tenyésztett juhok után? — Alapul vettük a törökök beütéseitől kevésbé zavart 1518. évet, amikor is 648 juh és 28 fr. váltságösszeg szerepel a számadásban. Egy juh árát 18 d-ral számítva 144 fr. 64 d-t kapunk. Jelentős bevétel származott a feltehetően dézsmában elvett 382 sertés árából is. A sertések ára, valamint a váltságból befolyt összeg 642 fr. 80 d. bevételt biztosított. Megemlítjük még a büntetésképpen elkobozott ökröket, melyeknek számát az 1517-es elszámolás alapján 60-ra tehetjük. Az ökrök átlagára alapján (1 fr. 55 d.) a 60 ökör értéke 93 fr-ot tett ki. A jobbágyok gazdaságából kikerülő állatok árából, valamint a megváltási összegekből a váruradalom tulajdonosa évente mintegy 1200—1300 fr. bevételhez jutott.

A fentieknél jóval kevesebbre becsülhető a jobbágyok *gabonaféleségeiből* megkövetelt évi mennyiség értékösszege. Ismeretes, hogy a jobbágyok mezőgazdasági tevékenysége viszonylag kis területre korlátozódott. Az erre alkalmas helyeken leginkább búzát, valamint zabot és kevés kölest termesztettek. Az egyes gabonafélék többévi beszolgáltatását összehasonlítva, csak kis mennyiségi eltérést észlelhetünk. A számadásokból kitűnik, hogy a gabonafélékből semmi sem került eladásra. A búza nagy részéből a vár vezetősége lisztet öröltetett, nemegyszer azért, hogy fehér kenyeret süttessenek jeles vendégeiknek, akik perek alkalmával ítélkezni jöttek vagy más ügyekből kifolyólag érkeztek a várba. És ugyanúgy igazolják a nagyobb mennyiségű zab kiadását is a különböző előkelőknek (*nobiles et pociores hospites*). Az 1518-as számadást ezúttal is alapul véve megtudjuk, hogy 1470 köből búza és 1516 köből zab volt az évi terményjáraadék. Ismeretes, hogy egy hunyadi köből búza 30 d., a zabé pedig 7 d. volt, s így az úrbéri szolgáltatásba kapott búza pénzértéke 441 fr., a zabé pedig 106 fr. 12 d., ami összesen 547 fr. 12 d. bevételt jelentett. Emellé sorakozott még több kisebb élelem-szolgáltatás (kenyér, szalonna, disznólapocka, szárnyasok, tej, sajt stb.), aminek évi összege körülbelül 150—200 fr-ra becsülhető. A jobbágyok gabona- és élelemszolgáltatását évi 750—800 fr-ra értékelhetjük. — A felsoroltak alapján a jobbágyoktól megkívánt természetbeni szolgáltatások pénzbeli összértéke 1900—2100 fr-ra tehető.

A fennmaradt számadások segítségével igyekeztünk megállapítani az évi *pénzbevételek* összegét is. Az 1511-től 1522-ig, vagyis 10 évre terjedő hosszabb periódust véve alapul, a pénzbevételeket — minden változatosságuk mellett is — mintegy 3000—3200 fr-ra becsülhetjük. Ezek három forrásból táplálkoztak. A legjelentősebb a jobbágyok földadója (*census*) s az ugyancsak általuk fizetett rendes és rendkívüli díjak (*taxa ordinaria* és *extraordinaria*), a második forrást a vassfeldolgozás, a harmadikat pedig az aranybeváltás szolgáltatta. — A jobbágyoktól befolyó pénzösszegek pontos megállapítását nagymértékben megnehezítik a könyvelés hiányosságai. Ehhez járul az a körülmény is, hogy a gazdasági évet ősszel lezárták, s így az év végi (nov.—dec.) bevételek a következő év első hónapjainak összegét emelik meg. Az 1512-ből és 1528/29-ből fennmaradt két összesítő kimutatás, amely felsorolja az uradalom falvait és megadja az ott lakó jobbágyok számát, lehetőséget nyújt arra, hogy megismerjük az általuk fizetett pénzjáraadékokat is. Első helyen kell megemlítenünk a két egyenlőtlen részben (tavasszal és ősszel) fizetett földadót, amelynek összege 550—600 fr. között ingadozott. Tekintélyes bevételt jelentett a királyt illető díjból Brandenburgi Györgynek átengedett 700 fr. Változatos összeg gyűlt be a juhok, sertések, méhek váltságából és jó néhány haszonvételből. A felsorolt bevételek körülbelül 1400—1500 fr-ot tesznek ki, s ezekhez hozzá kell még adni a mintegy 350—400 fr-ra becsülhető rendkívüli díjakat is. Ez utóbbiak összege néha hihetetlenül magasra ugrott, mint például 1512-ben, amikor jóval meghaladta az 1000 fr-ot.

A váruradalom gazdálkodásának egyik jellegzetes ágazata a *vasércbányászat*, illetve a vasfeldolgozás. A korábbi időkben megkezdett vasbányászatot folytatva, a vezetőség nemcsak a vár és uradalmának gazdasági és hadi szükségletét kívánta biztosítani, hanem a pénzbevételt is igyekezett növelni. Evégett egyes bányákat bérbe adva és bizonyos mennyiségű vasat áruba bocsátva, a váruradalom évente mintegy 400—450 fr. jövedelemhez jutott. A jelzett bevétel magába foglalja azt a 16—19 fr. között ingadozó összeget is, amelyik a számadásokban „pecunia reversionalis” címen van feltüntetve. Szeretnők felhívni a figyelmet arra, hogy a vasérc kitermelését és kohókban való olvasztását egymást szorosan követő és kiegészítő műveletnek vették, s ennek során az olvasztást számították a lényegesnek. A vasbányák, illetve a hámorok egynéhánya az uradalom kezelésében állott, mint például a nadabpri (Gavosdia közelében) és a toplicai, viszont a Cserna és a Bércz határában lévők bérbe voltak adva. A bér összege igen változó nagyságú volt, és azt hol pénzben, hol vasban fizették. Ismeretes az 1512, 1513 és a későbbi évek elszámolásából, hogy Hencz Jakab, az egyik bérlő éveken át 13—21 1/2 fr. közt váltakozó összeget fizetett. Az uradalmi vasbányák közül 1514 után csak a Runk patak mellett levő nadabori működött folyamatosan. Itt 1 gondnok vezetésével 13 ember tevékenykedett. Közülük a gondnok és 3 bányász, mégpedig a vaskővágó és 2 másik, a lovakkal vasércet szállító ember, az egész év folyamán élelemre gabonát és szalonnát kapott, mivel akkor is dolgozott, amikor az olvasztókemencéknél szünetelt a tevékenység. Úgy tűnik, hogy a vasérc legnagyobb részét felszíni fejtéssel nyerték, de föld alatti munkának is kellett folynia. Erre enged következtetni az 1531. évi elszámolás egyik kiadási tétele, mely nagyobb mennyiségű faggyú vételéről ad hírt. Más alkalommal (1530) a számtartó meg is mondja, hogy a vaskő fejtésénél (ad excidendum lapidem) szükséges világításhoz vásárolta a faggyút. A vaskő szállítására állandóan 6—8 ló állt a bánya rendelkezésére. A lovakra bőralátétes fanyereg volt szerelve, és erre akasztották kétoldalt a kosarakat. Tudjuk, hogy sürgősebb esetben 3 vaskő-hordó bányász is dolgozott. Nagyjából hasonló módon folyt a vasolvasztók működéséhez nélkülözhetetlen faszén beszállítása is az erdőkről. Az 1517. évi számadás szerint a 15 hétig üzemelő kohó szénszükségletének fedezésére 52 fr. 50 d-t fordítottak. A szenet az Erdőhátság falvainak lakosai égették, akiknek ezenkívül is jelentős részük volt a vastermelésben. A számadás szerint egy kosár szén ára 1517-ben 3 d. volt; a heti 13 mázsa nyersvas előállításához mintegy 116 kosár szénre volt szükség.

Az olvasztókemencékhez szállított vaskövet apróra összetörték, s feltehetően meg is pörkölték. Az arra alkalmas helyen, rendszerint patakok közelében létesített hámorban több vasműves is dolgozott. Egyesek az olvasztásnál tevékenykedtek, mások a kovácsműhelyben a különféle vasdarabokat és eszközöket készítették. A számadásokban többször is szó esik a folyóvízzel működtetett nagy és kisebb kerekekről. A nagyobb vasdarabok megmunkálásához egy nagy kerék által mozgatott kalapácsot használtak. A vízi energiát a fűjtatók működtetéséhez is igénybe vették, hogy az olvasztókemencék hőjét minél magasabbra emelve jobb minőségű vasat nyerjenek. E törekvésük felől nem lehet kétségünk, hisz az 1530-as kiadási elszámolások nagyobb mennyiségű háj beszerzéséről értesítenek, mivel szükség volt a fűjtatók kenésére (arvina pro follibus ad fodinam). — Felmerül a kérdés: mennyi vasat tudtak előállítani? Az elszámolások szerint hetenként általában 13 mázsa volt a megszokott mennyiség. Így például 1511 őszen és 1512-ben a nadabori és a toplicai olvasztóban 26 hét alatt 338 mázsát, ugyancsak Nadaboron 1517-ben 15 hét alatt 195 mázsát termeltek. Azt figyeltük meg, hogy a kohók még másfél századdal később sem tudták számottevően megnövelni termelésüket. Az előállított vas

egy részét rúdvas formájában bocsátották áruba. Az 1517-ben nyert vasat, azaz 195 mázsát mind eladták; 135 mázsát 202 fr. 50 d-ért, vagyis 1 fr. 50 d-ért mázsáját, 60 mázsát pedig Szebenbe szállítottak, ahol 1 fr. 40 d-ért bocsátották áruba. Mondanunk sem kell, hogy a vasat a közelebbi piacokon: Déván és Szászvároson vagy Gyulán is jól el lehetett adni.

A számadásokból az is kiderül, hogy a tisztségviselőket elég gyakran pénzfizetés helyett vassal elégitették ki, sőt az is előfordult, hogy még a fűszerfélékért is vassal fizettek. Hogy mire volt jó a vas? Íme egy-két példa: 1532-ben szekeresek sóért mentek Tordára, de nem ám üres kézzel, hanem vittek egy mázsa vasat „pro munere”, vagyis ajándékba. Az 1517-es számadásban az ajándékozás okát is megmondja világosan a számtartó: „bizonyos befolyásos nemeseknek, akik segítik és oltalmazzák a várat, s akiknek támogatása nélkül nem tudnánk megenni”. Egy bizonyos mennyiségű vasat az uradalom gazdasági szükségleteire dolgoztak fel. Nemcsak a teherhordó szekerek kerekeinek megvasalására szükséges mennyiségre gondolunk, hanem arra is, amelyből fejszét, ásót, ékvasat, sőt ágyúgolyót is készítettek. A vasat, éppen kelendő volta miatt, még Hunyadon is zár alatt, külön kamarában őrizték (*camera ubi ferrum servatur*).

A váruradalomnak a vas mellett az *aranybeváltás* is jelentős évi pénzüsszeget biztosított. Amint a forrásokból kiviláglik, a Hunyad vármegyei folyóvizekből még elég jelentős mennyiségű aranyat lehetett mosással összegyűjteni. Ismeretes, hogy Károly Róbert 1329 táján bevezetett pénzreformja előírta az ország területén kitermelt nemesfémek beváltásának kötelezettségét. Ennek értelmében a kitermelő a nemesfémeket megszabott ár ellenében köteles volt a királyi Kamarának beszoigáltatni. Ilyenformán a királyi monopólium a Kamarának, illetve annak, akinek a király nemesfém-beváltási kiváltságot adott, számottevő hasznot (*lucrum*) hajtott.<sup>10</sup> Hunyadvár birtokosai már a XV. században jogot kaptak a birtokaikon összegyűjtött mosott-arany beváltására. A XVI. századból ismeretes források pedig a beváltás jogát Hunyadvár birtoklásával szinte összekapcsolódottnak tüntetik fel. II. Ulászló 1506-ban Corvin János özvegyének és leányának adományozza egyebek között „castrum Hwnyad unacum auricampsione”; ugyanúgy adományozza 1510-ben Frangepán Beatrix halála után férjének, Brandenburgi Györgynek is.<sup>11</sup> Az örgróf a beváltás kizárólagos jogát el nem ismerőivel szemben a királytól kér védelmet. II. Ulászló 1512. május 1-én megparancsolja a Hunyad, Hátszeg, Karánsebes, Ferde, Ikes, Monostor és Szászváros körzetében tevékenykedő aranymosóknak, hogy az itteni folyókból, valamint a Zsil és Temesköze vizeiből nyert aranyat csakis az örgróf megbízott embereinél váltsák be.<sup>12</sup> Kiderül az is a parancsból, hogy több nemes a fenti intézkedést nem tartja be, sőt néhányan hamis pénzverőket túrnek meg birtokukon, és ezek tevékenysége nagy kárt okoz mind az uralkodónak, mind az örgrófnak. Feltehető, hogy ezen ügy mögött nagyobb erők álltak, és nagyobb hatalmak ténykedésével kell számolni. Úgy tűnik, hogy Szapolyai János erdélyi vajda meg akarta szüntetni Brandenburgi György aranybeváltási jogát. Feltevésünkben megerősít a király 1513. március 29-én Szapolyaihoz küldött levele<sup>13</sup>, melyben meghagyja, hogy amíg az aranybeváltás ügyét felül nem vizsgálja, a vajda ne akadályozza az örgróftól ilyen jogának gyakorlásában. Az aranymosásból és főleg a beváltásból eredő jövedelem óhajtott voltára

<sup>10</sup> Paulinyi Oszkár: *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán*. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évk. 1936. 37, 52.

<sup>11</sup> Iosif Pataki: i. m. 133—141.

<sup>12</sup> I. m. 156—157.

<sup>13</sup> I. m. 167.

fényt derít a Hunyad vármegyei nemesek 1528. november 3-án az örgrófhhoz intézett panaszlevele is. Ebből megtudjuk, hogy a trónt elfoglaló Szapolyai által kinevezett erdélyi vajda, Perényi Péter, aki hamarosan Ferdinándhoz pártolt, a Vulkánhoz vivő úton egy tornyot építtetett, s ide helyezett embereivel a Zsil folyóból mosott aranyat, egyéb holmikkal együtt, elkoboztatott.<sup>14</sup> Az örgróf kérésére Ferdinánd 1529. július 14-én keltezett parancsával meghagyta a vajdának, hogy e ténykedést azonnal szüntesse be.<sup>15</sup>

Az elmondottak után feltehető a kérdés: mennyi bevételt jelentett évente az aranybeváltás? Az 1512—1522 közti adatok ismeretében ezt az összeget 700—750 fr-ra tehetjük. Ismerünk ugyan egy 1528—29 fordulóján az uradalomról összeállított leírást is, mely szerint évenként 1200 fr., sőt néha több is (*sed aliquando plus*) a bevétel. A XVI. század második évtizedéből fennmaradt 3 év (1512, 1513 és 1517) adatai alapján megkíséreljük legalább hozzávetőleg megállapítani, hogy *honnan* került ki a legtöbb mosott-arany és körülbelül milyen mennyiségben. Hozam szempontjából a Zsil és mellékvizői állnak az első helyen, mivel az évi arany mennyiségnek majdnem fele innen került ki; következnek Zalasd, Ferde és Ikes patakai. Finomság szempontjából viszont más a helyzet; míg 1 márka zalasdi és ikesi arany 10 fr. nyereséget hozott, addig a zsilvölgyi és ferdei ennek csupán felét. A beváltott arany legnagyobb részét a szebeni Kamarába szállították, ahol a finomítási eljárások után 1 márka aranyból (23 karát 9 gren) 69 fr-ot vertek.<sup>16</sup> Az arany egy részét még kidolgozatlan állapotban Brandenburgi Györgyhoz vitték Budára.<sup>17</sup> A mosott-arany mennyiségét illetően tudjuk, hogy 1517-ben 95 márka súlyú volt az összbevétel, azaz 20 kg 425 g. Ezt a mennyiséget összevetve a korábbi esztendőkével, csupán kisebb ingadozást észlelhetünk. Bizonyos fokig az aranybeváltók fizetése is mérési lehetőségül szolgál. Tudva, hogy a beváltónak 1 márka aranyért 1/2 fr. járt, a számadásban feltüntetett 60 fr. 120 márka mosott-arany beszolgáltatását bizonyítja.

Szólnunk kell még az aranymosók munkájának ellenértékéről, illetve az általuk összegyűjtött arany áráról, melynek megállapításánál a karátokban kifejezett finomság volt az irányadó. Nem lehet kétséges, hogy az arany finomságát a szebeni Kamaránál állapították meg. Bizonyosság erre Kolozsvári Czementes János, aki 1530—1586 között Szebenben mint az arany finomságát hitelesítő „mester” dolgozott. Értékes feljegyzéseket tartalmazó könyvéből<sup>18</sup> megtudjuk, hogy a Hátszeg körzetében mosott 1 márka 20 1/2 vagy 21 karátos aranyért 53, illetve 54 fr-ot fizettek.<sup>19</sup> A vajdahunyadi számadásokban csak elvétve történik említés az arany áráról. Az 1515/17-es számadás szerint 1/2 márka aranyért 24 fr-ot fizettek. Szebenben ennél többet adtak, mivel tekintetbe vették a szállítás kockázatos voltát.

A váruradalomban bányászás útján is igyekeztek növelni az arany mennyiségét. Ennek érdekében az örgróf intézkedett is egy németországi bányász Hunyadra küldése végett. Az 1517-es és későbbi elszámolások szerint Michael Alamanus (*aurifossor illustrissimi domini graciosissimi*) azt a megbízást kapta, hogy az örgróf bányáját kitermelje. Hol volt ez a bánya és mit jövedelmezett, sajnos a feljegyzések nem mondják meg. Úgy látszik, hogy Brandenburgi György sok reményt fűzött az idegen bányász tevékenységéhez, akit

<sup>14</sup> I. m. 303—205.

<sup>15</sup> I. m. 236—237.

<sup>16</sup> I. m. XCVIII.

<sup>17</sup> I. m. 35—36.

<sup>18</sup> Herczfelder A. D.: *Kolozsvári Czementes János könyve*. Magyar Könyvszemle IV. 1896.

<sup>19</sup> I. m. Magyar Könyvszemle IV. 1896. 290-291.

jól elláttak élelemmel, és aki 1517-ben szükségletei fedezésére 40 fr. 14 d-t, a következő évben pedig 86 fr-ot kapott.<sup>20</sup>

Felvázolva a váruradalom XVI. század eleji gazdálkodásának mibenlétét, megállapíthatjuk, hogy bár feltalálhatók a majorgazdálkodás nyomai, a bevételek túlnyomó részben a jobbágyi termelésből származtak. Ennek pénzértékét 2000—2100 fr-ra tehetjük. Az uradalom pénzbeli bevételei hozzávetőleg 3000—3200 fr-ot tettek ki. Ennek nagyobb részét, mintegy 2000 fr-ot a jobbágyok pénzjáradéka, 1200 fr-ot pedig az uradalom gazdaságának különleges ágai: a vasbányászat és az aranybeváltás biztosították. Az elmondottak alapján a váruradalom évi összbevételét 5000—5300 fr-ra lehet becsülni. — A különböző természetű bevételek összevetéséből kitűnik, hogy azok több mint 50%-át a pénzbevételek tették ki. Ez nem okozhat meglepetést, mivel a pénzjáradék előretörése a XVI. században már általánosan észlelhető.

Befejezésül — ha bármily röviden is — felelnünk kell arra a kérdésre: mire fordították a váruradalom különféle bevételeit? — A számadások tanúsága szerint mind az állati, mind a növényi termékeket szinte kizárólag a váruradalomban használták fel, elsősorban a várbeliek ellátására. A különleges helyzet következtében alig valami került a piacra. A vár előljárói, de mások is, a fizetésükön kívül élelmet és nemegyszer ruházatot vagy ruhának való anyagot is kaptak. Az élelem mennyiségét a vezető tisztségviselők kivételével nem tudjuk meghatározni, mivel a nevek után legtöbbször csak ezt olvassuk: „pannum pro indumento ac prevendam pro se et equo”, vagy egyszerűen: „habuit sallarum et victualia”. A vashámor dolgozóinak is, például 1516-ban, kiadtak 65 1/2 köből búzát és levágtak 20 sertést. A 8 bányaló pedig 3 hónap alatt 96 köből zabot fogyasztott el. Hogy a fizetésen kívül kapott ruha vagy ruhaanyag értékéről valamelyes tájékozódást nyújtsunk, felsorolunk néhány példát. András diák várnagynak 1517-ben adtak „pro vestimentis” 12 fr-ot, viszont 5 béres 1518-ban ing fejében kapott 96 d-t, a számukra szükséges condráért és megszövéseért a majorbeli asszonyoknak fizettek 6 fr-ot. Kenderes, a kocsis és Thodor, a lovak melletti béres 1530-ban lábbeli fejében egyenként 25 d-t kapott, a szakács pedig előkötő, vagyis kötény helyett 16 d-t.

Élég gyakran olvashatunk ajándékba adott gabonáról, sőt állatokról is. Így például 1531-ben 28 köből zabot küldtek Szapolyai János bizalmi emberének és kapitányának, Kun Gothárdnak, hogy elnyerhessék jóindulatát. A várbeliek emberei néha lopva mentek Szebenbe és kedveskedtek az ottani vezetőknek fogolyhadárral vagy Lugos környékén lőtt vaddal, amelyet a vár előljárói pénzzel vásároltak.

Felmerül az a kérdés is, hogy a természetbeni bevételekből mennyit igényelt udvartartása számára az örgróf. — Amint a számadásokból látható, a váruradalom tulajdonosa csak keveset vitetett el Budára erről a távol eső birtokáról. Annál inkább törekedett minél nagyobb összeget biztosítani magának a pénzjáradékból. Megtudjuk, hogy az 1515/17 évi kiadások (2746 fr. 7 d.) mintegy 65%-a Budára került, más kisebb összegekkel együtt, ami végül is 1800 fr-ot tett ki aranyban és készpénzben. Az 1518-ban felküldött 1055 fr. 80 d. is az évi kiadások 40%-át jelentette. Az elmondottakból megállapítható az arány is a vár birtokosának átadott és az uradalom szükségleteinek fedezésére felhasználható összegek között. Ezek szerint a bevételek csupán egy kisebb hányadából kellett fizetni a várnak és uradalmának alkalmazottait. Számításaink szerint ezek évi fizetése körülbelül 1144 fr-ra tehető, amiből mindössze 54 fr-ot kaptak az allódiumon dolgozók. Viszonylag kevesebb pénzkidadás volt a vasbányászattal és az

<sup>20</sup> Iosif Pataki: i. m. 29, 37.

aranybeváltással. A bányászatra fordított költségek megállapítását nagyon hátráltatja az a körülmény, hogy nem ismerjük a kohóknál dolgozók fizetését. Elfogadhatónak látszik az a nézet, hogy ezeket vassal fizették.<sup>21</sup> Természetesnek vehetjük, hogy az aranybeváltással is kiadások merültek fel; ezek 1518-ben 60 fr-ra rúgtak. A vasbányászatra és az aranybeváltásra fordított kiadásokat — mostani hiányos ismereteink alapján — 180—190 fr-ra becsülhetjük. — A majorgazdálkodásra, illetve annak fejlesztésére költött kiadásokra vonatkozólag, sajnos, alig található feljegyzés. — Az évi kiadásokat összegező német nyelvű számadásban találkozunk egy „általános kiadások” (gemain aussgaben) címen elkönyvelt 250—300 fr. tétellel is. Ebbe vannak belefoglalva azok az előre nem látott összegek, amelyeket a mindennapi élet szükségletei teremtettek.

Az a tény, hogy a váruradalom pénzkidásainak legkevesebb 40%-a Brandenburgi György követeléseiből adódott, és elsősorban azoknak kellett eleget tenni, sok mindenre nyújt magyarázatot. Rávilágít többek között az uradalom jobbágyságának 1514-ben és a későbbi években tanúsított magatartására. Talán ebben kell keresni a vár és uradalma elvesztésének is egyik okát.

<sup>21</sup> D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. Buc. 1968. 45.

Binder Pál

## Megjegyzések a középkori erdélyi helynevek szász megfelelőiről

Minden forráskiadvány fontos része a név- és helymutató, már csak azért is, mivel a helytörténeti kutatásokhoz nyújt lényeges támpontot. Az erdélyi források hol latin, hol magyar, német vagy román formában adják meg a helyneveket, s ezért azonosításuk sok esetben nehézségbe ütközik. Különösen a német nevek használata problematikus, egyrészt mert a szász tájnyelven használt név német átírása nem egységes, másrészt főleg az osztrák hatóságok sok esetben olyan fordítási formákat is közöltek, amelyek a szász nyelvterületen nem voltak ismertek. Ezért történelmi irodalmunkban az a furcsa eset állott elő, hogy sok erdélyi helységnek a mesterséges nevét használjuk, a régi név pedig kikopott a használatból.

A *kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek* megjelenése különösen is időszerűvé teszi, hogy a címben megjelölt kérdéssel részletesebben foglalkozzunk. Jakó Zsigmond oklevélkiadványa<sup>1</sup> az erdélyi magyar forráskiadás legnagyobb teljesítménye, ami történészek nemzedékeinek teszi majd lehetővé az erdélyi történelem jobb megismerését.

Jegyzeteim távolról sem kívánnak fellépni a recenzió igényével, inkább továbbfejleszteni igyekeznek az órási és kitűnően megszerkesztett jegyzetanyagot. Mint a történeti földrajz művelője, a helynevek azonosítására, azok névformájára összpontosítottam figyelmem. Gondolom, az alábbi pontosítások megkönnyítik a helytörténészek dolgát. Véleményem szerint minden forráskiadó örvend annak, hogy kiadványa továbbkutatásra sarkall.

1 *Abafája* (Apalina — Bendorf).<sup>2</sup> A szászrégeni szászok által használt neve Odendorf, szászul Uendref.<sup>3</sup>

2 *Abrudbánya* (Abrud, II. 833) középkori német neve Schlatten, ez szerepel Honterus térképén is (1532). A Schlatten a régi szláv Zlat-laten hasonulása. A középkori oklevelekben szereplő Zalatnabánya Abrudbányára vonatkozik: az Ompoly-völgyi Zalatna a gyulafehérvári káptalan ötvenedfizető román faluja, bányászpolgárság nélkül. Itt csak Bethlen Gábor uralma alatt indul meg a rendszeres arany- és higanybányászat. Azóta Abrudbánya németül Grossschlatten, Zalatna pedig Kleinschlatten.

3 *Alamor* (Alamor — Makenberg, I. 834). A Makenberg névforma nem használatos. A 16. századig szász lakosságú falu máig élő német neve Mildenburg (mild: békés, puha, lusta). Ez a magyar forma tükörfordítása, hiszen a személynévből képzett Alamor helynév alapjául a régi magyar alamár (sokalvó, lusta) név áll.<sup>4</sup>

4 *Almás* (Merişor — Apfeldorf, I. 850. II. 836). A német névformát nem használták.

<sup>1</sup> *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (1289—1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I. (1289—1484) II. (1285—1556). Bp. 1990.

<sup>2</sup> I.m. I. 847. A továbbiakban szövegközben, kerek zárójelben hivatkozom Jakó művének kötet-, illetőleg lapszámaira.

<sup>3</sup> *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*. (Berlin—Bukarest) I. 1924; III(C). 1971; IV(H-J). 1972; V(K). 1975. (A továbbiakban SSWb.)

<sup>4</sup> *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania I—II*. Întocmit de Coriolan Suci. Bucureşti 1967 (a továbbiakban: SD). — Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I. Bp. 1988. 65.

5 *Alőr* (Uriu, II. 836). Alőr románul helyesen Urișor, Uriu magyar neve Felőr (II. 896).<sup>5</sup>

6 *Árapatak* (Araci, I. 854). A 15. századig szász falu máig élő német neve Arndor, ez található Honterus térképén is (1532).<sup>6</sup>

7 *Bénye* (Biia — Bendorf, I. 863, Magyarbénye, II. 970). A szomszédos Szépmező szász népe Bindennek s nem Bendorfnak mondta.

8 *Bélyegalja* (elpusztult település Bethlen határában, II. 851). Ez a rész ma Kisbethlen vagy Jeruzsálem (Becleanul Mic) néven Bethlennek a Nagy-Szamos jobb partján fekvő negyede.

9 *Beszterce* (Bistrița — Bistritz, I. 865, II. 853). Az észak-erdélyi város ősi német neve Nösen, az idevalósi szász Nösner (s nem Bistritzer).<sup>7</sup>

10 *Berlád* (Bîrla, I. 864). A 16. századig szász lakosságú falu német neve Berldorf (szászul Birdref). A faluközösség élén itt is geréb állott.<sup>8</sup>

11 *Bilak* (Domnești — Adelsdorf, I. 866, II. 855). A falu helyes német neve Attelsdorf (szászul Attelsderf — 1582: Etelsdorff). A román név az Adelsdorf (nemesfalu) népi etimológiai forma fordítása.<sup>9</sup>

12 *Borbánd* (Bărăbanț — Weindorf, I. 872, II. 862). A német név nem volt használatos. A 13—14. században szász lakosságú falu nevét nem a bortól, hanem valószínűleg a mai Belgiumban fekvő Brabant tartománytól kapta (1302: decima de villa Barbatina).<sup>10</sup> Honterus térképén 1532-ben: Borband.

13 *Búza* (Buza — Buzendorf, I. 877, II. 868). Az egykori mezőségi mezőváros német neve Buzaten. Ez található Honterus térképén (1532: Buzaten) vagy a 17. századi szebeni német kalendáriumok vásárlistáján.

14 *Csépán* (Cepan — Tscheppan, I. 883, II. 875). A hajdani Belső-Szolnok vármegye egyetlen szász falujának helyes neve Tschippendorf. Ez volt az erdélyi szászok lakta föld legészakibb települése 1944-ig.

15 *Diód* (Stremț, — Nusschlosse, I. 891, II. 884). A hajdani vár, a mai falu német neve nem használatos.

16 *Egrestő* (Agrișteu — Erlenwald, I. 896, II. 889). A szomszédos szász falvak (elsősorban Fületelke és Szénaverós) népe Ajreschtelnnek nevezi, az Erlenwald fordítási münév.<sup>11</sup>

17 *Elekes* (Alecuș — Elkendorf, I. 896, II. 889). A német név nem használatos.

18 *Encs* (Enciu, I. 897, II. 890). Az 1600-ig szász lakosságú falu német neve Entsch vagy Intsch. Gyakori volt az Intscher vagy Enscher családnév (pl. 1452: Entzer Michael iuratus de Lichincia).<sup>12</sup>

19 *Enyed* (Aiud — Strassburg, I. 897, II. 890). A hazai német nyelvelemekben mindig csak Enyeten-Enyetten változat jön elő, a Strassburg soha.

<sup>5</sup> Sd. II. 220.

<sup>6</sup> SSWb. I. 180.

<sup>7</sup> SSWb. I. 618

<sup>8</sup> Binder, Paul: *Historisch-geographische Bemerkungen zum „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“*. Band 7. Bukarest 1991. Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde 1991/2, 223.

<sup>9</sup> *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* von Friedrich Krauss, Bearbeitet von Gisela Richter. I—II. Köln—Wien 1886—1989. I. 1360. (A továbbiakban: NSSWb)

<sup>10</sup> SD. II. 64.

<sup>11</sup> SSWb. II. 61.

<sup>12</sup> *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* begründet von Franz. Zimmermann. V (1438—1457). Bearbeitet von Gustav Gündisch. Bukarest 1975. nr. 2799. (A továbbiakban: Ub) — Kelemen Lajos: *A szászenci oláhok*. Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM). 1912. 244-146. — NSSWb. II. 417.



20 *Erked* (Archiud, I. 900, II. 892). Az 1660-as évekig Szászkerkednek is nevezett falu német neve Erkeden).

21 *Felek* (Feleacu, I. 905). A Kolozsvár határához tartozó román falu német neve a foltot, erdei tisztást jelentő Fleck.

22 *Felfalu* (Suseni — Oberdorf, I. 905, II. 896). A ferencendi romtemplomáról is híres felsőmarosmenti falu német neve pränzdorf, ami megfelel a 14—15. században használt latin villa Principis névnek (1332: sacerdos de Villa Principis).<sup>13</sup>

23 *Felvinc* (Unirea, I. 906). Német neve Oberwinz.

24 *Fenes* (Florești, I. 906, II. 898). Német neve Fenesch. Máig él a Beszterce vidékén honos Fenescher szász családnév.

25 *Fűzkút* (Sălcuța, I. 911, II. 903). Az 1600-ig szász lakosságú falu német neve Feisket. Az idevaló szász értelmiségiek magukat Saliceusnak nevezték.

26 *Galac* (Galați, II. 905). Most Fogarasnak az Olttól északra fekvő külvárosát képező román falu. Régi neve Glatz.<sup>14</sup>

27 *Gergelyfája* (Ungureni — Gergisdorf, I. 914, II. 907). A német név helyesen Gergeschdorf.<sup>15</sup>

28 *Gernyeszeg* (Gornești, I. 914, II. 907). A Maros menti település német neve Kerzing, ezt használták például a szomszédos Petele szász lakói.

29 *Hunyad* (Hunedoara — Eisenmarkt, I. 929, II. 924). Az Eisenmarkt művi fordítás, a szebeni számadásokban a Hunnedeng forma volt gyakori.

30 *Kajla* (Caila, II. 934). Az 1600-ig szász lakosságú falu német neve Köllendorf (szászul Kölndref). 1502: Welthen Lochner von Kellendorf.<sup>16</sup>

31 *Kákova* (Cacovița — Kákondorph. — Krebsdorf, I. 941). A Sebes völgyében fekvő s Kissebes uradalmához tartozó román falu mai neve Dumbrava (Sebeskákova).

32 *Kantafalva* (Kézdivásárhelybe olvadt település, II. 935). Nem Hargita, hanem Kovászna megyéhez tartozik.

33 *Kápolna* (Căpîlna de Jos — Kapellendorf, I. 943, II. 936). A Kis-Küküllő menti, egykor szász lakosságú falu német neve helyesen Gergeschdorf, szászul Gierjesdref.<sup>17</sup>

34 *Karácsonyfalva* (Crăciunești, I. 944). Az egykori Küküllő megyéhez tartozó, kb. 1400-ig szász lakosságú falu német neve Krotscherndorf, szászul Kruetschendref.<sup>18</sup>

35 *Kentelke* (Chintelnic — Kindeln, I. 948). Német neve helyesen Rinteln.<sup>19</sup>

36 *Keresztúr* (Cristur-Șieu — Kreuz, I. 949, II. 942). Ez a fennebb fekvő falu németül Ober-Kreuz, a Nagy-Szamos völgyében levő Csicsókeresztúr (Cristești Ciceului, II. 942) németül Unter-Kreuz.

37 *Kolozsmonostor* (Cluj-Mănăstur, I. 956, II. 950). Régi német neve Absdorf. Ezt a nevet használja a Heltai Gáspár által 1568-ban szerkesztett német nyelvű *Erzählung* is.<sup>20</sup>

38 *Kőfarka* (Piatra, II. 958). Német neve Stein.

<sup>13</sup> SD. II. 153.

<sup>14</sup> SSWb. III. 6.

<sup>15</sup> SWb. III. 165.

<sup>16</sup> Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XVI (1880). 385. — SSWb. V. 257.

<sup>17</sup> SSWb. III. 165.

<sup>18</sup> SSWb. V. 332.

<sup>19</sup> SSWb. V. 132.

<sup>20</sup> *Erzählung, wie sich die Hungarische wieder die Sächsische Nation in Clausenburg empöret...* 1568. = *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. Herausgegeben durch G. Joseph Kemény. Klausenburg 1839. 92 (seyn auch mitler Zeit die besten Privilegio der Teutschen Nation von der Kirchen, und Pfarr aus dem Rathaus, und auch aus dem *Convent von Appesdorff* hinweg geschaffet worden).

39 *Lombfalva* (Dumbrava — Warthe, I. 970, II. 966). A Warthe a szomszédos Sztrázsa vagy Öregyház (Straja — Hohenwarte) német neve.<sup>21</sup>

40 *Lóna* (Luna de Sus, I. 970, II. 966, Szászlóna, I. 1032). Szászlóna egykori szász neve Lohne, innen származik a Beszterce vidéki Lochner családnév.

41 *Magyarnemegye* (Nimigea de Jos, I. 971, II. 991). Az egykor Szászne megyének is nevezett falu német neve Nindorf.

42 *Marpod* (Marpod — Marpolden, I. 976). Német neve helyesen szintén Marpod.

43 *Minszent* (Misentea — Allerheiligen, II. 981). Ezen Alsó-Fehér megyei falu német neve nem használatos.

44 *Manyorós* (Măgheruș — Manierisch, I. 986). A két Küküllő közt fekvő, a közelmúltig szász lakosságú falu német neve Maniersch.

45 *Nádas* (Nadeș, I. 987). Szásznádas német neve Nadesch.

46 *Nagybánya* (Baia Mare — Frauenbach, I. 989, II. 987). A másképpen Szatmárbányának is nevezett bányaváros német neve Neustadt vagy Ungarische Neustadt. Ez szerepel a többi között a 17. századi kalendáriumok vásárjegyzékében. A latin Rivuli dominariumból fordított Frauenbach nem volt használatban.

47 *Németi* (Pusztanémeti — Mintiu, II. 1013). A Csépán mellett fekvő Fel- vagy Szásznémeti, majd a 17. századtól Oláhnémeti német neve Blesch Bayersdorf. Egy 1530-as levélben a somberki uradalom falvai között Nymethy is szerepel (4300. okl.). A Németik mutatójában (II. 992) ez az oklevél nem szerepel.

48 *Ótohán* (Tohan, I. 992, II. 1054). 1764-ig csak egy, a szászok által Tauchennek nevezett Tohán létezett. A határőrszervezés révén létrejött Újtohán (Tohanul Nou) után Tohánból Ótohán (Tohanu Vechi) lett, de utóbbi beolvadt Zernyest városába.

49 *Offenbánya* (Baia de Arieș, II. 995). A középkorban német lakosságú bányaváros neve Offenberg volt (Honterus térképén 1532-ben Ofemberg).

50 *Örményes* (Ormeniș — Urmesch, I. 999, II. 1001). A küküllőközi szász falu német neve Irmesch.

51 *Somkerék* (Șintereag, II. 1021). Német neve Schimkragen.

52 *Sárpatak* (Glodeni — Kotbach, I. 1020). Német neve nem használatos.

53 *Szakál* (Săcalu de Pădure, I. 1029, II. 1032). Német neve Mausdorf. A bátosi szászok Mösdrefnek nevezik.

54 *Szászszentgyörgy* (Sîngeorzu Nou, II. 1034). Nem Kolozs megyéhez, hanem Beszterce-vidékhez tartozott. Németül Sächsisch Sanktgeorgen.

55 *Szamosfalva* (Someșeni, I. 1030). Német neve, Mikelsdorf a Mikoláktól származik, s ez a forma található Honterus térképén (1532: Mikelsdorf).

56 *Szásznyíres* (Nireș, I. 1032). Német neve Nieresch, innen a Nirescher családnév.

57 *Szászsombor* (Jimbor — Sommerburg, II. 1035). Mivel a Sommerburg a dél-erdélyi Köhalomszékhez tartozó Szászsombor (újabban Székelysombor) német neve, a Doboka megyei falut a németek Sommernek nevezték.

58 *Szentivány* (Voivodeni, I. 1038, II. 1041, Vajdaszentivány, I. 1063). Német neve Johannisdorf.

59 *Szentpéterfalva* (Monte Sancti Petri, I. 845). Tulajdonképpen Barcaszentpéterrel vagy Szentpéterrel (Șinpentru — Peterberg) azonos.

<sup>21</sup> SD. II. 146.

60 *Széplak* (Goreni — Schöndorf, I. 1043, II. 1045). E falu német neve Ungarische Zepling, s a szomszédos Dextrád neve — Deutsch-Zepling. A Zepling a Széplakból származik, de a Dextrád formát s nem a Schöndorfot használták.

61 *Szeszárma* (Säsarm, I. 1043, II. 1046). Régi német neve Weisshorn.

62 *Töhát* (Täure, II. 1057). Német neve Neudorf. Ezt azért jó tudni, mert oklevelesen is így említik (1514: Wyfalw alias Thohath). Ebből az is következik, hogy Somkerék határán keletkezett másodlagos településről van szó. A cséáni szászok Noaiderfnek nevezték.

63 *Torockó* (Rimetea, I. 1056, II. 1056). Régi német neve Eisenburg, Honterus térképén Ysenburg.

64 *Tövis* (Teiuş — Dreikirchen, I. 1058, II. 1062). Régi német neve a Tövis tükörfordítása: Dörnen. Ez a név máig él Szépmezőn, ezt találjuk Honterus térképén is: Durnen.

65 *Udvarhely* (Şieu-Odorhei, II. 1064). Német neve Dienesdorf, a falu névadójától, a Becse-Gergely nembeli Dénestől származik 1345-ben Dyenus-Wduarhelynek nevezték.

66 *Újvár* (Gherla, II. 1066). Újbálványos, majd Szamosújvár német neve Neuschloss. Ezt a nevet 1944-ig használták a Beszterce vidéki szászok.

67 *Váradja* (Oradea, I. 1064, II. 1070). Német neve Warden.

68 *Váralja* (Orlat, I. 1065, II. 1071). Német neve Vinsburg, ami az ősi Civinsburg (Szebenvára) rövidített formája.

69 *Veresszék* (elpusztult település Szászrégen környékén, I. 1069, II. 1075). Erdőszakái határára telepedett ötvenedfizető falu volt. „Ezen falu [Erdőszakái] határa termékeny, rajta a sós dombon egy láb földet Veresszéknek, mást mellette Cinteremnek neveznek. Gyanítják elpusztult falu helyének...” (Szentiváni Mihály).

70 *Vessződ* (Veseud — Zied, II. 1075). Ezen név alatt szereplő számos nemes nem a nagysinkszéki faluban, hanem inkább a Küküllő megyei Vessződön (Michelsdorf) élt.

71 *Vingárt* (Vingart — Weingarten, I. 1070, II. 1076). Teljes német neve Weingartskirschen.

72 *Virágosberek* (Floreşti, II. 1076). Német neve Schirak, ami a régi román Şireag (Virág) átvétele.

73 *Vurpód* (Vurpär — Burgberg, I. 1071). Nem Szerdahelyszékhez, hanem Szebenszékhez tartozott.

A helységnévmutatóval kapcsolatos észrevételeim után néhány történelmi-földrajzi megjegyzést teszek.

*Bodzamező és Utas* (Bodzavidéke és a Tatárhavashágó — Teleajen út, II. 860)

Az oklevéltár egyik értékes darabja az 1525. évi levél, amely a Brassóból és a Barcaságból a Bodzamezőn át Havasalföldre vezető Wthas nevű utat említi (utrum quedam via Wthas nominata, que per campum Bozamezew appellatum Transalpinam vadit). A Bodzamező (Buzaiie, Buzăul Ardelean, németül Bosau) a 18. századig lakatlan, erdős, füves vidék a Bodzafordulása vidékén. Az erdélyi út innen felhágott a Tatárhavashágóra (Tabla Buţii — Tatarenpass), s innen a Teleajen völgyében haladt Havasalföld belsejébe. Az Utas a szláv Teleajen (telega: szekér) név fordítása, s szekérral járható utat jelöl. A gyergyói Putnaloka vagy a Varancsai (Vrancea) Putna s Putjna Zabala (put: út, ösvény) csak lovakkal járható utakat jelölt.

A 16—17. századi források egymással párhuzamosan használták a szláv Teleajen és a magyar Utas névformát. Íme néhány példa. 1533-ban Brassó vidékét Havasalfölddel három út kötötte össze: a töröcsvári, prahovai és teleajeni (via publica ac regis Terch videlicet

Paraho et Thelesen). 1600 őszén Valentin Hirscher alias Hersely Bálint brassói bíró úgy tudta, hogy Mihály vajda fia a havasi Utason tört be (Mir haben Eur W. kurzlich zwischen vollen theuen nachdem den 15 Sept bei 4000 Walachen, Ratzen und Unger ausz der Walachei Über *das geborg durch den Vtos* heraus haben brechen).<sup>22</sup> Bethlen Gábor 1623-ban szintén ezt a névformát ismerte: „Az *Utas havasának* feltiltásának leghagyása és felszabadulása felől is requirálják ökegyelmek, minthogy annak megrekesztésében semmi hasznos dolgot nem ismerhetünk.” A kőhalmi levéltárban őrzött Murad Giraj kán 1683. évi magyar nyelvű leveléből, amelyben a Bécs ostromához siető tatár hadak útvonalát jelzi, világosan kitűnik, hogy az Utas a bodzai vagy teleajeni út neve volt: „Így lévén a dolog, tehát az Fényes porontsolat szerint utozásunk és a tőle menetelünk az *Talossin* vagy az *Bozaj* út leszen, azért az Talosin úttját nézessétek és csináltossátok meg az dombat és rossz helyeket jól megcsináltossátok.”<sup>23</sup>

#### *A két Borgó*

A 14. század végétől az erdélyi Beszterce vize (németül Grossbach, latinul Vallis Maioris) felső völgyében két Borgó nevű falu volt (1390: duabus villis utrisque Borgo nuncupatis).<sup>24</sup> A Kolozsmonostori Oklevéltár is több adatott közöl Alsó- és Felsőborgóról (1491: Felsewborgó, Alsoborgo, II. 2717; 1522: Felseo et Alsoburgo, II. 5158). Az eddigi kutatás, így Coriolan Suciu is úgy tudta, hogy Alsóborgó Zsoszénnyel (Josonii Bîrgăului) és Felsőborgó Szuszénnyel (Susenii Bîrgăului) azonos.<sup>25</sup> A valóságban azonban a helyzet egészen más. Alsóborgó az orosz (ukrán) alapítású Oroszborgóval (Rușii Bîrgăului, németül Reussen), Felsőborgó pedig a felette levő több tanyabokkal volt azonos. Az egy bíróság alá tartozó óriási kiterjedésű román falu magában foglalta a Borgai- és Kelemen-havasok közötti területet s az erdei irtásokon alakult szétszórt házakat. Karl von Heydendorff egy 1783. évi leveléből értesülünk, hogy Felsőborgó hat önálló részre oszlott (Felső Borgo hat Teile: Soszen, Mislocsen, Tiha, Suszen, Bistritze und Prund). 1783. szeptember 1-től a szétszórtan lakó 6000 lelket határörkatonának írták.<sup>26</sup> A fent említett Felsőborgó határán osztozó falvak tehát a következők: Joseni, Mijloceni, Tiha Bîrgăului, Suseni, Bistrița Bîrgăului, Prundu Bîrgăului.

#### *A két Bréte*

A Sajó Nagy-Szamosba ömlésének vidékén a 14. századtól kezdve két Brétének nevezett falu alakult, s mindkettő nevét a széles ártérre utaló Breit(e)au német szóból vette. Lenn a völgyben Sajóudvarhely mellett, a Sajó völgyében kigyózó út mentén volt *Szekérberéte* vagy *Alsóberéte* (I. 1035, 1036, II. 836, 866). A Mezőség egyik oldalvölgyében húzódott meg Felsőberéte (I. 905, II. 897). A lakosság etnikai összetételét nehéz megállapítani, annál is inkább, mert a falunevek gyakran jelző nélkül bukkannak elő (1530: Wdwarhel, Berethe, Zazberethe — II. 4300). A 17. század háborús pusztításaiban Székérberéte megszűnt mint lakott hely, de máig létezik a magyar-román lakosságú Szászberéte (Bretea). Bréte puszta — La Pusta — helynév a Somkerék—Bethlen közötti országút mellett, Sajóvásárhely határában. A hagyomány is azt tartja, hogy itt valamikor falu volt. 1803: „szántó földek az alsó forduló határában: *puszin brétei*

<sup>22</sup> Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595—1601*. Temesvár 1893. 375.

<sup>23</sup> Müller, Heinrich: *Zur Geschichte des Repser Stuhles*. Anhang I. Die Königsrichter des Repser Stuhls von Daniel Siff. Ver. Arch. 39/1913. 446.

<sup>24</sup> Ub. II. 1251.

<sup>25</sup> SD. II. 836. 897.

<sup>26</sup> Seraphin, Friedrich Wilhelm: *Aus den Briefen der Familie von Heydendorff (1737—1853)*. Ver. Arch. 25/1895, 200 213—214, 218—221, 237—250. XXXI. 707.

határban Vic[inusa] egy felől a somkereki határ széle, másfelől a méltóságos osztó felek kasználója”.<sup>27</sup>

*A két Répa és a két Disznajó*

A történelmi forrásokban felbukkanó Répa falut általában Alsórépával azonosítják (Rîpa de Jos — Neiderrependorf, I. 1014). A 15/16. század fordulóján azonban következetesen csak egy Répáról tudunk, s ez korszakunkban általában Ungor János uradalmához tartozott (1473: Lewer, Répafalva, Wayla, Lygeth — II. 2108; 1502: Repafalva Kolozs vm. — 3164). Ugyanakkor két Disznajóról tudunk: az egyik magyar, a másik szász lakosságú (1475: Felfalw, Dyznayo, Zakal, Zazdyznayo — I. 2188). Magyardisznajót (Vălenii de Mureș) a szászok máig Gossne-nek nevezik.<sup>28</sup> Ugyanakkor a Gassner elterjedt családnév volt, s a mai Disznajóban nem tudunk egykori szász lakosságról. A helyzet csak úgy oldható fel, ha a következő képletet tételezzük fel: a vaddisznókban gazdag tölgyerdőktől (innen a Liget helynév) övezett völgyben három falu volt: a völgy tövénél a magyar lakosságú Disznajó, középen Szászdisznajó és a völgy felső szakaszán, a Kelemen-havasok lábánál a román lakosságú Répafalva. A 16. század derekán Szászdisznajó román falu lesz,<sup>29</sup> s felveszi az Alsórépa nevet. A 17. századtól kezdve az eredeti Répa Felsőrépa (ma Vătava) lesz.

*Szpin (Lunca Tîrnavei) — Oláhszépmező*

A Kis-Küküllő menti Szépmező határának alsó részére a 14/15. század fordulóján románok telepednek. A kenéz vezette faluközösség 1461-ben ötvenedet fizetett. Ettől fogva a 13. század óta létező régi falut Szászszépmezőnek, a román falurészt Oláhszépmezőnek nevezték (nr. 2983: Olah Zep Mezew). Az utóbbi tehát nem azonos Szépmező faluval (II. 997).

*Szászpatak (Valea Sasului) = Oláhszentmiklós*

A 14—15. században a mai Bethlenszentmiklóst (Sînmiclăuș, Klosdorf) szászok lakták. Az etnikumra utaló előnévre azonban csak akkor volt szükség, amikor a falutól északra nyíló kis völgyben román település jött létre. Ettől kezdve van szó külön Szászszentmiklósról és Oláhszentmiklósról (1493: Zenthmyklos, Kapolna, Olahzenthmyklos — II. 1846). A későbbi Szászvölgye valószínűleg onnan származik, hogy a szentmiklósi szászokhoz tartoztak, itt szász lakosság sohasem volt (1503: poss. Zazwelgye; 1733: Szász Völgy.)<sup>30</sup>

*Sorokszó — Szarakszó (Sărăcsău)*

A névmutatóban azt olvashatjuk Sorokszónál, hogy meghatározatlan fekvésű elnéptelenedett település Fehér megyében (I. 1026). A név azonban teljesen összecseng a Maros jobb partján fekvő, ma Szarakszónak nevezett faluval, amit Coriolan Suciú szerint<sup>31</sup> csak 1733-tól említene. Így tehát az 1441-es adat a falu középkori eredetét igazolja. Ide vonható még egy 1439. évi adat: ekkor a szentjánoshegyi Johannes Zaz szászsebesi geréb többek között Charokzow falu birtokosa. Ugyanezen oklevél ugyanazon helynév Sorochzo formáját is használja.<sup>32</sup>

<sup>27</sup> Hints Miklós: *Az erdélyi Sajó völgye nyolc településének helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 94. Bp. 1991. 48. 73 (térkép).

<sup>28</sup> SSWb. III. 35.

<sup>29</sup> 1554: Pertinencie possessionis Dyznaio: valachi in Zaz Dyznaio et Vers szek. Vö. Prodan. David: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. Buc. 1968. 158, 162.

<sup>30</sup> SD. II. 232.

<sup>31</sup> SD. II. 107.

<sup>32</sup> Ub. I. 267.

*Tótfalu = Glogovác vagy Kisgalgóc (Glogoveț)*

A névmutató a Küküllő megyei Tótfalut Lunca (Langendorf) faluval azonosítja (I. 1057). A hosszúaszói és szászcsanádi szászok Glogovác román falut máig Tuten, Tutendorf (= tótok, Tótfalu) néven említik.<sup>33</sup> Ez az azonosság nem tűnt fel Coriolan Suciunak sem, aki Glogovác első említését 1717-ből datálja és Tótfalut (1477: Thoth falu) Lunkával tartja azonosnak.<sup>34</sup> A mikeszászi uradalomhoz tartozó Thothfalwa (1477 — II. 2222—23), illetve Thothfalw (1480) a mai Glogovác faluval azonos. A Lunkával való azonosítás azért is elvetendő, mert az utóbbi Hosszúaszó határából csak az 17. században szakadt ki, s a dézsmát is oda fizette.

*Kisszentlászló — Nagy- vagy Románszentlászló*

A névmutató szerint Kyszenhlanzlo Szász-kisszentlászló (Lusläu Mic, Kleinlasseln) küküllőközi faluval azonos (I. 954). Az 1451-ben Küküllő megyei birtokként említett Kyszenhlanzlo (nr. 958) azért nem lehet azonos Szász-kisszentlászlóval, mivel az utóbbi akkor még nem létezett. A Kis-Küküllő völgyében fekvő szász lakosságú Szentlászlóra már a 15. században románok is telepedtek, akik 1461-ben ötvenedet fizettek. A román—szász együttélést az utóbbiak azzal szakították meg, hogy 1700 körül elköltöztek s fenn a völgyben új falut alapítottak. Egy szász-szentlászlói szász erről 1765-ben ekképpen tesz vallomást: „Úgy tudjuk és hallottuk, hogy régentén a mi falunk és Oláhszentlászló egy falu volt és azután a mi eleink maguknak külön építvén falut, a határt két egyenlő részre osztották és majis úgy bíratik.”<sup>35</sup> 1700 után a Kis-Küküllő menti Szentlászló Oláhszentlászló lett, a Nagy-Küküllő völgyében fekvő, Segesvárszékhez tartozó szász falu megmaradt Szász-szentlászlónak. 1451-ben az utóbbi volt a nagyobb, azért a megkülönböztetés kedvéért a megyei falut nevezték Kisszentlászlónak. 1700 után a nevek újra bonyolódtak: az (Oláh)Szentlászlóból kivált szászok egy (újabb) Kisszentlászlót alapítottak

*Cseri = Doboz (Duboz, Temes m.)*

A névmutató szerint Cseri (Chery) Temes megyei elpusztult erősség Rékás környékén (II. 876). Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szláv dub és a magyar cser egyaránt tölgyet jelent, a két nevet összevonhatjuk. Az is megjegyzendő, hogy a cserzővargák régi román neve dubălar. Mind Doboz (1333: Duboz; 1334: Dubas), mind Cseri (1334: Chery; 1405: Civitas Cheri; 1453: oppidum Cheri)<sup>36</sup> régi katolikus helység, s a környező falvakban élő „szakadárok” térítése érdekében itt ferencendi kolostor is működött.<sup>37</sup>

<sup>33</sup> SD. I. 267.

<sup>34</sup> SD. I.267,412.

<sup>35</sup> *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. Buk. 1975. 981 (bíratik).

<sup>36</sup> SD. I.211; II. 310.

<sup>37</sup> Waddingus, L.: *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco Institutorum IX (1377—1417)*. Quaracchi 1932. 294—296.

Faragó József

## Mihai Eminescu román népköltési gyűjteményének magyar kölcsönszavai<sup>1</sup>

Amióta a magyar—román népköltészeti kapcsolatok kutatásával foglalkozom, azóta igyekszem egyebek közt a román irodalom klasszikusainak magyar népköltészeti vonatkozásait is feltárni és közkinccsé tenni. Mivel a tennivalók sokasága miatt sohasem leszek képes e vonzó témát kimeríteni, jobbára csak egy-egy jeles évforduló juttatja eszembe adósságaimat, illetőleg kínálja a részleges törlesztés valamelyes lehetőségét.

Így vagyok minden idők legnagyobb román költőjével, Mihai Eminescuval is. Halálának 75. évfordulóján, 1964-ben közöltem *Eminescu Bolond Kalinjának szabófalvi magyar változata* című tanulmányomat, nem is egy, hanem két érdekes és fontos folklór-folyamatnak: részint az irodalom népköltészeti hatásának, vagyis a folklorizációnak, részint pedig a kétnyelvű mesemondásnak, vagyis a magyar—román folklórkapcsolatoknak e remek kis példáját. A téma úgy adódott, hogy 1955 szeptemberében a moldvai Szabófalván mesegyűjtés közben találkoztam a 15 éves Pál Ferencsel; hagyományos meséket nem tudott ugyan, de önként kezdeményezte, hogy mikrofonba mondja magyarul Eminescunak azt a *Călin nebunul* című meséjét, amelynek prózai változatát nem sokkal előbb olvasta román eredetiben. Örömmel kaptam szokatlan ajánlatán: így vettem magán-szalagra Eminescu meséjét a legarchaikusabb csángómagyar nyelvjárásban, majd igyekeztem levonni e folklorisztikai kísérletből és eredményeiből adódó többrendbéli tanulságot.<sup>2</sup>

Apróbb utalásoktól eltekintve, tíz év múlva közeledtem ismét Eminescuhoz *Magyar és román Árgirus* című tanulmányomban; ez előbb 1974-ben, majd 1977-ben *Balladák földjén* című tanulmánykötetemben jelent meg.<sup>3</sup>

Amint most halálának centenáriuma közeledett, a lelkiismeret-furdalás ismét elővett, és elővett velem az Eminescu-életmű kitűnő kritikai kiadásának népköltészeti kötetét.<sup>4</sup> Közben azonban arra is kíváncsi voltam, hogy rajtam kívül foglalkozott-e még valaki a gyűjtemény bármily magyar vonatkozásával, s ezért végigböngészttem Domokos Sámuel monumetális román—magyar könyvészetének mindkét kötetében a fölöttébb gazdag Eminescu-fejezetet.<sup>5</sup> Semmiféle magyar népköltészeti vonatkozást nem találtam, de azt kijegyeztem magamnak, hogy Znorovszky Attila az aradi Vörös Lobogó című napilapban *A népdalgyűjtő* címmel elevenítette föl egy kis cikkben Eminescu aradi tartózkodását s ennek során környékbeli gyűjtőmunkáját.<sup>6</sup>

A Domokos-bibliográfia folytatása híján, vagyis 1971-től napjainkig olvasmányaimból még egy adatot tudok emlékezetembe idézni. Kallós Zoltán úgy véli, hogy kiváló

<sup>1</sup> Ezt a közleményt 1989 áprilisában állítottam össze Eminescu emlékének tiszteletére, halálának közeledő centenáriuma alkalmával. Kéziratomat az akkori marosvásárhelyi Igaz Szónak ajánlottam fel kiadásra, de a folyóirat nem közölte; ennek okát nem ismerem.

<sup>2</sup> Faragó József: *Eminescu Bolond Kalinjának szabófalvi magyar változata*. Igaz Szó XII(1964). 5. sz. 836—841.

<sup>3</sup> Faragó József: *Román Árgirus*. Uo. XXII(1974). 3. sz. 428—435. és *Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Buk. 1977. 401—426. *Magyar és román Árgirus*.

<sup>4</sup> Mihai Eminescu: *Opere VI. Literatură populară*. Ediție îngrijită de Perpessicius. Buc. 1963.

<sup>5</sup> Domokos Sámuel: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1960*. Buc. 1966 és *A román irodalom magyar bibliográfiája 1961—1970*. Buc. 1978.

<sup>6</sup> Znorovszky Attila: *A népdalgyűjtő*. Vörös Lobogó 1970. január 11.

énekesének, a klézsei Miklós Gyurkáné Szályka Rózsának egyik lírai népdala Eminescutól folklorizálódott volna: „A népi alkotóképesség egyik különösen érdekes és szép terméke Mihail Eminescu *Mai am un singur dor* című költeményének csángó keservessé formált népi fordítása. Tulajdonképpen tehát folklorizálódott műköltészeti termék.”<sup>7</sup> Az illető népdal és Eminescu verse között valóban van némi hangulati hasonlóság, de meggyőződésem szerint szó sem lehet folklorizációról; én örvidenek a legjobban, ha véleményem ellenkezőjét valaki nemcsak állítaná, hanem be is bizonyítaná.

Ilyesféle szerény előzmények után kezdtem tanulmányozni a kritikai kiadás idézett kötetét, és nem eredménytelenül, mert azonnal észrevettem a magyar—román nyelvi és népköltészeti kapcsolatok legszembetűnőbb jeleit: az Eminescutól erdélyi barangolásai során gyűjtött román népköltészeti alkotások magyar kölcsönszavait.

Együttélő vagy egymással érintkező népek és nemzetiségek körében a nyelvi kölcsönhatások különböző szavak és kifejezések átvételével, átalakításával, beolvasztásával kezdődnek, sőt a kölcsönszavak felbukkanásai a népköltészeti kapcsolatok felé vezető úton is a legelső lépéseknek minősíthetők. E folyamat annál is inkább figyelemre méltó, mert — miként ismeretes — a verses népköltési szövegek túlnyomóan az alapvető szókincsből építkeznek. Ezzel szemben a kölcsönszavak nem az alapvető szókincs, hanem — történelmi időt igénylő teljes hasonulásukig — a szótári szókészlet részei; ezért oly feltűnők a népköltészetben.

A magyar meg a román nyelvtudomány kezdettől fogva kellő figyelmet fordított a szavak kölcsönös átvételére. A jelenség szakirodalma — a legszerényebb kis adalékoktól az önálló kötetekig — úgyszólván áttekinthetetlenül megsokasodott, de abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mind a magyar nyelv román, mind a román nyelv magyar kölcsönszavaiból az összes korábbi kutatásokat összesítő, kiegészítő és rendszerező modern szótárral rendelkezünk, éspedig Tamás Lajos,<sup>8</sup> illetőleg Márton Gyula—Péntek János—Vöő István tollából.<sup>9</sup>

Eminescu gyűjteményében a magyar kölcsönszavak áttekintését nagymértékben megkönnyítette az idézett kritikai kiadás 723—742. lapján összeállított *Indice lexical*, vagyis szómutató, élén a következő magyarázattal: „Elsősorban azokat a kevésbé használt szavakat, többnyire tájszókat soroltuk fel, amelyek a népköltési szövegekben jelennek meg.” A szómutató — jelentéktelen kivételeket leszámítva — az összes magyar kölcsönszavaknak is példás pontossággal adja meg a magyarázatát, majd szövegkörnyezetükkel (mondatokba, verssorokba illesztve) idézi valamennyi előfordulásukat.

Joggal merül föl a kérdés, hogy a kritikai kiadás gondos szómutatója után indokolt-e a magyar kölcsönszavak külön jegyzékének összeállítása. Többszörösen is indokolt, nemcsak azért, mert ezek a szavak a szómutatóban szétszórva rejtőznek, hanem azért is, mert a szerkesztő Perpessicius néhány esetben utal ugyan egy-egy szó görög, latin, francia vagy német eredetére, de egyszer sem magyar eredetükre. Továbbá: Eminescu népköltési gyűjteményét Tamás Lajos sem aknáztta ki, így annak magyar kölcsönszavai mind a román, mind a magyar nyelvészeti és folklórkutatás számára ismeretlenek. Mi több, amint látni fogjuk, néhány kölcsönszó Tamás Lajos művében sincs szótározva, tehát új felfedezésnek számít.

<sup>7</sup> Kallós Zoltán: *Új guzsalyam mellett*. Buk. 1973. 164.

<sup>8</sup> Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen*. Bp. 1966.

<sup>9</sup> Márton Gyula—Péntek János—Vöő István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Buk. 1977.



Eminescu a gyűjteményt a múlt század harmadik harmadában állította össze, így annak magyar kölcsönszavai történetileg is gazdagítják a magyar—román nyelvi kapcsolatokra és kölcsönhatásokra vonatkozó ismereteinket. A gyűjtemény darabjai nem lokalizálhatók, de a román szakemberek véleménye szerint Eminescu nem mind Erdélyben, hanem talán a Kárpátokon túl jegyezte le egy részüket. Ily tág értelemben alábbi jegyzékünk a lokalizálást is elősegíti, mert azok a népköltési alkotások, amelyek magyar kölcsönszavakat tartalmaznak, bizonyosan erdélyiek lehetnek.

A jegyzékbe természetesen nem vettem fel a magyar meg a román nyelv alapvető szókincsének ama közös szavait, amelyeket a klasszikus vagy a nyugat-európai nyelvekből egymástól függetlenül vettünk át, úgyszintén azokat a német eredetű műszókat sem, amelyeket dédapáink szintén nem egymástól, hanem az osztrák—magyar hadseregben közösen tanultak.

A szójegyzék szerkezete a következő: elől a kölcsönszó az Eminescutól lejegyzett formában, kettőspont után Perpessicius magyarázatával; a magyar alapszó; Tamás Lajos lapszáma, és címszava is, ha az eltér az Eminescunál szereplő formától. Ha az alapszóhoz (zárójelben) valamilyen magyarázatot fűztem, akkor a *Magyar értelmező kéziszótár*ra támaszkodtam.

*acău*: măsură pentru lichide (56 litri). *Akó*. Tamás, 52—53.

*adeu*: tun. *Ágyú*. Tamás, 57. *aghieu*.

*afion*: mac, opiu. *Áfium*, *áfium* (ópium). Tamás, 57. *afiom*.

*almariu*: dulap. *Almárium*, Tamás, 70. *almar*.

*antal*: butoi, poloboc, bute de cca 100 vedre. *Antal* (átalag, boroshordó). Tamás, 74—75.

*arșeu*: hírleț, cazma. *Ásó*. Tamás, 83—84. *așău*.

*bai(u)*: necaz, supărare. *Baj*. Tamás, 88.

*bănat*: supărare, jale, dor, necaz. *Bánat*. Tamás, 99—100.

*bărnace*: oacheșă, brună. *Barnás*. Tamás, 94—95. *barna*.

*birău*: primar. *Bíró*. Tamás, 117.

*birîș*: argat, slugă la vite. *Béres*. Tamás, 118—119.

*borneu*: raniță. *Bornyú* (szögletes katonai hátizsák). Tamás, 141—142.

*cantulă*: „vas de lut cu coardă, la gură ca o ulcică” (glosar Miron Pompiliu). *Kanta* (nagy, korsó alakú, széles szájú agyagedény). Tamás, 163—164, *canta*.

*căminișă*: cuptor, sobă. *Kemence*. Tamás, 160—161. *camenișă*.

*cervereu*: imblăciu. *Csúrverő* (cséphadaró). Tamásnál hiányzik.

*cioful și ciuf*: ciuhurez, pasăre de noapte, naiba. *Csúf*. Tamás, 231—232. *ciuf*, többféle jelentéssel.

*cipcă*: dantelă (glosar Miron Pompiliu). *Csipke*. Tamás, 226.

*ciudi (a se), a se înciuda*, ononim cu *ciudi*: a se minuna (Miron Pompiliu). *Csodálni*, *csudálni*. Tamás, 231. *ciudăli*.

*ciurdă*: cireadă, turmă de vaci. *Csorda*. Tamás, 237—238.

*ciurdușă*: diminutivul lui ciurdă. *Csordácska*. Tamásnál, mint előbb.

*clop*: pălărie. *Kalap*. Tamás, 242—243.

*cocie*: trășură. *Kocsi*. Tamás, 245—246.

*cociorbă*: vătrați, lemn pentru tras jeratecul. Nyelvjárási *kocsorba* (szénvonó). Tamás, 246—247. *cociorvă*

*contășel*, diminutiv din contăș: mantă blăniță; scurteică (blăniță cu piei de vulpe). *Köntöske*, *köntös*. Tamás, 258—259.

*copîrșeu*: cosciug, sicriu. *Koporsó*. Tamás, 264—265.

- corună*: monedă. *Korona* (pénznem, pénzegység). Tamás, 271—272. *coroană*.
- darab*: bucată. *Darab*. Tamás, 290.
- dărăbuș*: diminutiv, picuș. *Darabocska*. Tamásnál, mint előbb.
- deliu (delii)*: viteaz, voinic. *Deli*. Tamás, 292. *delie*.
- dubaș*: toboșar, dobaș. *Dobos*. Tamás, 793—794. *toba*.
- dudău*: bălării, buruieni mari. *Dudva*. Tamás, 306.
- duhan*: tutun. *Dohány*. Tamás, 299—300. *dohan*.
- duhăni (a)*: a fuma. *Dohányozni*. Tamásnál, mint előbb.
- făgădău*: circiumă. *Fogadó*. Tamás, 318—319.
- florinți*: fiorini monedă de argint. *Florint, forint*. Tamás 356—357. *forint*.
- font*: funt, livră. *Font* (súlymérték). Tamás, 354—355.
- golumb*: porumbel. *Galamb*. Tamás, 388.
- golumbea*: porumbiță. *Galambocska*. Tamásnál, mint előbb.
- grosiță*: mică monedă de argint. *Garas*(ocska, kis értékű váltópénz). Tamás, 373. *Găraș*.
- haznă*: folos, la ce bun. *Haszon*. Tamás, 406—407. *hasnă*.
- hărpăi*: a sorbi cu zgomot. *Hörpölni*. Tamás, 424—425. *herbelui*.
- hîșăi*: a alunga păsările. *Hessegetni*. Tamás, 12.
- hotnogiul*: locotenent. *Hadnagy*. Tamás, 445.
- islogi*: fluturi de podoabă. *Islóg*(ok, flitterek). Tamás, 464—465.
- lepedeu*: cearceaf, prostire. *Lepedő*. Tamás, 497—498.
- mintie*: manta. *Mente*. Tamás, 588. *mentie*.
- naramze*: portocale. *Narancs*. Vö. Tamás, 562. *naranci*.
- nărănzii*: roșioare portocalii. *Narancspiros*. Tamásnál hiányzik.
- obeșterul*: colonelul. *Óbester*. Tamás, 572.
- obloc*: fereastră. *Ablak*. Tamás, 572—573.
- palincă*: vinars, rachiu. *Pálinka*. Tamás, 587—588.
- patrîntaș*: cartușieră. *Patrontáska*. Tamás, 641. *potrîntașca*.
- petac*: pitac, monedă de aramă austriacă, gologan. *Peták* (régi aprópénz). Tamás, 608—609.
- pogace*: azimnă de grâu, coaptă în spuza din vatră. *Pogácsa*. Tamás, 628—629.
- porție*: bir, dare, impozit. *Porció* (adórészlet). Tamás, 635—636.
- préfont*: piine neagră. *Prófont, prófund* (katonakenyér). Tamás, 644. *profont*.
- puzderii*: partea lemnoasă a cînepei ce cade jos, cînd se melită. (Kender) *pozdorja*. Tamásnál hiányzik.
- răgute*: recruți. *Regruta*. Tamás, 658.
- rit*: livadă. *Rét*. Tamás, 671—672.
- rosmalin*: rosmarin. *Rozmarin(g), rozmarin(t)*. Tamás, 675—676. *rosmarin*.
- rosolia*: rachiu dulce. *Rozsólis* (fűszerekkel ízesített édes szeszes ital). Tamás, 672—673.
- ruja și ruje, rugia*: trandafir. *Rózsa*. Tamás, 677—679.
- rută*: plantă aromatică și cu însușiri medicale. *Ruta*(fű). Tamás, 679.
- sămile*: socotelile. *Szám(ok)*. Tamás, 692—693.
- șfirtai*, -ie: sfert-uri. *Fertály* (negyed). Tamás, 320—321. *fărtăi*.
- sicrinie*: scrinuri (?). *Szekrény*. Tamás, 695—696. *sicriu*.
- șarg*: „roș cu alb” (glosa lui Eminescu). *Sárga*. Tamás, 720—721. *sargă*.
- șinor, -oare*: șnur-uri, șiret. *Zsinór*. Tamás, 729—730.
- șuștar*: doniță pentru smuls lapte (glosar Miron Pompiliu). *Sajtár*. Tamásnál hiányzik.
- tău*: baltă, mocirlă. *Tó*. Tamás, 775—776.

*telechiiu*: ogor, „grădină cu arbori roditori în dosul casei” (glosar Miron Pompiliu). *Telek* Tamás, 780.

*tioc*: cutie de lemn turtită în care se ține apă, lapte. *Tok*. Tamás, 794—795. *toc*.

*tulepan*: lalea. *Tulipán*: Tamás, 805. *tulipan*.

*țidulă*: hîrtie, bilete oficiale, act. *Cédula*. Tamás, 815—816.

*zob*: ovăz. *Zab*. Tamás, 869.

Perpessicius a kritikai kiadásban a szómutató elé írt kis tájékoztatóját a következő mondattal fejezte be: „A többi fejezethez hasonlóan jelen szómutató kiegészítését és véglegesítését is e kötet második kiadására tartogatjuk.” Remélni merem, hogy fenti szójegyzékemmel egy leendő második kiadás kiegészítéséhez és véglegesítéséhez valamelyest magam is hozzájárulhatok.

Gáll Ernő

## Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika

A mai rendkívüli társadalmi-szellemi cezúrák, a csődök, kiábrándulások és újrakezdések idején kitüntetett fontosságot nyert a folytonosság s a megszakítottság viszonya, s illetéknépp a filozófiai hagyományok kezelése is — bizonyos vonatkozásokban — új megvilágításba került. Persze a bölcséleti tradíciók ápolása eddig sem volt a társadalompolitikai mozgásoktól független; az értelmezések, „átértékelések” és „újjaértékelések” megfogalmazói többnyire valamely — hatalmi elvárásokat közvetítő — ideológiai követelményrendszerhez (is) igazodtak. Ez a körülmény nyilván nemigen szolgálta a filozófiai hagyományápolás javát, nem emelte színvonalát, nem öregbítette hitelét, ám azt se tévesszük szem elől, hogy a múlt eszmei örökségével való sáfarkodás mindig a különböző irányzatok és iskolák vetélkedésének, konfliktusainak a hatása alatt folyt.

Igy történt ez az elmúlt évtizedek során Erdélyben is, s ha most arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam egy erdélyi bölcséleti iskola létének és utóéletének a kérdését, egyrészt mesterségesen előidézett amnéziákkal és tabukkal kell visszamenő hatállyal szembesülnöm, másrészt a kisebbségi helyzet tegnapi és mai meghatározó tényezőivel is számolok. Ilyen összefüggések között állapíthatom meg, hogy az 1944 utáni korszakban a filozófiatörténeti kutatások és közlések — az ingamozgást követve — előbb túlnyomórészt az addig mellőzött materialista gondolkodókat, tendenciákat emelték ki, majd az egyoldalú szemléletet meghaladva, az erdélyi gondolkodás egyre tágabb forrásvidékéről mentettek. Bolyai János hagyatékát például már az ötvenes évek elején a maga sokoldalú jelentőségében sikerült felmutatni.

Hanák Tibor *Az elfelejtett reneszánsz* címet adta annak a munkájának<sup>1</sup>, amelyben a XX. század első felének magyar filozófiai hagyatékát eleveníti fel. Könyvében — mint egyébként legtöbb művében — erdélyi szerzőket is szemügyre vesz, hogy őket szintén a feledés homályából ragadja ki. Nos, ezeknek az 1947—48 után mellőzött, illetve rendszerint méltánytalanul megítélt gondolkodóknak java részét — éppen az említett kedvezőbb kurzus menetében — már sikerült tárgyilagos jellemzések kíséretében ébreszteni. Említést érdemel, hogy ez a fejlemény ama reneszánsznak is köszönhető volt, amely — Hanák Tibor másik könyvének címére<sup>2</sup> utalva — valóban elmaradt, ám a kiteljesedés hiánya ellenére e téren is ösztönzően érvényesült. Az államvallási dogmatizmust áttörő, a nemzetiségi művelődés időt álló értékeit árnyaltabban megközelítő s azokat a beolvasztó politikával szemben eszmei-erkölcsi vértetként tudatosító, tényleges világnézeti párbeszédet kezdeményező irányzatra gondolok. Ez az irányzat olyan baloldali értékeket is kimentett a szűkkeblű szektarianizmus tilos zónáiból, mint amilyen a Korunk és G. G. öröksége volt.

Le szeretném szögezni azonban, hogy nem magunktól kezdtünk — e törekvések során — az erdélyi iskola (újra) fel fedezésével foglalkozni. A késztetés kívülről jött. Egy hollandiai út alkalmával kaptam meg Kibédi Varga Sándor tanulmánygyűjteményét<sup>3</sup>, amely *Az erdélyi és a bádeni iskola* című (1939-ben megtartott) előadásának szövegét is

<sup>1</sup> Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz*. Bern 1981.

<sup>2</sup> Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz*. A marxista filozófia Magyarországon. Bern 1979.

<sup>3</sup> Kibédi Varga Sándor: *A szellem hatalma*. München 1980.

tartalmazza. Ez annak idején a Budapesti Szemle 1939. évi 738. kötetében már megjelent, s a magyar és német filozófia kapcsolatait taglalva, egy, a bádeni iskolával rokon, Böhm Károly munkásságából kinőtt, Kolozsvár központú csoportot mutatott be. A szerző úgy látta, hogy ez az iskola, amelynek tagjai között Bartók Györgyöt, Ravasz Lászlót, Tankó Bélát, Makkai Sándort, Tavaszy Sándort említi, egy ideig ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozott, majd az axiológia területén fejtett ki számottevő tevékenységet. (A Böhm körül, illetve nyomán kialakult csoportra Joó Tibor is utalt.) Az értékfilozófiai orientáció — Kibédi Varga szerint — Böhm érdeme, akinek nevéhez európai viszonylatban is úttörő axiológiai eredmények fűződnek. Ilyenténképp az erdélyi iskola az újkantiánus áramlatokkal, elsősorban pedig a Windelband—Rickert-féle „délnyugati német” iskolával találkozik.<sup>4</sup> Döntően az értékek filozófiai vizsgálata köti össze őket. (Ezzel összefüggésben kell rámutatnom arra, hogy Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanár — a pozitívizmustól elfordulva — szintén újkantiánus ösztönzésre értékelméleti vizsgálódásokba kezdett, amelyeket Szegő Katalin szerint — jogbölcseleti kutatásaiban nélkülözhetetlennek ítélt.) A második világháború által megszakított, majd eltemetett magyar filozófiai újjáéledésnek szentelt — említett — könyvében Hanák Tibor a következőket írja: „Böhmnek és Bartóknak köszönhetjük, hogy a filozófiában «erdélyi iskoláról» beszélhetünk, mely a neokantianizmus értékelméleti irányának leányvállalata volt.”<sup>5</sup>

De mit is értsünk filozófiai iskolán, s beszélhetünk-e valóban egy Böhm alapította ilyen jellegű csoportosulásról?

A filozófia története — mint ismeretes — számos iskolát tart nyilván, s ezek rendszerint egy-egy kiemelkedő gondolkodó körül, örökségének éltetésére, továbbfejlesztésére jöttek létre. Körülhatárolt kutatási ágat, elméleti alapvetést, módszertani opciót képviselnek, és gyakran elnevezésükben valamely egyetemi központhoz, városhoz, vidékhez kötődnek. Jellemző rájuk a „mi-tudat”, az együvé tartozás tudata; kapcsolataikat az együttműködés, a munkamegosztás különböző intenzitású formáiban élik, valósítják meg. Többnyire antológiákban, folyóiratokban lépnek fel közösen, s az is képletükhöz tartozik, hogy elvi-metodológiai elköteleződéseiket más csoportokkal szemben többé-kevésbé szolidárisan fenntartják, védik. Munkásságuk legtöbbször intézményi alakot ölt: egyetemi tanszékeken, kutatóintézetekben, folyóiratok szerkesztőségeiben jelentkeznek. E keretek között termékenyítő „agyostromok”, kölcsönhatások alakulnak ki. A személyes kapcsolatok is igen fontosak.

Nem érdektelen megvizsgálni, alkalmazható-e a filozófiai iskolák esetében Thomas S. Kuhnnak a tudományos közösségeket összetartó paradigmákról szóló elmélete. A tudományos forradalmak szerkezetét elemző, annak idején nagy port felkavart könyv<sup>6</sup> szerzője szerint a tudományos közösségek valamely tudományszak művelőiből állanak össze. Az adott kutatási ágban egyidejűleg több csoport működhet, s ezek vizsgálódásaikat egyazon terület, problémakör megvilágítására is folytathatják. Eltérő szempontok, eljárások okán azonban köztük nézetkülönbségek, sőt ellentétek alakulhatnak ki. Kuhn felfogásában az iskolák belső egységét paradigmák, a megismerést vezérlő alaptételek, alapszemléletek, credók biztosítják, s ugyancsak a paradigmák szabják meg, hogy mi fogadható el megismerést, kutatást igénylő-érdemlő problémaként. A paradigmák azonban nem örök értelműek. Elévülhetnek, érvényüket veszthetik, s ez a folyamat

<sup>4</sup> I.m. 56—58.

<sup>5</sup> I.m. 70.

<sup>6</sup> Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalom szerkezete*. Bp. 1984.

válságba torkollhat. Ilyenkor a tudomány fejlődésében forradalomra van szükség. „Az eredmény — írja Kuhn — az áttérés egy új paradigmára — tudományos forradalom.”<sup>7</sup>

Mindezeket az ismérveket, szempontokat figyelembe véve, arra a következtetésre jutottam, hogy a Böhm-tanítványok közösségét csak bizonyos megkötésekkel minősíthetjük utólag iskolának. Az értékelméleti paradigma például nem jelentkezik egyforma fajsúllyal a csoport minden tagjánál, akiknél a „mi-tudat” erőteljesebb összekötő funkciója is többnyire hiányzik. A fenntartásokat Halasy-Nagy József észrevételei — bizonyos tekintetben — alátámasztani látszanak. A két világháború közötti korszak filozófiatörténésze arra utal ugyanis, hogy Böhm „merev és hajthatatlan egyénisége” nem hatott felszabadítóan a tanítványokra, majd leszögezi: „Így lehetünk szemtanúi annak a különös jelenségnek, hogy Magyarországon először Böhm körül alakult ki egy filozófiai iskola, de ez az iskola nem fejlődik, mert dogmának „hajlandó tekinteni mestere szellemi örökségét.”<sup>8</sup>

Nem térhetek ki most érdemben Halasy-Nagy József bírálatára, nem is feladatom. Ha megjegyzései többé-kevésbé helytállóak is, tény, hogy részint az egykori kolozsvári egyetemi professzor értékbölcseleti munkásságának ösztönzésére tájainkon 1918 után egy olyan társadalomfilozófiai-erkölcsstani irányzat lépett fel, amelynek képviselői a kulturális értékek közösségmegtartó funkcióját emelték ki. Az irányzathoz tartozók (Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Imre Lajos és mások) a Böhm-féle orientációból nyerték belső eszmei-etikai indítékait, amelyeket keresztyén ideológiai ihletésű elvekkel, nézetekkel dúsítottak fel. Munkásságuk egy sajátos „kisebbségi etika” körvonalazásához is vezetett, s ebben böhmi impulzusok ismerhetők fel. Ez az etika — véleményem szerint — Böhm Károly axiológiájának utóéletéhez tartozik. (Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy Hajós József, aki oroszánrészt vállalt az erdélyi filozófiai hagyományok feltárásában, s aki Böhm Károly gondolatvilágát is közvetítette<sup>9</sup> számunkra, egy interjúban<sup>10</sup>, csak Varga Bélát és Zalai Bélát említi a Böhm-hatást hordozó gondolkodók között.)

\*

Milyen körülmények, milyen meghatározók váltották ki a kisebbségi etika megjelenését? Ha a szellemi előzményeket az eddigiek során már nagy vonásokban érintettem, és így megismerkedhettünk azzal a paradoxálisnak is minősíthető fejleménnyel, hogy a magyar filozófiai gondolkozást az európai irányzatokhoz közvetítő s ily módon a provincializmus ellen is fellépő újkantianizmus egy sajátosan helyi fogantatású (ám jelentésében általánosabb érvényű) bölcseleti-erkölcsstani törekvést táplált, a társadalmi valóságban gyökerező tényezők megjelölésével még adós vagyok.

Amikor Heller Ágnes még a munkásmozgalom, illetve a marxizmus és az etika viszonyát feszegette, e relációt elemezve, néhány — a bennünket foglalkoztató kérdések szempontjából is — releváns megfigyelést vetett papírra. Ezek szerint valamely társadalmi mozgalom — s tegyük hozzá: nagyobb közösség — akkor találja magát szemben az etika kérdésével, ha válságba került s ennek következtében már nem elégedhet meg helyzetének, sorsának spontán alakulásával/alakításával. Etika iránti igény támad ott és akkor, ahol és amikor az illető mozgalom vagy közösség résznek, viszonytényezőnek

<sup>7</sup> I.m. 126.

<sup>8</sup> Halasy-Nagy József: *A filozófia története*. Bp. 1943. 359.

<sup>9</sup> Hajós József: *Böhm Károly filozófiája*. Buk. 1986.

<sup>10</sup> Uő.: *Úttörő befogadók és alkotó továbbfejlesztők. = Harangszó a mélyből*. Bp. 1991. 181.

ismeri fel magát az osztársadalom, illetve a történelem rendszerében. Nélkülözhetetlenné válik az erkölcsi eligazítás minden olyan pillanatban és szituációban, amelyben az egyének kollektíven válaszütra kénytelenek lépni. És végül, erkölcsstani elmékedésekre, erőfeszítésre buzdít annak a felismerése, hogy a történelem szorításába került népcsoportnak, mozgalomnak hiteles önismeretre, önmagával való szembesülésre, önrevízióra van szüksége.<sup>11</sup>

Márpedig Trianon után az erdélyi magyarság — mutatis mutandis — az előbbieken vázolt feltételek közé, az említett hatások nyomása alá került. Kiszakadt az anyanemzet s állama viszonylagos, de mégis hatékony védettségből, s arra ítéltetett, hogy — mint egy korabeli kolozsvári napilap cikkének címe megállapította — fehér zászlókkal várja az ismeretlen végzet beteljesülését. A kisebbségi helyzetbe jutott erdélyi magyarságnak többszörös válsággal kellett megküzdenie, hisz egész addigi helyzete, élet- és értékrendje, önképe alapjaiban rendült meg. Néhány év leforgása alatt rá kellett döbbsennie arra, hogy a csodába illő kedvező fordulat várása semmit nem változtat helyzetén. Eliteknek és egyszerű emberek tömegeinek választaniuk, dönteniük kellett. Menni vagy maradni? Tudomásul venni az új kereteket vagy konokul elutasítani azokat? Letenni a hűségesküt, avagy vagonlakóvá válni? Kitartani vagy beolvadni?

A kínzó kérdésekre, a gyötrő dilemmákra sokféle pillanatnyi válasz adódott, rögtönzött megoldások is kínálkoztak. Százerek éltek is velük. Azoknak azonban, akik nem távoztak s a szülőföld vonzásában továbbra is itt akartak létezni meg dolgozni, akik nem csupán a pillanatnak éltek, hanem a holnap kiállításokat is fürkészték, fogódzókra volt szüksége. Eszmények és értékek biztosította eligazításra, támaszra vártak.

De kitől, kiktől remélhették ezt az eszmei-morális segítséget?

A politika, amelyet nem elégített ki a határrevízió ábrándja vagy a passzív ellenállás, maga is iránytűt keresett. Márpedig az eddigi történelem azt mutatta, hogy a magyar társadalom feladatait és alternatíváit főként a politikusok jelölték ki, a nemzet gondjait és jövő aspirációit viszont a költők, az írók, a küldetéses váteszek öntötték szavakba. Közismert, hogy a magyar művelődésben a filozófiának többnyire Hamupipőke-szerep jutott, az elméleti igénytel kidolgozott ideológiák is hiánycikknek számítottak, az irodalom azonban szinte mindent felvállalt és teljesített, amit a nagy európai kultúrákban a köznek határozott arcélű bölcséleti ágazatok és szakosított tudományos diszciplínák nyújtottak. Nem kevésbé elterjedt volt a kissé lemondó szentencia, amely szerint magyar filozófusok még vannak, ám magyar filozófia nincs, és talán nem is lehetséges.

Ezek a hiányok és handicapek, még fokozottabban érvényesültek a romániai feltételek között, hisz — a teológiákon kívül — itt nem működtek olyan tanszékek vagy pláne kutatóintézetek, ahol az új helyzetet és valaminő magatartásbeli, erkölcsi stimulenseket kifejező eszmerendszer kialakítható lett volna. A sürgető közösségi rendelésre elsőnek az irodalom, az irodalmi igényű közírás válaszolt. Elhangzott Kósék *Kiáltó Szója*, majd transzilvanista ihletésre s már a bemutatott újkantiánus eredetű kultúr- és értékfilozófia bábáskodása révén megszületett a kisebbségi éthoszt elvekben, követelményekben összefoglaló tan. Műfajilag főként az esszében, a tanulmányban jelentkezett, ám a költészet, a próza is közvetítette. A szépirodalmi tolmácsolás — érthető módon — jelentős mértékben növelte határfokát. Utalok itt például Reményik Sándor verseinek visszhangjára.

<sup>11</sup> Heller Ágnes: *Az etika helye a marxizmusban. — Érték és történelem.* Bp. 1969. 107—108.

Elgondolkodtató, hogy noha Tavaszyánál észlelhető a falu, a táj jellegzetességei iránti vonzalom, egy kisebbségi népcsoport etikáját megfogalmazó írástudók nem fordultak módszeresebben a népi szokások és értékek világa, mondjuk a „rendtartó székely falu” Imreh István feltárta közösségi törvényei felé, hogy a létparancsként tételezett normák felmutatásában belőlük is merítsenek. Igaz, s ezt Benkő Samunak köszönhetően tudjuk, az „erdélyi magyar, román, szász népművészettel való megismerkedés indítja el benne [Kosban] azt a gondolatcsírát, melynek későbbi kifejlése «transzilvanizmus» néven vált ismertté”. És ugyancsak egy Benkővel folytatott beszélgetésben (1976) számolt be Kós azokról az ifjúkori, Szebenben és másutt szerzett hétköznapi élményeiről, amelyek a románsággal és a szászokkal való jó viszony szükségességére rávezették.<sup>12</sup>

A kisebbségi etikával szoros kapcsolatban lévő transzilvanizmus Erdély (nemegyszer általa mitizált) múltjában gyökerezett, s a három nép együttélésének, a három művelődés kölcsönhatásainak az idilltől nem mindig mentesen bemutatott valóságára hivatkozott; többen úgy látták, hogy tulajdonképpen az erdélyi életérzést hozta felszínre. A kisebbségi etika meghirdetői szintén ezekből a forrásokból táplálkoztak, ám számukra eligazítónak bizonyult az is, amit Bartók György, Böhm Károly legközelebbi tanítványa és értelmezője jelentett ki: „...az ontológia tényei az axiológia követelményeinek cáfolatául soha nem szolgálhatnak, mert nem az axiológia követelményeinek kell az ontológia tényei szerint, hanem az ontológia tényeinek kell az axiológia követelményei szerint alakulnia.” És: a „mélyebb valóságot a *kell* fejezi ki, nem a *van*, az axiológia adja elő és nem az ontológia”.<sup>13</sup> Nem nehéz felismernünk, hogy egy ilyen koncepció a (kedvezőtlen) tényekkel, körülményekkel való — nemegyszer hősies — dacolásra, ellenállásra bátorít, ám a valóságtól való elrugaszkodást, a Don Quijote-i szélmalomharcokat is igazolhatja. Ezért is van az, hogy a kisebbségi etika a lehúzó, megalkuvásokra kényszerítő erejű mostoha, kicsinyes viszonyok és a categoricus imperativusok, az európai humánus emelkedett elvárásai közötti feszültségében jött létre, s mindvégig ebben a — tragikus szemléletet is gerjesztő — közegben fejtette ki hatását.

Jól nyomon követhetők ezek a sokszor ellentétes tendenciák Tavaszy Sándornál, aki kétségtelenül elsőnek vetette fel az erdélyi magyarság éthoszának — sajátos világnézeti keretekben történő — kidolgozását. Ő volt az a gondolkodó, akiben a legvilágosabban tudatosult a magyar kisebbség válsága, s erre nem csupán helyzetismerete, empátiája, hanem az akkori általános európai, sőt világválságra reflektáló — borulató — művelődésfilozófiában való otthonossága is alkalmassá tette. Egy régebbi írásomban<sup>14</sup> Kierkegaard és Tavaszy viszonyát feszegetve rámutattam, hogy az egzisztencializmus befolyása is érvényesülhetett annak a vízióknak kivetítésében, amely a kisebbségi embert állandó veszélyeknek kitett, démonok uralta, kiszámíthatatlan világban élő, üldözött és szorongó lénynek látatja. Tavaszy épp ebből a helyzetből s a belőle sarjadó tragikus szemléletből vezette le etikáját, amelytől azt várja, hogy „a kisebbségi organizmust alapjaiban pusztító” bajt, a megtartó és perspektívákat nyitó világnézet hiányát részben pótolja. A kisebbségi világnézet, illetve etika és a belőlük táplálkozó nevelés feladatát abban jelölte meg, hogy segítsen a „közös nemzeti éthoszt” a népcsoport minden tagjában meggyökereztetni. Ettől függ a jövő.

A kisebbségi sorssal járó bajok, kísértések ugyanis oly nagy megterhelést jelentenek, hogy az egyén egymaga nem tud velük megbirkózni. A démoni világ fenyegetésével csak

<sup>12</sup> Benkő Samu: *Utószó Kós Károly Életrajz* c. kötetéhez. Bp. 1991. 243—244.

<sup>13</sup> Bartók György: *Az erkölcsi érték filozófiája*. Kolozsvár—Bp. 1911. 158.

<sup>14</sup> Gáll Ernő: *Kierkegaard és Tavaszy*. = *Pandora visszatérése*. Buk. 1979. 179—190.



egy kisebbségi világnézet és etika, valamint a belőlük inspirálódé nevelés alakította és általuk edzett etnikum szegülhet szembe. Ez az erkölcsstan akkor lehetséges, ha az egyetemes erkölcsi normákat az adott kisebbségi helyzet követelményei szerint „élezi ki”.<sup>15</sup>

Ha a „keresztyén eticizmus” jegyében koncipiált kisebbségi erkölcsant megalapozó tanulmányában főként e tan belső, a kisebbségi „corpus” tagjainak összetartását és ellenállását fokozó funkciójára helyezte a hangsúlyt, néhány évvel később közölt írásában már elsősorban a magyar—román viszony morális megalapozását szorgalmazza. Tavasz nyilván felismerte, hogy a kisebbségi etikának nem csupán a veszélyeztetett népcsoport belső kohézióját kell erősítenie, hanem az anyanemzethez és a vele együttélő többséghez fűződő kapcsolatainak erkölcsi szabályozása is feladatai közé tartozik. Ez az etika ugyanakkor elképzelhetetlen, alkalmazhatatlan, ha nem vértéz fel a gyűlölködést szító nacionalizmus ellen; ha nem serkenti és nem motiválja a kisebbségi és a többségi kultúra közötti alkotó/termékenyítő kölcsönhatásokat és a híd-szerepet nem legitimálja erkölcsileg is.<sup>16</sup>

Tavasz különbséget tesz érzelmi természetű, pszichológiai és etikai nacionalizmus között. Míg az előbbi szeszélyes, megbízhatatlan és kifelé, hódításra irányul, az utóbbi arra törekszik, hogy megismerje, elsajátítsa és személyes élettartalmává tegye mind a saját, mind a másik nép művelődését. A magyarságnak és a románságnak meg kell haladnia a nacionalizmus ama formáját és megnyilvánulásait, amelyek arra ösztönzik, hogy művelődésük értékeit pusztán a nemzeti lelkesedés igazolóiént, a politika eszközeként kezeljék. A két nép egymáshoz való viszonya akkor fog megváltozni, tisztázódni, amikor íróik, művészeik alkotásai nem a nemzeti gögöt táplálják, nem csak ünnepi alkalmakkor hivatkoznak majd rájuk, hogy a velük való kérkedéssel ellenséges indulatokat fűtsenek.

A kisebbségi etika kezdeményezője úgy véli, hogy e tan normáinak a románság szellemi javaival kapcsolatban is érvényesülniük kell. „Súlyos felelősség terhel minket ebben a tekintetben a románsággal szemben — írja —, és a románságot is velünk szemben. Kétségtelen, hogy nagy mulasztások nehezedenek ránk.”<sup>17</sup> Ezek a mulasztások abban nyilvánulnak meg, hogy kölcsönösen nem ismerik egymást. A magyaroktól idegen maradt a román népi és magas kultúra, ám a románságnak be kell látnia, hogy kényszerrel, nyelvvizsgákkal nem lehet egy nyelvet s egy művelődést megszerettetni. A románoknak fel kell ismerniük, mégpedig saját érdekükben, hogy a nagy összefüggések — számukra adott — közvetlen láncszemét, a magyarságot nem ugorhatják át. Számolniuk kell tehát vele és sajátosságaival, be kell építeniük „saját etikai közösségükbe”.<sup>18</sup> Nem szabad bizonytalanságban hagyniuk a magyarságot, mert bizonytalanságban minden nép megrontható.

Bölcs, előrelátó és — fájdalom — változatlanul időszerű megállapítások ezek. Valóban magasrendű erkölcsi felelősséget sugallnak.

Ugyanez a szellem hatja át Imre Lajos négy évvel később napvilágot látott írását, amely talán a kisebbségi erkölcsstan rendszeresebb kifejtésére vállalkozik.<sup>19</sup> Jellemző, hogy

<sup>15</sup> Tavasz Sándor: *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Cluj-Kolozsvár 1928. 4.

<sup>16</sup> Tavasz Sándor: *Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez*. Erdélyi Helikon (a továbbiakban: EH) 1934. 9.

<sup>17</sup> I.m. 665.

<sup>18</sup> I.m. 667.

<sup>19</sup> Imre Lajos: *A kisebbségi élet erkölcsstana*. EH. 1938. 1—3.

ez a szintén a „keresztyén etikai felfogás” égisze alatt közzétett kifejtés ugyancsak a helikoni irodalom folyóiratában jutott nyilvánossághoz. Imre Lajos erkölcstani építkezése, amely erőteljesen teológiai ihletésű, abból az alaptételből indul ki, hogy egyén és közösség egymásra van utalva, közös felelősséget hordoz. A kollektivitásokat a felelősségtudat s a rendeltetéstudat tartja fenn, mindkettő isteni eredetű, s ebből is következik, hogy őket a szeretet révén lehet és kell beteljesíteni. A kisebbségi élet a közösségi élet egyik formája, épp ezért a közösségi élet szabályai rá is vonatkoznak.

A kisebbségi élet az adottság és a rendeltetés közötti feszültségben zajlik, igazi valóságát azonban a rendeltetés biztosítja. Ez a — Bartók György megfogalmazta, említett felfogásra utaló — nézet azt is tartalmazza, hogy a kisebbség sorsa nem számától, hanem rendeltetésének világos felismerésétől és vállalásától függ. E sors lényegi meghatározója, hogy egy többségi nemzettel együtt alakul. Két közösség áll egymással szemben, és viszonyuk, (kívánatos) együttműködésük azon múlik, sikerül-e elkerülniük a konfrontációt, sikerül-e rendeltetésüket felismerniük. Ez ugyanis egymás szolgálatát sugallja.

Imre Lajos etikája feladatok és kötelességek megjelölésével kívánja a kisebbségi népcsoport létét, illetve a két közösség kapcsolatát szabályozni. Míg a kisebbségtől azt várja, hogy — többek között — őrizze saját életének jellegzetességeit, rendeltetését adekvát életformákban valósítsa meg, de egyben — a lojalitás követelményei szerint — az állam javára is munkálkodjék, a többség — szerinte — ama morális parancsot kövesse, amely a kisebbség iránti felelős magatartást igényli. Becsülje meg és tartsa tiszteletben a kisebbség sajátosságait, s adjon arra lehetőséget, hogy a közös munkában — a maga adottságai, jellegzetességei kibontakoztatásával — vegyen részt.

A kisebbségi erkölcstan elválaszthatatlan a politikától, amelyet irányítania kell, kitérített területe azonban a nevelés. Tavaszival együtt Imre Lajos is megkülönböztetett fontosságot tulajdonít annak a pedagógiai tevékenységnek, amely — a politikával együtt — az erkölcsi normák, feladatok és kötelességek gyakorlati teljesítését lehetővé teszi. A kisebbségi életre történő nevelés a többséggel való kölcsönös megértést és megbecsülést stimulálja. Arra készíti, hogy a közösség belső lelki együvé tartozását, egységét szilárdítsa; ugyanakkor a kisebbségi komplexusok leküzdését, a meghunyászkodást kifejező magatartások kiiktatását serkenti; a környező világ valós megismerésére szólít.

A nevelésügy és a politika mellett a kisebbségi etikát — érthető módon — erős szálak kötik a joghoz, a jogtudományhoz is. A kisebbségi kérdés rendezése ugyanis elsősorban jogok szavatolásában rejlik, a kisebbségi törekvések főként a megmaradást, a sajátos életformát, művelődést biztosító jogok kivívására, tiszteletben tartására irányulnak. Ezért jelentős Paál Árpád kísérlete, hogy a kisebbségi erkölcs és jog viszonyát tisztázza.<sup>20</sup> Szerzőnk szintén közösségnek tekinti a „népkisebbséget”, amely nem egyszerű számadatot, mennyiségi viszonyt jelent. Épp e közösségi minősége szabja meg, hogy az erkölcs nélkülözhetetlennek mutatkozik, amikor helyzetét, sérelmeit és jövőjét vizsgálják. Az erkölcs illetékessége ugyanis döntően abból fakad, hogy a kisebbség nem egyének pusztja összege, hanem közösség. Paál Árpád erkölcsi követelményként is posztulálja, hogy e kollektivitások önrendelkezési joga elismertessék. Az egyént csak a közösségi lét tudja sajátos jegyeivel, értékeivel együtt megőrizni, következésképp a beolvasztó, elnemzetlenítő politika, amely éppen e sajátosságok eltüntetésére tör, mélyen erkölcsellenes.

<sup>20</sup> Paál Árpád: *Erkölcsi szempontok a népkisebbségi jogban*. Magyar Kisebbség 1935.

Paál Árpád számára axióma, hogy a jogfejlődés az erkölcsi erők hatása alatt megy végbe. Valószínűleg ennek az összefüggésnek a tudatában tartja elengedhetetlennek, hogy a fejlődés belső akadályait (hiúság, önzés stb.) elhárítsák, s az önzetlenséget, az összefogást, a népcsoport erkölcsi erejét megsokszorozó erényeket ápolják és gyarapítsák.

\*

A kisebbségi sorsot rendeltetésnek láttató s azt erkölcsi feladatként felfogó etika megfogalmazói egy távlatos kompenzáció lehetőségeit is felvillantották. Eszerint a kisebbségre küldetés vár, amelynek teljesítését az tenné lehetővé, hogy helyzetéből kifolyólag bizonyos különleges képességekkel rendelkezik. A hátrányos megkülönböztetések elszenvetéséből erkölcsi-szellemi többlet fakasztható, s a vállalt misszió sok mindenért kárpótol. Elégtételt kínál, ám a perspektivikus kárpótlást kizárólag hatványozott erőfeszítéssel, alkotással, értékteremtéssel lehet megszerezni.

Tavaszy Sándor — különbséget téve lét és élet között — arra ösztökél, hogy ne pusztán létezzünk, hanem életünket a benne rejlő összes potencialítások mozgósításával bontakoztassuk ki. A népcsoport szintjén ez a kiterjedés önmagunk állandó meghaladását igényli, s a népben lappangó hatalmas szellemi erők felkarolását, érvényesülésük támogatását jelenti. A kisebbségnek nem szabad megelégednie azzal, hogy úgy él, ahogy tud. Tagjai nem engedhetik meg maguknak azt sem, hogy csak egyéni kedvteléseikben találják meg létük értelmét. A kisebbségi életparancs — Tavaszty szerint — azt követeli, hogy a kell jegyében alakítsuk sorsunk. Persze e *sollen* tartalmát és irányító célját filozófiailag kimunkált eszméknek kell betájolniuk. Ezért pótolhatatlan a kisebbségi létet és aspirációkat tükröző világnézet, valamint a hozzá illeszkedő erkölcsstan.

Az erdélyi gondolatnak elkötelezett irodalomban és kultúrfilozófiai elmélkedésben gyakran előforduló „kagyló”-motívum a kisebbségi sors küldetéses jellegét proklamáló eszme-futtatásokban is megtalálható. László Dezső, aki a kisebbségi élet nyújtotta ajándékokat kívánta felmutatni, rosszalta, hogy mindig és szinte kizárólag a kisebbségbe kerülés negatívumait, a vele járó pusztulást, halált idézik fel. Ő az életre, a pozitívumokra helyezte a súlyt. „A sokat szenvedett kisebbségi magyarság megérdemli — írja —, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket a fájdalomtól marcangolt kagyló teste termelt ki, minden magyarnak és az egész világnak örömére.”<sup>21</sup> Ami a gyöngyöket, ezeket az ajándékokat illeti, László Dezső a szétszakadt politikai egység helyett kiépítendő lelki egységet, a megszenvedett, tehát mélyebb magyarságot, a demokratikusabb szellemet, az erdélyi középosztály és a kétkezi dolgozók összefogásának a szükségét említette. Aláhúzta az egyházaknak mint a lelki ébredés ösztönzőinek szerepét, majd leszögezte: „A kisebbségi sors újabb ajándéka az egész magyar élet elfogulatlan szemléletének lehetősége.”<sup>22</sup>

Imre Lajos úgy vélte, hogy a kisebbségi élet új lehetőségeket teremt az erők fokozottabb építésére, a nagyobb önfegyelmzésre. Nem csupán a belső elmélyültebb életnek kedvez, amivel példát mutathat a többségnek, hanem az ellentétek áthidalását is jobban elősegítheti.<sup>23</sup> Paál Árpád, akit — mint láttuk — az erkölcsi fejlődés funkciója behatóan foglalkoztatott, meg volt arról győződve, hogy a kisebbség inkább hozzá tud járulni az emberiség morális előrehaladásához, mert a kis egységek közelebb állanak az

<sup>21</sup> László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Új Arcvonal, Cluj-Kolozsvár 1931. 129.

<sup>22</sup> Uő. uo. 137.

<sup>23</sup> Imre Lajos: i.m. EH. 1938. 3.

emberekhez, bensőségesebbek, mint a nagyok. „A kis egységek előtt tehát az a nagy hivatás áll — írja —, hogy az emberiség erkölcsi fejlődésének a kidolgozói legyenek. Csakis ők lehetnek azok.”<sup>24</sup>

Az egyetemes kisebbségi misszió legigényesebb kifejtésének szellemi atyja Makkai Sándor. *Magunk revíziója* című, sokat idézett művében a kisebbségek világhivatását vetette fel. Egy régebbi gondolatára visszatérve, koncepcióját azzal támasztotta alá, hogy az európai kisebbségeknek egyrészt fel kell ismerniük: a politikai önállóság és hatalom hiányában csak a nemzeti tradíciókon alapuló, önálló szellemi és erkölcsi élet szavatolhatja fennmaradásukat, másrészt tisztában kell lenniük azzal is, hogy kultúrájuk nem lehet elzárkózó. Az anyaországtól elszakítva, a kisebbségi művelődéseknek a humánus egyetemes értékei felé kell tájékozódniuk, energiáikat az általános emberi célok szolgálatába is állíthatják. Ők hivatottak arra, hogy a nemzetek közötti közeledést és megértést sarkallják. E küldetés teljesítése során szenvedéseik is értelmet kapnak.<sup>25</sup>

Az erdélyi magyarság esetében szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy semmiféle földi hatalommal nem rendelkeznek. Éppen ezért léte és jövője zálogait egyedül a lélek és a jellem impériumában találhatja meg. Az oda vezető út azonban mély önrevíziót követel. Makkai írásában együtt találjuk a társadalmi mozgalmak és közösségek etikai orientációját sarkalló — már említett — tényezőket. Őbenne ugyanis nem csupán az első világháborút követő kataklizma, majd az átfogó válság tudatosult drámai intenzitással, hanem a megrázó élményből messze sugárzó katarktikus ösztönzések is fakadtak. Makkai elutasította mind az eszményítő, mind a romboló múltképet, s a romantikus szemlélet helyett a kritikai megközelítéseket helyezte előtérbe. Ebben az optikában nem mindig és nem kizárólag a kedvezőtlen külső tényezők a bajok forrásai: a felelősség megállapításában a saját hibák és vétkek megfelelő, tényleges fajsúllyal jelentkeznek. Ezért is sürgette a megcsontosodott előítéletek felszámolását, ezért hangoztatta nyomatékosan, hogy a valóság mögött elmaradt fogalmakat a tényekhez, az új jelenségekhez kell igazítani. Makkai nagy meggyőző erővel állította, hogy a zárt, megmerevedett nézetekhez, értékrendhez való ragaszkodás életveszélyt rejt magában. Előítéleteink foglyaként csak önpusztító védelemben lehet részünk. Konklúziója a halált hozó csökönyösség helyett az élettel való lépéstartásra buzdított.

Különösképp időszerűek mindmáig Makkai ama tételei, amelyek a bírálati önreflexiót kiegészítő, azt kiegyensúlyozó értékörzést emelték ki. Számára életparancs volt azoknak az értékeknek a védelme, amelyekben a nemzeti kisebbségi sajátosságok jutnak kifejezésre. Makkai felfogásában nem volt hely sem a „kalandor dicsőségahajhászat”, sem a „maradi elzárkózás” számára.<sup>26</sup>

Le kell szögezni, hogy a kisebbségi küldetést nem egyedül Erdélyben hirdették meg. A kompenzálás szükséglete más utódállambeli magyar írástudókban is hasonló gondolatokat indított el. Nyilvánvaló, hogy kölcsönhatás is érvényesült közöttük, hisz a kisebbségi helyzetbe kerülés traumáját nagyjában hasonló feltételek között kellett elszenvedniük. Erőteljesen jelentkezett ez a gondolat a Felvidéken, ahol Győry Dezső „kisebbségi géniusza”-ban és Fábry Zoltán „szlovenszkói küldetésé”-ben bukkant fel. Fábry felismerte a kisebbségi megpróbáltatásokból szinte elkerülhetetlenül származó alacsonyabbrendűségi komplexus káros következményeit. Óvott a sikerélmények kóros formában is megnyilvánuló kergetésétől, de arra is törekedett, hogy a demoralizálódás, az

<sup>24</sup> Paál Árpád: i.m.

<sup>25</sup> Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Cluj-Kolozsvár 1931. 42—43.

<sup>26</sup> Makkai Sándor: i.m. 40, 41.

önfeladás ellen mozgósító eszményeket jelöljön meg. A legkevesebb legtöbbrre való fokozásának jegyében a közösségi önmeghaladást népszerűsítette.<sup>27</sup>

E missziós tudat és etika mindenütt a humanizmus gondolatvilágának szövetségeseként lépett fel. A „kisebbségi humanizmust” fűtötte, ez viszont a demokrácia, a társadalmi igazságosság és a béke értékeit védő európai emberséggel találkozott. Fábry antropológiai jellegű értelmezésben az adottságokból kitörő, azokat megváltoztató lény pontencialitásaihoz kötötte, Kacsó Sándor pedig — történelmi előzményekre utalóan — az élet követelményeiből vezette le.<sup>28</sup>

\*

Sajnos a történelemnek másra volt „szüksége”, s a kisebbségi messianizmus — a többi profetikus tanhoz hasonlóan — szép és nemes, ám illuzórikus törekvésnek mutatkozott. A világhivatás csak az eszmények szférájában érvényesült. A politika gyakorlatában nem a népeket, nemzeteket közelítette egymáshoz; a nagyhatalmi terjeszkedés manipulálta kisebbségi kérdés a második világháború kiobbantásának egyik tényezőjévé vált. Az oly vonzó módon kifejezett küldetés hitelét belső meghasonlások, revokálások is gyengítették.<sup>29</sup> A lelki és jellembeli impérium emelkedettsége és vonzereje nem bizonyult elég hatékonynak épp ama gondolkodó esetében, akinek nevéhez kapcsolódott. *Nem lehet* című, ugyancsak napjainkig idézett és vitatott írásában Makkai Sándor azzal indokolta meg Debrecenbe költözését, hogy „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”, és fel kellett továbbá ismernie: maga a kisebbségi kategória emberhez méltatlanná, lelkileg pedig lehetetlenné vált. Muszáj volt arra is rádöbbennie, hogy „a magyar kisebbségi nemzetdarabok teljesen képtelenek az életre...”<sup>30</sup>

Válaszként megszületett az „ahogy lehet” erkölce, amely — a kisebbségi etika más szabályaival és imperativusaival együtt — a hetvenes években ébredt fel hosszas Csipkerózsika-álmából. Ébresztőit (köztük e sorok íróját is) keserű tapasztalatok, csalódások vezették rá arra, hogy az „együttélő nemzetiségek” eufemizmusa egy átmeneti, ígéretes szakasz után az újból visszaállított és mind elviselhetlenebbé váló kisebbségi státus elkendőzését szolgálja. Az erdélyi gondolat fölött nem járt el minden tekintetben az idő, ahogy azt rajongásunkban 1945 után hittük és öntelten bizonygattuk. Múltszépítő és idillikus vonásaitól mentesülten eszmei-morális vértetnek kínálkozott az egyneműsítő politikával szemben. És valóban: az új életre kelt (korszerűsített) erdélyiség s a vele szimbiózisban feltámasztott kisebbségi etika a túlélésre kifejtett erőfeszítéseket táplálta. Mikó Imre és Venczel József, az Erdélyi Fialatok és a Hitel önismereti vizsgálódásainak újrafelfedezésével szerves összefüggésben, Tavasz Sándor és társainak öröksége szintén nélkülözhetlenné vált. Ezt Balázs Sándor munkája<sup>31</sup> kitűnően megvilágította.

És ma?

Az erdélyi bölceleti iskola s a belőle kinőtt kisebbségi etika utóélete ellentmondásosan alakult. Akárcsak a transzilvanizmusé. Ha nem is oly rég Hajós József még azt nyilatkozta, hogy az ötvenes évek végén a magyar kantianizmust kizárták a

<sup>27</sup> Fábri Zoltán: *Szlovenszkói küldetés*. = *Palackposta*. Bratislava 1960. 167—214.

<sup>28</sup> Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Bp. 1985.

<sup>29</sup> Később a *Magunk revíziója* emelkedett humánumától Makkai — sajnos — eljutott a nacionalizmus igazolásához, aminek *Erdély társadalma* című írásában (1941) adott hangot.

<sup>30</sup> Makkai Sándor: *Nem lehet*. = *Nem lehet*. Bp. 1989. 107—109.

<sup>31</sup> Balázs Sándor: *Tavasz Sándor filozófiája*. Buk. 1982.

haladó hagyományok köréből, Böhmöt pedig nem tartották számon az értékelmélet kezdeményezői között<sup>32</sup>, napjainkban ez a helyzet nyilván kedvező irányban változott. Tavasztyék erkölcsstani hagyatékának azonban nem nőtt meg az ázsiója. Az egyén önrendelkezését maradéktalanul felszámoló totalitarizmus bukása után a közösségi célok s az irántuk vállalandó elkötelezettségek vonzereje alaposan megcsappant, s mind többen hivatkoznak Makkainak a kisebbségi állapot tartós elviselhetetlenségét kimondó tételére. Nemcsak idézik lemondó szentenciáját, hanem őt a gyakorlati következtetések levonásában is példának tekintik.

A kisebbségi gondolatvilág és összetevője: a kisebbségi etika komoly erkölcsi kopást szenvedett. Ligeti Ernő annak idején még azt írhatta, hogy „a kisebbségi élet oxidálási folyamatának” egyik legértékesebb terméke: „a közösségi etikum”<sup>33</sup>; ma már ezt az értékelést többen kétségbe vonják. Cs. Gyimesi Éva szerint a kisebbségi ideológia, a transzilvanizmus mint „erkölcsközpontú ideológiai képződmény eleve magában hordja a folytonos politikai kompromisszumoknak a lehetőségét. Nagyon nehéz a helytállás erkölcsé és a beletörődés közötti határvonalat meghúzni.”<sup>34</sup> Ezért is viszonyul kritikai fenntartással a gyöngyragyó-szimbólumhoz, mert benne a ragyó védekezése „kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt értékteremtéssé emberiesül”.<sup>35</sup> Elutasító bírálatban részesül az a kisebbségi intézményhálózat is, a keretei között tevékenykedő értelmiségiekkel együtt, amely a „megmaradás-erkölcs”-ben vélte hivatását, legitimációját megtalálni, de csak pusztá védekezésre szorítkozott.<sup>36</sup> Egyesek úgy látják, hogy a morálisan igazolt állandó defenzíva végső fokon képviselőinek valamilyen előjogait biztosította.

Feltehető, hogy e megnyilatkozásokban a sok kudarc, az elszenvedett megpróbáltatások s az 1989-es fordulat utáni újabb csalódások keserű élménye is munkál. Nem vitás, hogy mind az erdélyi gondolat, mind a vele érintkező kisebbségi erkölcsstani bírálatra szorul. Volt is részük — megjelenésük óta — jogos és kevésbé jogos kritikákban. Az egymást követő nemzedékek, akárcsak most is, többnyire a tőlük való elhatárolódásban keresték és találták meg identitástudatuk nélkülözhetetlenek ítélt elemeit.

Igaza van Cs. Gyimesi Évának: az általa bírált ideológia magában hordozta a folytonos politikai kompromisszumok lehetőségét. Persze a lehetőség nem mindig lesz valósággá, és a kisebbségi helyzetben, főként a zsarnokuralom körülményei között szinte elkerülhetetlen kompromisszumok sem egyformák. Vannak jók és vannak rosszak. Éppen ezért nem mind elvetendő; a politika többnyire él is velük. A jó kiegyezések rendszerint létmegőrzők, sőt gyakran az építő kibontakozást teszik lehetővé. Csak egyet tudok érteni Cs. Gyimesi Évával a tekintetben is, hogy valóban hatékony kisebbségpolitikára van szükség, és kívánatos lenne megtalálni az egyensúlyt az átvészelés transzilvanista, illetve — az ő fogalomrendszeréhez folyamodva — neotranszilvanista eszmevilága, valamint a küzdelem korszerű, hatékony jogi és politikai irányelvei között. Úgy gondolom, e törekvés nem zárja ki, sőt megkívánja az erkölcsi szempontokat. Ezek egyébként fokozottan tért nyernek a kisebbségi kérdés nemzetközi rendezését sürgető véleményekben. Erkölcs és

<sup>32</sup> Hajós József interjúja: i.m. 179.

<sup>33</sup> Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár é. n. 212.

<sup>34</sup> Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Korunk 1991. 10.

<sup>35</sup> Uő. uo.

<sup>36</sup> Magyarai Nándor László: *Marasztalnak, tehát megyünk*. Regio 1991. 4.

politika elvileg nem összeegyeztethetlenség, s nem szabadna ab ovo lemondani arról, hogy a köztük lévő távolságot csökkentsük.

És ami véleményem szerint a legfontosabb: nem szabad lemondani a hagyományokban oly gazdag művelődésünk sajátos jegyeiről, jellegéről. A nemzethez tartozás erősödő tudata nem zárja ki az évszázadok során kialakult/kialakított értékekhez való ragaszkodást. Nem tagadja azok ápolását. Az egyetemes magyar kultúrában — a történelem viszontagságai folytán — különböző, a maga öntörvényei szerint fejlődő kisebbségi, diaszpórabeli művelődések nagy szintézisét ismerhetjük fel. Ez az egység a másságok ötvözetéből jött létre, és általuk is gyarapszik, színesedik. Erdély magyar művelődése egy jellegzetesen többarcú, különböző kölcsönhatásokat gerjesztő közegben jött létre, s éppen a változatos forrásvidékről nyert impulzusai révén jelent fontos értéket nem csupán a magyarság, hanem Európa számára is. A más és más, kisebb-nagyobb művelődések arculatának, értékeinek védelme nem feltétlenül provinciális beszűküléshez vezet. Ellenkezőleg, Európa-szerte izmosodik az a nézet, amely földrészünk változatos kulturális képzetében gazdagságának és főként jövőjének egyik fő biztosítékát jelöli meg.

Ezt a felfogást képviseli a transzilvanizmusban művelődéspolitikai kategóriát, esztétikai fogantatású, de végül is politikai programot látó Benkő Samu is, amikor az erdélyiség tudat változásait feszegetve a következőket állítja: „A jövő a toleráns nemzeti kultúrákban és azokon belül is a sokszínűség kibontakoztatásának a lehetőségében van elrejtve. Ennyiben van esélye az erdélyiségnek.”<sup>37</sup> Ebben az esélyben implicite a kisebbségi etikáé is bennefoglaltatnak. A lehetséges és szükséges funkcióinak hatékonyságát fokozná, ha alkalmazása során kiegészülne ama — eddig kellően nem értékelt — koncepció itt és most életbe ültethető változatával, amely új *Metamorphosis Transylvaniae*-ként Venczel József nevéhez fűződik. Most, amikor Dávid Gyula szavaival „a romániai magyar szellemiség egész organizmusának a valóságnak megfelelő helyreállításáról [van szó], ami e szellemiség egész vonulatainak a helyükre illesztését jelenti”<sup>38</sup>, itt az ideje e nagy formátumú elképzelés és kidolgozója ébresztésének, méltatásának is. Ez annál is inkább halaszthatatlan, mert a közelmúltban hagyta el a sajtót a kolozsvári Hítel című folyóirat (1935—1944) válogatott tanulmányainak kétkötetes kiadása.<sup>39</sup> A „második” Hítel egyik irányadó írásaként jelent meg Venczel József tanulmánya, amely Makkai — „forradalmi írat”-ként értékelt — *Magunk revíziójából* indult ki, hogy belőle merítve „új magyar közszellemet”, megújított hivatástudatot és megfelelő társadalomszemléletet kezdeményezzen.<sup>40</sup> A koncepciózus tervezetből különösen időszerűnek érzem — a mai önismeret érdekében — a romániai magyarság demográfiai, gazdasági, közművelődési stb. helyzetének szigorúan tudományos felmérését. Egy ilyen átfogó, sokoldalú kataszter abszolút nélkülözhetetlennek mutatkozik az ugyancsak Venczel javasolta társadalomszervezés mai elindításához.

Mindez nem csupán tudományos feladat, hanem erkölcsi kötelesség is.

<sup>37</sup> Benkő Samu: *Toleráns nemzeti kultúrák*. Korunk 1991. 10.

<sup>38</sup> Dávid Gyula: *Merre és hogyan tovább Romániai magyar irodalmi lexikon?* Látó 1992. 3.

<sup>39</sup> *Hítel* I—II. Bp. 1991.

<sup>40</sup> Venczel József: *Metamorphosis Transylvaniae*. = *Hítel* I. 65—73.

K. Lengyel Zsolt

Kulturális kapcsolatok, regionalizmus,  
szövetkezési kompromisszum  
Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatához  
1918—1928

I.

1. A nemzetek és nemzeti kisebbségek közötti kulturális közeledés gondolatát a húszas évek romániai magyar, román és német esszéirodalma kivételes odaadással terjesztette. A román állam viszonylatában elsősorban írók, publicisták és kultúrpolitikusok igyekeztek meggyőzni olvasóikat arról, hogy a „politika dühöngő örvénylése közepette a kultúra az egyetlen közösség, amely világító toronyként emelkedik ki a gyűlölet tajtékzó hullámai közül”.<sup>1</sup> Ennek az elvi állásfoglalásnak a gondolatmenetét Nicolae Iorga például így követte: „A magyar vagy egy másik nemzeti társadalommal a zenében és művészetben együttműködni azt jelenti, hogy *kölcsönös viszonyunkban létezik egy humánium-elem, amelynek segítségével egymáshoz közeledhetünk anélkül, hogy értelmetlenül és céltalanul utáljuk egymást.*”<sup>2</sup> A megidézett humánium azonban nemcsak a három etnikailag különböző felet érintette, hanem kivetítette azt a síkot is, amelyen Nagyrománia román néprészeinek éppúgy, mint a német és magyar kisebbség tagjainak, egymással kellett érintkezniük. A kétsíkú: interetnikus és intraetnikus kulturális kapcsolatok eszméje számtalan írásos nyomot hagyott mindhárom közösség időszaki irodalmában. Következő fejtegetésekkel ezeken a nyomokon haladva ismét<sup>3</sup> megkísérlünk olyan — más helyütt leváltári források és személyi hagyatékok alapján időközben kimerítően érvényesített<sup>4</sup> — szempontokat kidolgozni, amelyeknek a hetvenes években beinduló transzilvanizmus-kutatás legújabb munkái sem szenteltek kellő figyelmet.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> *A kultúrák közössége*. Napkelet (a továbbiakban: Nk) 1 (1920) 16.

<sup>2</sup> Iorga, Nicolae: *Inițiativa particulară și cultura românească*. Cele Trei Crișuri (a továbbiakban CTC) 3 (1922) 3. Kiemelés az eredetiben. Vö. ilyen értelemben *Ancheta noastră*. CTC 3 (1922) 173—174, 187, 202—203, 132—233; 4 (1922) 11—13; Bota, George: *Înfrățirea popoarelor*. CTC 4 (1923) 23—24; Kádár Imre: *A művészei elé*. Nk 2 (1921) 65—67; Keresztury Sándor: *Chestiunea apropierei culturale româno—maghiară*. CTC 4 (1923) 149.

<sup>3</sup> Jelen dolgozat első változata 1987-ben jelent meg német nyelven: K. Lengyel Zsolt: *Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsilvanismus 1918—1928*. Ungarn-Jahrbuch 15 (1987) 50—73. Itt enyhén átdolgozva és újabb szakirodalmi utalásokkal kiegészítve tesszük közzé.

<sup>4</sup> K. Lengyel Zsolt: *Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi autonómia 1919/1920*. Korunk (a továbbiakban: Ko) [3.]2 (1991) 1265—1269; K. Lengyel Zs.: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918—1928*. München [sajtó alatt, megjelenik előreláthatólag 1992 végén].

<sup>5</sup> Bergel, Hans: *Homo Transilvanus*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde [82.] 11 (1988) 1: 55—61; Csutak Judit: *Időálló monológok*. Ko [3.]2 (1991) 1292—1295; Gajdos Balogh Attila: *A transzilvanizmus román nézőpontból*. Ko [3.]2 (1991) 1275—1278; Cs. Gyimesi Éva: *A teremtő fájdalom költője (Áprily Lajos)*. = *Erdélyi csillagok*. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából. Szerkesztette Kántor Lajos. Budapest 1990. 126—136.; Cs. Gyimesi É.: *Gyöngy és homok. Egy jelkép ideologikuma*. Ko [3.]2 (1991) 1201 — 1206; Kántor Lajos: *Irodalom múlt és jövő mezsgyéjén*. Ugyanő: *Itt valami más van*. Erdélyi krónika 1911 — 1959. Budapest [1992]. 11—20. Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai. Jegyzetek a transzilvanizmusról*, Kortárs 33 (1989) 8: 89—100; Pomogáts Béla: *Alom a vár alatt. Áprily Lajos és a transzilvanizmus*. Eletünk 26 (1988) 163—167; Pomogáts B.: *Szabédi László a transzilvanizmusról*. Új Erdélyi



2. Az államalkotóknál az ókiráltságbeli, besszarábiai, bukovinai és erdélyi románok „lelki egyesítése” volt a kiindulópont, a „kultúra alapos és szilárd megszervezése, az irodalom és művészet útján, az egyesített vidékeken”.<sup>6</sup> Az „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros” összetett kifejezés — a Kárpátokon inneni területre vonatkoztatva — nem egyedül a gyulafehérvári nemzetgyűlés irataiban élte túl a világháborút.<sup>7</sup> De már 1920 körül *Ardeal* volt a Kárpátkanyartól az Alföldig elterülő román fennhatóságú vidékek közös, hivatalos vagy félhivatalos neve.<sup>8</sup>

Miközben az „erdélyi románok”<sup>9</sup> és besszarábiai, bukovinai, havasalföldi meg moldvai honfitársaik szellemi összefogásra készülődtek, a különböző délkelet-európai külhonban élő románoktól nemzeti öntudatuk megtartását és fejlesztését várták el. Kormánypártiak és ellenzékiek győzelmi mámorukban sem vették le róluk aggódó tekintetüket. És amikor 1924-ben a Szovjetunió újfent bejelentette igényét Besszarábiára, két fronton harcoltak. „Senki sem fog minket szétválasztani” — dacolt a néppárti főideológus Octavian Goga a keleti országsáv elvesztésének veszélyével.<sup>10</sup> Ugyanazon évben pedig a bukaresti oktatási minisztérium elrendelte az iskolai és egyházi „állandó igazgatótanács” létesítését Szalonikiben, amelynek a Balkán román kultúréletét kellett irányítania.<sup>11</sup>

A világháború után a román politika egyik fő irányelve tehát a nemzet területi épségének biztosítása és az egyes néprészek államhatárok feletti összetartozásának

Múzeum 1 (1990) 56—70; Pomogáts B.: *Aspirations des Hongrois de la Transylvanie vers l'autonomie 1918—1921*. = *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl und Zsolt K. Lengyel. II. München 1988. 81—90; Schuller-Anger, Horst: *Kritik und Literaturbetrachtung im „Klingsor”*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 30 (1987) 2: 68—78; Tordai Zádor: *Provincialismo o cultura regionale: l'esempio della Transilvania*. *Rivista di Studi Ungheresi* 1987/2. 27—40; Wittstock, Joachim: *Der Kulturbegriff in der siebenbürgisch-sächsischen Essayistik nach 1918*. = *Beiträge zur deutschen Literatur in Rumänien seit 1918*. Herausgegeben von Anton Schwob. München 1985. 151 — 159; Wittstock, J.: *A transzilvanizmusról — német szemmel*. *Látó* 3 (1992) 1: 69, 72. A korábbi írásokat 1. a 67—69. jegyzetekben, majd bővebb kritikai megvilágításban K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*.

<sup>6</sup> Hodoş, Constanţa: *Propaganda culturală*. Ţara Noastră (a továbbiakban: ŢN) 4 (1923) 226—227. itt 227; Bacaloglu, George: *Un an nou*. CTC 4 (1923) 1. Vö. *Arta împăciuitoare*. CTC 2 (1921) 97—98; Bota, George: *Cetăţi de cultură*. CTC 4 (1923) 33—34; Dragomirescu, Mihail: *Politica şi cultura*. CTC 2 (1921) 523—525; Hodoş, E.: *Unificarea sufletească...* CTC 3 (1922) 84.

<sup>7</sup> A gyulafehérvári egyesületi határozatok (1918. december 1.) = Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 31-ig*. Budapest 1941 [utánnymás: Bern 1987], itt 265; Proiectul de lege pentru desfiinţarea Consiliului Dirigent şi reorganizarea Serviciilor Publicii în Transilvania, Banat, Crişana, Satu Mare şi Maramureş [1920. február 20.]. = Iancu, Gheorghe: *Consideraţii cu privire la rolul şi locul Consiliului Diligent în primii ani după Unire*. *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca* (a továbbiakban: AIAC) 21 (1978) 51—65, itt 63. Vö. *Starea legislaţiei şi a dreptului în provinciile alipite. Organizarea judecătorească. Unificarea legislativă*. = *Almanach Argus 1924*. Bucureşti 1924. 321—324.

<sup>8</sup> Programul de Muncă al Partidului Naţional Român [1920. április 29.] = *Istoria României între anii 1918—1944*. Culegere de documente. Coordonator Ioan Scurtu. Bucureşti 1982. 199—204. L. Basarabia noastră. CTC 2 (1921) 227—228; Costin, Al.: *Darea de seamă despre Adunarea generală ordinară a Asociaţiei pentru studiul şi reforma socială de la 13 Februarie 1921, sub preşedinţa D-lui Dimitrie Gusti*. *Dare de seamă asupra activităţii secţiei juridice*. Arhiva pentru Ştiinţa şi Reforma Socială (a továbbiakban: AŞRS) 3 (1921) 149—154; *Iniţiativa privată*. CTC 3 (1922) 225—226; Meruţiu, V.: *Judeţele din Ardeal şi din Maramureş, pînă în Banat. Evoluţia teritorială*. Cluj 1929; *Salonul de Artă Ardeleană*. CTC 2 (1921) 254—256; Suci, Petre: *Clasele sociale la Români ardeleni*. *Viaţa Românească* 16 (1924) 379—388.

<sup>9</sup> Bacaloglu, George: *întrecere culturală*. CTC (1922) 156—157; Lăpedatu, Alexandru: *Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naţionale*. *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* 1 (1921/1922) 1 — 18, itt 1.

<sup>10</sup> Goga, Octavian: *Basarabia*. ŢN 5 (1924) 413—414, itt 414.

<sup>11</sup> *Kulturpropaganda des Auslands. Rumänien für seine Minorheiten*. *Der Auslanddeutsche* 7 (1924) 216. Vö. *România din Banatul sârbesc*. ŢN 4 (1923) 1517; *România din Macedonia*. *Înfrăţirea* (a továbbiakban: Íf) 4 (1923) 917: 1.

tudatosítása volt. Az államon belüli intraetnikus ügyek jelentősége azonban felülmúlta az államon kívüliekét. A „jöjjenek az erdélyiek” jelszó parancsa, amely 1919-től vissza-visszatért a sajtó nyilvánosságába, azokat hívta ki, akiknek részvétele a saját nemzeti érdek gyakori megvalósításában elengedhetetlennek látszott.<sup>12</sup> És ez a nemzeti érdek alapvetően befolyásolta az interetnikus célkitűzéseket. Mértékadó szerzők ugyanis a román—magyar—német együttműködést tudományban, irodalomban és művészetben Románia területére korlátozták, és azt a fiatal állam megszilárdításához kívánták felhasználni. Úgy, mint Emil Isac, aki 1920-ban erdélyi színházfelügyelői minőségében a következőképpen jellemezte a kultúrák közösségét: „A jó versnek, akármilyen nyelven írva — ugyanegy zamatja van, mint ahogy a rózsza egyformán illatoz Calcuttában, avagy Firenzében.”<sup>13</sup> Isac itt nem véletlenül kalandozott el Duna-medencén kívül fekvő városokba. Kitekintése összecsengett azzal a szándékával, hogy a román—magyar kultúrkapcsolatok rendszeréből kizárja a magyarországi magyarokat. Volt úgy, hogy ezért a húszas évek elején megtiltotta budapestiek vendégszereplését Erdélyben, azt állítván, hogy ily módon a revizionizmus lehetséges hangadóitól védi meg hazáját. Egyidejűleg német és magyar művészeket, írókat Erdélyből és az Ókirályságból román körökbe irányított. A kisebbségek szellemi megnyilatkozásai a többségekre is tartoznak, fedte fel egy helyütt indítékát, hiszen román határok között jöttek létre.<sup>14</sup>

Ez a felfogás a Népszövetség szellemisségéhez idomult. 1922-ben megalakult Genfben az Intellektuális Együttműködés Szervezete (*Organisation de coopération intellectuelle*), amely — egy újabb világháborút megakadályozandó — világszerte a tudományos és művészeti munka összeegyeztetését tűzte ki céljául. A győztes hatalmak szövetsége egyik alapelve, a politikamentesség, a népek kibékítésének szükségszerűségéből következett. A területi igények erőszakos érvényesítésének emléke óva intette olyan tevékenységek támogatásától, amelyek az új európai államrendet alááshatták volna. Emiatt a népszövetségi szervezet éppúgy, mint alosztályai és felső szerve, az Intellektuális Együttműködés Nemzetközi Intézete (Institut international de coopération intellectuelle), szemet hunyt Kelet-Közép-Európa területi, államjogi és társadalmi alakváltozásainak interetnikus és intraetnikus vonatkozásai fölött. Egyetemes művelődési eszményét a politikai nemzetek, vagyis az államközösségek szolgálatába állította — Bukarest megalapítására és támogatására. 1920 óta a genfi román küldöttségek országuk belpolitikai fejlődéséről tetszetős képet festettek, arra is utalván, hogy odahaza a többség a kisebbségekkel egyetemben építi tovább a megnagyobbodott hazát.<sup>15</sup>

3. A „belső egységesítést”<sup>16</sup> óhajtották a romániai németek is, indítékuk azonban eltért a románokétól. Szóvivőik csatlakoztak az európai államalkotók körén kívül rekedt gondolkodókhöz, akik szerint a politikai nemzetszemlélet hatástalanította a Népszövetség ellenőrizte kisebbségvédelmet. Ezért az 1925 óta Genfben, Bécsben, Bernben vagy Stockholmban évente megtartott kisebbségi kongresszusokon, valamint az 1922-ben

<sup>12</sup> Pl. Hodoş, Alexandru: *Conspirația separatistă*. ȚN 5 (1924) 1521—1523, itt 1521.

<sup>13</sup> Isac, Emil: *A kultúrák közössége*. Nk 1 (1920) 46—47, itt 47.

<sup>14</sup> „Mit kell tennünk erdélyieknek, 1922-ben?” Nk 2 (1921) 1462—1488, itt 1465, 1470; Isac, Emil: *Expoziția de artă*. CTC I (1920) 10, 31. Vö. K. Lengyel Zsolt: *Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrszövetség. Egy kudarcba fulladt kompromisszum anatómiájához*. Új Látóhatár 38 (1987) 25—34.

<sup>15</sup> Iacobescu, Mihai: *România și cooperarea intelectuală sub egida Societății Națiunilor (1919—1933)*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” (a továbbiakban: AIIAX) 21 (1984) 263—273; Pham-Thi-Tu: *La coopération intellectuelle sous la Société des Nations*. Genève/Paris 1964. Újabban Iacobescu, Mihai: *România și Societatea Națiunilor 1919—1929*. București [é. n.].

<sup>16</sup> Plattner, Hermann: *Ein Jahr für deutsche Einheit*. Ostland (a továbbiakban: Os) 2 (1920) 484—486.

megalakult Európai Német Népcsoportok Szövetsége (*Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa*) keretében az etnikai ügyek politikamentesítésének lehetőségeit mérlegelték. A kisebbségi internacionálé állandó titkára, a baltinémet Ewald Ammende volt az, aki egyik 1922-es emlékiratában — a *nemzet* és az *állam* szétválasztását elősegítendő — *nemzeti hűséget* és *államhűséget* különböztetett meg.<sup>17</sup> Három évvel előtte Rudolf Brandsch, a Német-Szász Néptanács (*Deutsch-Sächsischer Volksrat*) egyik oszlopos tagja, lándzsát tört a népközösség és az államközösség egyidejű érvényéért. „Ez a németiség Keleten — elmélkedett a kelet-közép-európai és romániai német kisebbség kilátásairól — csak akkor tud fennmaradni és csak akkor tudja teljesíteni feladatait, amelyeket teljesíteni köteles népegészsével szemben éppúgy, mint azzal az állammal szemben, amelyhez tartozni fog, ha a mai újjáépítés során nem mulasztja el az összefogást, azt, hogy elfoglalja megfelelő helyét az új államalakulatban és hogy különböző csoportjai között megteremtse és ápolja a kapcsolatokat.”<sup>18</sup> Kultúra és politika illetően szembeállítsa abból a kívánalomból fakadt, hogy a mindenkori német kisebbség állami ügyektől független, de azoktól nem teljesen elidegenítő illetékességekre tegyen szert.<sup>19</sup>

Brandsch gondolatban az Ókirályság, a Bánság, Besszarábia, Bukovina és Erdély német csoportjait egyesítette. Erdély felfogásában a *Szászföldet* jelentette. Szász pályatársai hasonlóképpen különválasztották a *Bánság*, *Szatmár-Máramaros* és *Erdély* fogalmakat, amikor a Kárpátokon inneni területet szemlélték; azon túl pedig az Ókirályság, Besszarábia és Bukovina együtteséhez Dubrudzsát is hozzárendelték.<sup>20</sup> Ezen egység gondolat gyökere az 1919-es évbe nyúlt vissza, amikor is a kibővített szász központi választmány és a 4. „Sachsentag” kinyilvánította volt, hogy az erdélyi szászok a megnagyobbodott Románia minden más németével együtt elfogadják az új államiságot. E döntés szellemében Szebentől Bukarestig, Temesvártól Csernovicig a belhoni német néprészek jövőjét egyazon és az anyaországgal szellemileg összehangolt szövetségben tervezték. Utóbbit pedig a szászoknak kellett vezetniük, akik — Friedrich Teutsch püspök szavaival élve — „a periferiákat segíthetnék evangélikusnak és németnek maradni”.<sup>21</sup>

4. A jellegzetesen kisebbségi egységesülést a magyarok is napirendre tűzték. A kolozsvári Magyar Szövetség 1921-ben „Románia egész magyarságának mint egységes kisebbségnek” a képviselőtételre alakult meg. A Magyar Párt szintűgy „a romániai magyar nemzetiségű állampolgárok” érdekében rendezte sorait 1922 decemberétől.<sup>22</sup> Az egykori

<sup>17</sup> Ammende, Ewald: *Gründe, Aufgaben und Programm für eine Zusammenkunft der Vertreter aller deutschen Minoritäten in Europa*. Nation und Saat 6 (1932/1933) 62—68. Vö. Viefhaus, Erwin: *Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919. Eine Übersicht. = Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausgegeben von Paul Philippi. Köln/Graz 1967. 147. 170.

<sup>18</sup> Brandsch, Rudolf: *Zukunftsfragen des Ostdeutschtums*. Os 1 (1919) 27—28, itt 27.

<sup>19</sup> Vö. Viefhaus.

<sup>20</sup> Brandsch: *Zukunftsfragen*; Csaki, Richard: *Grundsätzliches zum ersten deutschen Ferienhochschulkurs in Hermannstadt*. Os 2 (1920) 661—662. Vö. pl. Spek, Rudolf: *Bibliographie des Deutschtums in Großrumänien*. Deutsche Politische Hefte aus Großrumänien (a továbbiakban: DPH) 4 (1924) 7—10: 31—32.

<sup>21</sup> Volksprogramm des 4. Sachsentages in Schäßburg [1919. november 6.]. = *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191—1975*. Gesammelt und bearbeitet von Ernst Wagner. 2., durchgesehene und erweiterte Auflage. Köln/Wien 1981. 268—271; Mediascher Anschlußklärung des erweiterten sächsischen Zentralanschlusses [1919. január 8.]. = *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 266—268; Teutsch, Friedrich: *Vor neuen Aufgaben!* Os 1 (1919) 14—16, itt 15. Vö. Csaki, Richard: *Unser Kulturprogramm*. Os 3 (1921) 231—236; Korodi, Lutz: *Umdenken. Die Kunst der Gegenwart*. Os 1 (1919) 23—25.

<sup>22</sup> [A Magyar Szövetség alapítási okmányaiból] = Mikó 23—24; [A Magyar Párt alapítási okmányaiból]. = Mikó 40—41.

államalkotók most nyilvánosan egy más nemzetiségű államiság vállalóiként léptek fel, ki-ki a maga világnézeti pártállása szerint, megszívlelve Kós Károly ismert fogadalmát: „Dologoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk.”<sup>23</sup> Ezért kifogásolta Szentimrei Jenő, a kalotaszegi frakcióvezér egyik elvbarátja, hogy az „erdélyi magyarság szervezettsége [...] kulturális egyöntetősége: még most is hiányzik”. Majd imígyen vitte tovább Kós gondolatmenetét: „A magyar vezetőktől Erdélyben a magyar kisebbség megszervezését várjuk egyetlen hatalmas kulturális lendületre, ahol párt és felekezeti ellentétek nélkül találkoznia kell mindenkinek, aki erdélyi és magyar vagy a magyar kultúrával közösséget vállal.”<sup>24</sup> Ezen sorok elrejtett jelentését Kádár Imre szintén polgári-plebejus radikális módon öntötte alaptételébe, amely szerint a politikai intézmények a társadalom és az „igazi kultúra” érdekei ellen vétettek; az ugyanis káros és hiábavaló, figyelmeztetett Kádár, ha az új államok kormányai az uralmuk alá került magyarokat egymástól elszigetelik, hiszen minden magyar egyazon nyelvi-kulturális hagyományvilág szülötte, minekutána „az ötországbeli magyarság kulturális egysége [...] természet törvény”.<sup>25</sup> Az a rovat, amelyben ez a fejtegetés napvilágot látott, címe szerint a *politika ellen szerkesztődött*, vagyis a magyar nemzet részeinek összetartozásáért is, a magyar országot összehozó határok viszonylagosításáért is.

A magyar kisebbségi vezetők saját népközösségen belüli tájékozódásukkal annyiban hasonlítottak a szászokhoz, amennyiben politikaellenességükkel az adott történelmi helyzetben az államalkotás jogáról mondtak le, de nem az egyenrangúság és egyenjogúság igényéről. A „kultúrkisebbség”<sup>26</sup> elméletre mindazonáltal rányomták saját bélyegüket is, földrajzilag behatárolván azt. Úgy, mint Kós Károly, akinek művelődésszervezői látóköre Kolozsvártól Nagyszebenig, Brassótól Marosvásárhelyig, Nagyváradtól Aradig és Szatmárig terjedt.<sup>27</sup> A kalotaszegi csoportja köré szerveződött Magyar Néppárt, a Magyar Párt vezető köréi és az egyik-másik irányzattal rokonszenvezők a *romániai magyarokon* általában az erdélyi magyarokat értették, a székelyekkel együtt. Az illető terület fogalmilag Erdélyre és a Részekre osztották be, azaz a történelmi Erdélyre, a Székelyföldre, valamint a Bánságra, Körösvidékre és Máramarosra. Esetenként megkülönböztették a székelyeket szellemi magatartásban a belső-erdélyi magyaroktól, amint emezeket is a partiumbeliektől. Ennek ellenére az „erdélyi magyar kultúráról” értekezettek, Erdélyben kifejlődő „nemzeti művészetünkről”, az „erdélyi magyar irodalom feladatairól”.<sup>28</sup> A Kárpátokig Erdélyre tekintettek, mihelyt a magyar kisebbség szerepkörét körvonalazták.

<sup>23</sup> Kós Károly: *Kiáltó szó. Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához!* = *Kiáltó Szó*. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere. Megírták Kós Károly, Paál Árpád, Zágony István. Cluj-Kolozsvár [1921]. 1—5, itt 2.

<sup>24</sup> Szentimrei Jenő: *Magyar kötelesség*. Nk 1 (1920) 129—133, itt 132. Kiemelés az eredetiben.

<sup>25</sup> Kádár Imre: *A harmadik út*. Nk 1 (1920) 65—71, itt 69. Kiemelés az eredetiben.

<sup>26</sup> Albrecht Ferenc: *Az erdélyi kultúra kérdéséhez*. Páosztortúz (a továbbiakban: Pt) 8 (1922) I: 161 — 163, itt 162.

<sup>27</sup> Kós Károly: *Collegium Artificium Transsylvanicorum*. Nk 2 (1921) 377—379.

<sup>28</sup> [Bernády György beszéde a képviselőházban, 1922. április 10.]. = *Mémoire présenté par la Comité des Hongrois proscrits de Transylvanie à L' „Union internationale des Associations pour la Société des Nations”*. Budapest 1922. 140—143. L. és vö. Balázs Ferenc: *Erdélyi magyar irodalom*. = *Versek — elbeszélések — tanulmányok. Tizenegy fiatal erdélyi írótól. Erdélyi művészek rajzaival*. Cluj/Kolozsvár 1923. 7—16; *Erdélyi írók almanachja* 1920 évre. Erdélyi Szemle (a továbbiakban: ESz) 5 (1919) 654; Jancsó Béla: *Erdélyi irodalom és székely irodalom* [1923]. = Ugyanő: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Bukarest 1973. 31—32; Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés*. ESz 6 (1920) 367; Kós Károly: *Nemzeti művészetünk*. ESz 6 (1920) 9—10, 53—55, 75—76, 91—92; Kós: *Kiáltó szó*; Ligeti Ernő: *Levél az erdélyi visszavonásról*. Nk 2 (1921) 1528—1929; Paál Árpád: *Székely és magyar*. Nk 2 (1921) 1226—1232.

Ezt az önmeghatározást jelentős mértékben Jászi Oszkár programja ihlette. A nemzetiségi kérdés szociológus-politikus szakértője bécsi számúzetésben egy nemzeti kereteken túllépő tervet dolgozott ki a délkelet-európai népek együttélésére. Legkésőbb 1920-ban elejtette a magyar területi egység gondolatát, szóban-írásban immár minden nemzeti hegemonia ellen síkra szállva. Az államnemzeteszme elméleti és gyakorlati alkalmazásának kora hatalmasait megszegyenítő magas mércét emelt, midőn az egyes nemzetek önrendelkezési jogát összekapcsolta a térség kulturális és gazdasági érdekeivel. Egy olyan nemzet- és államközi összefogás esélyeit latolgatta, amely győzőket és legyőzötteket egyaránt szóhoz juttat és felemel. Az államfelettséggel azonos nemzetfelettség Ammendéék és Brandschék sajátos kisebbségi, németközpontú látóhatárát kiszélesítette, amint a Dunai Népek Kultúrszövetsége alapítását célzó javaslatából is kiderül. Ez az értelmiségi szervezet a szellemi értékek cseréjén és egy kölcsönösen vonzó kulturális közeg megalapozásán örködött volna, munkájába bevonva többek között a „kultúrmagyarság” keletre tolt központját.<sup>29</sup> Jászi magyar hívei Romániában valóban keresték az utat a kelet-közép-európai egységbe, és ezt mint erdélyi magyarok tették, ellentétben az inkább több saját romániai központra figyelő és nagynémet hangulatban *keleti német* melléknevet használó kisebbségekkel. Aligha meglepő tehát, hogy az *erdélyi gondolat* és a *transzilvanizmus* kifejezések 1920/1921 körül erdélyi magyar szerzőségű szövegekben honosodtak meg.<sup>30</sup>

5. A transzilvanizmus az „erdélyi ember világnézete”<sup>31</sup>, jegyezte meg Szentimrei Jenő 1921-ben. Románok, németek és magyarok egyformán *transzilvanisták* voltak-e, amikor a világháborút követő első évtizedben az önmeghatározás útján valamelyik erdélyi sajátosság mellett foglaltak állást? Ez az erdélyi ember mindenesetre egy összállami társadalom tagjának ajánlkozott, amelynek a maga módját egy összromán, össznémet és összmagyar kulturális távlatot nyitott. Az intraetnikus kitekintés határokön túlra a német és magyar félnek volt szívügye; a román inkább államnemzet-tudatát ápolta; a magyarok a maguk államfelettségének kelet-közép-európai rendeltetést is kölcsönöztek, egy olyan szempontot, amely a románok és németek szövegeiben nincs jelen. Ellenben mindhárom fél Erdélytől várta a legigényesebb hozzájárulást önmaga kibontakoztatásához. Így az elmélet tizenhat megyét a történelmi Erdélyben, négyet a Partiumban és kettőt a Bánságban — függetlenül a különböző fogalmi megnevezésektől és a hivatalos elvárásoktól<sup>32</sup> — területi hivatkozási keretté: *régióvá* alakított a román állam hatáskörében.<sup>33</sup>

<sup>29</sup> Jászi Oszkár: *Az emigráció „hazaárulása”*. Bécsi Magyar Újság 3 (1921) 149: 1. Vö. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest 1985; K. Lengyel: *Jászi*.

<sup>30</sup> Albrecht Ferenc: *Erdélyi öntudat*. Pt 8 (1922) I: 321—324; Buday Árpád: *Az erdélyi szellem*. Pt. 8 (1922) I: 326—334; Csaki, Richard: *Ostdeutsche Wissenschaft*. Os 3 (1921) 199—202; Kádár Imre: *Magyar múlt és jövő*. Nk 2 (1921) 690—692; Kós Károly: *Magyar képzőművészet Erdélyben*. Nk 1 (1920) 390—400; Ligeti, Paál Árpád: *Népkisebbségi politika az utódállamokban*. Nk 2 (1921) 769—773; Szentimrei Jenő: *Kultúrák hidján*. Nk 3 (1922) 11: 6—7; Szentimrei J.: *Erdély hivatása*. Nk 2 (1921) 756—759; Szentimrei J.: *Transzilvanizmus az irodalomban*. Nk 2 (1921) 550—553. Vö. Kroner, Michael: *Die Beziehungen zwischen den Siebenbürger Sachsen und den anderen deutschen Volksgruppen Rumäniens in den Jahren 1918—1944. Betrachtungen zur Bildung eines rumäniendeutschen Gesamtbewußtseins*. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 34 (1985) 33—39; Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest 1983.

<sup>31</sup> Szentimrei: *Transzilvanizmus*, 551.

<sup>32</sup> Vö. Onişor, Victor: *Principii de organizare administrativă a Ardealului*. AŞRS 2 (1920/1921) 1—24; Vararu, M.: *Centralizare şi descentralizare*. AŞRS 2 (1920/1921) 138—168.

<sup>33</sup> A régió fogalmához Gerdes, Dirk: *Regionalismus*. = *Pipers Wörterbuch zur Politik* (a továbbiakban: PWP). Herausgegeben von Dieter Nohlen. 1. München/Zürich 1985. 852—855. A megyéket felsorolja: *Heaven év*. A romániai magyarság története. Szerkesztette Diószegi László—R. Süle Andrea. Budapest 1990. 121.

## II.

6. A fenti régiókép a húszas évek belpolitikai életének fő rendszerelméleti és kisebbségügyi vitáját élte. Ebben az államközpont és Erdély álltak egymással szemben, pontosabban egyfelől a mindenkori kormányzat és a román politikai-szellemi elit egy része, másfelől a Német Párt (*Deutsche Partei*), a Román Nemzeti Párt (*Partidul Național Român*), valamint a fennebb már szereplő Magyar Néppárt, Magyar Szövetség és Magyar Párt.<sup>34</sup>

A jelszó, miszerint „annál jobb a németeknek Nagyromániában, minél szorosabbak a kapcsolatok az egyes néprészek között”<sup>35</sup>, egy távlati program fölé íródott, amelynek célját Hans Otto Roth, a Romániai Németek Szövetsége (*Verband der Deutschen in Rumänien*) főügyvédje, a Német Párt későbbi elnöke, 1920 novemberében a saját „törvényes önkormányzatunk” fenntartásában és kiépítésében körvonalazta, mégpedig községi, városi és megyei szinten.<sup>36</sup> Kós Károly 1921-ben „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja számára nemzeti autonómiát” követelt, amiért ellenszolgáltatásként Nagyrománia Erdélyben a magyarok között „megbízható polgárságot fog nyerni”.<sup>37</sup> A Kárpátokon inneni „geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség” különleges helyzetének Kós-féle magyarázata ismételt előfordult a helyi német és magyar gazdaságpolitikai vagy társadalomtudományi írásokban.<sup>38</sup> Így Zágoni István 1920/1921 fordulóján a „magyar nemzeti autonómiát” egy „nemzeti kataszter” alapján a kultúra, társadalom és gazdaság önálló irányítására kívánta megszervezni, és pedig mindazoknak, akik a „Románia számára kijelölt határokon belül magyarnak” vallották magukat. Terve legalább egy részleges „területi autonómiát” eredményezett volna: az összefüggően magyarlakta területeken tiszta magyar közigazgatást és jogalkotást, a nem magyar lakosság egyenjogúsága mellett.<sup>39</sup>

A német és magyar kisebbség korai autonómiatörekvései a gyulafehérvári ígéretet jegyében fogantak, miután a román nemzetgyűlés Erdélynek és a Bánságnak „ideiglenes autonómiát”<sup>40</sup> irányzott elő. 1918/1919-ben még a Kolozsvárt, majd Nagyszébenben székelő Kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*) gyakorolta a fokozatosan meghódított magyar felségterületen az új hatalmat, Iuliu Maniu elnökle és a Román Nemzeti Párt befolyása alatt. Alig tizenöt hónap múltán azonban Alexandru Averescu tábornok Néppártjával (*Partidul Poporului*) átvette egész Románia vezetését. Első belpolitikai intézkedésével 1920 áprilisában véget vetett az erdélyi román kormány működésének, és

<sup>34</sup> Személyi és tárgyi adatok a felsorolt pártokhoz, illetve a kormányzathoz: *Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa*. Herausgegeben von Frank Wende. Stuttgart 1981. 517—548. 525—527, 545—547; Kaser, Karl: *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833—1980)*. III. Graz 1984. A húszas évek román belpolitikájának gazdag irodalmából: Ardeleanu, Ion — Mușat, Mircea: *România după Marea Unire*. II/1. 1918—1933. București 1986; Ciuperca, I.: *împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922. Relații între partidele politice burgheze*. AIIAX 9 (1972) 349—379; Nedelea Marin: *Aspecte ale vieții politice din România în anii 1922—1926. Politica guvernului liberal. Regrupări în rîndul partidelor burgheze*. București 1987.

<sup>35</sup> Möller, Karl von: *Deutsch-schwäbischer Kulturverband*. Os 1 (1919) 220.

<sup>36</sup> Roth, Hans Otto: *Politische Rundschau*. Os 3 (1920/1921) 147—150, itt 149.

<sup>37</sup> Kós: *Kiáltó szó*. 2, 5.

<sup>38</sup> Pl. *Erdélyi kereskedelmi és iparkamarák memorandumai a kereskedelem- és pénzügyi miniszterekhez*. Erdélyi Merkur 5 (1920) 3; Roth, Hans Otto: *Der Regionalismus in der Rumänischen Politik*. Os 3 (1921) 556—558; Torday József: *Az erdélyi tőzsde*. ESz 5 (1919) 548.

<sup>39</sup> Zágoni István: *A magyarság útja*. = *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. Megírták Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István. Cluj-Kolozsvár [1921]. 6—35, itt 32—34.

<sup>40</sup> A gyulafehérvári egyesülési határozatok. II. cikkely. = Mikó 265.

nyomban összehívta a Hivatalok Egységesítésének és Tehermentesítésének Központi Bizottságát (*Comisie Centrală pentru Unificarea și Descărcarea Serviciilor*). Ennek kötelékébe tartozott Kisinyovban, Cernovicban és Kolozsvárt — a Kormányzótanács helyén — egy-egy újonnan létesített besszarábiai, bukovinai és erdélyi Egyesítő és Tehermentesítő Regionális Bizottság (*Comisie Regională de Unificare și Descărcare*), amelyeket a miniszterelnök a csúcsszervhez hasonlóan maga alá rendelt. A politikai központ 1922 és 1924 között aztán mindhárom regionális bizottságot felszámolta. Az átfogó egységesítés és központosítás hivatalos indoklása szerint a regionális sajátosságok Nagyrománia megszilárdulását késleltették, következésképpen a régi történetileg eltérő fejlődése egy útra volt terelendő.<sup>41</sup>

7. A német és magyar kisebbségnek éppen születő autonómiaterveiket emiatt át kellett gondolniuk. „A nagyromán birodalom öt területet ölel fel, amelyek évszázadokon át teljesen különböző kulturális és gazdasági keretben éltek” — értett egyet Hans Otto Roth a központ problémafelvetésével, a maga megoldása mellett azonban kitarzott: „Az egykori osztrák—magyar monarchia egyetlen utódállamában sem olyan súlyos az egységesítés kérdése, mint éppen nálunk. Ezért van létjogosultsága a regionalizmusnak, vagyis annak, hogy egy országrész alkotmányos autonómiára törekedjék, és elérje [...] a törvényhozói jog részbeni átruházását az adott tartományra.” Befejezésképpen szerzőnk úgy vélte, hogy „a túlzott központosítás elleni védekezés és az önkormányzati intézmények védelme meg fog maradni”. Az *intézmények* kifejezés rávilágít Roth szokásos állásfoglalására „politikai ellenfeleinek” egyik vádját illetően. Eszerint ő korántsem törekedett „területi autonómiára”, amely „mint »állam az államban« minden új és megnagyobbodott állam rémképe”.<sup>42</sup>

A területi összefüggések taglalása nélkül Kós Károly ehhez képest bővebben értelmezte az autonómiát. Fogadónak azt állította, hogy a magyar, román és szász nép Erdélyben a kezdetektől egy közösséget alkotott: „Ezért van, hogy e csodálatosan egyéni föld minden kultúrprodukciónak, de magának az erdélyi embernek is két jellemző tulajdonsága van: az egyik, hogy az magyar, román avagy szász, de a másik, hogy egyúttal erdélyi. Ez az a fából vaskarika, ami minden Erdélyen kívül élő ember számára érthetlenné teszi Erdélyt” — annak ellenére, hogy a történelem bizonyítéka szerint „a belső egyéniség megőrzése nem zárta ki a közösséget” tágabb környezetéből.<sup>43</sup> A román Ókirályságtól való értelemszerű elfordulásában Kóst kiegészítve igazolták azok az erdélyi német és magyar megnyilatkozások, amelyek a Kárpátkanyart határként vonták meg a „magyar—német”, illetőleg „francia”, vagy az „európai”, illetőleg „balkáni—keleti” befolyásoltaságú kultúrtérségek között.<sup>44</sup>

Kós esszéjét 1920 őszén jelentette meg, amikor Bukarest már javában foganatosította intézkedéseit az erdélyi régió partikularitása ellen. Noha egyiket sem nevezte nevén, egyszerre több központtól különítette el magát: „[...] amiképpen az erdélyi magyar

<sup>41</sup> Részletesebben Iancu, Gheorghe: *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918—1920)*. Cluj-Napoca 1985. 299—306; Nistor, Ioan Silviu: *L'Unification institutionnelle et administrative de la Roumanie parachevée. = Nouvelles études d'histoire*. Publiées à l'occasion du XVI<sup>e</sup> Congrès international des sciences historiques Stuttgart 1985. Par les soins de Ștefan Pascu, Ștefan Ștefănescu, Dan Berindei. București 1985. 129—143.

<sup>42</sup> Roth: *Der Regionalismus*. 557—558; Roth, Hans Otto: *Politische Rundschau*. Os 3 (1920/1921) 26—28, itt 26.

<sup>43</sup> Kós Károly: *Beszélnék Erdély kövei is*. Nk 1 (1920) 135—141, itt 139.

<sup>44</sup> Brandsch, Rudolf: *Politische Bilanz*. DPH 5 (1925) 5—7: 1—2; Brandsch, R.: *Gesetz und Minderheitsfrage in Rumänien*. DPH 3 (1923) 1: 1—2; *Inițiativa privată*; Lovinescu, Eugen: *Mai multă cultură latină...* CTC 1 (1920) 2—4: 1.

elkülönül a magyarországitól nemcsak földrajzilag (sőt politikailag is), de kultúrában is, úgy a szász sem marad németországinak, a román sem függeléke pusztán a havasalföldinek vagy moldvainak.”<sup>45</sup> Ezzel a véleménnyel Gyárfás Elemér, a kalotaszegi frakció egyik ellenlábas a Magyar Párt elnökségében, a maga geopolitikai, kevésbé néplélektani-szellemtörténeti közelítésében is egyetérthetett. „Erdély földrajzi megalkotásánál fogva nem alkalmas arra — írta 1923-ban —, hogy egy tőle akár keletre, akár nyugatra fekvő államba *teljesen beolvadjon*. A történelem arra tanít, hogy ha nem lehetett *magja* valamely államalakulásnak, úgy legalábbis bizonyos *különállást* kellett neki biztosítani, hogy földjén nyugalom legyen.” A szóban forgó különállást Gyárfás „önkormányzati intézmények” révén vélte biztosíthatónak — de nem úgy, mint Roth. Miként Zágoninál és Kósnál, az összerdélyi látószög nála is magába foglalt egy bizonyos mértékű területi önállóságot.<sup>46</sup> Akárcsak Szentimrei Jenő, aki 1922-ben a következőket írta minderről: „Mi autonóm Erdélyt akarunk, nemzeti autonómiákkal [...]. Akarjuk, hogy itt az adott időre készen álljon a magyar autonóm nemzeti közösség teljes armatúrája: gazdasága, társadalma, közoktatása, irodalma, művészete, sajtója megszervezve, közigazgatásra és politikai vezetésre alkalmas emberkontingense kiválogatva és kinevelve.” Ha ezt a gondolatot központosító szemszögből továbbfonjuk, úgy a nemzeti autonómiák egymásmellettsége egyazon területen az intézmények kölcsönös függését és önszabályzó döntésfolyamatokat látszik eredményezni — a három erdélyi nemzeti közösség olyan intézményesített szövetségét, amely valóban *állam* lehet az *államban*. „Némiképpen politikai kérdés ez a mi csak erdélyit akaró történésünk”, vallotta be Szentimrei Jenő, és — hogy ennek élet tompítsa — másutt az irodalmi transzilvanizmussal foglalkozott, jóllehet „a más irányokban kifejlesztett”, ezért „más lapra” tartozó transzilvanizmusnak sem volt ellensége.<sup>47</sup>

8. Szentimrei hasztalan igyekezett apolitikussá szelídíteni politikus önmagát. A román hatóságok bárminő Erdélyre alapozó mozgalmat politikai tételként kezeltek, és Averescu tábornok, a központosítás egyik atyja, a húszas években többször hangsúlyozta, hogy az összes régió érdekei alárendelendők az összállamiaknak.<sup>48</sup> Az 1926/1927-ig belpolitikailag hangadó román Néppárt és az 1922 januárjában kormányt alakító Nemzeti Liberális Párt (*Partidul Național Liberal*) környezetében a „kulturális regionalizmus” és a „politikai regionalizmus” fogalmak ugyan különböző minőségű irányzatokat jelöltek, azonban mindkettőhöz az „irredentizmus”, a „sovinizmus” és a „szeparatizmus” — általában az államellenesség — vádja tapadt.<sup>49</sup> A vádlottak nemcsak magyarok és németek voltak. Sajtóhadjárat indult románok, így például a nagyváradi Cele Trei Crișuri folyóirat ellen is, amely a kulturális regionalizmust „művészeti eszmény”-ként dicsérő cikkeket közölt. Szerkesztői és szerzői így emlékeztettek arra, hogy a román nép részei nem feltétlenül azonegy kulturális háttérűek voltak — még ha egy országban éltek is —, az államnak

<sup>45</sup> Kós: *Beszélnék Erdély kövei is*. 138—139.

<sup>46</sup> Gyárfás Elemér: *Erdély problémái*. = Ugyanő: *Erdélyi problémák 1903—1923*. Cluj/Kolozsvár 1923. 241—266, itt 246. Kiemelés az eredetiben.

<sup>47</sup> Szentimrei: *Kultúrák*. 7; Szentimrei: *Transzilvanizmus*. 550.

<sup>48</sup> Averescu, Alexandru: „*Ardelenismul*” și partidul poporului. *ȚN* 4 (1923) 241—243; Averescu, A.: *Apărarea intereselor Ardealului*. *ȚN* 4 (1923) 1557—1559.

<sup>49</sup> Ardeleanu, N.: *Înfrângerea regionalismului cultural*. *ȚN* 3 (1922) 179—183; Hodoș, Alexandru: *Regionaliștii culturali*. *ȚN* 4 (1924) 1024—1027; *Iredentismul funcționarilor unguri*. *Îf* 4 (1923) 908: 3; 909: 1; *Separatismul Ardealului și al partidului național*. *Îf* 4 (1924) 982: 1. Vö. Nedelea.



pedig éppen ezért bátorítania és támogatnia kellett volna a regionális gyökerű és viszonylag igényes erdélyi román kulturális kezdeményezéseket.<sup>50</sup>

Ilyen és hasonló elvárásokat mélyen elítélte — többek között — a néppárti Moise Nicoară. Földije, Ion Agârbiceanu szépírói művét porrá zúzva ecsetelte véleményét a regionalizmusról és az erdélyiségről: „Felléptünk a politikai regionalizmus ellen, amelynek elszigetelődési célzata nemzeti erőink szabad vérkeringését meggátolni próbálta: hát hogyne taszítana bennünket ez a száználmasan szűk látókörű értelmiségi regionalizmus, amely a szétrombolt határok védelmére kelve a gazdasági életben használatos Made în Transilvania címszó alatt banalitást, középszerűséget és trivialitást hirdet.”<sup>51</sup> Az idézet burkolt mondanivalóját, vagyis azt, hogy a *kulturális és politikai regionalizmus* végső soron egy töről fakadt, Octavian Goga megdönthetetlen igazsággá nyilvánította párthű publicisztikájában, amellyel a „nemzeti önvédelem harcát” harcolta az autonomizmus minden formája ellen.<sup>52</sup>

Így Hans Otto Roth hiába bizonygatta, hogy ő nem híve a területi autonómiának. Ahhoz, hogy ne tűnjék hűtlen állampolgárnak, olyannak, aki uralni akar egy területet, amelyre Romániának a maga boldogulásához szüksége van, a „területi autonómiát” 1924-ben is a „kulturális önrendelkezés” ellentétéként állította be.<sup>53</sup> Goga azonban kioktatta: jelentéktelen szempont, hogy például vágynak-e vagy nem vágynak az erdélyi regionalista-autonomista külön politikai-jogi hatalomra.<sup>54</sup> Az autonómiát — lett légyen az bármely közösség és bármely szűk hatóterű — veszedelmesnek hitte a többségi vezetés, minthogy éppen az Erdély és az Ókirályság közötti kulturális egység megteremtésén fáradozott. Nem engedhette meg, hogy a Kárpátokon túli románok külön útra térjenek. Az egységet 1918—1920-ban politikai értelemben vitte véghez, kevésbé „kulturális tekintetben”, már csak azért sem, mert a „szellemi elidegenedés jelei nehezebben törlelendők”, mint a politikaié, jegyezte meg egy néppárti publicista.<sup>55</sup> Ezért bírálta Nicoară Agârbiceanu erdélyi vonzalmait. Ezért vélte a nemzeti liberálisok kolozsvári lapja, az *Înfățișarea*, hogy Erdély román kézen sem szabadulhat meg a magyar befolyástól addig, amíg nem hat az „ókirálysági szellem”. És ezért tört lándzsát Octavian Goga a „román nép integritása” mellett.<sup>56</sup>

A Néppárt ideológusai el nem múló szenvedéllyel bírálták a nemzeti párt állítólag minden románok „lelki egyesülését” fékező politikáját. Maniu és legközelebbi tanácsadói az 1922-es választási harcban is az „ardelenism” bűnébe estek. „Elég kimondani az Ókirályság szót — állapította meg egyik körlevelük —, és minden román, legyen az paraszt vagy birtokos, összeressen. Mi azonban ezért még ne bízzuk el magunkat. A mozgalom létezik ugyan, de még meg kell szervezni, hogy sikere legyen.” Ez a román transzilvanizmus elsősorban a saját erdélyi szociális és gazdasági, viszonyok védelmében

<sup>50</sup> Davidescu, N.: *Note pentru regionalismul cultural*. CTC 3 (1922) 151 — 152, itt 151; *Inițiativa privată*, 226. Vö. Bota, George: *Cele trei Ardealuri*. CTC 4 (1923) 174; Pteancu A.: *Cronica culturală*. CTC 1 (1920) 10: 28—30; Sudețeanu, C.: *Interesele culturii românești*. CTC 2 (1921) 43—44.

<sup>51</sup> Nicoară, Moise: *Orizonturile literaturii regionaliste*. ȚN 3 (1922) 335—339, itt 338—339.

<sup>52</sup> Goga, Octavian: *O apărare națională*. ȚN 3 (1922) 169—172, itt 172.

<sup>53</sup> Roth, Hans Otto: *Zum Vortrag Manius über die Minderheitenfrage*. Siebenbürgisch-Deutsches-Tageblatt 51 (1924) 15292: 1.

<sup>54</sup> Pl. olyanra, amelyet — mint Zágoni: *A magyarság útja*. 33 kívánta — egy saját nemzetgyűlés gyakorol.

<sup>55</sup> Balint, Ion: *În câmpul naționalizărilor*. ȚN 5 (1924) 499—501, itt 499. Vö. még Duca, Ion Gheorghe: *Să ne cunoaștem*. CTC 1 (1920) 2: 2; Tulbure, Gheorghe: *Ruleta. Metode noi de propaganda culturală în Ardeal*. ȚN 4 (1923) 1047—1050.

<sup>56</sup> „*Spiritul regățean*”. *Îf* 4 (1923) 967: 1; Goga, Octavian: *Școala domnului Maniu*. ȚN 3 (1922) 74—76. itt 76. Kiemelés K.L. Zs.

figyelmeztetett az illetéktelennek vélt nemzeti liberális erők káros befolyására.<sup>57</sup> A megfelelő önbizalom vezette egyes román szakírók tollát, akik még a húszas évek legelején felvázolták az „integrális gazdaság” tételét, annak bizonyítékául, hogy az Ókirályság mezőgazdasága csakis egy erdélyi „autochton” iparral kiegészülve válhat a román népgazdaság hasznára.<sup>58</sup>

9. Az eddigiekből kitűnik, hogy a kultúra—politika, vagyis a területi autonómia — kulturális önrendelkezés ellentétpár a vizsgált időszakban aligha bizonyulhatott hasznos tárgyalási fogásnak transzilvanisták, illetve regionalisták és ellenfelek között. A kulturális autonomisták elismerést reméltek annak fejében, hogy Erdély térben elképzelhető önállóságának kérdését nem bolygatták. Mégsem mondtak le arról, hogy a régiót szellemi és szociális-gazdasági tulajdonságai, valamint történelmi tapasztalatai alapján nemcsak — mint fennebb kimutattuk — egy fölérendelt politikai egység hatáskörében, hanem *önálló térségként* is elhatárolják, mégpedig úgy, hogy ehhez a regionalizmushoz az államközpontnak állást kellett foglalnia.<sup>59</sup> Eközben korántsem hitték, hogy kulturális jelenségek tartalomban és célzatban amolyan l’art pour l’art módra elkülönítendőek. Ellenkezőleg. Felfogásukban a költemény vagy a festmény politikailag éppolyan lényeges és szókimondó lehetett, mint a képviselőházi beszéd vagy a vezércikk egy belpolitikai rovatban.<sup>60</sup> A kulturális és politikai tevékenység tulajdonképpen feloldhatatlan egymásra hatásának tudatában a *területi kérdés* kapcsán kultúrát és politikát mégis elválasztani iparkodtak. Abban rejlik a politikum, gondolták jogosan. Ámde politikum rejlett csak kulturális jelenségekben is. Az államvezetés az iskolai vagy vallási önkormányzat felállítására irányuló kísérleteket is regionalisztikusnak, ennél fogva a maga érdekeivel össze nem egyeztethetőnek minősítette. A vita pedig nem az érvelés és ellenérvelés szintjén zajlott, s még kevésbé olyan egyhangúlag elfogadott rendszerező elv tiszteletében, amely a transzilvanizmust mint regionalizmust egy veszélyes — azaz politikai — és egy veszélytelen — azaz kulturális — válfajba sorolhatta volna. Előállt az a helyzet, amelyet a német államjogász Carl Schmitt így írt le: „Minden vallási, erkölcsi, gazdasági, etnikai vagy más jellegű ellentét politikai ellentétté változik, amennyiben elég erős ahhoz, hogy az embereket barátokra és ellenségekre ossza.”<sup>61</sup> Averescuék és Brătianuék az ellenséget az autonomistákban és regionalistákban fedezték fel, s gyanújuk olyan román köröket sem került el, amelyekről pedig a területi autonómia gondolata a lehető legtávolabb állt.<sup>62</sup>

<sup>57</sup> A körlevélből idéz Bogdan-Duică, Gheorghe: *Cele două Români, sau antiromânismul partidului național*. ȚM 5 (1924) 1489—1495. Vö. Goga; Școala; Hodoș, A.: *Conspirația; Piedica unificării suflătești*. Íf 4 (1923) 917: 3; *Separatismul Ardealului și al partidului național*.

<sup>58</sup> A forrásokból idéznek Saizu, I.: *Opinii din perioada 1922—1928 privitoare la dezvoltarea economiei naționale*. AIIAC 9 (1972) 381—401 itt. 400—401; Știrban, Marcel: *Aspecte ale problemei agrare în presa românească din Transilvania (1919—1921)*. AIIAC 14 (1971) (215-227, itt 218).

<sup>59</sup> A regionalizmus ilyen értelmezéséhez Gerdes; Schwitze, Rainer-Olaf— Sturm, Roland: *Regionalismus*. = PWP II. München/Zürich 1983. 380—390.

<sup>60</sup> Vö. pl. Jancsó Béla: *Erdélyi írók itthon*. Vasárnapi Újság 3 (1923) 34: 37; Nußbächer, Konrad: *Kultur-Chronik*. Cultura I (1924) 187—290.

<sup>61</sup> Schmitt, Carl: *Der Begriff des Politischen*. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien. Berlin 1979. 37.

<sup>62</sup> Vö. Maniu, Iuliu: *Problema minorităților*. = *Politica externă a României*. [Szerkesztette] Institutul Social Român. București 1926. 223—243.

## III.

10. A magyar, német és román értelmiségiek regionalizmusára a központi hatalom elutasítóan válaszolt. 1923 márciusában a bukaresti parlament kibocsátotta Nagyrománia első alkotmányát, amely szentesítette az állam központosított jellegét és a kisebbségeknek pusztán egyéni jogokat ígért. A 137. cikkely további egységesítési törvényeket jelentett be, amelyek 1928-ig sorozatosan napvilágot láttak.<sup>63</sup>

A „modern transzilvanizmus”<sup>64</sup> ezen alkotmányjogi és társadalomelméleti vonatkozásával a kutatás mindmáig nem foglalkozott behatóan. Az 1918-tól 1940-ig terjedő, alapvetően magyarnak ítélt áramlatot a *korai* vagy *kezdeti* és *helikoni* vagy *aulikus* változatra osztja be. Az időbeni határt a két részidőszak között az 1928-ban első évfolyamát indító Erdélyi Helikkonnal vonja meg, amely elejétől fogva a transzilván eszmék esztétikai újrafogalmazását sürgette. Az átértékeléshez hozzájárult továbbá az 1930-ban megalakult Erdélyi Fiatalok szellemtudományi és szociográfiai munkájával.<sup>65</sup>

Átfogó monográfia a két világháború közötti transzilvanizmusról még nem készült; Pomogáts Béla az Erdélyi Helikonra összpontosít kismonográfiájában.<sup>66</sup> Tudományos esszéket és résztanulmányokat köszönhetünk — rajta kívül — Fábian Ernőnek, Gáll Ernőnek, Cs. Gyimesi Évának, Láng Gusztávnak, Nagy Györgynek és Sárréti Sándornak, akik eszme-, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból — nagy vonalakban egybehangzóan — arra következtetnek, hogy a modern transzilvanizmus Romániában élő magyar értelmiségiek szerteágazó gondolati építményeként három fő tételt tartalmazott: egyszerre volt az erdélyi népek összetartozásának hitvallása, vonzalom az erdélyi szülőföldhöz és művelődéspolitikai aktivizmus.<sup>67</sup>

A hetvenes évek óta két — nem teljesen elkülönülő — irányzat értelmezi tárgyunkat. Az egyik egy *ideológiára* irányítja a figyelmet, amely az államalkotó tulajdonságát elvesztő erdélyi magyarság kultúrpolitikai és esztétikai-erkölcsi eszmélődését volt hivatott megalapozni.<sup>68</sup> A másik inkább egy *esztétikai-irodalmi programot* méltat, amelynek megalkotói az erdélyiséget lírában, történeti regényben, esszében, valamint az irodalmi életben és irodalompolitikában inkább színvonalassá, mint társadalmilag hasznossá óhaj-

<sup>63</sup> Constituția din 29. Martie 1923. = *Istoria României între anii 1918—1944*. 58—71. Vö. *Istoria dreptului românesc în trei volume*. Coordonator Ioan Ceterchi. II/2. București 1987; Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagy-Romániában*. Kolozsvár 1944; Nistor; Sachelarie, Ovid — Georgescu, Valentin Al.: *Unirea din 1918 și problema unificării legislației*. Studii. Revista de istorie 21 (1968) 1184—1198.

<sup>64</sup> Nagy György: *A kezdeti transzilvanizmusról. Eszmetörténeti vázlat*. Ko 32 (1973) 1652—1658, itt 1652.

<sup>65</sup> Csapody Miklós: *Önazonosság, mentalitás, irodalom*. Új Forrás 15 (1984) 4: 90—93; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról; Pomogáts: A transzilvanizmus; Sárréti Sándor: A transzilvanizmus fogalmáról*. Tiszatáj 28 (1974) 8: 54—57.

<sup>66</sup> Pomogáts: *A transzilvanizmus*.

<sup>67</sup> Fábian Ernő: *Azonosság és kultúra*. = Ugyanő: *A tudatosság fokozatai*. Bukarest 1982. 43—82; Gáll Ernő: *A „kisebbségi humánium”*. — Ugyanő: *A humanizmus viszontagságai*. Bukarest 1972. 288—301; Cs. Gyimesi Éva: *Előszó*. = *Múlt, jövő mezsgyéjén*. Kolozsvár-Napoca 1980. 5—14; Cs. Gyimesi E.: *Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 26 (1982) 15—25; Cs. Gyimesi: *Gyöngy és homok*; Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvanizmusról*. Utunk 28 (1973) 59: 3—4; Láng G.: *Vidék, magyarság, Európa*. Életünk 21 (1984) 1202—1206; Láng: *Egy önmeghatározás tanulságai*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*; Nagy Gy.: *Gondolat és funkció. Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához*. Ko 36 (1977) 250—254; Nagy Gy.: *Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom. Egy eszme- és magatartásrendszer elsődleges összetevőiről*. Ko 40 (1981) 739—244; Pomogáts: *A transzilvanizmus*; Sárréti.

<sup>68</sup> Csapody; Fábian; Gáll; Cs. Gyimesi: *Elméleti alapok*; Cs. Gyimesi: *A teremtő fájdalom*; Cs. Gyimesi: *Gyöngy és homok*; Láng: *Vidék*; Láng: *Egy önmeghatározás tanulságai*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*; Nagy Gy.: *Gondolat*, Nagy Gy.: *Szimbolikus illusztráció*; Sárréti.

tották fejleszteni.<sup>69</sup> Minthogy elszórt utalások a transzilvanizmus politikai alapjellegeré visszhangtalanul maradtak<sup>70</sup>, általános érvényűvé fejlődött az a módszeresen mindmáig ellenőrizetlen vélemény, miszerint „a politikai transzilvanizmus félreértésekre adhat és adott okot”, amiért is kihangsúlyozandó, hogy a transzilvanizmus „nem politika volt, hanem a nemzetiségi (kisebbségi) politika morálja akart lenni”.<sup>71</sup>

11. Jelen tanulmány eredményei és az újabb nyugat-európai regionalizmuskutató idevágó útmutatásai a vizsgálatok módszertani és tartalmi kibővítését indokolják. Anélkül, hogy máris kiérdemelné a *regionalizmus* gyűjtőnevet, a korai transzilvanizmus a román állam szerkezetében egyrészt olyan regionális mozgalomként tűnik ki, amelyet nem feltétlenül összefüggő területen élő kisebbségek irányítottak a központosító tényezők ellen.<sup>72</sup> Ebből a szemszögből ama gyakran emlegetett „kisebbségi humánus”<sup>73</sup> nem szépségeszményként, hanem pártpolitikai és társadalmi-szociális viszonylataiban érdekes, még akkor is, ha az egykori álláspontokat alátámasztó esztétikai elvek teljesen meg nem kerülhetők. Az áramlatot másrészt ajánlatos „modernizációelméleti távlatban” is szemléli, vagyis „a regionális politika és gazdaságfejlesztés összefüggésében”, mint „a nemzetállam integrációhiányának egy regionális ellenállási mozgalomban való megnyilvánulását”.<sup>74</sup> Az eddigi magyar- és irodalomközpontú munkálatok továbbfejlesztése tehát a nemzeti és rendszeri szempontok párhuzamos elemzését követeli meg, hiszen láttuk, hogy nem csak „az 1929-ben, 30-ban dolgozni kezdő erdélyi nemzedék vette észre, hogy a transzilvanizmus társadalmi és gazdasági kérdés is”.<sup>75</sup>

Egy ilyen széles alapokat lefektető értekezés felteheti, hogy a húszas évek romániai magyar—román—német viszonyrendszerét két főpólus képezte: az egyik oldalon az államközpont moldvai-havasalföldi történeti közegével, a másikon a tágabb értelemben vett Erdély. Magyarok, románok és németek egyrészt egymás között a régióban, másrészt együttesen vagy külön-külön az Ókirálysággal hozhattak létre kapcsolatokat. Kultúr-történeti-szociológiai kivetítésben — és függetlenül az államrendszer természetétől — egy szövetségi társadalom hordozói voltak mind interetnikus, mind intraetnikus síkon. A bánági sváboktól az erdélyi szászokig, a bukovinai, besszarábiai és dobrudzsai németekig, az erdélyi románoktól a Kárpátokon túli románokig, a belső-erdélyi vagy partiumi magyaroktól a székelyekig részben eltérő vallási, szociális-gazdasági és történeti háttérrel rendelkeztek.<sup>76</sup> A kisebbségek a hivatalos nemzetiségpolitika céljától és tényleges működésétől függetlenül is viszonyulhattak a többségekhez, hiszen vagy emezek nem támogatták az államideológiát, vagy a magyarok és a németek politikamentes viszonyokat kerestek, miután csalódtak a román államideológusokban.

<sup>69</sup> Cs. Gyimesi: *Előszó*; Cs. Gyimesi: *Elméleti alapok*; Cs. Gyimesi: *Gyöngy és homok*; Kántor Lajos — Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944—1970*. A könyvészeti adalékot összeállította Réthy Andor. Második, javított kiadás. Bukarest 1973; Dávid Gyula — Marosi Péter — Szász János: *A romániai magyar irodalom története*. Bukarest 1978; Pomogáts: *A transzilvanizmus*; Szávai Géza: *Helyzettudat és irodalom*. Kolozsvár-Napoca 1980; Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete* [1933]. = Ugyanó: *Fejedelmi Erdély*. Tizenhat tanulmány. Budapest 1984. 283—373.

<sup>70</sup> Pl. Cs. Gyimesi Éva: *Egy létszimbólum színe és visszája*. Életünk 22 (1985) 49—59; Fábán.

<sup>71</sup> Szávai 39. Kiemelés az eredetiben. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*.

<sup>72</sup> Vö. Schultze—Sturm 380.

<sup>73</sup> Gáll.

<sup>74</sup> Schultze—Sturm 380.

<sup>75</sup> Tolnai 299.

<sup>76</sup> *Hetven év*; Illyés Elemér: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Wien 1981; K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*. Vö. Reissert, Bernd: *Föderalismus*. = PWP I. München/Zürich 1985. 238—244, itt 238—239.

Azonban a magyarok és a németek az erdélyi románokban éppúgy, mint a regátiakban, főként az államot tevőlegesen alkotó és emiatt a központot politikailag is képviselő többséget látták, amellyel a maguk és a tágabb köz ügyei összekötötték őket. Kelet-Közép-Európa háborút követő átrendeződése egy funkcionális-alkotmányjogi szövetkezési formát is kínált nekik, ezt viszont elsősorban az *interetnikus* síkon. Miközben a kialakuló román nemzetállam keretében a történeti Erdély és a Részek magyar népessége nemzeti kisebbséggé vált, a Kárpátokon inneni németiség története is alakot váltott: a korábban Bécsben—Budapesten székelő kormányhatalom Bukarestbe helyeződött át. Amikor mindkét nemzeti közösség vezetői a román államot hűségükről biztosították, nemcsak állampolgári szolgálatukat kínálták fel, hanem *időszzerűen feladták azt az igényt*, hogy államalkotó anyanemzetük kötelékében maradjanak, illetve hogy továbbra is az egykori szülőhazához tartozzanak. Az önálló regionális, nyelvi-kulturális és vallási fejlődésbe vetett hitükkel egy olyan „intézményesített kompromisszum”-ra törekedtek, amely — a legjobb föderalista hagyomány szellemében — „az integráció és az életkörülmények azonossága között egyfelől, valamint a regionális önállóság és sokféleség között másfelől” jön létre.<sup>77</sup>

12. Legkésőbb 1923 tavaszán vált nyilvánvalóvá, hogy az államközpont erre a szövetkezési kompromisszumra nem hajlandó. Az alkotmány 1. cikkelye a román királyságot „nemzeti, egységes és oszthatatlan” államnak minősítette.<sup>78</sup> Körülhatárolható területek autonómiáját és az ezzel kapcsolatos hatalommegosztást ország- és államrészek között törölte a politikai megoldások sorából. A minél erősebben központosítandó államigazgatás ellentmondott egy olyan nemzetiségi törvénynek és joggyakorlatnak, amely akár személyi, akár területi alapon elismeri a kisebbségek csoportjogait. Tekintettel az életkörülmények ugyancsak központilag szentesített egységesítésére,<sup>79</sup> felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán érdekelte-e a román politikai vezetést a magyarok és németek állampolgári hűsége? Nem éppen megvádolható vagy valóban hűtlen polgárookra volt-e szüksége ahhoz, hogy az *irredentizmus és állam az államban* vitával államellenes elemeket nyilvánosan leleplezhessen? Nem az amúgy is autonómiaellenes nemzetiségpolitikáját kívánta ily módon ország-világ előtt igazolni? Nem készült-e zsákutcába hajtani a kisebbségeket: megvonni tőlük még a kritikus vagy ellenzéki többséggel való — és a maga hatalmi helyzeteit esetleg veszélyeztető — kapcsolatteremtés lehetőségét?<sup>80</sup>

Nagyrománia egységesített-központosított jellege 1924 és 1928 között hivatalosan megerősödött. Új törvények a polgári és nyilvános jog körében az 1918 előtt keletkezett, majd az impériumváltás után ideiglenesen érvényben maradt normákat szüntették meg. A korai húszas évek Erdélyében használatos volt még a 16. századból áthagyományozódott werbőczyánus magyar szokásjog, az Általános Osztrák Polgári Törvénykönyv 1811-ből — az 1853-as utólagos változtatások nélkül —, a magyar polgári törvények és királyi határozatok, illetve miniszteri rendeletek az 1867—1918-as időszakból, a román Kormányzótanács 1919/1920-as rendeletei, végül néhány cikkely Románia 1866-os

<sup>77</sup> Reissert 240. Vö. K. Lengyel Zsolt: *Die falsche Alternative. Zum CULTURA-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen im Rumänien der Zwischenkriegszeit.* = *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn.* Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von Kálmán Benda. Thomas von Bogyay, Horst Glassl und Zsolt K. Lengyel. IL München 1988. 91 — 102.

<sup>78</sup> Constituția din 29. Martie 1923. = *Istoria României între anii 1918—1944.* 58.

<sup>79</sup> 79 Vö. pl. Mikó.

<sup>80</sup> Az ilyen értelmű szegregációhoz vö. Müller, Hermann: *Minderheiten.* = *Handlexikon zur Politikwissenschaft.* Herausgegeben von Wolfgang W. Mickel unter Mitarbeit von Dietrich Zitzlaff. München 1983. 300—309, itt 302.

alkotmányából.<sup>81</sup> A kisebbség előnyét szolgáló jogszabályok híján<sup>82</sup> a magyarok és a németek pedig újra meg újra arra kényszerűitek, hogy állam- és társadalomelméleti elképzeléseiket felülvizsgálják. Hiszen ha egyszer felismerték, hogy a kormányzat régiójuk bárminemű önállósításának ellenáll és ezáltal csoportos „akkulturációjukat”<sup>83</sup> is megakadályozza, úgy dönteniük kellett: fenntartsák-e még az államközpontnak jelzett kompromisszumajánlatot? És ha igen, melyik formában?

13. Az a megfontolás, hogy létezhet egy alternatíva a funkcionális-alkotmányjogi szövetkezéshez, a politikamentesség csíráját rejtette magában. Ebből a szemszögből nézve az interetnikus viszonyoknak olyan keretekbe kellett volna áthelyeződniük, amelyekben a hitelét veszített, mert népeket elválasztó politika nincsen jelen. „Hiba, ha a politika azt hiszi, hogy mindenütt nélkülözhetetlen.”<sup>84</sup> Többek között ezt a tételt igazolandó fejlődtek ki Erdélyen belül szász—magyar kapcsolatok a húszas évek második felében. Ezeknek alappillére ugyanis a személyes ismeretség volt. Főként írók közeledtek egymáshoz: fordították és méltatták egymás műveit, léptek közösen közönségük elé, szöttek kiadói terveket.<sup>85</sup> A szellemi alkotómunka magyar napszámái mégis zsákutcába juthattak azon igyekezetükben, hogy a kisebbségpolitikai balsikerek ellensúlyozására szűkebb társadalmakat kultúrtörténeti-szociológiai értelemben föderalizálják.

Nagy becsben álló történelmi regényeik és egyéb historizáló írásműveik dicshimnusz a hajdanvolt viszonylagos erdélyi autonómiára és türelemre hamisan csenghetett a románok fülében, hiszen az ő őseik a magyar, szász és székely rendi nemzet mellett csupán megtűrt lakosok voltak az Erdélyi Fejedelemségben. Líraian felajzott természetelményük és mítoszövezett lelki regionalitásuk a politikailag beárnyékolat mindennapok elkendőzésével fenyegetett.<sup>86</sup> Jóllehet a történelmi tapasztalatárvlat és a képlékeny szülőföldkép az erdélyi magyar önértékelést elősegítette, egyben nyitva hagyva az utat a másik nemzet felé, párt- és társadalompolitikához igazított gondolatmeneteket és tetteket mégsem pótolhatott. A magyar transzilvanistáknak nem átszellemülten, hanem a mindennapok talaján állva kellett bizonyítaniuk, hogy nemzeti hovatarozásuk eszmei vállalása nem zavarja részvételüket Nagyrománia társadalmi életében, sőt esetenként érdeklődésüket a többség ügyei iránt sem gyengíti. Ehhez erdélyi, egyszersmind állampolgári tudatukat nyíltan és felülvizsgálhatóan, tehát hasonlatmentesen kellett megjeleníteniük, lehetőleg szervezeten és a saját nyelvi-kulturális közegen túllépve.

14. A transzilván mozgalom interetnikus intézményesítése, amelynek feltételeivel és eredményeivel a szakirodalom mindmáig nem foglalkozott alaposan,<sup>87</sup> szükségképpen a funkcionális-alkotmányjogi szövetkezés esélyét villantotta volna fel. Kiutat is jelezhetett volna abból a többséghez fűződő ellentmondásos viszonyból, amelybe a kisebbségellenes államideológia a magyarokat és a németeket sodorta. Ugyanis a román szellemi és politikai elit egyes részei nem idegenkedtek attól a gondolattól, hogy az állam felépítése igenis tükrözze az összes régió — nem csak Erdély — különféle sajátosságait. De milyen céllal tükrözze? A helyi jegyek megőrzése vagy összehangoltabb kiegyenlítése végett?

<sup>81</sup> *Istoria dreptului românesc*. Sachellarie—Georgescu.

<sup>82</sup> Vö. *Istoria dreptului românesc*; Nagy L.; Sachellarie—Georgescu.

<sup>83</sup> Müller 302.

<sup>84</sup> Weiss Sándor. *Petőfi, a Magyar Szövetség — és a románság*. Nk 3 (1922) 11: 8.

<sup>85</sup> Folberth, Otto: *Die Stunde der „siebenbürgischen Seele“*. Vor 40 Jahren erklang ihr Glockenschlag. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 17 (1968) 18—23; Ritoók János: *Kettős tükrök. A magyar—szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Bukarest 1980.

<sup>86</sup> Vö. Pomogáts: *A transzilvanizmus*.

<sup>87</sup> Vö. a 67—69. jegyzetekben felsorolt munkákat.

Egyesek „Erdélyt az erdélyieknek”<sup>88</sup> perelve azok véleményét osztották, akik szerint az erdélyiek járulhattak hozzá leginkább a nemzeti ellentétek áthidalásához és az ország rendszeri modernizálásához.<sup>89</sup> De a Nagyrománián belüli interetnikus kapcsolatok oly gyakran remélt államkonszolidáló szerepe mögött az állam egységesítésének és központosításának a szándéka is meghúzódhatott. „A jövő Erdélye — írta példának okáért a *Cele Trei Crișuri* egyik munkatársa 1923-ban — nem lesz többé az a térség, amelyben emberek ütköznek. [...] És akkor Erdély szolidaritása mindenki szolidaritása lesz.”<sup>90</sup> A regionalizmus többértelmű összromán kezelésére jellemző, hogy a nagyváradi lap fennebb említett regáti szemléletű bírálóihoz a kolozsvári *Țara Noastră* is csatlakozott, és hogy ez a Goga vezette szemle hevesen bírálta a iași-i Garabet Ibrăileanu dolgozatát a román irodalom külön moldvai, havasalföldi és erdélyi jellegéről.<sup>91</sup>

A transzilvanizmus tehát nem csak erdélyiek között található társakra, és a magyar—román—német szövetezés az összállamra kiszélesítve akár meg is erősödhetett volna. A továbblépő kutatás alapkérdése tehát nem az, hogy az áramlat politikai volt-e vagy sem — hiszen bizonyos mértékig mindig az volt; fontosabb azt kideríteni, hogy létezik-e sajátosan magyar, román és német alakja<sup>92</sup>, valamint hogy kisebbségvédelmi vetülete kiegészült-e regionalista modernizációs elemekkel. Ezt az összetett kérdést csakis egy olyan tipológia válaszolhatja meg, amely a regionalitás mértékét és az etnikai jelleget egyaránt figyelembe veszi.

Amennyiben Nagyrománián belül kívánták egyengetni régiójuk önálló útját, a transzilvanistáknak végső soron azt a felfogást kellett érvényre juttatniuk, hogy a román nép akkor is alkothat egy önrendelkező és többnemzetiségű államot, ha a maga szubjektív és objektív alkotóelemei régióról régióra különböznek; hogy jóléte nem egy bizonyos terület birtoklásából és a mereven egy mérce szerinti országlásból következik. A „territoriocentrikus nemzetfelfogás”<sup>93</sup> bírálójaként jelentkezett a húszas évek transzilvanizmusa. Sikere jelentős mértékben azon múlott, hogy képes volt-e a kisebbségi és az általános polgári jogokat egy követelési katalógussá ötvözni. Ezt a feladatát pedig nem oldhatta meg anélkül, hogy rámutasson: téved az államideológia, amikor azt állítja, hogy a nyelvek, vallások, jogszokások, társadalmi-gazdasági modellek, általában az életkörülmények és a mentalitások alkotmányosan védett sokszínűsége a többség önbecsülésén ejtene csorbát és előbb-utóbb Erdély politikai elvesztéséhez vezetne. A román oldal ettől a félelemtől csakis a kompromisszumban érdekelt felek közreműködésével szabadulhatott volna meg, hiszen ez utóbbiak saját nemzeti érdekük figyelembevételével nem zárták ki eleve az összállami problémák regionális megoldását.

<sup>88</sup> *Di. Alexandru Vaida vorbește despre „unificare”*. *Patria* 3 (1921) 6: 1.

<sup>89</sup> Bacaloglu: *Un an*. Vö. K. Lengyel: *Jászi*.

<sup>90</sup> Bota: *Cele trei Ardealuri*. 174. L. még *Sudețeanu*.

<sup>91</sup> Ibrăileanu, Garabet: *Characterul specific național în literatura română*. *Viața Românească* 14 (1922) 239—252; *Cărți și reviste*. *ȚN* 3 (1922) 328.

<sup>92</sup> Mélyebb elemzés nélkül román, illetve német típusra utaltak legutóbb Gajdos Balogh; Schuller-Anger; Vittstock: *Der Kulturbegriff*; Vittstock: *A transzilvanizmusról*.

<sup>93</sup> Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. = Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. I. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Máttyás. Szöllősy Árpád előszavával és Szabó Zoltán bevezetőjével. Bern 1981. 202—252, itt 230—233.

Murádin Jenő

## A nagybányai Hollósy-iskola névsorai

Közép- és Kelet-Európa legjelentősebb művésztelepe, a nagybányai festőkolónia köztudottan Hollósy Simon küldetészerű kezdeményezésére kelt életre. Ő volt az a karizmatikus vezető, elhivatott művészpédagógus, aki müncheni magániskoláját megismételt nyári táborozásokra hazahozta.

1896 az alapítás éve. A máramarosi születésű Hollósy akkor már tíz éve jól működő festőiskolát tartott fenn a bajor fővárosban. München az akadémizmus fellegvára volt, az ő szabadiskolája azonban éppen a merev sémák ellen hadakozva terelte a fiatalok figyelmét az újító eszmékre, a Párizs felől érkező sugallatokra. A nagybányai kolónia-alapítás gyakorlati eredményei mutatták meg azután, hogy milyen irányt vett a műteremből a szabadba lépő festészet.

Hollósyék nyári táborozásából művésztelep alakult, a kolónia művészete pedig Kelet felé közvetítette s fölerősítette az impresszionizmus felé mutató, majd azt is meghaladó eredményeket.

Hollósy hat éven át, 1896 és 1901 között jött le növendékeivel és művésztársaival Nagybányára. Távozása után hazaivá honosult a festőiskola és művésztelep: Réti István, Ferenczy Károly, Thorma János, Grünwald Béla vállalták fönntartását. Működését a kolónia csak évtizedekkel később, a második világháború előestéjén kényszerült megszüntetni.

A Hollósy-iskola ideje jóval kevésbé föltárt, mint a kolónia életének későbbi szakasza. Magyarázata egyszerű: Hollósy nem vezetett adminisztrációt, nem hagyott feljegyzéseket az iskoláról. Ez a csupa hév, csupa szenvedély festő egyszerűen nem ismerte a bürokráciát. Ezzel szemben a kolónia későbbi szakaszából nemcsak pontos névsorok, jegyzőkönyvek maradtak fenn, hanem a négy tanár egyike, Réti István tanúként és krónikásként követte a művésztelep történetének minden változását.

A művészettörténeti kutatás megújuló figyelemmel fordul a kolóniaalapítás előzményei, a Hollósy-iskola úttörő eredményei felé. Több újabb keletű tanulmány tesz kísérletet az eredmények mélyebb megértésére, Hollósy művészpédagógusi munkájának, iskolája kezdeményező szerepének értékelésére. A föltárások egyik fő akadályja azonban éppen abban áll, hogy forrásaink szegényesek, nehéz kihámozni a valóságot a Hollósy-kört mindig körülbeegő legendákból. A kutatóknak már az első lépésnél gondot okoz a Hollósy-iskola hiányos névsora. Réti István csonka, esetenként emlékezetből rekonstruált névsorokat tett közzé; ezek hiányosságára maga figyelmeztetett.<sup>1</sup>

Hollósy távozása után nyolc évvel, 1909-ben közölt először Réti számszerű adatokat a kolónia kezdeti éveiről.<sup>2</sup> Megjegyzi, hogy csak az első és harmadik évről (1896, 1898) van névsora, a többiről mindössze szám szerinti följegyzése „Hollósy közlései szerint”. Névsorok csak a kolónia 1912-es jubiláris kiállítása idején kapnak helyet egy összegező munkában, a Réti István és Börtsök Samu összeállította (a kolóniáról magvas tanulmányt közlő) katalógusban.<sup>3</sup> Az 1897. és 1901. évekre emlékezetből összeállított hiányos

<sup>1</sup> Réti István: *A Nagybányai művésztelep*. Bp. 1954. 324—325.

<sup>2</sup> Réti István: *Tizennégy esztendő a nagybányai festőkolónia életéből*. Nagybánya és Vidéke (a továbbiakban NV). 1909. október 17., 24., 31.

<sup>3</sup> *A nagybányai jubiláris kiállítás illusztrált katalógusa*. Összeállította Börtsök Samu és Réti István. Nagybánya 1912.



kimutatások utalnak, míg a fennmaradó két évről egyáltalán nincs adat. Végül soron ez a névsor került be Réti István 1954-es, már idézett posztumusz kötetébe. Ott a különbség annyi, hogy az 1899-es évre egy csoportkép nyomán rekonstruálták a növendékek jelenlétét. A Hollósy-iskolát ábrázoló fényképfelvételről a tanítványok azonosítását dr. Rózsaffy Dezső — a növendékek egyike — végezte el, s azt Réti emlékezetből még néhány névvel kiegészítette. Végül Mezei Ottónak a művészteléről írt tanulmánya<sup>4</sup> és Raoul Şorban Hollósy-monográfiája<sup>5</sup> tett közzé jegyzetanyagában bővített névsorokat.

Jelen adatközlés az iskolai névsorok lehetséges kiegészítését kísérli meg: az eddig föltárt adatokat egészíti ki levéltári források és a korabeli sajtó közlései nyomán.

Levéltári adatokat azért találtunk, mert Hollósy és festőiskolai segítőtársa, Grünwald Béla levelezést folytatott a nagybányai városvezetéssel. Nagybánya polgármestere és a városi törvényhatóság járt közbe azért, hogy a Hollósy-iskola növendékei ingyen vasúti jegyet kapjanak a nyári leutazásra, s azért is, hogy 1897-től állami támogatással segítsék a kolónia fenntartását. Mindez természetesen megkívánta, hogy a város vezetősége tájékozódjék Hollósy terveiről, adatokat kapjon egy-egy év eredményeiről, az iskola látogatottságáról.<sup>6</sup> A Münchenből Nagybányára küldött leveleket Hollósy és Grünwald közösen írta alá (amíg Grünwald 1898 végén ki nem vált az iskola vezetéséből), feltételezhető azonban, hogy a névsorok összeállítására Grünwald vállalkozott. Nemegyszer a sajtó is (1899-ben kimutathatóan) a városi adminisztrációtól kapott összesítő adatokat a Hollósy-iskola látogatottságáról.<sup>7</sup>

A most közzétett névsoroknál a gyakran elírt, fonetikus vagy hibásan lejegyzett nevek azonosítására törekedtem. Számon tartott alkotóknál ez természetesen könnyen ment. Nehezebb vagy lehetetlen volt az azonosítás a többiek esetében, hiszen számos olyan növendék látogatta a kor magániskoláit, akik olykor csak kedvtelésből jelentkeztek, vagy mostoha sorsuk messze sodorta őket a művészpályától. A korabeli följegyzések magyaros vagy németes névátírását az esetek többségében nem változtattam meg; ismertebb alkotók nevénél tértem el inkább ettől a gyakorlattól. A teljes átírás különben is lehetetlen vállalkozás lenne, hiszen az iskola a nemzetiségi mozaik képét mutatta. Hollósy iskolájában együtt voltak magyarok, németek, oroszok, lengyelek, de akadt a növendékek között amerikai, spanyol és gyarmati angol is. Nem választottam külön a névsorban a Hollósy-iskola tényleges növendékeit a Nagybányára jött, iskolán kívül dolgozó kortárs alkotóktól, mert ez nem minden esetben volt lehetséges.

Végül dőlt betűkkel szedve közlöm azoknak a nevet, akiket a Réti-könyv névsorain kívül sikerült azonosítani. Réti István idézett könyve ugyanis 170 nevet tüntet föl, nekem a kutatás eredményeként ehhez még 241-et sikerült hozzáírnom. Eszerint a Hollósy-iskola hat esztendeje alatt összesen 411-en látogatták a nagybányai nyári kurzusokat — az évenkénti statisztikai jelenlétet véve alapul. Ez pedig már meg is haladja a Hollósy, illetve Réti számszerű becslését, a 353-ban megjelölt összlétszámot.

Bizonytalanságok, kétségek fölmerültek a névsorok összeállításánál. Föltételezhető, hogy néhány növendék csak szándékát jelezte (s ennek a sajtóban már nyoma maradt), de ténylegesen nem jött le Nagybányára. Másrészt tudunk olyan alkotóról, így a művész-

<sup>4</sup> Mezei Ottó: *Nagybánya*. H.n. [1984] 81—86.

<sup>5</sup> Şorban, Raoul: *O viajă de artist*. Buc. 1986. 199—201.

<sup>6</sup> Hollósy Simon és Grünwald Béla jelentése a festőiskoláról Nagybánya város tanácsához, 1897. október 14. Eredetije elveszett, közli az NV. 1897. október 17. L. még a Nagybányai Állami Levéltár Nagybánya város Levéltárában: A festőiskola iratanyaga.

<sup>7</sup> *A Hollósy-festőiskola...* NV. 1899. április 9.

pályán sikereket elért Góth Móricról, aki életrajzának adatai szerint Nagybányán is tanult, de itt-tartózkodása idejét nem sikerült meghatározni.

Pontosító adatok még fölbukkanhatnak.

A németes alaposságú Thieme—Becker-lexikon<sup>8</sup> és más enciklopédiák adatközlése segített hozzá, hogy azonosíthassam a névsorokban előforduló, később ismertté vált, de a magyar művészeti történetírás figyelmébe nem került több alkotó nevét. Így derült ki, hogy a Hollósy-iskolából milyen sokan maradtak meg a művészpályán; sokkal többen (!), mint a nagybányai festőiskola későbbi növendékei. A névsor teljessége nélkül sorolom föl az alábbiakat<sup>9</sup>: Aichinger Albert müncheni rézkarcoló (sz. 1866), Blum Leonhard német arcképfestő (sz. 1857), Eichler Reinhold Max festő és illusztrátor (sz. 1872), Harrach Hans Albrecht firenzei festő (sz. 1873), Jagerspacher Gustav müncheni festő, Kardorff Konrad festő és rézkacoló, Krzyzanowski Konrad varsói akadémiai tanár, korának legjobb lengyel arcképfestője (sz. 1872), Liebmann Alexander berlini festő és grafikus (sz. 1871), Loose Max lipcsei festő (sz. 1869), Multerer Franz müncheni festő (sz. 1864), Nussbaum Jacob frankfurti festő és litográfus (sz. 1873), Okun Eduard varsói festő és rajzoló (sz. 1872), Scharf Victor bécsi festő (sz. 1872), Uhl Emil cseh származású brüsszeli festő (sz. 1864), Wieden Ludwig bécsi akadémiai tanár, jeles portré- és tájképfestő.

### 1896

Auskerin (orosz-lengyel)  
*Austeim Benjamin (orosz)*  
 Belányi Viktor (Nagyszombat)  
*Bury Max (Genf)*  
 Cohn Fowler Charles (Calcutta)  
*Csuzy Károly*  
 Deák Lajos  
 Eichler Reinhold Max (német)  
 Ferenczy Károly  
 Genehr Max (német)  
 Glatz Oszkár (Budapest)  
 Goldstein Lajos (orosz-lengyel)  
 Grósz Móric (Szatmár)  
 Grünwald Béla  
*Guillemot Ödön*  
*Havas Béla (Páncota)*  
 Hollósv Simon  
*Horthy Béla*  
 Johnson Eduard (Boston)  
 Joó Béla  
*Kallós Ede*  
 Kardorff Konrad von (Berlin)  
 Kemenszky Árpád

Kiszely József (Liptószentmiklós)  
 Kubinvi Sándor (Debrecen)  
*Kunffy Lajos*  
 Liebmann Alexander (Berlin)  
*Lottermoser*  
 Mály József  
*Meisl G.*  
 München [Mikes] Ödön (Besztercebánya)  
 Nussbaum Jacob (Frankfurt/M.)  
 Papp Gábor (Kolozsvár)  
*Pottner Emil (Braunschweig)*  
 Réti István  
 Rottermoser Ulrich (német)  
 Rudnay Gyula (Budapest)  
 Scharf Victor (Bécs)  
 Schwarz Georg (Berlin)  
 Szenes Fülöp (Budapest)  
 Szereszewski Rufin (Odessza)  
 Szlányi Lajos  
 Tegyei Lajos  
 Thorma János  
*Tóth-Molnár Ferenc (Szeged)*  
 Troitsch Walter (München)  
*Verona Artúr (Brăila)*

<sup>8</sup> Thieme Ulrich—Becker Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig 1907—1947.

<sup>9</sup> Itt sorolom fel azokat a további cikkeket, amelyeket az NV hasábjain a Hollósy-iskolára, illetőleg kiállításaira vonatkozóan találtam: *Különfélék*. 1896. május 10.; *Hollósy Simon mester iskolája*. 1897. május 2. *A Hollósy-iskola*. 1897. július 18.; *A nagybányai festőművészek...* 1898. november 13.; H.I.: *Festőművészeink kiállítása*. 1899. szeptember 10.; *A festők kiállítása...* 1899. szeptember 17.; *Údv a nagybányai festőiskolának*. 1900. május 13.; *A Hollósy-iskola kiállítása*. 1900. október 14.; *A nagybányai festőkolónia kiállítása...* 1901. október 6.

Weil Adolf (New York)  
Wolf Károly (Pankota)

**1897**

*Ács Ferenc*  
*Aichinger Albert (München)*  
Belányi Viktor  
*Blum Leonhard (München)*  
*Bonte Philip*  
*Braun Lipót (Bécs)*  
*Bury Max*  
Cohn-Fowler Charles  
Csók István (Sárbogárd)  
*Degenhard János (Ausztrália)*  
*Diamant Lázár (Szmirna)*  
*Domanszky*  
*Emenegger János (Bázel)*  
Farágó József (Esztergom)  
Ferenczy Károly  
*Fürst Zsigmond (Németpalánka)*  
Glatz Oszkár  
*Goetz Adalbert [Richard?]*  
*Goldmann Salamon [Lázár?] (Odessza)*  
Goldstein Lajos  
Grünwald Béla  
*Harrach Alber gr.*  
*Havas Béla*  
*Heinzmann Edwin (Saalfeld)*  
*Hermann Nándor (Budapest)*  
*Herrer Cézár (Andalúzia)*  
Hollósy Simon  
*Holtzer Károly*  
Horthy Béla  
*Jagerspacher Gusztáv (Gmunden)*  
*Kardorff Konrad*  
*Kaufmann Péter (Varsó)*  
*Keil Frigyes (Észak-Németország)*  
Keleti Gábor (Budapest)  
*Kischkovsky Kamilla (Kijev)*  
*Kischkovsky Szaniszló (Kijev)*  
Kiszely József  
Kubinyi Sándor  
Laurant Edward (Varsó)  
*Laurens Michel*  
*Lenkey Ödön (München)*  
*Liebmann Alexander*  
Loose Max (Szászország)  
*Lutzenbacher János (Budapest)*  
*Marczinovszky Eduárd*  
*Mareck Oszkár*  
*Margitay Jabab*  
*Márk Lajos*  
*Mikó Pálma*

*Multerer Franz (München)*  
*Münich [Mikes] Ödön*  
*Nussbaum Jacob*  
Nyilasy Sándor (Szeged)  
*Nyitrai József*  
Okum Edmund [Okun Eduard?] (Varsó)  
*Ocum Edmundné (Varsó)*  
*Ösztonky*  
*Pallavicini Alfréd*  
*Papp Gábor*  
*Plechl Béla (Nagybecskerek)*  
Pottner Emil  
*Queck Abris (Drezda)*  
Raczka Artúr (Linz)  
*Ravici Basil*  
Réti István  
*Ritter Viktor*  
*Sänger Johann von (München)*  
*Scharf Victor*  
*Schimler Ignác (Braunschweig)*  
Schlemensohn György (Odessza)  
*Schwarz Georg*  
*Szabó Artúr*  
*Szalay János (Varsó)*  
*Szenes Fülöp*  
*Szeremley Gyula*  
Szereszewski Rufin  
*Szlányi Lajos*  
*Tegvey Lajos*  
Thorma János  
Tóth-Molnár Ferenc  
*Uhl Emil (Csehország)*  
*Verona Artur il Conte*  
*Vöetter Miksa (München)*  
*Waner Hein (München)*  
Weil Adolf  
Wolf Károly  
*Wünsch József (Bécs)*  
Zemplényi Tivadar

**1898**

Band Michael (Odessza)  
Benes Pál  
Cohn-Fowler Charles  
Csók István  
*Engelhard Alajos (Bécs)*  
Farágó József  
Ferenczy Károly  
Ferkai Jenő (Budapest)  
Frischauf Ferenc (Budapest)  
Fuchs Károly (Bécs)  
Glatz Oszkár  
*Goldmann Salamon [Lázár?]*

- Goldstein Lajos  
 Goldstein Lázár (Odessza)  
 Grätzer Alfréd (Gross-Sterlitz)  
 Griglevsky  
 Grósz Móric  
 Grsebin Georg [Simon?] (Odessza)  
 Grünwald Béla  
 Hermann [Honti] Nándor (Budapest)  
 Herrer Cézár  
 Hídvégi Géza (Miskolc)  
 Hollósy Simon  
 Horthy Béla  
 Hradil [Halász] Elemér (Miskolc)  
 Jagerspracher Gusztáv (München)  
 Jancsó Jenő (Nagyvárad)  
 Károlyi Lajos (Szeged)  
 Keményffy Jenő (Budapest)  
*Kiss Kálmán (Kalocsa)*  
 Kiszely József  
 Kláber Gyula (Sopron)  
 Kóber Leó (Budapest)  
 Kogan Sigesmond  
*Kriglewsky Alexander (Varsó v. Krakkó)*  
 Krzyzanowski Konrad (Kijev)  
*Koziranowsky Alfons (Kijev)*  
 Kubinyi Sándor  
 Kubricki József (Varsó)  
 Kuzsinyovsky (lengyel)  
 Lenkey Ödön  
 Lutzenbacher János (Varsó)  
 Maleczky József (Varsó)  
*Maticska Jenő (Nagybánya)*  
 Mátrai Lajos (Budapest)  
 Mérő István (Déva)  
 München [Mikes] Ödön  
 Nyilasy Sándor  
 Plechl Béla  
 Pollacsek József (Budapest)  
*Ravici Bazil (Bukarest)*  
 Reichl Kálmán (Budapest)  
 Rerrich Béla (Budapest)  
 Réti István  
*Robert Leonard*  
 Rusicky [Rusiecki?] (lengyel)  
*Sathowsky Stanislaus (Petersburg)*  
*Seirzinsky (Varsó)*  
 Skvirtsinsky (lengyel)  
 Stulkerz Anna (Odessza)  
*Symansky (Nyizsnyij-Novgorod)*  
 Szalay János  
 Szálkovsky (lengyel)  
 Székely Andor (Budapest)  
 Szenes Fülöp  
 Szeremley Gyula
- Szereszewski Rufin  
 Takács Zoltán (Nagysomkút)  
 Tamás Imre (Brassó)  
 Thorma János  
 Tóth László (Budapest)  
 Wieden Ludwig
- 1899**
- Balogh József (Miskolc)  
 Belányi Viktor  
 Bihari Lajos (Budapest)  
*Brach E. (Budapest)*  
*Cohn-Fowler Charles*  
*Coulin Arthur (Nagyszeben)*  
 Czapek Brúnó (Budapest)  
 Csók István  
*Dvorzak Sigmond (Krakkó)*  
 Epstein [Erdei] Viktor (Budapest)  
*Felber Károly (Svájc)*  
 Ferenczy Károly  
*Ferkai Jenő*  
 Finkelstein S. (Odessza v. Varsó)  
 Frischauf Ferenc  
*Fuchs Károly*  
*Fürst Zsigmond*  
*Goetz Adalbert [Richard?]*  
 Góth Móréné  
 Grósz Móric  
 Grsebin Georg [Simon?]  
 Grünwald Béla  
 Herrer Cézár  
 Hollósy Simon  
 Konti Nándor  
 Hradil Elemér  
 Jagerspacher Gusztáv  
*Jancsó Jenő*  
 Kacz Endre (Komárom)  
*Károlyi Lajos*  
*Király F. (Budapest)*  
*Klein Jenő (Nagyvárad)*  
*Kober Leó*  
*Kogan Sigesmond*  
*Krzyzanowski Konrad (Varsó)*  
*Lambert H. (München)*  
*Löwith Augusztá (Bécs)*  
*Lutzenbacher János (Szob)*  
*Lüders Emilie (Lübeck)*  
*Maticska Jenő*  
*Mayr Albert (München)*  
 Mészáros Gyula (Mezőtúr)  
 München [Mikes] Ödön  
 Nagy Vilmos (Budapest)  
*Olszewsky Mária (Varsó)*

*Olszewsky Richard (Varsó)*  
 Polgár Márton (Budapest)  
 Réti István  
*Richter Tadeusz (Varsó)*  
 Rózsaffy Dezső (Budapest)  
 Rudnay Gyula  
 Schubert Béla (Budapest v. Bécs)  
*Schütt Emma (Weimar v. Budapest)*  
*Siligai Ferenc (Budapest)*  
*Späth Artúr br. (Bajorország)*  
 Stágl Rezső (Budapest)  
*Stark F. (Budapest)*  
*Szalay János*  
 Szeremley Gyula  
 Takács Zoltán  
*Tamás Imre*  
 Thorma János  
*Trovotinszky L. (Budapest)*  
*Vesztróczy Manó (Budapest)*  
*Virágh Gyula (Ungvár)*  
*Voss Bertram br. (Szilézia)*  
*Weissenberg Mária (Odessza)*  
*Weiden Ludwig*  
*Zichy István gr. (Somogy m.)*  
*Zsoldos Gyula (Szentés)*

**1900**

*Balogh József*  
*Blum Anna*  
*Blum Leonhard*  
 Csók István  
*Dittrich Zoltán (Budapest)*  
*Dobosinszky*  
*Dvorzak Sigmund*  
*Epstein [Erdei] Viktor*  
*Faragó József*  
*Felber Károly*  
*Ferenczy Károly*  
*Flottow Ernő*  
*Frischauf Ferenc*  
*Gaspartz Elemér*  
*Glatz Oszkár*  
*Goldstein Hersch*  
*Grsebin Georg [Simon?]*  
*Grünwald Béla*  
*Hollósy Simon*  
*Hollósy Simonné*  
*Horthy Béla*  
*Hradil Elemér*  
*Hradil Margit*  
*Jagerspacher Gusztáv*  
*Kardorff Konrád*  
*Klein Jenő*

*Kocsis György*  
*Kormány Károly*  
*Krzyzanowski Konrad*  
*Kubinyi Sándor*  
*Lohwag Ernest in (Bécs)*  
*Maticska Jenő*  
*Mayr Albert*  
*Mészáros Gyula*  
*Nvilasv Sándor*  
*Oberndorfer Rudolf*  
*Olsewsky Boleslav*  
*Olsewsky Mária*  
 Réti István  
*Richter Tadeusz*  
*Rózsaffy Dezső*  
 Rudnay Gyula  
*Schubert Béla*  
 Stágl Rezső  
*Szalay János*  
*Szergejev Mária*  
 Takács Zoltán  
*Tamás Imre*  
 Thorma János  
*Török Jenő (Budapest)*  
*Újházy Berta*  
*Újházy Sándorné*  
*Veith Margarethe (Bécs)*  
*Walter Ernő*  
*Wieden Ludwig*  
*Wimtrier [Czigány] Dezső*  
*Wippert (Bécs)*

**1901**

*Abramovits Henriette*  
*Aronstein Berta*  
*Back Viktor*  
*Balogh József*  
*Belányi Viktor*  
*Benkovich Guido*  
*Bernstein Stephanie*  
*Blum Anna*  
*Blum Leonard*  
 Czigány Dezső  
 Csók István  
 Dittrich Zoltán  
*Dobosinszky*  
*Dobosinszkaia*  
*Epstein Viktor*  
*Faragó József*  
*Felber Károly*  
 Ferenczy Károly  
 Frischauf Ferenc  
*Gaspartz Ilona*

*Glatz Oszkár*  
*Goldstein Effraim*  
*Gröh Béla*  
*Grünwald Béla*  
*Handel József*  
*Hartung Wanda*  
*Heldrich Babette*  
*Herrer Cézár*  
*Helmberger Adolf*  
*Hidvégi Géza*  
*Hollósy Simon*  
*Homulács I.*  
*Hradil Elemér*  
*Hradil Margit*  
*Horthy Béla*  
*Kallós Ede*  
*Kacz Endre*  
*Kemenczy Árpád*  
*Kemper Miklós*  
*Kocsis György*  
*Korsenowsky Stanislav*  
*Kariewsky Stanislav*  
*Komoróczy Iván*  
*Krutsányi József*  
*Kubinyi Sándor*  
*Landschreiber Marcus*  
*Lanow Mária*  
*Lohwag Ernesztin*

*Malinowsky Hedvig*  
*Markovsky Leó*  
*Maticska Jenő*  
*Mehmert Hermann*  
*Ninlsielska Victoria*  
*Novák Andor*  
*Nyilasy Sándor*  
*Olsewsky Boleslav*  
*Omelustaia Antónia*  
*Pelczynski Czeslav*  
*Piato József*  
*Réti István*  
*Rózsaffy Dezső*  
*Rudnay Gyula*  
*Schönberg Jacob*  
*Seifmann Johann*  
*Stágl Rezső*  
*Székely Andor*  
*Sergejev Mari*  
*Szigeti Jenő*  
*Szóri József*  
*Thorma János*  
*Veith Margarethe*  
*Weiden Ludwig*  
*Walter Ernő*  
*Wurnul Fanny*  
*Zichy István gr.*

# SZEMLE

## Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában

Ez év májusában volt 150 esztendeje annak, hogy az erdélyi szászok honismereti egyesülete, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde 1842. május 19-én és 20-án tartott közgyűlésén Segesváron elkezdte tényleges működését. Magalakulása ugyan 1840. szeptember 14-én Medgyesen történt, de alapszabályait a bécsi kormányzat csak 1841. július 1-én hagyta jóvá.

Ez az az időszak, amikor a polgári átalakulás előkészítése során nagyjából egyidejűleg beérték az erdélyi szisz és magyar társadalomban a XVIII. század vége óta egyre gyakrabban felbukkanó tervek és kísérletek a nemzeti tudományosság megszerzésére. Ezt a feladatot a kor a kutatások anyagát biztosító muzeális (levéltári, könyvtári, tárgyi) gyűjtemények, valamint a tudományokat művelő és pártoló társadalmi erőket összefogó, mozgósító egyesületek létesítése útján kívánta megoldani. A századoknak Brukenthal Sámuel báró jóvoltából 1803-tól fogva volt intézményük a muzeális feladatokra. A Verein létrehozásával tudományművelésük társadalmi feltételeit teremtették meg. A magyaroknál akkor még a muzeális keret kiépítése volt napirenden. 1837-től kezdve az erdélyi magyar sajtóban szó volt arról, hogy a történetíró gróf Kemény József erre a célra óhajtja felajánlani nagy értékű levéltári gyűjteményét, kiűnő szakkönyvtárát és értékes régiségtárát. Abban, hogy ezt a szándékát 1841. február 24-én hivatalosan is bejelentette, feltehetően szerepe volt a szász Verein néhány hónappal korábbi megalakulásának, hiszen közismertek Kemény szoros kapcsolatai a szász művelődési élettel.

Jóllehet a Verein alakulógyűlésének szervezői az erdélyi honismeret minden rendű és nemzetiségű művelőjét, valamint pártolóját meghívták Medgyesre, az új egyesület kezdetől fogva ugyanúgy a szászok kizárólagos nemzetiségi tudományos-művelődési szervezeteként működött, akárcsak a magyarok 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum-Egyesülete vagy a románok 1861-ben létesült ASTRA-ja. Ezen a tényen az sem változtat semmit, hogy a Verein a szászok oklevéltárának szervezési munkálataiban lelkesen részt vevő Kemény Józsefet 1846-ban, Mikó Imrét pedig 1860-ban választmányi tagsággal is megtisztelte. A Verein első tagjai között található még Brassai Sámuel, gróf Gyulay Lajos, Teleki István, Kuun László, báró Kemény Sámuel, a Barcsai család több tagja és Debreczeni Márton. De az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai sorában is voltak néhányan a szász tudományosság és közélet vezetői közül; a románságot pedig Andrei Șaguna ortodox érsek az igazgatótagok, Alexandra Sterca Șuluțiu görög katolikus érsek pedig az alapítótagok között képviselte a magyar egyesületben. Végül az ASTRA mindjárt alakuló közgyűlésén több magyar és szász tiszteleti tagot is választott szervezetébe, köztük gróf

Mikó Imrét, az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrehívóját, aki jelentős pénzzadmánnyal támogatta az induló román egyesületet, akárcsak korábban a Vereint első elnöke: Joseph Bedeus von Scharberg († 1858) emlékének ápolására tett alapítványával. Mindez azonban akkor nem jelentett többet, mint a különböző nemzetiségek civilizált együttélési szabályainak betartását, és csupán a mai etnikai gyűlölködés légkörében tűnik különleges nyitottság jelének.

A nemzeti öntudatosodás időszakába lépett három erdélyi nép mindegyike azért is szervezkedett külön-külön, mert a tudománytól, a művelődéstől saját érdekeinek szellemi fegyverekkel való védelmét is igényelte. A politikumnak ez a jelenléte egészen napjainkig fékezőleg hatott Erdélyben elsősorban a történetírás fejlődésére. Ma már jóval előbbre tartanánk a múlt kérdéseinek szakszerű feltárásában, ha 1867 után a három nép tudományosságának kapcsolatait és erőfeszítéseit nem a mindenre deformáló hatású nemzetiségi ellentétek, hanem szigorúan a szakmai érdekek határozhatták volna meg. Tudománytalan eljárás lenne azonban olyan együttműködést számon kérni az előttünk járó nemzedékektől, amelynek feltételei még napjainkban is csak formálódóban vannak.

A tudományos kutatás legnagyobb kérdése Erdély viszonylatában az, hogy miként lehet kikerülni abból a teljes szakmai csődből, amelybe a mindenkorábbi kezdeményezést legázoló kommunista nacionalizmus következtében jutottunk. Ma még kevesen mérik fel, hogy a romániai tudományosság válaszút előtt áll, és gyökeres fordulat nélkül nem lábolhat ki válságos helyzetéből. Pl. a történet-tudományban érinthetetlenül tovább virágoznak a múlt századi romantikus koncepciók a diktatúra idején túlburjánzott szélcsépei is.

Annak az időpontnak a meghatározása, hogy mikor válik már halaszthatatlanná ez a döntő fordulat, a román tudománypolitikára és a román történet-kutatásra tartozik, az erdélyi magyar történet-tudomány azonban már most megteszi a megújulásához szükséges lépéseket. Annál is inkább a maga útján kell járnia, mert a magyar népesség múltját nemcsak az ország, de még Erdély történetéből is régen kirekesztették, illetve jelképesre csökkentették. A romániai magyarságnak csak 1918-tól kezdődően vannak kisebbségi tapasztalatai, és ebbe a terhes állapotba valójában csak 1945 után tört bele. A kisebbség önmegtartásának a modern korban fontos eszköze a nemzetiségi tudományosság. A romániai magyar tudomány útjának helyes kijelöléséhez hasznos analógiákkal, tanulságokkal szolgálhat a 800 éves tapasztalattal rendelkező erdélyi szászok művelődési múltja. Akkor is, ha a jelen szomorú valósága szerint ez a történeti tapaszt-

talány csak az európai jogi és erkölcsi normákhoz igazodó államiság feltételei között volt hasznosítható, és mindjárt csődöt mondott, amikor a korábbi évszázadokétól gyökeresen különböző állami, jogi és társadalmi viszonyok között próbálták vele élni. Ennek legcsattanósabb bizonyítéka a szász lakosság fejvesztett menekülése Erdélyből.

A német népesség elfogyása és a szász tudományosság itthoni elnévelése azonban nem lehet érv a szász tapasztalatanyag használhatósága ellen. Meggyőződésem, hogy amikor számba vesszük, mi mindent köszönhet az erdélyi honismeret a szászok Landeskunde-Verein-jának, nemcsak a köteles elismerést rójuk le, hanem pozitív és negatív tanulságokat is vonhatunk le saját nemzetiségi tudományosságunk újjászervezéséhez és annak öntudatos bizonyításához, hogy a kisebbség teljesítményei az egész ország tudományosságát is lényegesen gazdagíthatják. A szász tudományosság belátható időn belül lényegében kikopik országunk szellemi életéből, gazdag öröksége azonban itt marad közöttünk mindnyájunk további hasznára. Azt hiszem, nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy ennek az örökségnek a legfőbb haszonélvezője az erdélyi magyar tudományosság lesz, főként a régebbi idők tanulmányozását illetően. Az erdélyi magyar múlt tárgyilagossága ugyanis az idők végezetéig elképzelhetetlen marad a szász vonatkozások ismerete nélkül. Ezekkel a kérdésekkel a magyar tudománynak önmagáért is kell a jövőben foglalkoznia, hiszen a szász exodus lezárultával egyre kevesebb illetékes német szakértője lesz az erdélyi történet e fejezeteinek. A szász tudományos örökség használata azonban a német múlt torzítatlanságáért való felelősség vállalásával jár együtt. Ez elől a magyar kutatás saját érdeke szerint sem térhet ki. Számára a nem éppen mindig felhőtlen szász—magyar közös múlt már régóta kizárólagosan tudományos téma, kezelése pedig a jövőben egyenesen erkölcsi kérdés, hiszen a szász tudomány teljesítményei nem gazdátlan művelődési javak, amikkel bármi tehető, hanem Erdély helyükön maradt lakóinak közös, értékes örökségét alkotják.

A szászságnak előbb Béccsel, majd később Berlinnel való szoros kapcsolatai a másik két nép szervezeteivel szemben tagadhatatlan előnyöket biztosítottak a Landeskunde-Verein-nak, hiszen indulásakor nemcsak kitűnő külföldi szakemberek, hanem a bécsi Akadémia és németországi különböző tudományos intézmények támogatására is számíthatott. Különösen a dualizmus korában lett meghatározóvá a Verein Németország felé fordulása, minthogy a szászság 1867 után nemzetiségi létében érezte magát fenyegetve az uralkodó helyzetbe került magyarság részéről. A Verein eme külföldi kapcsolatainak keresztül termékeny indíttatások, új módszerek juthattak el a másik két erdélyi nép tudományosságába is, amire Erdélynek igazán nagy szüksége volt. Ennek a külföld felé való nyitásnak azonban még nagyobb lett volna a tudománytörténeti jelentősége, ha a Verein ezzel párhuzamosan korábbi szerves kapcsolatait a helyi kutatással is fenntartotta volna. A Verein tudománypolitikai tájékozódásában a

XIX. század második felében bekövetkezett viszonylag gyors változást jól érzékelteti tiszteleti tagságának összetétele. Míg 1870 előtt a tiszteleti tagok közé 10 erdélyit és magyarországit (többnyire németeket), 39 ausztriai és 16 németországit választottak, 1871 és 1895 között már egyetlen erdélyi vagy magyarországi sem került be 8 ausztriai és 31 németországival szemben a tagságnak ebbe a fontos csoportjába.

\*

Egyetlen szemle-cikkben reménytelen vállalkozás lenne leltárszerűen felsorolni, hogy a Landeskunde-Verein működésének mi minden kezdeményezést, maradandó tudományos eredményt köszönhet Erdély, sőt egész Románia tudományossága. Külön-külön kellene méltatnunk az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1843-tól fogva 1944-ig megjelent 54 kötetében, a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1878 és 1930 között, valamint az ezt 1931-től 1941-ig folytató *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* összesen 64 évfolyamában közölt, ma is nélkülözhetetlen tanulmányok, értékes anyagközlések hosszú sorát. El kellene azt is mondanunk, hogy a két háború közötti Erdély legjobban szerkesztett tudományos folyóirata a Karl Kurt Klein gondozásában megjelent, előbb említett *Vierteljahrsschrift* volt. Ám feleslegesnek érezzük ezt, mert ma sem tekinthető Erdély régészete, története, néprajza, népköltészete, német nyelvészete, nyelvjáráskutatása komoly szakembernek olyan személy, aki a szász eredményeket nem ismeri és munkája során nem él velük. A Landeskunde-Verein változatos tartalmú öröksége még hosszú ideig hézagpótló, megbízható építő-anyaaga marad mind a magyar, mind pedig a román nyelvű Erdély-kutatásnak.

Az említett folyóiratok mellé sorakoznak fel a Verein kiadásában vagy sugalmazására és támogatásával megjelent önálló kötetek, sorozatok, tudományos vállalkozások. Ezek közül első helyen kell megemlékeznünk a Verein legrégebb és napjainkban is folytatott nagy vállalkozásáról, a szászság történetére vonatkozó középkori okleveles források corpusáról (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*). Ebből több évtizedes előkészület után 1892-ben jelent meg az első és 1991-ben a hetedik kötet. Ezek színvonalas kiadásban tartalmazzák az erdélyi szász történet szinte teljesnek mondható középkori okleveles anyagát: 4687 szöveget az 1191 és 1486 közötti időszakból. Tanulságos e köteteket összevetni Georg Daniel Teutsch és Franz Firnhaber első kísérletével (*Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*. Wien 1857), vagy az egyes szász székek, egyházkormányzati egységek ezt követő oklevéltáraival. Ebből nemcsak az derül ki, hogy a Verein okmánytára eredetileg az erdélyi történet egészét célozta meg, hanem az is, hogy mekkora előrelépés történt az edíciós megoldások, igényesség és módszeresség tekintetében, amióta e kiadványban Franz Zimmermann, majd Gustav Gündisch személyén



keresztül a forrástudományok akkor egyik legfőbb központjának, a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschung intézetnek a hatása érvényesült és érvényesül ma is. Ennek tulajdonítható, hogy a szász *Urkundenbuch* mindmáig az erdélyi történet legjobb középkori oklevéltára és az erdélyi medievisztika egyik legmegbízhatóbb segédeszköze. Különösen előnyére vált, hogy e sorozat szerkesztői Tagányi Károlynak az első kötettel kapcsolatos észrevételeit (Századok 1893. 41—57.) megszívvelve akkor is nyitottak maradtak a másik két nép erdélyi történetírásának eredményei előtt, amikor a szász történetírás egésze a múlt század hetvenes éveitől kezdődően erősen bezárkózott önmagába és legfeljebb a németországi kutatásokat követte figyelemmel.

A Verein másik reprezentatívának szánt forráskiadványa a *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven* című, több sorozatra (Abteilung) tagoltan eltervezett vállalkozás. Ennek első sorozata a szász városok középkori számadásanyagának közzétételét tűzte ki célul. Tekintve e városok vezető szerepét Erdély gazdasági életében, e kötetek döntő lökést adhattak volna az itteni gazdaságtörténeti kutatásoknak. Sajnos e terv mindjárt a szebeni levéltárban őrzött 1380 és 1516 közötti számadásokat tartalmazó, 1880-ban megjelent első kötettel zátonyra futott, minthogy a Szász Egyetem vagyonának kezelői nem vállalták tovább a kiadvány költségeit. A Verein ez irányú törekvései kedvezőbb visszhangra találtak Brassó magistratusában. Ez legalább saját városa esetében megvalósította az eredeti elképzelést. Julius Gross, Friedrich Stenner és Friedrich Wilhelm Seraphin a Verein gondozásában 1886 és 1896 között három vastos kötetben mintaszerűen közzétette Brassónak a XVI. század első feléből reánk maradt számadásait, majd pedig 1903 és 1926 között megjelentette öt kötetben a helyi elbeszélő forrásokat (krónikákat, naplókat, emlékiratokat). Csak sajnálni lehet, hogy erre az Erdélyben egyedülállóan gazdag forrásgyűjteményre, a körülmények változása következtében, már nem épülhetett rá korszerű várostörténeti monográfia, mivel Erich Jekelius ezzel a céllal indított kiadványából éppen a helytörténeti kötetek nem készültek el.

Szintén a honismereti egyesületnek köszönhető, hogy a szász történeti emlékirat-irodalom kiemelkedő alkotásai ma már nyomtatásban állnak a kutatók rendelkezésére. Különös nyereségként könyvelhető el a korai szász történetírás legrangosabb alkotásának, Georg Kraus segesvári jegyző XVII. századi kétkötetes krónikájának megjelenítése a bécsi császári Akadémia költségén, Georg Daniel Teutsch gondozásában (1862—1864). Hasonlóképpen a Verein tette folyóiratában hozzáférhetővé a XVIII. századi szász memorialisztika kiemelkedő emlékét: a megyesi Michael Conrad von Heydendorf terjedelmes önleírását (1876—1884) és családi levelezését (1896), valamint Samuel von Brukenthal gubernátor irathagyatékának egy részét (1903—1905). A forrásfeltárás területén a szoros értelemben vett szász történetírást meghaladó fontosságú teljesítményként kell értékelnünk Friedrich Teutschnak az 1543 és 1778 közötti szász iskolai rendtartásokat tartalmazó kötetét (1888)

a nagy hírű *Monumenta Germaniae Paedagogica* sorozatban, mert nem csupán a szász, hanem általában az erdélyi iskolatörténetnek is lendületet adott.

A Landeskunde-Vereinnek az erdélyi honismereti kutatások megalapozásához való legfontosabb hozzájárulásairól szólva nem feledkezhetünk meg Joseph Trausch, a Verein 1858—1869 közötti elnöke szász írói lexikonáról (*Schiftsteller-Lexikon der siebenbürger Sachsen*. Kronstadt 1868—1875. I—III.), melyet Friedrich Schuller 1902-ben újabb kötettel egészített ki és Hermann A. Hienz a *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* mellékleteként 1979-től folytat az ötödik kötet előkészítéseként. Ez a lexikon is nélkülözhetetlen munkaeszköze marad minden erdélyi kutatónak.

A történettudomány egyes ágaiban is értékes eredményekkel dicsekedhet a jubiláló egyesület; elsősorban azokon a területeken, melyek a kisebbségi önmegőrzés és önvédelem szempontjából kiemelkedő fontosságúak, pl. a jog- és intézménytörténet, valamint az egyháztörténet területén. Az előbbieket a régi szász berendezkedés védelmében II. József császár reformjai, majd pedig a dualizmus korában a magyar nemzetállami törekvések elleni védekezésből nőttek ki. Eredményei közül Friedrich Schuler von Libloy erdélyi jogtörténetét (1854—1858) és Georg Eduard Müller intézménytörténeti kutatásait kell kiemelnünk.

Az egész szász értelmiségen és a Verein tagságán belül is a legnépesebb réteget az evangélikus egyház papjai, tanárai és tanítói alkották. De nemcsak ezzel magyarázható az egyháztörténeti irodalom különleges gazdagsága a XIX. és XX. századi szász történetírásban. Legalább ugyanennyire szerepet játszott ebben, hogy amikor a kiegyezés után a magyar polgári államberendezkedés kiépítése során 1876-ban a Szászföldet is beosztották a megyébe, nemzetiségi összefogó csúcscserevüket, a Szász Egyetemet (Nationsuniversität) pedig művelődési intézménnyé fokozták le, a rendi alkotmány és kiváltságok addigi védő szerepét a szász evangélikus egyház vette át. Ez persze maga után vonta, hogy az egyház politikai szerepvállalása következtében az egyháztörténeti irodalomban is erőteljesebben érvényesültek a politikai szempontok; 1870-ben a Verein alapszabályaiból törölték is a politizálás tilalmát. Az egyháztörténet bő terméséből természetesen nem hiányoztak a műkedvelő szerzők szokott alkotásai sem, de egészében véve e dolgozatok többsége a kor színvonalán állott. Egész Erdély története szempontjából nagyon becsesek a reformáció itteni kezdeteit megvilágító szász kutatások eredményei. Egészen kiemelkedő terméke ennek az irodalomnak Friedrich Teutsch kétkötetes szintézise (*Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt 1921—1922. I—II.) és Karl Kurt Klein Honterus-monográfiája (1935).

A szász társadalom szerkezetéből érthető módon következett, hogy a németországi hatások alatt a múlt század második felében felvirágzó szász művelődéstörténelem szorosan kapcsolódott az egyháztörténethez. Hasonló a helyzet az életforma- és mentalitástörténet, valamint a művészettörténet esetében. Az

egyházi társadalom történetével is jóval többet foglalkoztak (pl. Richard Schuller), mint akár a kereskedő-patriciusok és iparosok életével. E fenti témák nagyon kedveltek voltak a többnyire egyházi rendben lévő szász kutatók körében, de a korszak vitathatatlan szaktekintélyei, a két Teutsch, az apa és fia sem idegenkedtek ilyen kutatásoktól. Leghamarabb a sok szakértelmet kívánó művészettörténetnek sikerült kiemelkednie a szaktudomány és a népszerűsítés mezsgyéjén elhelyezkedő műfajok közül. Itt elsősorban Viktor Roth részletkutatásaira és impozáns összefoglalására (*Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin 1934) hivatkozhatunk, a szász művelődéstörténetre pedig a magyarul is publikáló Karl Fabritius és Georg Adolf Schuller (t 1939) gazdag munkássága idézhető jellemző példaként.

A honismereti egyesület keretei között folyó szász történetkutatás igazi meghatározói azonban fennállásának szinte egész ideje alatt Georg Daniel (1817—1893) és Friedrich Teutsch (1852—1933) voltak. Az apa és a fiú együttesen formálta ki és juttatta diadalra a szászország múltjáról alkotott nagyszabású összefoglalásával (*Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Hermannstadt 1858—1926. I—IV.) az erdélyi századok főbb vonásaiban napjainkig érvényesnek tekinthető történettudatát. Kiemelkedő személyi adottságaikon kívül mindkettőjüknek különösen kedvező közéleti helyzete is megkönnyítette ezt a néptükre gyakorolt páratlan hatást a XIX. század második felétől kezdődően. Fentebb már említettük, hogy a dualizmus korában az evangélikus egyház vette át a Nationsuniversitát politikai szerepét. Georg Daniel Teutsch 1867-től kezdve püspökként, 1869-től fogva pedig 1893-ban bekövetkezett haláláig a Landeskunde-Verein elnökeként volt a szászok egyházi, művelődési és politikai életének legfőbb vezetője. Halála után mindezeket a funkcióit fia: Friedrich Teutsch örökölte. Ő 1894-től fogva 1932-ig állott népe élén evangélikus szuperintendensként és a Verein elnökeként. A kezdetek (1842—1869) első 27 és a hanyatlás utolsó 8 esztendejét (1933—1941) leszámítva, tehát fennállásának száz évéből 65 esztendőn át, a Verein tevékenysége legszorosabb kapcsolatban állott az evangélikus egyházzal és a két Teutsch püspök személyével.

Mindkét püspök a teológia mellett alapos és a kor színvonalán álló historikus szakképzettséggel is rendelkezett. Georg Daniel Berlinben Rankétól, Friedrich Teutsch pedig Heidelbergben és Lipszén Wattenbachtól, Treitschkétől és Mommsentől, a német történetírás akkori kitűnőségeitől hozta haza tudományos fegyverzetét. Érthető tehát, hogy a szász múlttól alkotott szintézisük szakmailag a kor erdélyi historiájának átlagán felülemelkedett. Néptük rajongó szeretete, lendületes előadásuk irodalmi színvonala és koncepciójuknak az a végső kicsengése, hogy Erdély földjén az anyagi és szellemi műveltség, a társadalmi haladás mindenkor hordozója a szász népesség, mely mindig egységes és demokratikus tagoltságú volt, természetesen öntudatot kölcsönzött német olvasóinak, és a szász szakembereket is lenyűgözte. Bár Friedrich Teutsch apjánál is módszeresebben

dolgozott és hatalmas forrásanyagra alapozta munkáit, az általa írt II—IV. kötetben 1925 körül is lényegében megőrizte apjának a nemzeti romantika korában, 1850 és 1860 között fogant koncepcióját, ami nem vált a munka előnyére. A dualista Magyarországon társnemzetből kisebbségi sorba kerülő szász népesség veszélyeztetettségi érzése készíthette Georg Daniel Teutschot arra a különben logikus lépésre, hogy szakítva a Verein kezdeti gyakorlatával, a szász múltat ne Erdély általános történetén belül, hanem a másik két náció és az államiség életétől minél jobban elkülönítve és mindenkifelett össznémet látószögből szemlélje. Különböző ez a nacionalizmusok kialakulásának korában természetes reakciónak tekinthető. A román történetírás szintén hasonlóan járt el, a magyar historikusok pedig a fejedelemség, az államhatalom, a politikai élet magyar jellegének túlhangsúlyozásával torzítottak az összképen. Ez az az időszak, amikor Erdély múltjának egységes tárgyalásáról mindhárom nép lemondott, hogy abban mindmáig elsősorban csak a saját szerepét állítsa be a tartomány története gyanánt. A két Teutsch szász története az első erdélyi néptörténet, és magán hordozza a műfaj minden erényének és hibájának jegyeit. Nézetünk szerint Erdély mindhárom nációjának el kell készítenie saját néptörténetét, mert csak ezekre épülhet reá, a vajdaság, a fejedelemség és a nagyfejedelemség historiájába ágyazva, a tartomány történetének hiteles összefoglalása. Amikor majd mindenki felismeri ennek szükségességét, akkor fog kiderülni a két Teutsch szász történetének igazi tudománytörténeti jelentősége. Addig is kétségtelen azonban, hogy a Verein legnagyobb horderejű teljesítményének a szász történet megalkotása tekinthető.

Túlzott tekintélyek kialakulása azonban veszedelmeket is rejt magában, mert lefékezheti a tudományok egészséges további fejlődését. Ez lett a következménye a Verein munkásságára és a szász történetírásra a Teutschok több mint fél évszázados „uralmának”. Nagy személyi tekintélyük évtizedeken át lehetetlenné tette, hogy más, újabb koncepció is kialakulhasson és a fiatalabb nemzedékek túllép-hessenek a nemzeti romantika korában megfogalmazott tételeken. A szász társadalom érthetően ragaszkodott a múltjáról adott ragyogó, idealizált képhez, melyet a politikai harc fegyverének is érzett. Johann Höchsmann (†1905) és Franz Zimmermann fellépése a szakszerűség, a kritikusabb és realisabb történetnézettel érdekében így nem hozhatott fordulatot (1907), a Teutschok koncepcióját még a politikai főhatalom megváltozása (1918) sem ingathatta meg. Ennek negatív hatását tovább fokozta a Vereinnak az erdélyi történetkutatás egészétől való tovább fokozódó elszigetelődése és egyoldalú tájékozódása Németország felé, ami itteni befolyásának hatásának fokozatos csökkenését hozta magával. Mindezt a Friedrich Teutsch halálát követően püspökké és Verein-elnökké választott Friedrich Müller (1884—1969) már nemcsak érzékelte, hanem székfoglaló beszédében (*Wandlungen der geschichtlichen Hauptaufgaben unseres Volkes*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 55/1932. 286—299.) ki

is mondotta. Lándzsát tört a reális történelemszemlélet és egy korszerű kutatóintézet felállítására. Ebben főfoglalkozású szakemberek tarták volna fel nemcsak a szászok, hanem az új Romániába került többi német népcsoport történetét is. A türelmetlenül terjeszkedő hitlerizmus azonban nem hagyott időt a szintén szakképzett történész Müller püspöknek arra, hogy a Verein munkáját és a szász történetírást megújítsa, mert a náci 1941-ben a nagy múltú egyesületet megszüntették, illetve betagolták az általuk Szebenben létesített egységes német kutatóintézetbe (*Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*). A Verein csak a megosztott Erdély északi részében folytathatta tevékenységét egészen a háború befejeződéséig (1945). A Vereint véglegesen a berendezkedő kommunista hatalom tiltotta be 1947-ben.

Mióta Georg Daniel Teutsch a szász kutatást a néptörténet irányába toltta el, erősen felértékelődtek a tájnyelvi és néprajzi vizsgálódások, hiszen a szász eredetkérdésre vonatkozóan elsősorban innen reméltek az írásbeliség korát megelőző időkbe visszanyúló információkat. A történelemmel párhuzamosan tehát a múlt század második felében a Vereinban is fellendültek a nyelvészeti és néprajzi kutatások. Ebben a vonatkozásban különösképpen hasznosnak bizonyultak a Verein munkáját az össznémet kutatáshoz fűző említett szálak, hiszen a szász nyelvtudományi és néprajzi vizsgálódások szorosan kapcsolódhattak a német filológia és etnográfia fejlődéséhez. Így születhetett meg a Landeskunde-Verein harmadik nagy alkotása, az erdélyi szász nyelvjárási szótár (*Siebenbürgisch-Sächsischer Wörterbuch I—V. 1908—1975*).

A korábbi szakszerűtlen kezdeményezéseket az erdélyi szász nyelvjárás szótárának megalkotása céljából a Verein 1861-ben vonta be tevékenységi körébe. A munkálatok megszervezését és irányítását ekkor a néprajzos Joseph Haltrichra (1822—1886) bízta, de a Szótár igazi megalapozója érthetően nem ő, hanem a filológus Johann Wolff (1844—1893) lett. Ez a kítűnően képzett nyelvész, *Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch* (VerArch. 27/1897. 587—650.) című dolgozatából kitetszően, a szavakat történeti-társadalmi összefüggéseikben kívánta bemutatni. Ennek érdekében az anyaggyűjtésbe igyekezett bevonni minél nagyobb részt az írásos forrásokból, a település-, gazdaságtörténet és néprajz anyagából. Különösen nagy jelentőségű kezdeményezése volt a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének, értelmezésének elindítása. Wolffnak köszönhető a szász nyelvészeti, lexikográfiai munka szoros összekapcsolása a néptörténeti, néprajzi, agrár- és művelődéstörténeti kutatásokkal.

Az ő 1893-ban fiatalon bekövetkezett halála után a szótári közösség élére Adolf Schullerus (1864—1928) került, aki jól képzett munkatársakkal 35 éven keresztül végezte a munkálatokat. Ezek a századfordulóra odáig jutottak, hogy 1905-ben elkezdődhetett a szerkesztés, 1908-tól fogva pedig a közzétételre is sor kerülhetett. Schullerus kutatói érdeklődése és felfogása hasonló volt a Wolfféhoz. Ennek következtében a szócikkekben nagyobb teret

kaptak a néprajzi, település- és művelődéstörténeti vonatkozások, mint a nyelvjárási sajátosságok. A Szótár körül kialakult nyelvészeti műhely és iskola éppen úgy központja lett a szász filológiának, mint az Urkundenbuch a történetkutatásnak. Fellendült a szász nyelvészet, és igyekezett lépést tartani a német nyelvtudomány fejlődésével. Megindultak a hangtani, nyelvtörténeti, nyelvjárási kutatások, amelyeket olyan kítűnő szakemberek műveltek, mint Georg Keintzel, Richard Huss vagy Andreas Scheiner. A nyelvtudomány egyre komolyabban hallatta hangját annak eldöntésében, hogy az Erdélybe érkező első szász telepések Németország mely tájairól származtak ide.

Az uralomváltozás ezt a vállalkozást is alaposan visszavetette, Schullerus halála (1928) után, szász kutatóintézet hiányában, a Szótár cédulaanyagát Erdély különböző részein élő tíz munkatárs között szétosztották, hogy a munkálatok folytonosságát mégis biztosíthassák. Rövidesen kiderült azonban, hogy nagyobb méretű tudományos munka szervezett központ nélkül elképzelhetetlen. Miután Gustav Kisch, a kolozsvári egyetem német tanszékének vezetője, 1934-ben elhárította magától azt, hogy otthont adjon a Szótárnak, a Besztercén tanárkodó Fritz Holzträger (1888—1970) vállalta magára a szász szótár továbbvitelének gondjait. Megszervezte a Szótár központját (Wörterbuchkanzlei), összegyűjtötte a szétosztott cédulaanyagot, közös néprajzi-né nyelvvi kérdőíveket bocsátott ki, és kb. 400 000 darabra növelte az adatgyűjteményt, végül pedig kidolgozta a szótár G betűs címszavait. 1940-ben a Forschungsinstitut keretében Szebenben végre megszervezték a Szótár szerkesztőségét (Wörterbuchstelle). Ennek köszönhető, hogy a németiségre szakadt nehéz években sem szűnt meg a szerkesztés, mert Holzträger a gyűjtött anyagot a háború végén magánlakására menekítette és megővta a pusztulástól, rendkívül nyomorúságos körülményei ellenére egyedül is folytatta a munkát 1955-ig. Ekkor a keletberlini Német Akadémia és a Román Tudományos Akadémia közötti egyezmény értelmében létrehozott munkaközösség vette át a szótárszerkesztést, de már nem Holzträger, hanem Bernhard Capesius (1889—1981) irányítása alatt. Az ekkor elindított újabb gyűjtés a helyi nyelvjárásváltozatok szinte hiánytalan lejegyzésével értékes kiegészítést hozott a kívándorlás előtt álló erdélyi szász nyelv örökségéhez, valóban a 24. órában. A munkálatok ma is folynak, de csak remélünk lehet, hogy a Verein és szász nyelvész-nemzedékek egymásra épülő, szívós munkája annak ellenére befejeződhet, hogy közben Erdélyből elfogyott a Szótárban megőrkített nyelvet beszélő német lakosság. E nagyszabású feladat a romániai germanistákra kötelességként vár, nemzetiségre való tekintet nélkül, mert ezzel saját tudományszakjuknak is tartoznak. A Landeskunde-Vereintől ugyanis olyan becses tudományos anyagot örökölték, hogy az európai nyelvtudományt rövidítenék meg, ha nem működne közre abban, hogy mindaz, amin a Verein másfél évszázadon át munkálkodott, a germanisztika hasznára szolgálhasson.

Nagy múltú tudományos szervezeteket sohasem lehetett hatalmi szóval megszüntetni, mert azok lényege tovább munkál az egykori tagok tevékenységében. A román kommunista hatóságok is hiába oszlatták fel 1947-ben a Landeskunde-Vereint, mert az a Németországba kivándorolt tagjai körében újjászerveződött. Az emigráns szász fiatalok, főként teológusok, 1946-tól kezdve rendszeresen találkozóiból fokozatosan létrejött egy új munkaszervezet (*Arbeitskreis junger siebenbürger Sachsen*). Ez aztán, elsősorban az emigráció tudományos vezetőjének tekintett Karl Kurt Klein professzor (1897—1971) buzgólkodása nyomán, 1962-ben Heidelberg székhellyel erdélyi honismereti munkaközösséggé (*Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde*) alakult át, mely az egykori tagok határozata alapján a Landeskunde-Verein jogutódjának nyilvánította magát. Ugyanekkor elhatározták az 1944-ben félbeszakadt *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* folytatását *Siebenbürgisches Archiv* címmel. Miután 1970-ben sikerült Gundelsheimben, a német lovagrend kastélyában végleges otthont biztosítani az erdélyi szász dokumentációs központnak, a munkaközösség tényleges tevékenysége is ide tevődött át. E központ magját az erdélyi kutatásra specializált és gondosan fejlesztett, napjainkra több mint 30 000 művet számláló szakkönyvtár, levéltár, kéziratár és múzeum alkotja. Az itt folyó jól szervezett munkának köszönhetően az 1962-től kezdve megjelenő *Siebenbürgisches Archiv* kiegészítéseként az egykori Verein mai örökösei már *Studia Transylvanica* és *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* elnevezésű sorozat kötetivel, valamint az 1971-ben az egykori *Korrespondenzblatt* örökébe lépő *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, illetve 1978-tól kezdődően *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* elnevezéssel, valamint az 1984-től fogva kiadott *Siebenbürgische Familienforschung* című folyóirattal szolgálják továbbra is az Erdély-kutatást.

A mai Arbeitskreis tehát ténylegesen is vállalja a tegnapi Landeskunde-Verein örökségét, de világosan látja, hogy a szász lakosság emigrálásával megváltozott helyzetben módosítania kell annak korábbi célkitűzéseit. Ennek megfelelően Erdélyt, etnikai és művelődési többszínűsége ellenére, történeti és földrajzi egységként tekinti kutatási tárgyának, különös figyelmet szentelve az interetnikus vonatkozásoknak. Új kritikai módszerek közvetítésével és tényleges feladatok vállalásával egyaránt tevékenyen részt kíván venni az Erdélyt illető kutatásokban, érthető módon elsősorban a szász vonatkozások feltárásával és a németiség erdélyi teljesítményeinek emlékezetben tartása által. Így a Verein nagy vállalkozásainak: az Urkundenbuch, a Szótár és Viktor Roth művészettörténeti szintézisének befejezésével, továbbá hiteles erdélyi történelmi atlasz szerkesztésével. Különösen nagy horderejű lehet az Arbeitskreis ama szándéka, hogy most már kívülálló szemlélőként, érdektelen félként, a részrehajlás nélküli tudományos tárgyilagosság szószólójaként jusson szerephez az erdélyi múlt vitás kérdéseiben. A politikai szempontok kirekesztésével, a korszerű kutatási módszerek terjesztésével, a tárgyilagos, tudományos kritika alkalmazásával az Arbeitskreis valóban nagymértékben előmozdíthatná, hogy az Erdély-kutatás ne az itt élő népek szembeállításának, hanem összekapcsolásának legyen az eszköze.

Ebbéli törekvéseiben az Arbeitskreis mindig számíthat az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe tömörült magyar kutatók őszinte együttműködési készségére. Bízunk abban, hogy amint a másik két erdélyi nép tudományossága is sokat köszönhetett a jubiláló Landeskunde-Verein-nak a múltban, a jövőben az Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde szintén hasznos munkatársa lesz mindazoknak, akik tiszta szándékkal közelednek ama föld tudományos kérdéseire, mely az erdélyi szászoknak is hazája volt 800 esztendőn keresztül.

**Jakó Zsigmond**

## Nyelvtudományi seregszemle

*Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.  
írták tisztelői, barátai és tanítványai.*

*Szerkesztette Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Budapest 1991. 709 lap.*

Amikor elmondták nekem, hogy az Ünnepelet és az öt ünneplők számára milyen meglepetés közepette — targoncára tett ládából kiemelkedő hölgy kezéből — vette át Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke a hetvenedik születésnapjára készült emlékkönyvet, önkéntelenül Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségének* azok a szavai jutottak eszembe, amelyekkel amszterdami éveinek anyagi helyzetét jellemezte, „hogy néha targoncával tolták a pénzt szállására”.

Ezúttal nem az anyagi, hanem a szellemi gazdagság értékeit tartalmazó tanulmányok, közlések fokos kötetével lepték meg Benkő Lorándot tisztelői, kollégái és tanítványai. A szép kiállítású hatalmas kötet

megjelenése a magyar nyelvtudomány jelentős eseménye. Jelentőségét még csak fokozza az a tény, hogy benne a magyar nyelvtudomány szinte minden képviselője, belföldi és külföldi munkása helyet kapott.

A kötetet kinyitó első pillantásra szemben találja magát az Ünnepelet nyíltságot, határozottságot és jóságot sugárzó arcképével. Az ezt követő tartalomjegyzék 124 magyarországi és külföldi szerző tanulmányát, cikkét foglalja magában írói nevének betűrendjében. Magát ezt az értékes és hatalmas művet ismertetni is megtisztelő, de nem könnyű feladat. A rendelkezésre álló keretek között ezt valamennyi dolgozattal megtenni lehetetlen. Úgy véljük, hogy akkor járunk el helyesen, ha figyelembe vesszük a

Benkő Loránd sokszínű és — Imre Samu szavai szerint — „igen széles spektrumú” tudományos munkásságának egyes területeihez tárgyválasztásuk szerint kapcsolódó dolgozatokat, és rövid utalással tájékoztatjuk az olvasót egyik vagy másik kérdéstről, amely aztán bővebb kifejtést, vagy a kérdés továbbfejlesztését, vagy esetleg vitát igényel. Jónak láttuk, hogy — ha esetenként csak címszerűen is — szóljunk a kötet mindegyik dolgozatáról, mert az emlékkönyv igen kis példányban (350) jelent meg, s így bizonyára csak nagyon kevés azoknak a szerencséseknek a száma, akik kezükbe vehették és tanulmányozhatták gazdag és változatos tartalmát.

Ismertetésünkben nem a betűrendi sorrendet követjük, hanem felhasználjuk azt a csoportosítást, amely a közben elhunyt pályatársnak és jóbarátnak, Imre Samunak a kötetet megnyitó tanulmányában található Benkő Lorándnak a magyar nyelvtudomány szolgálatában kifejtett fél évszázados tevékenységéről. Ebben Imre áttekinti és értékeli Benkő Loránd munkásságát a nyelvtudomány egyes ágazataiban, végigvezeti az olvasót a tudósnak, a magyar nyelvtudomány vezető egyéniségének, a tanárnak és nevelőnek, szerkesztőnek, tudománytervezőnek és tudományszervezőnek széles körű munkaterületein, és végül személyes és közvetlen benyomásai alapján a jóbarát, az ember képét rajzolja meg.

A *nyelv- és szótörténet* Benkő Loránd kutatásainak egyik legjelentősebb részét alkotja. Ebből a témakörből veszi tárgyát az emlékkönyv íróinak csaknem fele. A hangtörténet körébe tartozik E. Abaffy Erzsébet dolgozata, amelyben az ősmagyar fonéma-rendszer kérdését: a zárhangok zöngés és zöngétlen korrelációját a fonetikai helyzet függvényében vizsgálja. A szóalaktan egyes kérdései több kutatót foglalkoztatnak. Az értelmező határozós szerkezetek történetéhez S. Hámori Antónia fűz megjegyzéseket, és megállapítja, hogy ezeket „a szerkezeteket nyelvünk ősmagyar kori szakaszában már használhatták”. Az ómagyar kori szövegemlékek nyelvezetének vizsgálata alapján különböző jellegű és különböző viszonyokra utaló szerkezeteket állapít meg. — Néhány igeikötő (*agyon-, által-, át-*) történeti alakulását tárgyalja Kálmán Béla. Adalékaihoz nagy haszonnal merített az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* eddig megjelent köteteinek gazdag anyagából. — Az ómagyar kori névragozás műfaji és stílusi jellegzetességeiről szóló dolgozatában Korompay Klára rámutat arra, hogy „az egyes toldalékok viselkedése csak a szóalakok egészének figyelembevételével vizsgálható”. Megállapítása szerint „az eredeti magyar szövegek a ragok tekintetében viszonylag kevés egyedi vonást mutatnak: legfőbb jellemzőjük az egyszerű morfematikai szerkezetek kedvelése”. A versek nyelvezetére pedig azoknak a ragoknak vagy ragváltozatoknak a szerepe jellemző, amelyek a szóalak hosszúsága révén a versritmust befolyásolják. — A tartalmas — önálló jelentésű — szók névutóvá, majd raggá válásának kérdésével az Árpád-kori szövegek alapján Sebestyén Árpád foglalkozik. Benkő Loránd és saját megállapítása alapján vizsgálja, hogy bizonyos szerkezetekben névutó-é vagy igeikötő-é a szóban forgó szó. — Szegefű Mária

cikke történeti áttekintést nyújt a képzők és szófajok kapcsolatának változásáról a kezdetektől az ómagyar kor végéig. — A történeti mondatban veszi tárgyát Horváth Mária közleménye Gyarmathi Sámuel „időszo” nélküli mondatairól. E mondatfajta — vagyis a nominális mondat — Gyarmathi szerint — „rövidíti meg leg-hatásosabban a Magyar írást”.

A *magyar szókészlet* területén a szótörténetnek, a szó jelentésének vizsgálata Benkő Loránd kutatásaiban kiemelkedő helyet foglal el. Ennek bizonygatója az a hatalmas szótári vállalkozás, amelyet a Jubiláns irányításával és aktív részvételével munkaközössége valósított meg *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* négy kötetének aránylag rövid idő alatti létrehozásával. Ehhez a tárgykörhöz kapcsolódó közlemények közt említjük meg Bakos Józsefnek, a magyar nyelvbe került román jövevényszók jeles kutatójának cikkét a *míra* szóról. Bemutatja a szó nyelvjárási alakváltozatait, ezekhez megjegyzéseket fűz, és az elterjedést térképen szemlélteti. — A szlovák szókészlet magyar elemeiből válogatott ki néhányat Gregor Ferenc. Közli a szók jelentését, előfordulási helyét, idejét és etimológiáját. Megállapítja, hogy „a szlovák nyelv — mindenekelőtt a népnyelv — az elmúlt évszázadok folyamán jelentős számú magyar jövevényszót olvasztott magába”. — Ugyancsak a jövevényszók kérdésével foglalkozik Kakuk Zsuzsa. Dolgozatában török jövevényszavaink jelentésváltozásaihoz fűz megjegyzéseket, és rámutat a szóhangulati változásokra. — A *kösönyű* szó értelmezésével és eredetizettségével kapcsolatos felfogásokat veszi vizsgálat alá Hegedűs Attila. Véleménye szerint a TESz, illetőleg Szabó T. Attila legutóbbi etimológiája nem fogadható el, még ha a megoldást maga is „bizonytalan”-nak minősítette. Szerinte a szó két elemből áll: *kösöny* + *tyű*, jelentése „szalagon függő medál”. — Juhász Dezső a *Dentimoger* elnevezést elemzi, és a szó első tagjában nem a *Don*, hanem a *Donyec* (*Donec*) szót látja, és \*Donetü > \*Denetü > \*Dentü fejlődést tételez föl. — A *talpalatnyi* szó újabb értelmezésével Lőrinczi Réka foglalkozik. Az eddigi etimológiai megoldások helyett két külön alakulási folyamat találkozása eredményének tartja a szót: a *talpal* ige és a *talp+alja* > *talp alatt* > *talpalatnyi* > *talpalatnyi* fejlődésvonalaként. — Mikola Tibor cikkében a láb szó etimológiájához fűz megjegyzéseket. Vizsgálat alá veszi a szónak a magyar nyelv távolabbi rokonaihoz tartozó szelkup nyelvben előforduló megfelelőit. — Szellemes módon: szófüzérbe foglalt tizenkét szó (*ihany, sikattyú, telalabiska, ebes, násfá, étel, léhűtő, topa, eve, serpenyő, sáska, ecske*) etimológiájával foglalkozik Mokány Sándor, és akrosztichonba rejtetten fejezi ki jókívánásait az Ünnepeletnek. — Az olasz nyelvbe került néhány régi keleti eredetű szóról ír Giovan Battista Pellegrini olasz nyelvű dolgozatában. — Schütz Ödön a magyar szótári irodalomban eddig elő nem fordult *kiköcsén* szó eredetizettségét kísérli meg, és az örmény k'ok'ucin 'galamb' jelentésű szóra utal, de jelentés szempontjából valószínűbbnek tartja a 'kabasólyom'-mal való azonosítást. — A *karácsony* szó etimójának

kérdését Zoltán András vizsgálja, és a magyar nyelvbe került szó közvetlen átdadójának valamelyik balkáni szláv nyelvet tekinti.

A szó- és tárgytörténet kapcsolatára utalnak azok a dolgozatok, amelyek szerzői a szójelentés tisztázása szempontjából a tárgyi hátteret vonják be vizsgálódásukba. A magyar égetett szeszes italok történeti terminológiájának néprajzi összefüggéseiről szól Balázs Géza. Táblázatban közli az egyes pálinkafélék terminusait és időbeli előfordulásukat. — A népi építézet szókészletének az MNyA adataiból leszűrhető néhány tanulságról ír Barabás Jenő. — A lószínezésről szól Gunda Béla érdekes cikke. Ennek az eljárásnak lehetett mágius jelentése, de kifejezhette a rangot és az előkelőséget is. — A magyar állattartás szókészletének történetéből veszi tárgyát Harmatta János írása. Ebben a *tulok* szó eredetét vizsgálja. — A borkultúra egyik igen kedvelt borfajtájának, a *szilváninak* a nevét elemzi Kiss Jenő. A szó a német *Sylvaner*-re megy vissza és került a bortermesztők szókincsébe. — Ugyancsak ebbe a témakörbe sorolható Horváth László közleménye a TESz utalórendszeréről és a szláv jövevényszókról. Hangsúlyozza az egyes szócsoportok jelentésbeli és művelődéstörténeti összefüggéseinek feltárását. — Debreczeni Márton bányamérnök szótárszerkesztményeit Benkő Samu vizsgálja, és táblázatban közli a szótárcikkek szerkesztésében részt vevő bányatisztviselők egyes német szakszókra vonatkozó megoldásait „abban az arányban, ahogy a szókat az erdélyi bányáipar és fémkohászat, a kincstárigazgatás és igazságszolgáltatás gyakorlatában használták”.

Külön tárgykört alkotnak a *nyelvemlékekkel* foglalkozó közlemények. Nyíri Antal a Münchener kódex teljes magyar–latin szótárának kiadására hívja fel a figyelmet. Erre azért van szükség, mert az eddigi kiadások fordításaiban több hiba fordul elő. — Szorosan ide kapcsolódik Rácz Endre cikke, amelyben a Münchener-kódexben előforduló *valvád*, *valvátok* igealakokat a létigéből alakult igenévi formáknak tartja. — A Vitkovics-kódex írójával való „találkozás”-ról Papp Zsuzsanna számol be, és adalékok a kódexírás lélektanához alcímmel a kódexíró személyiségét hozza közelebb írásmódja jellegzetességeinek vizsgálatával. — Egy Zsigmond-kori négy nyelvű (magyar, lengyel, cseh, német) nyelvemlék művelődés- (zene-) történeti jelentőségére Zelliger Erzsébet mutat rá. Műfaját tekintve húsvéti népének, amelyik valamelyik felvidéki városban keletkezhetett, és „Krisztus feltámadásán érzett öröm soknyelvű kifejezése”.

A *jelenkori magyar nyelv* grammatikájának egyes hangtani, alaktani és mondattani kérdéseivel többen foglalkoznak. Hangtani kérdéseket tárgyalnak a következő dolgozatok: *A magyar beszédhangok összehasonlítása a toldalékcsoport artikulációja szempontjából* (Bolla Kálmán). — *[J], [c]-zárhang vagy affrikáta* (Földi Éva). — *Hangrend és illeszkedés — algoritmus megközelítésben* (Papp Ferenc). — Az alaktanból vette tárgyát Herman József *Néhány megjegyzés a magyar főnévragozás paradigmájának szerkezetéről*, — Kiefer Ferenc *Diakronia a szinkroniában*, — Laczkó Krisztina *Gondolatok személyjeles*

*számneveinkről és névmásainkról*. — D. Máta Mária *Allandóság és változás határozórendszerünk újabb kori történetében*. — *Hátam mögött* névutós szerkezet jelentéstartalmát vizsgálja Szépe György, és megállapítja, hogy az ilyenszerű használatban tulajdonképpen egy jelentést hordozó elemet (hát) „megegerősít” egy hasonló jelentésű másik elem (mögött), tehát ez a jelentés nyelvtörténeti szempontból ismétlődésnek is felfogható. — Nyirkos István *Az alakkeveredés történetéhez*, Posgay Ildikó *Van-e a magyarban -ban, -ben?* Sárosi Zsófia *A kettős természetű nyelvi analógia*, Veenker Wolfgang *Zur Beschreibung grammatischer Kategorien und ihrer Korrelationsglieder: Bemerkungen zum Inessiv im Ungarischen* és Velcsov Mártonná *„Szeret jövődre”* Sylvester „jövendőre” határozós jövő idejéről szóló közleménye. — A mondatban körből veszik tárgyukat a következő dolgozatok: *Ó, jaj!* (Balázs Judit). — *A közbevetések grammatikai arculata* (Keszler Borbála). — *Adalékok a magyar eldöntendő mondat intonációjához* (Molnár Ildikó). — *Szórend és aspektualitás* (Péter Mihály). — *Kívánó mondatok* (Pólya Katalin). — *A határozói, valamint a jelzői és értelmezői mellékmondatok* (Haader Lea). — Ide sorolható még Wacha Imre *A megnyilatkozhatár megállapításának gondolái* című írása, amelyben az élőbeszéd mondat- és szövegtani vizsgálatának egyes eseteiről szól.

*Szójelentéstani* kérdések tárgyalását találjuk a következő dolgozatokban: *A „mert bár” és a „de bár” jelentésszerkezeti rokonsága* (Békési Imre). — *A „kor” és az „idő” főnév jelentéstörténeti összefüggéseiről* (Gergely Piroska). — *Apáczai Csere János szemiotikája* (Voigt Vilmos). — *A funkcionális stílusok szemiotikájáról* írt közlésében Kabán Annamária azt az álláspontot képviseli, hogy „a funkcionális stílusok a nyelv aktualizált részrendszerei”, amelyekben „a stílus meghatározott módon átdolgozott nyelvi rendszert jelent”.

A *stilisztika* köréből veszi tárgyát J. Nagy Mária *A visszautaló stílus és a műértelmezés* és Szűts László *A bizalmas stílus és a társalgási nyelv* című dolgozata. Ebben napjaink bizalmas beszédstílusának a köznyelvbe való betörésére mutat rá. — E tárgykörön belül külön csoportot alkotnak azok a közlemények, amelyek a szóhasználat különböző eseteit tárgyalják. Finnugrisztikai szempontból vizsgálja Sz. Bakró-Nagy Marianne két lexéma, „*Esik*” is, „*hullik*” is szemiotikai kapcsolatát. — Ady sajátos szaváról (*ellovan*) ír A. Molnár Ferenc. — Pusztai Ferenc *Kuruc vitések „alázatos” folyamodványairól* szóló dolgozatában az *alázatos* szóval kapcsolatban megállapítja, hogy e szó ebben az írásfajtaiban rögzült jelző, idézi továbbá a folyamodványokban gyakran használt „sztereotíp” szókat és szókapcsolatokat.

A *névtan* területéről is számos tanulmányt idézhetünk. A magyar bibliai eredetű földrajzi nevek kérdéséhez Balassa Iván szól hozzá a *Betlehem* szó kapcsán, és a *Betlehem* > *Betlen* név alakulását és területi elterjedését vizsgálja. — Bura László okleveles források alapján közli és térrajzokon szemlélteti *Szatmárnémeti történeti földrajzi neveit*. — Tiszaszőlős földrajzi közneveinek és földrajzi jellegű

jelzőinek jegyzékét fogalomkörök szerint Fekete Péter állította össze. — Három térszínév (*hegy, hát, gorond*) földrajzi elterjedtségének fokát Szatmár megye három járásában (Nyírbátor, Mátészalka, Fehérgyarmat) Kálnási Árpád *Névföldrajzi térképlapok Szatmárból* címen mutatja be. — Egy Árpád-kori helynévvel (*Horó, Haró, Huró*) kapcsolatos kérdéseket fogalomkörök szerint Futaky István tárgyalja. Közli vidékenkénti előfordulásait, és a 'szakács' jelentésű foglalkozásnévből eredezteti. — *Néhány magyarországi német helynév magyarozatát* olvashatjuk Gerstner Károly cikkében. — A *Középkori „-monostora” utótagú helyneveink tipológiájához* szól hozzá Hajdú Mihály. A huszonhat névben előforduló *monostora* utótagú helyneveknek előtag jellege (templom, épület, alapító nemzetség, puszta személynév, környezet) szerint öt típusát állapítja meg. — Jakó Zsigmond tanulmánya *Miskolczi Károly, a helynévkutatás és helytörténetírás bihari úttörőjéről* szól. Bemutatja Miskolczi személyét és a közművelődés terén végzett tevékenységét. Kiemeli az ismeretlenségéből alakját, és rámutat jelentőségére a bihari tudományos élet megszervezésében és a helynévkutatásban. — *Huszt környéki helynevekkel* foglalkozik Kiss Lajos. Tizenkilenc helynév közlésével befejezi a Földrajzi nevek etimológiai szótárából (1988<sup>4</sup>) hiányzó Huszt környéki helységeinek közreadását és származtatását. — Erdélyi vonatkozású helynevek (*Hétúr, Caxun-Taxun, Sarold*) a tárgya Kristó Gyula dolgozatának. Ebben hangsúlyozza, „hogya a helynevek értelmezésében, magyarozatában, a rájuk építő történeti következtetések kimunkálásában névtani, illetőleg névtudományi közléseken kívüli szempontok alkalmazására, előítélet nélküli vizsgálódásokra van szükség, amelyek nem nélkülözhetik a kritikai alapállást”. — *Kárpátalja helységei* kutatásának történetét Lizanec Péter foglalja össze, és rámutat a használatukban az idők folyamán beállott változásokra. — Mező András a *Szegedyház* helynév vizsgálata kapcsán az *-egyház* utótagú helynevek típusait elemzi. — A nyugat-magyarországi (burgenlandi) importált német földrajzi nevek kérdéséről Mollay Károly ír.

A személynévek vizsgálatával foglalkozó dolgozatok közül mindenekelőtt a Jubiláns családnevének eredetét, történeti nyelvföldrajzi elterjedését mutatja be Kázmér Miklós *A „Benkő” családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajza* című közleményében. A levéltári adatok alapján a jelzett évszázadokban az előfordulási arányszám a Benkő (< Benedek) családnév nyelvföldrajzában két góccsal elhatárolódik: a Székelység (a négy székely szék: Háromszék [26], Udvarhelyszék [16], Csíkszék [8], Maroszsék [7] és Dunántúl Vas megye [10]. — Két, eredetük szerint keresztnévvvel, de jelentésük szerint már közsökként előforduló szóról (*Jancsi és Juliska*) ír B. Lőrinczy Éva. Bemutatja a *jancsi* és alakváltozatainak (*jankó, jancsika*) közsői előfordulásait, és néhány, a hozzá hasonló használatú személynévből alakult közsőre is (kálmánkörte, kláralma, borzaskata, lomboskata) utal. — Három név (*Emőke, Ilma, Lenke*) magyarozatával foglalkozik

Mizsér Lajos. — *Személynévek onomatodialektológiai vizsgálatáról* szól Ördög Ferenc. Vizsgálja a névegyedek és névtípusok keletkezés-módjának és nyelvi eszközeinek térbeli helyzetét Zala megye egy részében, és elterjedtségi fok szerint csoportosítja a leggyakrabban előforduló családneveket (Bánfi, Györfi, Pálfi; Tóth, Török, Magyar, Rácz, Oláh, Lengyel, Székely, Orosz). — *Ragadványnevek szociolingvisztikai elemzése*i Sárbogárdon előforduló néhány ragadványnév alapján Szádváryné Kiss Mária nyújtja. Rámutat e névadás társadalmi környezetére (ismeretség, életkor, család, munkahely, igazgatás, egészségügy, iskola, egyház).

A *nyelvjáráskutatás*, a nyelvatlasz-munka az Ünnepektől tudományos tevékenységében igen jelentős helyet foglal el. Ebből a témakörből merít számos közlemény. *Benkő Loránd mint nyelvjáráskutató* című közleményében Szabó József kiemeli Benkő Loránd jelentőségét az MNyA megteremtésében és a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. — A magyar nyelvterület egyes részein végzett dialektológiai tevékenységről két dolgozat tájékoztat: Penavin Olga *Néhány szó a jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlaszáról* és Szabó T. Ádám *A magyar nyelvjáráskutatás Erdélyben* címen. Penavin jellemzi a bánági atlasz alapján a nyelvjárársban észlelt nyelvi jelenségeket, Szabó T. Ádám pedig történeti áttekintést nyújt az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás főbb irányvonalairól, alakulásáról és eredményeiről. Külön fejezetet szentel a „csángó sors”-nak. — *A korszerű magyar nyelvjáráskutatás elvi, módszertani kérdéseire* fűz néhány megállapítást Végh József. Vizsgálja a nyelvjárási alapréteg kérdését és az adatközlők szerepét a gyűjtésben. — Az MNyA anyaggyűjtése során szerzett tapasztalatairól, valamint egyik erdélyi élményéről Lőrinczy Lajos számol be *Zágon felé* című tanulmányos írásában. — Több szerző nyelvjárási anyagot használ fel dolgozatában. *Paraszti feljegyzések nyelvjárástörténeti vallomásai* címen Guttman Miklós a feljegyzésekben föllelhető hangtani, alaktani és lexikológiai jelenségek vizsgálatára hívja fel a figyelmet. — Szabó Géza *Elő nyelvi szótag-morfológiai jelenségek nyelvtörténeti összefüggéseinek* vizsgálata alapján hasznosítja az élő nyelvi (hangtani) jelenségek területi nyelvváltozatainak idevágó vallomásait, és „a nyelvjárársok magánhangzóinak kvantitásproblémáit elemezve kíván történeti tanulságokat leszűrni”. — *Állapot- és/vagy változatvizsgálat?* — teszi fel a kérdést Bokor József napjaink nyelvjáráskutatásának egyik nagy dilemmájára utalva. A kérdésre felelete: ma már nem a  *vagy*, hanem az *és* kötőszós kapcsolat szem előtt tartása szükséges a nyelvjáráskutatásban.

Az MNyA gazdag anyaga igen hasznos és bő forrás különböző nyelvi jelenségek vizsgálatához területi (földrajzi) elterjedésének bemutatására. *Muravidéki élő nyelvi adatokkal* szolgál Molnár Zoltán Miklós *A Magyar Nyelvjárársok Atlasza kóti anyagának tükrében*. Statisztikai összeállításban közli e kutatópont nyelvében a nyelvjárársi és köznyelvi adatok arányát százalékokban összehasonlítva a többi muravidéki kutatópontéval. — A déli nyelvjárárs-típusozhoz tartozó Szekszárd-Felsőváros nyelvére



jellemző ö>e változás egyes helyzeteit négy adat-közlő nyelvében Rónai Béla vizsgálta meg. — A moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében megmutatózó idegen sajátosságokról Fodor Katalin végzett percepciósi kísérletet. — A számítógépek alkalmazásának lehetőségeire a nyelvátasz anyagának feldolgozásában Fazekas Ferenc A „beszélő nyelvátasz” című dolgozatában mutat rá. — Egy bántói kis-község, a Karas menti Udvarszállás (Dobricevo) nyelvének nyelvsziget jellegét vizsgálja Paládi-Kovács Attila. — Palócos nyelvjárás jelenségeket állapított meg a kárpátaljai Rákos (Rakosino) és Nagydobrony (Vel. Dobrony) nyelvében Balogh Lajos. *Palócok a Kárpátalján?* — teszi fel a kérdést a szerző, és további kutatásra hívja fel a figyelmet e két nyelvjárásziget nyelve és eredete felderítésének és a közeli palóc vidékkel való kapcsolatának vizsgálatában.

A magyar irodalom, irodalomelmélet, irodalmi nyelv, nyelvi rétegződés számos kérdésével találkozunk Benkő Loránd munkásságában. Ennek a tárgykörnek több művelője van jelen az emlékkönyvben. Tolcsvai Nagy Gábor *Egy eszme továbbélése* című közleményében azt vizsgálja, hogyan vélekedett az irodalmi nyelv fogalmáról a magyar irodalomtudomány kiváló képviselője, Horváth János, és a magyar nyelvtudomány kimagasló egyénisége, Pais Dezső. — A magyar irodalmi nyelv és a finn irodalmi nyelv közötti párhuzamokra, illetőleg különbségekre mutat rá Szatmári István. Kiemeli a két nyelvre jellemző legfontosabb fejlődéstörténeti sajátosságokat és a nyelvi sztenderd kialakulására ható tényezőket. — Elethelyzeteket, sorshelyzeteket és lelkiállapotokat jelölő irodalmi műfaj-megnevezések kérdését tárgyalja Büky Béla pszicholingvisztikai dolgozatában. — A verselő Mikes Kelemen mutatja be Fülöp Lajos *Mikes Kelemen verseiről* írt cikkében. Verseinek értékelését maga Mikes adta egyik levelében, ahol arról ír, hogy ezeket „csak két számúra csináltam, mert tudom, hogy a két ítéző széke előtt meg nem ítélik őket, de ha más kezébe akadnak is, nem törődöm rajta, ha nem szereti, csináljon szebbeket”. Versei — állapítja meg a szerző — az alkalmi diákköltészet szintjén mozognak. — A mai magyar sajtó nyelvében fölelevenedő mikszáthi hagyományról ír Jastrzebska Jolanta. Megállapítja, hogy a mai magyar sajtó nyelve átvette Mikszáth politikai írásainak ironikus, szellemes hangvételt. — Filológiai kérdést vet föl Papp Lajos, amikor azt vizsgálja, hogy *Ki írta a Vitéz Franciscót?* Vizsgálódásából az derül ki, hogy az eddig föltételezett Ráskay Gáspár nem lehetett az író. Így a kérdésre csak negatív — kirekesztő — válasz adható: „Ki nem írhatta a Vitéz Franciscót?”

A tudománytörténet témakörében Deme László *Tudománytörténeti adalékok* címen a Nyelvtudományi Intézet előtörténetéből villant fel mozzanatokot. Ír az első ötéves nyelvtudományi terv háttéréről, szól az 1951-ben megjelent gimnáziumi nyelvtankönyv történetéről, a benne érvényesített funkcionális nyelvszemléletről. — *Sylvester és Guarino* közti kapcsolat kérdését vizsgálja Éder Zoltán. Véleménye szerint Szörényi László állítása, amely szerint az olasz humanista felfogása érvényesülne a magyar

tudós magyar—latin grammatikájában, nem fogadható el, mert kettőjük szemléletében az egyes nyelvtani meghatározások terén lényeges fogalmi és rendszerbeli eltérések vannak. — A hajdani berlini Collegium Hungaricum igazgatója, Farkas Gyula sokat támadott személyével kapcsolatban mond véleményt Keszyűs Tibor. Kiemeli, hogy Farkas minden munkájában jelen volt az aggodalom a magyar nemzet sorsa iránt, és utal arra, hogy „az utóbbi években több személyiségtől is jelent meg pozitív megemlékezés” róla. Ehhez csatlakozhatom én is, mert 1940-ben magam is hallgatója voltam, amikor egy nyári egyetemi előadásorozaton Bad Elsterben a magyar irodalomról előadást tartott. — H. Laborc Júlia dolgozatában bemutatja a neves finnugrista, Reguly Antal fogadtatását az abszolutizmus sajtójának egyik folyóiratában, az Új Magyar Múzeumban. „Reguly úgy jelent meg a folyóirat hasábjain, mint az indoeurópaival azonos egyetemes emberi értékeket felmutatni képes uraltáji nyelvcsalád első európai hírnevet méltán szerző magyar kutatója” — állapítja meg a szerző. — A régi magyar nyelvtudomány értékelése során jelentkező ellentétes előjelű törekvésekről ír Lakó György. Gondolatait a Finnországban élő Günter Johannes Stipanak *Finnisch-Ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neopositivismus* (1990) című könyvével kapcsolatosan fejti ki. — A „bécsi univerzításban 1806-tól működő magyar tanítószék első professzorának”, a szótáríró Márton Józsefnek a Magyar grammatika eszközeinek és viszonyhálózatának leírásáról összeállított „táblázatait” jellemzi Mikó Pálné. Kiemeli, hogy „a szerző grammatikusi arányérzékére vall, hogy ilyen kis terjedelemben — 12 táblázatban — ennyire lényeges közelkép tud adni nyelvünkről”. — Új szótár-vállalkozásról számol be Zaicz Gábor *Megjelenés előtt első idegen etimológiai szótárunk* című közlésében. Rámutat ebben az 1992-ben megjelenő EtWb (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen) és a TESz közötti szerkesztési és a két szótár finnyor és török elemeivel kapcsolatos nézetek különbségére.

*Művelődéstörténeti témával* foglalkozik Köpeczi Béla. *Egy magyar vonatkozású olasz politikai irat 1706-ból* című írásában arról tájékoztat, hogy e politikai irat ismeretlen szerzője a Rákóczi-szabadságharc első éveiről mond el fontos dolgokat. — Nyomárkay István közleménye *Egy múlt századi egyetemi jutalomtétel* címen a múlt század végi egyetemi oktatás, kutatás színvonaláról és a tudományos dolgozatok színvonaláról szól. A jelígs pályamű a horvát és a szerb írók nyelvében található eltéréseket és ezek okát vizsgálja.

*Az anyanyelvi műveltség és a nyelvművelés* köréből vett cikkével több szerző köszönti az Ünnepeket, akinek életművében a mai magyar beszédkultúra és a magyar nyelvtanítás kérdései szintén jelentős helyet foglalnak el. *A rádió sportműsorainak nyelvi* Fábrián Pál teszi alapos vizsgálódás tárgyává. — Nagyon találó a címe Kontra Miklós dolgozatának: *Szükszükölő akadémikus*. Rámutat arra, hogy az akadémikusok közül némelyeket nem a tudományos felkészültség, hanem a párt tette annak idején akadé-

mikussá. „Amikor hatalmi pozícióba kerültek, esetleg megváltoztatták egy-két szokásukat vagy öltözködésüket, de nyelvi küszöböt nem kellett átlépniök. Végül is ők képviselték a »népet« egy »népi demokráciában«, következésképp beszédük aligha lehetett nyílt kritika tárgya” — állapítja meg a szerző. — A két világháború közötti erdélyi magyar nyelvújító mozgalom egyik képviselőjének, a költő Dsida Jenőnek eddig kevésbé ismert oldalát, *A nyelvújító Dsida Jenőt* mutatja be Zsemlyei János. Dsida „Anyanyelvünkért” címen a Keleti Újságban külön rovatot vezetett, amelyben a magyar — de főleg az erdélyi magyar — nyelvben előforduló idegenszerűségeket ellen emelte föl szavát és ajánlott helyes megoldást. — A nyelvhasználat kérdéseiről ír I. Gallasy Magdolna *Nyelv és gondolkodás a modern fizikában* címen. Azt elemzi, hogy mennyire alkalmas a nyelv a mikrovilág jellegének érzékeltetésére. — A mai magyar nyelv mikrorendszerének helyét vizsgálja a jelenlegi magyar művelődés makroszerkezetében Rot Sándor angol nyelvű közleményében (*The Hungarian Language in the Macrostructure of Hungarian Culture*). Rámutat a két struktúra közötti kölcsönösségekre a szóalkotásban és a mondat szerkesztésben. — A mai magyar nyelv használati formáinak az ismerete azonban nem zárhatja ki nyelvünk múltjának megismerését — figyelmeztet erre Szende Aladár *Élővé tenni nyelvünk múltját az iskolai neveléssel* című írásában. Utal a tanár szerepére, és hangsúlyozza felelősségét az anyanyelv múltjának, jellegének feltárásában tanítványai előtt. Több példával szemlélteti, miként alakíthatja ki tanítványaiban a nyelvi tudatot.

*Általános nyelvtudományi* kérdéssel két szerző foglalkozik: Wolfgang Schlachter professzor, a magyar nyelv kiváló ismerője német nyelvű írásában (*Sprache als Entwicklung und Zustand*) a nyelvnek két tulajdonságáról: a fejlődésről és az állapotról szól. Rámutat arra, hogy ez a két fogalmi tartalom bonyolult módon viszonyul egymáshoz: a történelemhez hasonlítva a nyelv lényegében állapot, a történelem pedig a nyelvhez hasonlítva folyamat. De van nyelvtörténet is, ennek megfelelője a „történelem-történet” lenne. Itt azonban nem lehet paralelizmusról beszélni. Értelmetlen dolog lenne ugyanis az összes nyelveket történeti alapon összefoglalni. Így esetleg több rokon nyelvet lehetne ábrázolni. — A magyar nyelv szókincsére rétegződésének kérdéséhez szól hozzá Grétsy László. Öt nyelvi réteg (szépirodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv, szaknyelv, csoportnyelv) szoros összetartozását és egymásra hatását öt egymást metsző körrel szemlélteti, majd röviden jellemzi mindegyik nyelvi réteget nyelvi szféráikkal együtt. — A XVI—XVIII. századi rétegnyelvűség kérdésével foglalkozik Zsilinszky Éva *A rétegnyelvi és területi szempontok együttes érvényesítésének lehetőségéről a latin—magyar kevert nyelvről vizsgálatában* című közleményében. Kiemeli, hogy e kérdés tanulmányozásához „az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár kötetének megjelenése [...] szinte csábította az érdeklődőt a latin—magyar kevert nyelvről vizsgáló problémáinak kutatására”. A SzT szerkesztési elveiben és gyakorlatában szakított azzal az ortológus felfogással,

amely a magyar nyelv idegen eredetű elemeit szótári anyagából kirekesztette. Zsilinszky a pápai úriszék XVI—XVII. századi anyagának latin elemeit vetette egybe a SzT igen gazdag *a, d, e* betűs latin címszavaival, és több, a szóhangalakkal, szóalakokkal és szójelentéssel összefüggő kérdést vizsgált meg.

Külön csoportba sorolhatók azok a közlemények, amelyek a magyar nyelvtudománynak más tudománnyal való interdiszciplináris, illetőleg a rokon és más nyelvekkel való kapcsolatáról szólnak. Vácsi Mihálytól vett idézetet választott dolgozata címével Domokos Péter: „*Kell lenni valahol egy őshazának*” — jelezve ezzel azt, hogy a magyarság őstörténete kutatásának kérdéséhez kíván hozzászólni. A nyelvrokonság tekintetében nemcsak a finnugor nyelvtudomány, hanem a szépirodalom képviselői is kinyilvánították pro és kontra véleményüket. — Klima László *A magyar szókészlet finnugor elemei és az őstörténet kapcsolatáról* szól. A magyar szókészlet finnugor elemei szótár anyaga alapján. Etimológiai megfelelések szerint szóstatistikákat állít fel a magyar szókészletnek finnugor elemei és az uráli elemei közti megfelelésekről. — *A kelet-európai rovásírásos feliratok* jellegéről ír Erdélyi István. A Kalmük ASZSZK Eliszta városának közelében állott Ermen Toga nevű kurgán feltárásakor előkerült, marhakoponyára karcolt jelcsoportokat vizsgálja.

*A finnugrisztika* tárgyköréből veszi anyagát Bereczki Gábor dolgozata, amelyben egy szóalaktani kérdéssel szél: *Az ablatívusz prolatívuszi és lokatívuszi használatáról a Volga-vidéki nyelvekben*.

*Az uráli népek és nyelvek* egyes kérdéseivel foglalkozó közlemények között találjuk Honti Lászlónak *Az uráli nyelvek személyes névmásairól* szóló „előzetes tanulmányát”. A szerzőnek jövőbeni szándéka sorra venni az uráli nyelvek személyes névmásainak alaktani kérdéseit. Ebben a dolgozatában a három ugor nyelv személyes névmásainak paradigmáit „dióhéjban” jellemzi. — Néhány nyelvi példán és a művelődésre vonatkozó rendelkezésen szemlélteti Pusztai János a nyelvi-kulturális változást és megújulást a mariknál. — Az észti nyelv jövőjéről Kokla Paul ír. Megállapítja, hogy „a szovjet föderáció vagy konföderáció keretei között nem lehet biztosítani az észti nyelv jogait”, viszont a nyelvhasználatot illetően nem hasonlítható össze azokkal az országokkal, ahol a nyelv fő használati területe az említett országokon kívül egy másik államban van. „Az észti nyelv léte azonban Észtországban folytatódik vagy szűnik meg, más területe nincs” — fejezi be gondolatait a szerző. — A lengyel és a magyar nyelv egyes szillabikus lineáris struktúráit veti össze Banczerowski Janusz. — *A magyar nyelvnek az eszperantóra gyakorolt hatásáról* ír Wacha Balázs. Azt állapítja meg, hogy „mióta a kolozsvári egyetem urál-altaji professzora, az orientalista Bálint Gábor megtartotta eszperantótanfolyamát, a magyarok részvétele az eszperantó nyelv használatában és művelésében mindig számottevő volt”. Rámutat azokra a nyelvi jegyekre (szóhangsúly, szójelentés, alany és állítmány egyeztetése, névhasználat, összetett igealakok használata, régiesített szóhasználat stb.), amelyek a

magyar eszperantisták révén kerültek be az eszperantóba.

\*

Ezzel az igazán „targoncányi” értékes és tartalmában nagyon változatos közleménysorozat ismeretetésének végére értünk. Mindegyik közlés egy-egy mozaikkockaként színezte, díszítette, gazdagította az olvasónak a magyar nyelv- és irodalomtudományról alkotott képét.

Nem volna azonban teljes ez a kép, ha nem vennők szemügyre Benkő Loránd 1944—1990 között kifejtett tudományos munkásságának a jegyzékét, amelynek összeállításában Schmidt Gyuláné működött közre, és háromszázharmincnégy címet foglal magában. A jelzett periódusban alig van év, amelyben ne jelent volna meg Benkő Loránd tollából rövidebb, de inkább hosszabb közlemény, tanulmány, monográfia, kézikönyv. Ezeknek száma egy-egy évben olykor tíz fölé is emelkedett. Ha ehhez a hatalmas, impozáns tudományos teljesítményhez

hozzátesszük azt a szerkesztői tevékenységet, amelyet egyedül vagy társszerkesztőkkel és munkatársakkal tizenkilenc mű sajtó alá rendezésével végzett, valamint egyetemi előadásait és beszédeit, amelyeket különböző alkalmakkor tartott, csak ámulattal és az őszinte elismerés hangján gratulálhatunk az Ünnepeletnek, és kívánjuk, hogy jó egészségben, a tőle megszokott munkalendülettel folytassa munkásságát, fejezhesse be tervbe vett célkitűzéseit és érhesse meg egy következő évfordulón az őt köszöntő emlékkönyvet.

A kötet végén található *Utószó*ban a szerkesztők röviden szólnak az Emlékkönyv keletkezésének körülményeiről, szerkezeti felépítéséről, és köszönetet mondanak mindazoknak, akik hozzájárultak írásaikkal a kötet létrejöttéhez, valamint azoknak a szerveknek és intézményeknek, amelyek az Emlékkönyv megjelenését lehetővé tették. Végül szó- és tárgymutató könnyíti meg a terjedelmes, gazdag tartalmú kötetben való tájékozódást.

**Nagy Jenő**

## „Hagyjunk magunk után valamit”

*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289—1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I(1289—1484) — II(1485—1556). kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 1077+1082 l. + 32 képmelléklet. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 11. Forráskiadványok. Sorozat-főszerkesztő Varga János. 17.)*

Az erdélyi magyarság történetének fontos, sorsdöntő korszaka volt a megtelepedését követő félezer esztendő. A magyarság megtelepedése, a fennmaradását és gyarapodását biztosító gazdasági, társadalmi építkezés, a közösség életét keretbe foglaló és szabályozó közigazgatási, politikai, egyházi és művelődési intézményrendszer Európához idomuló és abba beleilleszkedő kialakítása egyaránt a középkorhoz kapcsolódik, mint ahogyan a kései középkor eseményei zúdították a magyarságra az életerejét gyöngítő, fejlődését visszavetítő sok-sok nyomorúságot is. Oly tények ezek, melyek minden — az erdélyi történelemben és azon belül az erdélyi magyarság múltjában valamelyest jártas — érdeklődő számára kézzelfoghatóak. Ennek ellenére Erdély történelmének hosszú évtizedeken át talán a legelhanyagoltabb területe volt a Mohácsot (1526) és az önálló erdélyi fejedelemség születését (1541) megelőző évezred. Vonatkozik ez az erdélyi román és szász történetírára egyaránt (e tekintetben azonban a következtetések levonása és a következmények felmérése a román és a szász történetírás feladata), de mulasztás terheli a magyar tudományosságot is. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1989-ben megjelent háromkötetes *Erdély történetének* olvastán tapasztalhatjuk, hogy az erdélyi magyarság történetére vonatkozó kutatások éppen a főttebb emlegetett középkor vonatkozásában mutatják fel a legsoványabb eredményt. Jóllehet a középkori történetre vonatkozó fejezetek számos új szemponttal, elképzeléssel gazdagítják ismereteinket, azt tapasztalhatjuk, hogy az a

forrásbázis, melyre a mű szerzői támaszkodtak, támaszkodhattak, alig haladja meg azt, melyet fél évszázaddal-évezreddel korábban megjelent művek is hasznosítottak. Márpedig ez a forrásanyag csak kisebb része annak, melyet elméletileg fölhasználhatna Erdély középkori történetírásának a kutatója. Nem szeretném, ha félreértene valaki: az elmondottakkal semmiképpen sem kívánom lebecsülni vagy kisebbiteni azon érdemes történetíróink erőfeszítését, akik alapvető tanulmányokkal járultak hozzá a középkori erdélyi társadalom, az itt élő népek múltjának megismeréséhez (Györffy György, Makkai László, Mályusz Elemér, Szentgyörgyi Mária és mások Magyarországon, illetve Jakó Zsigmond és munkatársai idehaza), de eredményeik ellenére megállapíthatjuk, hogy az erdélyi medievisztikai kutatások csak igen lassú ütemben haladtak előre. Minek okai többé-kevésbé ismertek: intézmények hiánya, az utánpótlás-képzés elé tornyosuló akadályok, a szakemberhiány, a szakmabeliek fiatalabb nemzedékének mind hiányosabb felkészültsége, a korszerű kutatást elősegítő technika teljes hiánya és nem utolsósorban a hivatalos tudománypolitika ellenséges, minden kezdeményezést csírájában elfojtani kész magatartása. Mindez magyarázza, de nem pótolhatja, helyettesítheti a közösségünk által joggal elvárt s az erdélyi magyarság múltját megillető kutatásokat.

Az erdélyi középkor kutatását megnehezíti, hogy a középkori írásosság nyelve, akárcsak a nyugati kereszténységhez tartozó más területeken, minálunk is a latin volt. Deáktalan korunkban viszont még a tör-

ténészek körében is ritka ma már a latin nyelvet jól ismerő, a középkori latinságban eligazodni képes kutató. Következésképpen a legtöbb történész már nem tudja a középkor írott forrásait eredetiben tanulmányozni, megszólaltatni. Másod-harmadkézből vett adatok, mások által elvégzett oklevélkritika, szövegértelmezés helyettesíti számukra a kutatásnak, a felfedezésnek az örömét, az eredeti források olvasatának élményszerűségét, életes ízét, az összefüggések érzékelését. És mindezen túl, ha történészeink mindegyike birtokolná a kutatásokhoz nélkülözhetetlen nyelvi, írástörténeti, oklevéltani ismereteket, az esetben is számolni kellene azzal, hogy az erdélyi középkorra vonatkozó okleveles anyag tetemes részét őrzi határainkon túli gyűjtemények, és minden bizonnyal még hosszú időn át fog ezen gyűjtemények használata sok kutatónk számára komoly anyagi vagy más természetű nehézségekbe ütközni.

Az erdélyi magyar történetírás általános helyzete, személyi adottságainak ismeretében szorgalmazza Jakó Zsigmond már évtizedek óta a forrásfeltárás és forráskiadás megszervezését, az erdélyi történettudomány állandó feladataként való felvállalását. Mindhiába. Maga végezte el tehát azt a munkát, melyet a világ más tájain csak kutatóintézet, szakemberek népes csapata vállalt volna magára.

Az erdélyi középkort illető, 1541 előtt kiadott oklevelek száma — Jakó Zsigmond becslése szerint — megközelíti a 30—35 000 darabot, és közel 2/3-át külföldi levéltárak őrzik. Így jelenleg Budapesten, a Magyar Országos Levéltár Középkori Gyűjteményében találhatóak az erdélyi középkori írásbeliség egyik legfontosabb intézményének, az egykori kolozsmonostori benedekrendi konvent hiteleshelyi kancelláriájának jegyzőkönyvei is. A középkori Magyarország, így Erdélyben is, a magánjogi írásbeliség sajátos intézményei voltak a székes- és társaskáptalanok falai között működő hiteleshelyek. Azt a feladatot látták el mifelénk, mely a fejlettebb nyugat- és dél-európai írásbeliség tájain a közjegyzők hatáskörébe tartozott. A hiteleshelyi kancelláriák munkájának két ágazata volt: írásba foglalta és hitelesítette a hiteleshelyen megjelent ügyfelek jogügyleteket rögzítő bevallásait, illetve kiküldöttei hiteles személyként részt vettek valamely közhatóság (király, országbíró, erdélyi vajda stb.) utasítására vitás, peres ügyek kivizsgálásában, eljárások foganatosításában, és az eljárás eredményéről írásban számoltak be megbízójuknak vagy adtak ki közhitelű oklevelet az érdekeltek részére.

A hiteleshelyi kancelláriából kibocsátott jogi szövegek jobb megőrzését és hitelességét volt hivatva biztosítani az oklevelek tartalmi kivonatát (esetenként teljes szövegét is) magába foglaló jegyzőkönyv (protocollum, registrum). Kolozsmonostoron a 14. század nyolcvanas éveitől követhető nyomon a jegyzőkönyv-vezetés gyakorlata, és 1437-től maradt fenn a jegyzőkönyvek fasciculusokba fűzött vagy külön lapokon megmaradt többé-kevésbé teljes sorozata (kivételt képezvén az 1462—1465, 1491, 1511—1515, 1541 és 1547—1548. évi teljesen és az 1489, 1490, 1542 és 1546. évi részben vagy nagyobb részben megsemmisült jegyzőkönyvek). Az említett

jegyzőkönyvek jelenlegi állapotukban az 1556 előtti korból közel 4000 kézírásos lapon 5444 oklevél teljes, kivonatolt vagy emlékeztető feljegyzés formájában rögzített szövegét tartalmazzák. Az idők folyamán mostoha körülmények között tárolt és a rongálódásnak kitett kézíratos kötetek sokszor rendetlen, hányaveti, javításokkal, utólagos betoldásokkal, törlésekkel tűzdelt szövegének szemét rontó, fársztó olvasása, a hiányos szövegrészek kiegészítése, feloldása, értelmezése olyan kín-keserves munkát jelentett, ami sok történészt riasztott el — a jegyzőkönyvekben rejtőzködő anyag megsejtett gazdagsága ellenére — azok rendszeres, kimerítő feldolgozásától. (Bizonyára nem egyedülállóan és nem csak a régiségre jellemzően vélekedett a protokollumok valamelyik ismeretlen rendezője 1755-ben, mikor az egyik lap szélére feljegyezte: „Meggzabadtultam már a testi haláltól: E protocollumnak az olvasásától. Bárha többször elolvasom, az ördög záp tojjással törje bé a fejem.”) Könnyen számba is vehető azon magyar történészek névsora, akik hasznosítani próbálták ezt a fontos forrásanyagot (tudomásunk szerint közéjük tartozik Csánki Dezső, Barabás Samu, Beke Antal, Varju Elemér, Iványi Béla, Entz Géza, Györfly György és bizonyára mások is, de nem számosan). Bizton elmondhatjuk tehát, hogy az a historikus, aki a kolozsmonostori jegyzőkönyvekben megőrzött oklevelek feldolgozására vállalkozik, annak nemcsak a medievisztika avatott, alapos szakmai tudással felvértezett kutatójának, hanem az oklevelekben érintett kérdések — tehát Erdély középkori történetének — fáradságot nem ismerő, egyszerű (a megszálaltságig egyszerű) művelőjének is kell lennie.

A két kötetbe foglalt 5444 darab oklevélkivonat közlése az erdélyi középkort illető forráskiadások sorában — mennyiségét tekintve — az egyik legnagyobb vállalkozás. Állásunkat igazolandó hadd említsem meg, hogy a szász történészek — éppen száz esztendővel ezelőtt elkezdett — vállalkozása, az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* ez ideig megjelent hét kötete összesen 4687 oklevelet és oklevélregesztát tartalmaz. A Román Tudományos Akadémia 1951-ben útjára bocsátott sorozata (*Documente privind istoria României*, illetve a *Documenta Romaniae Historica*) erdélyi köteteiben az 1075—1360 közötti időből 3101 oklevél szövege jelent meg román fordításban és kisebb részben latin eredetiben. A *Székelly Oklevéltár* régi sorozatának nyolc megjelent kötetében összesen 688 darab 1541 előtti oklevelet találunk, míg a két legjelentősebb családtörténeti forráskiadványunk (*A római szent birodalmi gróf Teleki család oklevéltárának* és az *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez* című kiadvány két-két kötete) 1526 előtről 118 oklevelet vagy oklevélkivonatot tartalmaz. Igaz, hogy csak a legnagyobb forráskiadványokat említettem, és elhagytam a várostörténeti oklevéltárak és más regesztagyűjtemények felsorolását, de úgy vélem, hogy a kiragadott példák is jelzik, mit jelent — csupán a mennyiségét illetően — Jakó Zsigmond új forráskiadványa. Jelentőségét megértendő azt is el kell mondanunk, hogy az 5444 oklevél közül ez idáig

200-nak jelent meg teljes szövege és csak 51-nek a kivonata. A kolozsmonostori jegyzőkönyvek kiadása által tehát több mint ötezer új, eddig ismeretlen, illetve csak kevesek által használt és hasznosított oklevél adataival gyarapította az erdélyi történetírás mindenki számára hozzáférhető középkori tárházát. De érdemes azon is eltűnődni, hogy miként oszlik el időben ez a hatalmas mennyiségű oklevél: a 13. századból két, az 1334—1394 közötti évekből 16, 1413—1435-ből 67, 1437—1457-ből 1192, Mátyás király országlásának éveiből (1458—1490) 1439, a Jagellók korából (1491—1526) 1451 és végül az 1527—1556 közötti évekből 1272 oklevél származik. Ismeretes, hogy az Árpád-házi királyok oklevelei kritikai jegyzékének több kötete már napvilágot látott, folyik az Anjou-kori oklevéltár új, bővített kiadása, hihető, hogy végül sikerül bevégezni Mályusz Elemér nagy vállalkozását, a Zsigmond-kori oklevelek corpusát. A Mátyás-kori és a Jagellók korára vonatkozó oklevelek kiadása viszont még várat magára, csak kis töredékük került kiadásra. Jakó most megjelent forráskiadványa tehát nemcsak erdélyi szempontból jelentős, hanem a középkori magyar királyság utolsó évszázadának megismeréséhez is nélkülözhetetlen forrásmű.

\*

Az I. kötet bevezető tanulmányában olvashatjuk a kolozsmonostori bencés konvent fejlődéstörténetét megalapításától 1556-ig, a szekularizációig. A szerző úgy vélekedik, hogy az apátság alapítása I. Szent László (1077—1095) nevéhez kapcsolódik. A bencések ezen rendháza rövid idő alatt egyike lett a középkori Erdély legjelentősebb egyházi intézményeinek, amely a benne folyó hiteleshelyi munka révén mindvégig szoros kapcsolatban állott a világi társadalommal, részint mint annak a kiszolgálója, részint pedig azon hiteleshelyi nótáriusok révén, akik — lett légyenek szerzetesek vagy világi írástudók — a világi társadalom szolgálatában a laicizálódás szellemét árasztották. Az egyházi és világi társadalom találkozási-érintkezési pontja volt a konvent és a közintézményi feladatokat ellátó hiteleshelyi kancellária, következképpen az intézmény története művelődéstörténeti feladatvállalása révén messze túlmutatott az egyháztörténet keretein.

A névtelenségbe burkolózó szerzetesek közösségének életére a név szerint is szereplő apát urak egyénisége, tevékenysége nyomta rá bélyegét. Az intézmény történetének vezérfonalát tehát a 41 név szerint ismert apát vagy világi gubernátor és kommandátor életútjának, tevékenységének feltárásával, megismerésével ragadja meg a szerző. Közülük csupán 20 volt bencés szerzetes, ami magyarázza azt is, hogy „az apáti méltóság és a vele járó jelentős vagyon sorsa teljesen elkülönült a szerzetesi közösségtől, és a XIV. századtól fogva nagyon is világi célok szerint alakult”. Tanulságosnak bizonyult a konvent szerzetes: közösségének és a kancelláriai jegyzők szociológiai vizsgálata is. Jóllehet a konvent szerzetesei — számuk általában nem haladta meg a 12-t és nem volt kevesebb 7—8-nál — nagyjából

névtelenségbe vesznek, a közösség élén álló perjel, ör- és kántorszerzetesek, a felszentelt presbiterek és a kancelláriai jegyzők személyének ismeretében elmondható, hogy a szerzetesek többnyire a társadalom alsóbb rétegeiből származtak (mezővárosi polgárság, szabadparasztság) és csak ritkábban a nemesség vagy a nemesség vagyonosabbjainak sorából. Műveltségüket a rend mindenkori műveltségbeli állapota határozta meg: a 11—12. században a bencések rendje az egyházi műveltség terjesztésének az élvonalában állott, de a 13. századtól kezdve fokozatosan lemaradt a tanulás, a tudomány ügye iránt nagyobb érdeklődést és fogékonytágot tanúsító koldulórendek mögött. Ennek ellenére a monostor kancelláriája révén mindvégig befolyásolta Erdély világi társadalmát. A kancellária 33 ismert munkása, kik közül 25 volt világi és nyolc az egyházi rendhez tartozó, a középkori erdélyi értelmiség élvonalbeli képviselője volt. Ők pedig — a három egyetemet végzett nótárius kivételével — a hazai iskolákban szerezték meg és az itthoni intézmények, különböző kancelláriák keretében tökéletesítették ismereteiket. S miközben magának a konventnek, a szerzetesi közösségnek a művelődési szerepe hanyatlott, a szerzetesekkel együtt élő, de a világiak szolgálatában álló kancelláriai alkalmazottak segítették elő a laicizálódásnak az 1556-os szekularizációval záruló folyamatát.

A bevezető tanulmány második részéből megismerhetjük a hiteleshelyi kancelláriák regisztrumvezetésének általános és a Kolozsmonostoron honos sajátos gyakorlatát, a regisztrumok típusait, utóéletét, valamint a fennmaradt kéziratok kódikológiai jellemzőit.

Be kell vallanom, hogy zavarban vagyok, midőn el kell döntenem, hogy az oklevélkivonatokban fellelhető gazdag információs anyagból mi legyen az, amire szükséges az érdeklődő olvasók figyelmét felhívni. Hiszen arról, ami e két vastag kötetben benne foglaltatik — kis túlzással talán, de mégis nyugton — elmondható, hogy az *мага a középkori Erdély története*. Az első regesztá IV. László király (1272—1290) 1289. szeptember 18-án kelt adománylevelét kivonatolja, mellyel az uralkodó az Aranyoson lakó székelyeknek adományozta a tordai várnak az Aranyos és a Maros közötti földjét jutalmul a lázadó kunok ellen a *Howd* melletti csatában nyújtott segítségükért, több mint ezer személynek a Torockó vára alatt a tatárok fogságából való kiszabadításáért, továbbá a szorult helyzetében ötlük kapott 80 lóért. Az utolsó oklevélkivonat egy 1556. június 30-án kelt adásvételi ügyre vonatkozik, amelynek során egy kolozsi özvegyasszony egy halastavát adta el a Kolozsváron lakó, de neve után ítélve a török elől menekült tanult kismemesnek, bizonyos Jenyew-i Dénes deáknak. Akár szimbólumértékűnek is tekinthető ez a két, kötetnyitó és kötetzáró oklevél, ami a közel három évszázadnyi idő alatt Erdélyben végbement változásokat illeti. A 13. század végén még folyik a gyepek mentén, az ország keleti részeiben a küzdelem az utolsó vándornépekkel, még nem zárult le az erdélyi népek letelepedésének folyamata, még vannak elado-

mányozható birtokok a király tulajdonában. A 16. század derekán pedig a törökök elől menekülő új néphullám célpontja ismét Erdély. S ezen két időpont között éhe meg az erdélyi társadalom történetének ama sorsdöntő korát, melyre előzőleg már utaltunk.

A középkori ember életének, megélhetésének záloga, emberi szabadságának feltétele, de a rang, a tekintély alapja is a föld, a birtokolt földterület volt. A hiteleshelyen tett bevallások és a konventi kiküldötték által felvett vallomások, ténymegállapítások is nagyobbbrészt birtokügyekre (adásvétel, zálogosítás, tiltás, határjárás stb.) vonatkoztak, de a kiállított oklevelek a pusztá gazdagság-, jog- és birtoklás-történeti tényeken kívül számos értékes adatot rögzítettek a rég élt erdélyi népek életét illetően: szólnak a foglalkozásokról, munkaeszközeikről, a termelési eljárásokról, az élet minőségére utaló lakáskultúráról, öltözködési szokásokról s ritkábban a szellemi tevékenységre utaló könyvkultúráról, iskolaügyről is. Az okleveleket olvasva megelevenedik előttünk a középkori erdélyi táj lakóival, növény- és állatvilágával egyetemben. De mindenekelőtt kérdéseket vetnek fel, és a válaszadás keresésére sarkallnak. Mi magyarázza a birtokeladások, a zálogosítások megsokasodását a 15. század második felében? Hogyan tükröződik mindez a nemesi társadalom életében és miként befolyásolta a politikai struktúrát? Jó lenne többet tudni arról is, hogy milyen gazdasági-társadalmi mozgások eredményezték a munkáskéz egyre nyomasztóbb hiányát ugyancsak a 15. század derekától kezdődően. Annál is inkább, mert olyan demográfiai tényekre figyelmeztet ez a jelenség, amelyek a középkori Erdélyben élő magyar etnikum sorsának, társadalmi súlyának alakulását is befolyásolhatták. Hasonlóképpen jó volna bővebben ismerni a „regnum Transsilvanum” fogalmának megjelenését, tartalmi jelentését, politikai jelentőségét és a fogalom használatának, elterjedésének hátterét Mátyás uralkodásának éveiben. Megannyi kérdés, mely megoldásra vár, és a válaszadáshoz nyújt felbecsülhetetlen segítséget ez a forráskiadvány.

Végezetül bizonyára vannak és lesznek historikusok, akik nem értenek egyet a középkori okleveles anyag kivonatos kiadásával. Mi tagadás, valóban régi álma az erdélyi történetíróknak (Aranka Györgyék óta) egy, az Erdély történetére vonatkozó okleveles anyagot teljes szövegével közlő nagy „corpus”, amelynek akár csak a tervezése is — a már említett személyi feltételek és anyagi erőforrások hiányában — valószínűleg még hosszú ideig az álmok világában marad. De érdemes talán e tekintetben mégis fölidézni azt, hogy egy évszázaddal korábban a neves egyháztörténet-író Révész Imre — a történetkutatás számára összehasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között — miként vélekedett az erdélyi

egyháztörténeti források közzétételéről. Miután le-szögezte, hogy a teljes okleveles anyag megjelen-tetése pusztán anyagi okokból is lehetetlen, regeszták kiadását javasolta, hangsúlyozva, hogy „nem pusztán okmányindexek, száraz kivonatok, hanem lehetőleg kimerítő, számokra, időre, helyre, tényekre kiterjeszkedő természetes rajzokat ért ez alatt, amelyek már magokban olvasmányul, a történetírásra nézve pedig biztos alapul szolgálhatnak”. Ezt a Révész által egykor már megálmodott forráskiadási módozatot fejlesztette tovább és valósította meg *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek* közléte és bizonyította, hogy jelen körülményeink között az ilyen forráskiadvány is szolgálhatja, vagy éppenséggel a teljes oklevélszöveget eredeti formájában reprodukáló kiadványoknál jobban is szolgálhatja az erdélyi történetírás ügyét. A szerző össze-állította regeszták ugyanis magukba foglalják az oklevél kibocsátásának helye, időpontja, körülményei mellett a benne előforduló valamennyi személy- és helynevet, valamint minden lényeges történeti információt (jogi eljárások, történelmi eseményekre való utalások, pénz- és ártörténeti adatok, technika-történeti, művészet- és művelődéstörténeti adatok stb.), melyeknek gyors és hatékony használatát megkönnyíti a kitűnő név- és tárgymutató. Olyan forráskiadványról van szó, amely — véleményünk szerint — áttörést jelenthetne az erdélyi medie-visztikai kutatások területén. Jakó Zsigmond óriási erőfeszítésére, a hiányosan felkészített fiatalabb történésznemzedékek munkáját segítő önzetlen feladatvállalására az igazán méltó válasz, a vissza-jelzés talán éppen az erdélyi magyar középorkutatás megújulása lehetne, kellene hogy legyen.

A kolozsmonostori konvent 17. században élt levélkeresője, Enyedi Pálfi István az egyik regisztrum üres lapjára öntudatos értelmiségi emberre valló intelmet jegyzett fel: „Relinquamus aliquid, quod nos vixisse testemur” (Hagyjunk magunk után valamit, amivel bizonyíthatjuk, hogy mi is éltünk). Ha figyelmen kívül hagynánk — amit nem tehetünk — Jakó Zsigmond írás- és könyvtörténeti, a középkori erdélyi társadalom életére, intézményeire, művelődési viszonyaira, a magyarság erdélyi településtörténetére vonatkozó tanulmányainak sokaságát, ha nem tekin-tenénk nevelő és tudományszervező munkásságát, értelmiségi nemzedékek számára mércét jelentő emberi-tudósi habitusát, és csak a most ismertett munkájára néznénk, úgy is bizonyosan állíthatjuk, hogy *Ő maga* megtette azt, amire 17. századi értelmiségi elődje figyelmeztette a kolozsmonostori jegyzőkönyvek utána jövő olvasóit.

**Tonk Sándor**

## Egyetem és könyvtár Kolozsváron 1579-ben

*Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. (Erdélyi Könyvesházak I., Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Scriptum Kft. Szeged 1991.*

Bár az értelmiség mint szociológiai kategória csak a XIX. század második felétől használatos fogalom, az értelmiség-történeti kutatásoknak főként Nyugat-Európában nagy hagyományuk van. Magyar nyelvterületen egyik legfontosabb ilyen vállalkozás a Keserű Bálint professzor által vezetett szegedi tudományos „műhely” munkája. Kiadványunk, az Adattár újabb sorozatának, az Erdélyi Könyvesházak I. köteteként jelent meg Jakó Klára könyve az első kolozsvári egyetemi könyvtár történetéről és állományának rekonstrukciójáról.

A Báthory-egyetem gyűjteménye nemcsak az ország első egyetemi könyvtára és egyben a legnagyobb XVI. századi könyvtár, hanem „a csúcsa annak, amit a könyvfejlődés Erdélyben a XVI. század végéig produkált”.

A szerző röviden vázolja az egyetemi tanulmányok erdélyi előzményeit, a peregrinációt, majd János Zsigmond első egyetemalapítási kísérletét. A Székelyudvarhelyi Református Kollégium egy könyvének bejegyzése nyomán bizonyítja, hogy János Zsigmond az általa tervezett egyetemet valóban Petrus Ramus, az európai híró párizsi professzor segítségével kívánta megszervezni, a fejedelem 1571-ben bekövetkezett korai halála miatt azonban az első erdélyi egyetem alapítása Báthory István nevéhez fűződik. Az alapítólevél 1579. július 17-én kelt Vilnában egy jezsuita kollégium alapításáról Kolozsmonostoron. Az 1581. évi második kiváltságlevél már az iskola akadémiaiá váló fejlesztését tűzi ki végső célként.

A kollégium könyvtárának szervezése kezdetben Szántó (Arator) István atya műve, az ő sürgetésére kerül a reformáció óta elraktározott régi katolikus könyvanyag Kolozsvárról, Váradról, Gyulafehérvárról a jezsuiták tulajdonába. A jezsuiták azonban, akik a tanítást nagymértékben a könyvekre alapozták, igyekeztek az oktató és hitvédelmi munkájukhoz szükséges új anyagot, a külföldi újdonságokat is beszerezni.

A kollégium és a könyvtár sorsa — a politikai események függvényében — meglehetősen viszontagságos volt. Az 1588. évi megyesi országgyűlésen a protestáns rendek kikényszerítették a jezsuiták Erdélyből való kitiltását, akik a könyvtárat is magukkal menekítették. A könyvek egy része ekkor szóródik szét a szomszédos országokban, és amikor az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlés érvényteleníti a kitiltó végzést és engedélyezi az iskola újbóli megnyitását, Alfonso Carillo atya harca a könyvek visszaszerzéséért csak részben jár sikerrel. Az 1595 utáni évek jelentik a fénykort a kollégium és a könyvtár történetében; ennek vet véget az 1603. június 9-én bekövetkezett katasztrófa. A törökellenes politika kudarcáért a felbőszült tömeg a jezsuitákat teszi felelőssé, és elpusztítja kolozsvári rendházukat.

A szerző kimutatja azonban a könyvtár teljes megsemmisüléséről — Szamosközi feljegyzései és Argenti atya jelentése nyomán — elterjedt nézet pontatlan voltát. A pusztulás méreteinek felnagyításával a rend helyi vezetői éppen saját mulasztásait próbálták leplezni. 1604-ben a könyvtárat ismét újjászervezték. Ezek az újraleltározás során keletkezett bejegyzések tették lehetővé a könyvtár legrégebbi állagának rekonstrukcióját.

Miután 1606-ban a jezsuitákat újból kitiltották Erdélyből, Argenti rector a könyvek egy részét a székelyföldi papok között osztotta szét; ezért a székelyföldi katolikus egyházközségeknél még mindig remélhetjük eddig ismeretlen kötetek előbukkanását. Bár a könyvekből magukkal is vitték a jezsuiták, a legértékesebb anyagot megbízható kolozsvári híveiknél rejtették el. Idővel ezek a kolozsmonostori iskolába kerültek, majd a piaristák gimnáziumába, innen pedig a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba.

A jezsuita kollégiumnak nagy szerepe volt művelődésünk történetében, a kollégium „az akkor legkorszerűbb oktatási mód és könyvtári szervezet meghonosítójává vált a XVI. századi Erdélyben”. A gyűjtemény művelődéstörténeti szerepének hangsúlyozásából következik az állomány rekonstrukciójának fontossága.

Az egykori kolozsvári Református Kollégium gyűjteményében található kéziratos könyvleltárt a kutatók eddig a jezsuita kollégium XVI. századi leltárának tartották. A szerző azonban az írás vizsgálata, a könyvanyag összetételének elemzése (2671 műből 916 középkori kódex, 343 ősnymtatvány) és a kézirat latin címében rejtőző kronosztichon alapján (melyből kiderül, hogy 1652-ben készítették), kimutatja, hogy a szóban forgó leltár nem a kolozsvári, hanem a bécsi egyetemi könyvtár leltára. A bécsi egyetem a reformáció után hanyatlott, ezzel magyarázható a régi anyag túlsúlya. Jakó Klára feltevézése szerint a leltár a XVIII. század második felében került Kolozsvárra egy erdélyi bibliofil, valószínűleg Dálnoki Teleki Mihály ügyvéd szerzeményeként.

Leltár hiányában a könyvtár anyagának rekonstruálása a kötetekben található régi tulajdonos (possessor)-bejegyzések segítségével történt. A fáradtságos munka nyomán 496 kötetről sikerült bebizonyítani, hogy az egykori Báthory-egyetem könyvtárának tulajdonát alkották.

A könyvtár legrégebbi anyagának a reformáció előtti erdélyi könyvgyűjtemények tanulmányozása szempontjából érdekes csoportját képezik a kolozsvári, gyulafehérvári, váradai provenienciájú régi könyvek. Míg a jezsuiták saját könyveszerzései a jezsuita oktatás- és tudománypolitikát világítják meg, addig a könyvek legérdekesebbjei, az adománykönyvek a XVI. századi erdélyi könyvkultúra tanul-



mányozásához segítenek hozzá. Az értelmiségiek művelődési szintjéről, az egykori művelődési törekvésekről főleg az összefüggő, több darabból álló gyűjtemények tudósítanak. A szerző két nagyobb, összefüggő gyűjteményt mutat be: a Haczaki- és a Wolphard—Kakas-könyvtárat, és vázolja a tulajdonosok életútját is.

A váradi kisprépost, Haczaki Márton korszerű humanista gyűjteményében több ősnymtatvány is van. Jakó Klára újabb adalékot szolgáltat a Haczaki tulajdonából a bécsi Hofbibliothekbe került Corvina, a díszes Ptolemaiosz-kódex történetéhez; helyesbíti a kódexben található bejegyzés olvasatát. Tudománytörténetünk szempontjából jelentős egy 1496-ban Velenében kiadott Arisztotelész-ősnymtatvány is. Az ebben található glosszák Gyulai László magiszter toliból „a legerjedemesebb reflexiók, amiket a középkorban erdélyi értelmiségi fűzött Arisztotelész szövegeihez”.

A Wolphard—Kakas-könyvtár kapcsán megismerjük a XVI. század közepének egyik gazdag, művelt, művészeti pártoló patricius-családját. Adrianus Wolphardus életrajzát a szerző új adatokkal egészíti ki, különválasztja az eddig egybemosott apa és fiú személyét, egyben valószínűsíti a család szepességi német származását. Adrian Wolphard könyvtára a korai humanista gyűjtemények szép példája, s a klasszikus latin irodalom iránti érdeklődés jellemzi. Unokaöccse, Wolphard István már — a bejegyzések tanúsága szerint — gyakran forgatta matematikai és csillagászati tárgyú könyveit is, görög könyvei pedig a hellenizmus fokozatos térhódítását jelzik a korabeli Erdélyben. A két Wolphard könyveit a családba beházasodott Kakas István, a nagy műveltségű diplomata ajándékozta a jezsuita kollégiumnak. Megtudjuk azonban, hogy — a korábbi vélekedéssel ellentétben — saját gyűjteménye nem került ide, ezért tulajdonképpen csak Wolphard-könyvtárról beszélhetünk.

A könyvtár rekonstruált katalógusa a könyvek leírása mellett tartalmazza a bejegyzések szövegét is; ezek roppant változatos és érdekes anyagot kínálnak a művelődéstörténeti kutatások számára. A possessor-bejegyzések nemcsak a híres emberek (pl. Apáczai Csere János) könyveinek azonosítása révén érdekesek, hanem értelmiségtörténeti kutatásaink szempontjából is; ily módon azonosítani lehet például az iskola több tanárát és diákját. A bejegyzések témája

széles skálán mozog: találunk történelmi tárgyúakait, tartozások, árák feljegyzését, imádságot, verset, epigrammát, közmondást, ráolvasást, receptet, szöveghez fűzött kommentárt. Ez utóbbiak feldolgozása hozzájárulna a korabeli szellemi irányzatok recepciójának kutatásához, gazdagíthatná a mentalitástörténetet. A XVI. század végi szerző pl. ízes népi szólással „kommentálja” Erazmus egyik munkáját: „Erazmus uramis tököt kaposztával kivant volt, mert igen dicziri az konhat.” A néprajzosok számára kínál csemegét egy szintén a XVI. század végéről származó ráolvasás: „Hon el megjen fene feregh, fene gyk / Eleoltalált azzoniunk zep Zuz Maria / Es zót monda azzoniunk zep Zuz Maria / Houa megj te fene feregh, fene giek” stb.

A tájékozódást megkönnyíti a nyomdahely- és nyomdászmutató, a hely- és névmutató, amely tartalmazza a possessorok, valamint a bejegyzésekben szereplő valamennyi személy nevét.

A kötet eredeti kutatások alapján rekonstruálja az első kolozsvári egyetemi könyvtár történetét, teljesen ismeretlen részleteket is feltárva vagy módosítva a korábbi téves álláspontot. Jakó Klára legfőbb eredménye azonban a könyvtár állományának rekonstruálása, a könyvjegyzék összeállítása, mely módszertani tanulságokkal is szolgál, útmutató lehet a további erdélyi könyvtártörténeti kutatások számára. Munkája ugyanakkor új távlatokat nyit meg. A könyvjegyzék feldolgozása nyomán, a szerzők előfordulási aránya, a kötetek műfaji és tartalmi megoszlása, „modernsége”, a bejegyzések értelmezése révén következtetéseket vonhatunk le az erdélyi értelmiség színvonalára, műveltségére, a különböző szellemi áramlatok elterjedésére, befogadására, az oktatás színvonalára nézve. A fiatal történész kutatásának következő szakaszában a gyűjtemény művelődéstörténeti, díszítőművészeti és könyvkötéstörténeti feldolgozását, értékelését szeretné elvégezni. Műve folytatója a Jakó Zsigmond, Tonk Sándor, Dankanits Ádám és mások által művelt erdélyi értelmiség- és könyvtörténeti kutatásoknak, és egyben arra is példa, hogy a nyugat-európaihoz képest jóval szegényesebb forrásanyag ellenére nálunk is lehet ezen a téren színvonalas művet alkotni.

**Pál Judit**

## „Élni kell mindenütt, ahová vetetett az ember”

*Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.*

A címül választott szavakat II. Rákóczi Ferenc 1715. december 9-én kelt, Jean-Victor Besenval francia diplomatához intézett levelében, grosbois-i magányában vetette papírra; velük nem kevesebbet fejezett ki, mint azt, hogy a közszolgálatra vállalkozó embernek az élet legkegyetlenebb pillanatai túlélésére is kell tartalékolnia lelki erőt. Bujdosó, száműzött, számkivetett, politikai menekült, emigráns, disszidens — lám, milyen sokféle elnevezése lehet azoknak a

történelmünkben jócskán előforduló — nagynevű vagy csak kevesektől ismert — személyiségeknek, akik a megvakított Vazul fiaitól kezdve az 1956-os forradalmárokig, életüket csak hazájuk elhagyása árán menthették meg. S ha arra gondolunk, hogy ez a jelenség mint nemzeti történelmi sajátosság még Himnuszunkba is belekerült (*Bújt az üldözött, s felé / Kard nyúl barlangjában, / Szerte nézett, s nem lelé / Honját a hazában*), egészen természetesnek kell

tekintenünk azt a különleges érdeklődést, mellyel írók és tudósok a hazájukból elúzóttak sorsát vizsgálták és értelmezték.

Csak a kuruc szabadságharc vezetőjéről, az utolsó erdélyi fejedelemről oly sok jeles munka látott napvilágot, annyian nyomozták és elemezték számkivetetésben töltött éveit, annyi pikantériában is bővelkedő forrást tettek közzé, hogy a témát még a szakma bennfentesének tekintélyes hányada is kimerítette tekintette. Szalay László, Thaly Kálmán, Márki Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla tudós művei — hogy csak a legismertebbeket említsük —, valamint Laczkó Géza regénye után inkább a történelmi tények értelmezése körül igérkeztek még további történétírói és szépirói munkalehetőségek, hiszen úgy tűnt, hogy maga a vizsgálódás alapjául szolgáló forrásbázis maradéktalanul fel van tárva. Nos, erre a hiedelemre Köpeczi Béla több évtizedes kutatásai alaposan rációfoltak. Korábban közzétett tanulmányai és azoknak eredményeit összefoglaló és betetőző, most megjelent monográfiája orosz, lengyel, német, angol, olasz levéltárak mélyén rejtekező adatokkal gyarapították tudásunkat, és ennek köszönhetően a vezérlő fejedelem és a betűvetésben örömet lelő író új színekkel gazdagodva lép a mai olvasó elé. Ez a friss meglátásokban bővelkedő portré mentes minden idealizálástól. Köpeczi erények és emberi gyöngeségek tárgyilagos mérlegelésével eleven hűvér embert állít élénk, egyszersmind nem fél attól, hogy a személyiségben rejlő erkölcsi erőt kellő hangsúllyal felmutassa. Teszi ezt pátoszmentesen, de a feltárt igazság eligazító erejébe vetett hittel.

A monográfia három nagy fejezetben tárgyalja (1) a XVIII. század elejének európai közállapotait, erőviszonyait és bennük II. Rákóczi Ferenc diplomáciáját, (2) a számkivettség orosz, angol, holland, lengyel, francia és török összefüggéseit és (3) a bujdosó fejedelem irodalmi munkásságát.

Amikor ennek a könyvnek a cédulái a szerző munkasztalán gyűlni kezdek, a hivatalos magyar tudománypolitika a „deheroizálás” (magyarul még kimondani is nehéz) jelszavát tűzte a történetkutatás zászlajára. Amikor ezek és ezek nem lelték honjukat a hazában, kézenfekvő lett volna Rákóczi életének utolsó szakaszát Szekfű Gyula ama a priori tételéből kiindulva értelmezni, hogy „minden száműzött élete a köznek haszontalan”. A történelmi forrásokban feltáruló tények mérhetetlen tisztelete eleve kizárta, hogy mondandóját Köpeczi Szekfű tételéhez igazítsa. Nem deheroizál — történelmet ír, hitelesen, sallangmentesen.

Köpeczi Béla könyve mestermunka. Azzá teszi a feltárt, a kutatás körébe általa bevont új információs anyag bősége, annak példás rendszerezése, forráskritikai ellenőrzése és korszerű, szép egyenletességgel hőmpölygő, de minden cizellálástól óvakodó értekező prózában való tálalása.

Már Németh László megérzett valamit abból, ahogy Szekfű Gyula tollán a leghitelesebb forrásból merített információ és a legtárgyilagosabbnak tűnő értelmezési szándék valahol, valamiképpen alárendelődött a történétíró látomásának, mely végső soron

elutasította azokat az érzelmeket, melyekkel a kortársak és az utókor körülvette a bujdosó fejedelemet. Szekfű mesterien tudott írni, és a hatás-keltésnek minden csínját-bínját ismerte. Tudott azonosulni, és tudott távolságot tartani. Rákócziról írott könyvét olvasva minduntalan szemünkbe ötlük az a nagy írói erőfeszítés, amellyel állandóan résen áll, hogy hősét ábrázolás közben ne hogy megszeresse. Ez sikerült is neki. Élete vége felé, az öreg Kossuthról írva, a sorok közé rejtve majd elmond egyet-mást arról, hogy illúziók ellen harcolva miképpen lett maga is foglya „ideologikumoknak”.

Köpeczi szereti hősét, ezt nem is titkolja, de egy cseppet sem fél attól, hogy az érzelmi ráhangolódás ártalmára lehet a történelmi igazság feltárásának. Az igazi szeretet, a mindennapi életben éppen úgy, mint a tudományos munkában, akkor mutatkozik meg, amikor valakit erényei és gyarlóságai együttes elfogadásával tudunk szívünkbe zárn.

A könyv alapanyagául szolgáló írásos emlékek bősége és a forrásoknak az élet (közélet és magánélet) egészére kiterjedő sokfélesége csak egy sokoldalúan képzett történétíró látószögében szerveződhetett áttekinthető, arányosan konstruált építménnyé. Köpeczi személyiségében, készségében és látásmódjában egyszerre van jelen a történész, az irodalomkutató, a filozófus és az emberi lélek mélyebb rétegeibe is bemerészkedő pszichológus. Ismeri az egyes szaktudományok részdiszciplínáinak mesterfogásait is: diplomáciatörténeti tájékozottságával biztosan igazodik el az európai titkos politizálás ezernyi csalafintasága között, műfajelméleti tudásával a fejedelem irodalmi hagyatékának beható elemzését végzi el, különös érzékkel emelve ki a művek kifejezetten szépműves kvalitásait. A korszak európai eszméaramlatainak beható ismerete, az eredeti nyelven olvasott művek sokasága olyan összehasonlító vizsgálatokat tett számára lehetővé, melyek eredményeképpen felfedezhette a fejedelem szinte filológusi alaposágát” és feltárhatta eszmerendszerének teljes bibliográfiai alvázat. E könyvnek köszönhetően most már biztos ismeretünk van arról, hogy Szent István Intelmeitől kezdve Augustinus, Bossuet, Fénelon művein át a janzenizmus és a kvietizmus kisebb és nagyobb „klasszikusainak” értekezéseiig milyen műveltségbeli készséggel gazdálkodott a *Vallomások* és az *Emlékiratok* szerzője.

II. Rákóczi Ferenc élete ötvenkilenc esztendejéből huszonnégyet bujdosásban töltött. Ez alatt a hosszú idő alatt ő megmaradt annak, aki volt: nemzete Istentől rendelt vezetőjének, bensejében, erkölcsi magatartásában fejedelemként élt a legreménytelenebbnek tűnő időben is — lett legyen a színtér Lengyelország, Franciaország vagy a szultán birodalma. Ha egy időn túl a hazai események beleszólása nélkül alakultak is, az ő életműve el nem pusztítható energiaként épült be nemzete emlékezetébe, és az a hűség, valamint az a konok erkölcsi következetesség, mellyel nem engedte, hogy sem őbenne, sem környezetében eluralkodjék a reménytelenség, a példa erejével hatott későbbi nehéz időkben is. Mesteri elemzései, melyeknek eredeti rendeltetése az volt, hogy felvilágosítsák az európai

közvéleményt a magyarság múltáról és arról, hogy írójuk sorsa miképp fűződött egybe nemzete szabadságharcával, ma mint elsőrangú szépirodalmi alkotások élnek és hatnak. A bujdosásra kényszerülő vezérlő fejedelem a XX. században a magyar olvasó szívesen lapozgatott szerzője lett, s ezt magunk is megtapasztalhattuk akkor, amikor a *Vallomásokból* összeállított kis válogatás a hetvenes években a legnagyobb példányszámban elkelt könyvek egyike lett Erdélyben.

Köpeczi Béla monográfiája nemcsak az előttünk járt tudós nemzedékek kutatási eredményeinek az összegezése, és nemcsak annak a foglalata, mellyel ő

jócskán megtetézte a Rákóczi személyére és munkásságára vonatkozó korábbi ismereteinket, hanem biztos kiindulási pontja minden eljövendő tudományos bűvárlatnak, főleg azoknak a szövegkritikai munkáknak, melyek azzal a céllal készülnek, hogy a fejedelem teljes életműve megbízható kiadásban, az olvasót jól eligazító jegyzetek kíséretében kerüljön a múltját becsülő, könyvet szerető magyar ember asztalára — „mindenütt, ahová vettetett”.

**Benkő Samu**

## „A kiművelt emberfő programjához híven...”

*(Tallózás a születése 200. évfordulójára megjelent Széchenyi-irodalomból)*

1991. szeptember 21-e — Széchenyi István születésének 200. évfordulója. E jeles alkalomból tudományos és művelődési intézmények, társaságok, egyesületek, folyóiratok és könyvkiadók emlékeztek meg a XIX. századi liberális reformmozgalom kezdeményezőjéről, aki, mint annyi szellemi fáklyavivőnk, eleitől származtatta át az újító törekvések tiszteletét. Annak a nagybirtokos főnemesi családnak az eszmeiségét folytatta, amely már a XVIII. század második felében a felvilágosult reform támogatói közé tartozott: apja, gróf Széchenyi Ferenc 1802-ben megalapította a Nemzeti Múzeumot, illetve a Könyvtárt; anyja, gróf Festetics Julianna pedig a keszthelyi Georgikon létrehozójának, gróf Festetics Györgynek a nővére.

Örökséget vitt tovább. Nemcsak a nagy értékű anyagi javakat, hanem társadalmi állása — a család bizonyított hagyományai szerint — parancsoló felelősségérzetét, elsősorban a kultúra hazai gyökereinek a megszilárdításáért, a társadalom jólétének a megteremtéséért.

Közéleti indulása látványos: az Akadémia anyagi alapjainak megteremtése, amit az országgyűlés kerületi ülésén, 1825. november harmadikán jelent be. Ezt megelőzően, ugyancsak 1825-ben, ezt jegyzi be naplójába: „Boldog jövendő nemzedék! A miénknél nagyobb és általánosabb tudástok türelmesebbé, szelidebbé, erényesebbé és következképp boldogabbá tesz majd benneteket, mint mi vagyunk —, fogadjátok szívesen szürke eleitek egyikének üdvözlését.” Ezek a sorok azonban nemcsak a haladásba vetett hitet sugallják, hanem a lángész keserű felismerését is — hozzá hasonlóan a legtöbbször —, hogy kora társadalmában nem remél támaszt és megértést. Az alkotni vágyó meddő hitét is, hogy a legszebb tulajdonságokkal illuzórikusan felruházott utókor majd valóra váltja álmait. Az induláshoz tartozik a kor nagy konzervatív politikusának, Metternichnek jóslása is: „Őn a társasága árulójává lesz — szomorú véget fog érni, mindkét oldalon elrontja a dolgát...” A vég: 1860. április 8-án: a Döblingben vizsgálatot tartó büntetőtörvényszék ezt állapítja meg: „A gróf teste egy zsöllyeszékben ülő

helyzetben találtatott, mindkét karjai combjaira leeresztve; a bal oldali combon feküdt a kilőtt pisztoly. A fej bal oldala teljesen szétzúzva volt, a koponya négy-öt lépésnyire hevert a földön; a velő a falakon és szoba tetején szertefecskendve.” A két pólus között tépelődésekkel, kétségekkel megfogalmazott irányeszmék, pusztába kiáltott figyelmeztetések, de anyagilag is megvalósított nagyszerű tervek, amelyek mindannyian a falakon és a szoba tetején szétfröccsent agy termékei voltak. A korszak zaklatott történelme egyben Széchenyi Istváné is volt.

Már életében a „legnagyobb magyar”. Kossuth nevezte el így, Széchenyi maga ebben hozzádörgölődzést lát, de később voltak olyan vélekedések is, hogy ezzel a jelzővel Kossuth végeredményben olyan magasra emelte ki ellenfelét a közéletből, hogy ezáltal elérhetlenné vált nemzete számára: élettelen bálvánnyá. Széchenyi sohasem számíthatott arra, amire Kossuth: hogy lelkes tömeg kövesse. Mély gondolatai, de az értelem szülte gondolatok mellett mindig jelen levő, ugyancsak az értelem szülte aggodalmak, kételyek nem tették alkalmassá a szellemi vezérségre sem korában, sem később. A rokon lélek Németh László a „legtalányosabb magyarnak” nevezte. Talán éppen a Németh László szellemi örökségére hivatott fiatal magyarság legértékesebb része találta volna meg benne törekvései kútfőjét. Ezeket azonban zátonyra futtatta a történelem.

Századunk totalitarista rendszerei, jöllehet állandóan és szívesen hivatkoztak tömegeikre — anélkül, hogy emberszámba vették volna azokat, akik részei voltak ezeknek a tömegeknek —, előszeretettel sajátítottak ki olyan közéleti nagyságokat, akiknek örökségéből ki tudtak emelni egy-egy tömegmanipulációkra alkalmas jelszónak való tömondatot, nem tudtak mit kezdeni Széchenyivel (de Eötvössel vagy Deákkal sem, pedig ezek, Kossuthal és másokkal egyaránt, a polgári szabadságot megvalósító társadalom megteremtésén fáradoztak). Szegény Kossuth Lajosnak, akiben mindig volt néprtribuni vonás, meg a politikusnak kikiáltott költőóriás: Petőfinek jutott osztályrészül, hogy a második világháborútól kezdő-

dően különböző káros mozgalmak hivatkozzanak rájuk mint előfutárakra. (A kommunizmusnak erre a gyakorlatára utal Spira György egyik, lennebb ismert tanulmánya is.)

Összehasonlításként és annak megállapítására, hogy mit tartott követendőnek Széchenyiből az utókor két különböző korszakához tartozó magyar társadalmá, nem könnyű feladat lenne alaposan vizsgálat alá venni az 1941. évi 150 éves és az 1991. évi 200 éves évforduló Széchenyi-megemlékezés anyagát. Azt például, hogy mit tartott Széchenyi művéből értéknak, követendőnek egy történelmi kényszerpályán vergődő, háborúba keveredett társadalom és mit az 50 év nyomásából, szellemi fertőzéséből kilábaló nemzedékek. És azt, hogy mit értett meg belőle, hogyan tudta értelmezni az azóta változott, gyakran eltorzult, más fogalmakat kifejező terminológiát.

1941 termése, úgy tűnik, bőségesebb volt a mainál. Igaz, hogy a kétszázadik évfordulót teljes egészében még fel sem tudjuk mérni. Gondoljunk csak például éppen a történeti szakirodalom folyóiratainak nagyon hosszú átfutási idejére, amelynek következtében az 1991. évfolyamok még meg sem jelentek, vagy éppen saját folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum Széchenyi-anyagára, amely 1992-ben e sorokkal együtt jelenik meg.) Az, amiből tallózhattunk, sokszínű: újat hozó, mely elemző tanulmányok, rangos újrakiadások, az elmaradhatatlan alkalmi írások és meglepően kevés magából az írott életműből. Amin nem csodálkozhatunk, hiszen a rendszeres Széchenyi-kutatás is kevesek kenyere volt a múltban.

A Széchenyi-mű, illetve a Széchenyiről szóló írások kiadásában — éppen személyéhez kötődő történetének megfelelően — a Magyar Tudományos Akadémia volt az élenjáró.

A bicentenáriumra az Akadémiai Kiadó az alkalomnak megfelelő elegáns kivitelezésben Széchenyi István életművéből az *Akadémiai beszédek*et jelentette meg. A három beszédet tartalmazó kötethez a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Kosáry Domokos írt utószót. „A múltnak visszafelé választ nem küldhetünk. Széchenyi üzenetére, sajnos, nem felelhetünk. De megfogadhatjuk önmagunkban és egymás között, hogy alapítónk igazi célkitűzéseire, a kiművelt emberfő programjához híven a szabad tudomány, az Akadémia s egyben — magasabb szinten — a nemzet és az emberiség ügyét mindenkor tette készen szolgálni fogjuk. Az e kötetben napvilágot látó híres akadémiai beszédek — amelyek így egybegyűjtve eddig még nem kerültek az olvasók kezébe — Széchenyi emléke előtti tisztelgésünkön túl, erre kell hogy inspiráljanak valamennyiünket” — zárja írását Kosáry Domokos.

Az Akadémia folyóirata, a Magyar Tudomány már a 5. számában közöl Széchenyi-írásokat. Kosáry Domokos *Széchenyi és a nemzeti művelődés* című hosszabb tanulmánya nyitja meg a sort. Ebben arra vállalkozott, hogy megrajzolja a „legnagyobb magyar” alakját. Az ünnepi megemlékezések-alkalmak magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy az „ünnepeltről” alkotott kép változó, néha éppen

ellentmondásos legyen, illetve hogy a megemlékezők — az adott időszak konjunktúrájának megfelelően — az egésznek csak egy részletét villantsák fel, a jelenhez idomítva a múlt egy-egy alakját. Ma, „amikor nekünk egy válságba jutott rendszerből kellett és kell a felemelkedés útját megtalálnunk, közvetlen elődeinknél talán jobban, nyíltabban megértjük Széchenyi üzenetét” — bizakodik Kosáry. Ugyanez a szám közli Antall József *Tudomány és politika* című írását, amely Széchenyi szerepét, a kor nagyjainak a modern Magyarország megszületésében szerzett érdemeit a többi meghatározó szereplő együttesében értékeli és a folyamat egészében méltatja.

Ezt követően a Magyar Tudományos Akadémia 1991. évi közgyűlésének keretében rendezett Széchenyi-émlékülésen (május 7–8.) tartott előadásokból közöl a Magyar Tudomány 91/8-as száma, melyet a szerkesztőség teljes egészében Széchenyi személyiségének szentel. Többféle Széchenyi-értelmezés, -értékelés olvasható a folyóiratban.

Gergely András a dualizmus kori történetírás Széchenyi-képét vázolja, Laczkó Mihály tanulmánya pedig a pszichiátriai iskola egyik képviselőjének, Grünwald Bélának a Széchenyi-értelmezését — szerinte Széchenyi betegségének meghatározó jelentősége volt politikai pályáján, főként az 1840 utáni időszakban — ismerteti, illetve elemzi. Spira György *Széchenyi mint „konzervatív reformer”* címet viselő írása a változó, egymásnak néhol ellentmondó, néha a korszak politikai elvárásainak alárendelt, módosuló Széchenyi-értelmezéseket veszi bonckés alá. Szekfű Gyula — írja Spira György — olyan képet festett a nemes grófról, melyhez mint etalonhoz mérte a szerinte fokozatosan mind mélyebbre hanyatló nemzedékek fiait. Szekfű, akinek szemléletformáló igénytel írt írásai nagy hatással voltak a polgárság egy részére, Széchenyit nem liberálisnak, hanem „konzervatív reformernek” tartja: „Széchenyi elvei kétségtelenül konzervatív szelleműek” voltak. Mályusz Elemér vitába száll Szekfűvel, elutasítja az előbbi értékelését, s rámutat arra, hogy a konzervatív reform lehetősége Széchenyi korában „már elmúlt”. Mályusz arra a következtetésre jut, hogy Széchenyi minden lényeges ponton „túllépte az 1792/93-i konzervatív reformtörekvések határát”, s — Szekfűvel ellentétben — megállapítja, hogy Széchenyi törekvései liberális jellegűek voltak. A Széchenyi és Kossuth közti ellentét — Mályusz Széchenyi-értelmezésében — nem a célokat illetően létezett, hanem a célok felé vezető utak-lehetőségek tekintetében. 1920 és 1939 között 13 Széchenyivel foglalkozó kötet jelent meg, melyek különböző értelmezésekben közelítik meg a liberális reformmozgalom kezdeményezőjének személyiségét; e köteteket más értékelések is követték. A Széchenyi-kép alakításához a nem céhbéliek is hozzájárultak. Halász Gábor esszéiben Széchenyiről mint naplóíróról emlékezik meg, Németh László pedig több írásában vitába száll Szekfű Széchenyi-képével. A kommunista ideológia — abbéli törekvéseiben, hogy a maga számára előfutárokat bányásszon elő a múltból — a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudott mit kezdeni vele, úgyhogy a kommunista mozgalom előfutáiraiként beérte

Kossuthal és Petőfivel. Spira György idézett tanulmányának a végkicsengése: „a tárgyalt korszak alkotói Széchenyi politikai megfontolásokból nem torzított, valós képének a megrajzolását megoldatlan feladatként örökölték át a következő nemzedék történetíróira”.

Szintén a Magyar Tudomány Széchenyi-émlék-számában olvasható Benkő Lorándnak Széchenyi nyelvi vonatkozású megnyilatkozásait elemző írása („...ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”), melyből kitűnik: Széchenyit mélyen foglalkoztatja az anyanyelv problematikája. A nemzeti haladásért folytatott tevékenységének ismerete alapján nyilvánvalóvá válik, hogy az anyanyelv szerepét nem kordiváttól hangoztatja; ez nála az ügy politikai-művelődéspolitikai eszmerendszerének szerves része.

A „legnagyobb magyarhoz” valójában két kultúra állt igazán közel: a német, amely második anyanyelvét adta, naplójának, levelei jó részének nyelve, és az angol, amely reformer útján elindította. Írásában azonban Nagy Péter Széchenyi és a francia kultúra viszonyát elemzi (*Széchenyi és a franciák*), bizonyítván, hogy a „francia ízlésnek” nagyobb visszhangja és tartósabb élete volt a Habsburg Birodalomban, mint eddig véltük. Lukácsy Sándor *Széchenyi és Vörösmarty* című írásában a Döblingben önkézzel életét kioltó Széchenyi és az élete alkonyán elborult elméjű, de a maga idején korszakot nyitó költő kapcsolataival foglalkozik.

Az emlékszáma az alkotó Széchenyit is bemutatja az olvasónak: közlekedésfejlesztési programját, a hajózást és folyamszabályozást érintő tevékenységét, szerepét a magyar gépipar megalapozásában, érdekeit Budapest fejlesztésében. Németh József Széchenyi és a XIX. századi magyar műszaki értelmiség viszonyát taglalja tanulmányában (*Széchenyi István és a 19. századi magyar műszaki értelmiség*).

A folyóirat Könyvszemle rovata Csorba Lászlónak a 200. éves évfordulóra Széchenyi Istvánról írott népszerű életrajzát, illetve a Fenyő Ervin összeállításában megjelenő Széchenyi István képeskönyvet ismerteti.

A Magyar Tudomány 91/10. száma is visszatér egy írás erejéig az évfordulóra. Pach Zsigmond Pál tanulmányának címe: *Széchenyi, Metternich és az Al-Duna szabályozás 1833–34-ben*.

A Magyar Tudományos Akadémia 1991. szeptember 16-án tartott Széchenyi-émlékülésének anyagából a Regio 1992/1-es száma Spira György *Széchenyi és a nemzetiségi kérdés* című előadását közli. Előadásában Spira a Széchenyi és a liberális nemesi ellenzék nemzetiségi politikája között megnyilvánuló másságból indul ki. Ugyanis — megállapítása szerint — a liberális nemesi ellenzék a kérdés szemléletében átvette a franciáktól a politikai nemzet fogalmát, ami viszont Széchenyi szemléletében nem fedezhető fel. Ebből aztán számos különbség mutatható ki a magyar és a nem magyar honpolgárok jogi státusának, a kor terminológiája szerint: természeti jogaiknak megítélése kérdésében és kiemelten a nyelvhasználatának ügyében.

Külön kell szólnunk még két Széchenyi-forráskiadványról, éppen annak a gondolatmenetnek folytatásaként, amelyben azt hiányoltuk, hogy magából a Széchenyi-életműből nem sok jelent meg a kétszáz éves évfordulóra. Viszont a már említett *Akadémiai beszédek* mellett, az, ami hozzánk eljutott, öröme szolgálhat az „igazi” Széchenyit kereső mai olvasónak. A Források a vízügy múltjából 8. kötetként a Magyar Vízügyi Múzeum Mészáros Vince összeállításában kiadta *Gróf Széchenyi István al-dunai diplomáciai kapcsolatai* című forráskiadványát. A kötetben megjelent levelek, jelentések, leiratok egy megvalósított nagy mű, az Al-Duna-szabályozás sikere érdekében Széchenyi személyes fáradozásainak tanúságai, valamint annak a már említett ténynek, hogy vívódásai, kételyei ellenére Széchenyi milyen céltudatosan tudott alkotni.

A másik mű, amit a Szépirodalmi Könyvkiadó a Magyar Remekírók sorozatában adott ki, a Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár válogatása, szöveggondozása, jegyzetei és utószava eredményeként, Spira György szerkesztésében megjelent *Széchenyi István válogatott műveinek* három kötete. Maga a kiadvány külön elemzést érdemelne, ezúttal csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy alkalmas ad az olvasónak a Széchenyi-életműben való elmélyedésre, ugyanakkor, amint azt az előbbi forráskiadványnak a kapcsán is megemlítettük, az alkotó Széchenyi műhelymunkáinak a megismerésére is. Ilyenek például azok a hivatali iratok, amelyeket nem is személyesen írt, hanem — akár mint a Helytartótanács közlekedési bizottságának elnöke, akár mint közlekedésügyi miniszter — beosztottjaival szerkesztett meg, de hű tükörképei elgondolásainak, egy-egy terv megvalósulásának útját jelzik.

A Magvető Könyvkiadó rangos újrakiadással tisztelt Széchenyi István emlékének. Az első változatában már három évtizede íródott, de első ízben csak 1981-ben megjelent munka Kosáry Domokos *Széchenyi Döblingben* című kötete. A könyv az életmű méltó befejezése: az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick...* genezisében keretet adó környezet és körülmény elmélyült vizsgálatával számol be az utolsó politikai tett, a gyilkos pamflet megírásáról, arról a bátorságról, ahogyan Széchenyi „A farkas torkában, mondhatni a Hofburg árnyékában hogyan fogott új küzdelemhez, szinte reménytelen pozícióból, az elnyomó hatalom ellen, amely nemzetén végigtiport. S életpályáját, amely már-már lezártnak tűnhetett, hogyan toldotta meg egy utolsó, aktív fejezettel, amelyben végül halálának is, tiltakozásul, külön jelentősége lett.” Addig, amíg létezik hatalom, amely güzsba köti az egyéni és szabad közösségek érvényesülésének lehetőségeit, de régi receptet alkalmazva időnként hangzatos nyilatkozatokkal kísérli meg bebizonyítani, hogy minden rendben van, a könyv aktualitását illetően külön kommentár felesleges.

Nem tartozik ugyan szó szerint a Széchenyi-irodalomhoz, mégis meg kell emlékeznünk az életmű szemléltetésének egy olyan fontos és áttekinthető eszközéről, mint az Országos Levéltár 1991.

szeptember 30-án megnyílt kiállítása. A történelmi források nyújtotta közvetlen élményt még az is érzékelheti, aki csak a Levéltári Közlemények 1991/1—2-es számában megjelent kiállítási katalógust böngészheti (*A Széchenyi életmű dokumentumai az Országos Levéltárban* — Kiállítási katalógus, Vissi Zsuzsanna összeállításában).

Ami a Széchenyi-megemlékezések hazai vonatkozását illeti, intézményeink, folyóirataink — az anyaországiakhoz hasonlóan — tisztelegtek a nagy előd emléke előtt.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, híven az alapításakor meghatározott akadémiai jellegéhez, születésének 200. évfordulóján méltó módon emlékezett meg Széchenyi Istvánról. 1991. szeptember 21-én az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel Kolozsvárt, szeptember 22-én Székelyudvarhelyt az Orbán Balázs Közművelődési Egyesülettel, szeptember 28-án pedig Sepsiszentgyörgyön az Országos Széchenyi Könyvtár, a Megyei Művelődési Felügyelőség és a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum közreműködésével rendezett tudományos ülésszakon a következő előadások hangzottak el: Fábíán Ernő: *A demokratikus társadalom és állam Széchenyi műveiben*; Benkő Samu: *Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek erdélyi fogadtatása*; Nagy György: *Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között*. (Szövegük írásunkkal egyidejűleg jelenik meg az Erdélyi Múzeum LIV. kötetében.)

A Korunk 1991/9-es száma — melynek súlypontja: a megvádolt értelmiség — Lászlóffy Aladár versével és László Dezső egy 1932-ben írt tanulmányának (*Vállaljuk-e Széchenyi örökségét?*) közlésével ünnepelte a bicentenáriumot.

Benkő Samu — aki 1981-ben a Téka sorozatban megjelentetett egy válogatást Széchenyi műveiből — A Hét (1991. 35—38. sz.) hasábjain, több lapszámban, folytatásokban, Széchenyi István írásaiból válogatott szemelvényeket adott közre. Az első szemelvény a *Naplónak* azt a részét tartalmazza, mely Széchenyinek az 1821 nyarán tett erdélyi utazásáról számol be. Ezt követi Széchenyi első jelentős, nyomtatásban is megjelent művéből, a *Lovakrul* (1828) címűből vett szemelvény. Ez a könyv, melyet 1830-ban a *Hitel* követ (ebből is olvasható egy részlet A Hétben), valóságos iskolát teremtett a magyar értekező prózában. Az 1834—35-ben írt *Hunnia* című írásból kitűnik, az anyanyelv ápolásával egyidejűleg mennyire fontosnak véli Széchenyi mások anyanyelvének tisztelétét: „Tartsa meg anyanyelvét híven mindenki, otthonitól ne pártoljon soha el. [...] Törekedjék mindenki, elkorcsulástól rettege,

tökélyesülés felé azon sajáttság és eredetiség alapján emelkedni, melyekre Isten állítja. S legyen végre elsőtől utolsóig ki-ki védje, gyámola önnemzetének. De azért — az emberiségnek ne válják ellenségévé.” A lapban közzétett szemelvényeken kívül Benkő Samu elemzi Széchenyi életművének erdélyi hatását és visszhangját, illetve a *Széchenyi emlékezete* című sorozat záró akkordjaként *Tíz szubjektív bekezdéssel* teljesíti ki az előző lapszámokban közölt írásokat.

Fábíán Ernő Széchenyi-esszéje (A Hét 1991. 38. sz.) annak a szabadelvű gondolkodó politikai Széchenyinek a képét rajzolja meg, aki már a múlt században elismerte a mássághoz való jogot; a szerző időszzerű problémák átgondolásához hívja eligazítónak a nagy előd szellemi örökségét.

A Helikon tizenegy folytatásban (1991. 28—38. sz.) közli Kecskeméthy Aurél *Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860)* című emlékiratának rövidített változatát. A szerző, aki a forradalom előtt a Fialat Magyarország körében Petőfit is a barátai közé sorolhatta, s akit 1854-ben császári-királyi rendőrbiztossá neveztek ki, 1857-től rendszeresen látogatta Széchenyit Döblingben, s megírta sorsának tragikus végkifejletét.

*Széchenyi és Kolozsvár* a címe Egyed Ákos írásának, mely szintén a Helikon hasábjain látott napvilágot (1991. 39. sz.). A szerző Széchenyi 1821-es kétértelmű kolozsvári tartózkodásának eseményeit rögzíti.

E rövid beszámoló a Széchenyi-megemlékezés írott anyagáról a teljesség igénye nélkül készült. Nem is készülhetett másképpen, hiszen a gondolatok szabad áramlása, főként a papírra vetett gondolatoké e tájakon fikció csupán, s így — a lehetőségek szabta korlátok között — a „Széchenyi-termés” számbavevőjének meg kellett elégednie azoknak a kiadványoknak, folyóiratoknak, lapoknak a bemutatásával, melyekhez hozzájutott.

Az említett tanulmányok-írások s a Széchenyi-életmű alapján megrajzolható Széchenyi-üzenet — évfordulókon innen és túl — mindenképpen arra ösztönöz, hogy a nagy előd szellemi hagyatéka alapján eltöprengjünk magunk fölött is. Miképp erre ösztönöznek Babits Mihálynak 1936-ban írt sorai is: „Reformszavaktól hangos a levegő, s újból divat lett köztünk a Széchenyi-póz. Itt is, ott is feltartják ujjukat, mint a szeleburdi stréber az iskolában. Csodálkozom és félelem fog el. Szobámba vonulok, s föllapozom az igazi Széchenyi írásait. Lapjairól a pokol levegője csap ki, a vigasztalan szenvedés tűrhetetlen atmoszférája. Bár mentül gyakrabban föllapoznák ők is. Ez ellenméreg.”

Kovács Kiss Gyöngy



## Encyclopaedia Transylvanica

*Miskolczy Ambrus: Egyház és forradalom — Biserică și revoluție. A kőröskisjenői ortodox román egyházi zsinat — Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849. Budapest 1991.*  
*Gál László: Javallat (Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet, 1839).*  
*A bevezetőt írta és a szöveget sajtó alá rendezte Hajdu Lajos. Budapest 1992.*

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Román Filológiai Tanszéke 1991-ben *Encyclopaedia Transylvanica* címmel új könyvsorozatot indított útjára. A sorozat négy nyelvű alcíme (Izvoare și studii — Források és tanulmányok — Dokumente und Studien — Sources and Studies) már elárulja, hogy a vállalkozás egyrészt publikálatlan források kiadását, másrészt hosszabb-rövidebb elemző tanulmányok közzétételét tartja feladatának. A sorozatot bemutató, 1989. december 31. keltezésű előszóban Szabad György elmondja, hogy „az Eötvös Loránd Tudományegyetem Miskolczy Ambrus által vezetett Román Filológiai Tanszéke akkor határozta el új kiadványsorozata megindítását és készítette elő ezt az első kötetet, amikor a hivatalos román—magyar kapcsolatok, ideértve a tudományos kapcsolatokat is, legújabb kori mélypontjukhoz közeltek”. Ma már elmondhatjuk, hogy magyaroknak és románoknak egyaránt javukat szolgálta, hogy a nem éppen termékeny viták és a cseppet sem magas színvonalú pamfletek megjelenése idején akadtak józan gondolkodású tudós férfiak, akik eljövendő együttműködésben reménykedve nem adták fel a közös múltnak a kutatását. Ilyen kutatónak bizonyult a sorozatot útjára indító és annak első kötetét sajtó alá rendező Miskolczy Ambrus, akiben ma már Erdély XIX. századi történetének egyik legjobb ismerőjét tisztelhetjük.

A vállalkozás ismertetőjéből kiténik, hogy azt kigondoló és irányítói nemcsak a szoros értelemben vett Erdély történeti és művelődési kérdései tudományos vitafórumává kívánják fejleszteni, hanem az együttműködést is elősegítő műhelymunka olyan színterévé, ahol a vizsgálódás köre kiterjeszkedik arra a kelet-közép- és délkelet-európai kultúrára és civilizációra, melynek Erdély minden időben szerves része volt és feltehetőleg az is marad.

A sorozatnak eddig megjelent első két kötetéről kívánunk az alábbiakban néhány szót ejteni.

2. Az 1848—49-es forradalmak kutatói mindegyre elmondják, hogy milyen sok ismeretlen adat lappang a levéltárak és könyvtárak mélyén, és hogy a célzatosságtól nem éppen mentes válogatás milyen sok, elsőrendűen fontos tájékoztatást tartalmazó irat tanúságtételét vélte mellőzhetőnek. Eddigi hézagos ismereteinket lényeges ponton egészíti ki az előttünk fekvő kötet.

Az 1849. március és április havában Kőröskisjenő mezővárosban tartott román ortodox zsinat a magyarországi (elsősorban pesti) román értelmiségiek 1848 márciusában kialakított álláspontja és a „magyarhoni megyékbeli románok küldöttei” Emanuil Gojdu elnöklete alatt 1848. május 15-i gyűlésén elfogadott platformja alapján kívánt megegyezésre jutni a magyar forradalmi kormánnyal. A zsinat összehívásában és munkálatai eszmei irányításában

elsőrendű szerepet játszott Ioan Dragoș, akinek megrendítő sorsa éppen ebben az időben közelgett a tragikus végkifejlet felé, és akinek a megítélésében a történetírás még mindig nem jutott nyugvópontra, de akinek jóhiszeműségét, mellyel a forradalmi magyar kormányzat és a román nemzeti mozgalom között politikai kompromisszumot kívánt létrehozni, senki kétségbe nem vonhatja. Dragoș közvetítő tevékenységét arra a kormány-álláspontnak tekinthető nyilatkozatra alapozta, amelyet 1849. április 26-án Kossuth Lajos a következőképpen fogalmazott meg: „Ami a nyelvet illeti, sem én, sem a magyar nemzet más ajkú polgártársaink nyelvét elnyomni nem akartuk soha, nem is akarjuk, mi csak annyit akartunk és akarunk, hogy valamint egy az ország, úgy annak diplomáciai nyelve országgyűlésen, országhoz tartozó kormányzatban egy legyen; mert különben az ország fenn nem állhat, e mellett azonban minden nyelvnek és népiségnek nemcsak szabad használatot és fejlődést akarunk engedni, hanem ezen fejlődést a civilisatio érdekében elő is mozdítani, s azért tudtul adhatja Ön bárkinek, hogy a román nép nyelvének szabad használatát úgy iskoláikban, egyházukban s vallásos szertartásaikban, mint a községi életben is garantírozom nemcsak, sőt amennyiben iskoláik jobb rendezésének s tudományos emelésének költségeit már létező saját alapítványaik nem bírják, a státusnak segédmérő színterén mértékben biztosítom, mint amiképp bármely más nyelvű s vallású honpolgárnak nevelésének költségeiről a státus gondoskodni fog.

Ezen kívül biztosítom azt is, hogy aki nem ügyvéd által, hanem maga személyében intézend a kormányhoz folyamodást, azt bármely nyelven teheti, az esküdtsékek és szóbeli eljárás büntetőügyekben be lévén hozandó, magát a törvényszék előtt élőszóval ki-ki magát védelmezheti, s a kormány gondoskodni fog, hogy a törvények s kormányi körrendeletek a nép nyelvén is közhírré tétessenek s örömeit fogok segédkezést nyújtani arra, hogy az oláh nyelv magasabb tudományos kiművelésre minden célszerű módokkal előmozdítassék.

Ami vallásukat illeti, a lelkiismeret szabadságát isteni jognak vallom, és biztosítást adok, hogy a keleti egyház vagy görög egyesültek vallásának papjai szintazon ellátási segélyben részesülendek, mint akármely más vallásnak papjai, s egyházi dolgaiknak a státus felügyelete mellett önmaguk általi szabad intézését garantírozom, miként ebbeli szándékom valóságát Önnek saját tudomására legközelebbi időben tettel is bebizonyítottam.”

A Dragoș egyezségkereső politikáját motiváló, annak alapjául szolgáló kossuthi állásfoglalást nemcsak azért idéztük, mert azt olyan román vezető férfiak, mint Avram Iancu és Nicolae Bălcescu is sokra értékelték, hanem azért is, mert tanult és kevésbé tanult közéleti férfiak manapság is szaj-

közzák azt az 1848 tavaszán a bécsi Burg legsötétebb kotériáiból (Zsófia főhercegasszony köréből) felröppentett, diverziókeltő rémhírt, hogy Kossuth és pártja a magyarországi nem magyarok nemzeti létének a megsemmisítésére törekszik. — Sapienti sat!

A zsinat most közrebocsátott jegyzőkönyve világánál megdől az a forradalom utáni neoabszolutista korban keletkezett gyanúsítás, hogy a bihari és Arad környéki ortodox román papság nem képviselte a román nemzeti érdekeket, engedte magát félrevezetni és egybegyűlésével a magyar kormány propagandisztikus céljait szolgálta. A zsinat határozatai a román nemzeti egyházhoz való hűségéről tanúskodnak, ugyanakkor szolidárisak a magyar forradalommal. A zsinat történelmi szerepe megítélésénél az is sokatmondó körülmény, hogy hangadó résztvevőivel Haynauék győztes ellenforradalma megszegyenítő kegyetlenséggel járt el.

3. A sorozat második kötete az erdélyi jogtörténet forrásbázisát gazdagítja.

Hilibi Gál Lászlóról eddig is tudtuk, hogy az erdélyi reformkor egyik legműveltebb, tudományosan képzett köztisztviselője (a Királyi Táblán előbb ülnök, aztán ítélmester, majd királyi jogügyigazgató és végül az Erdélyi Főszámvevő Hivatal elnöke) volt, a tudománytörténet az erdélyi jogtörténet kiváló ismerőjeként tartja számon (három kötetben kiadta 1837-ben az erdélyi országgyűlések végzéseit, 1846-ban a „Szász nemzet eredetéről és némely törzsökös polgári jogairól” tett közé tanulmányt, és még ugyanezen évben az erdélyi románok sajátos intézményéről, a „kenézésekről” írt egy kis könyvecskét), de az már kevésbé volt ismeretes, hogy olyan művek is kikerültek kezéből, melyekkel kora erdélyi jogrendszerét igyekezett *továbbfejleszteni*. Ilyen írása a *Javallat*. Vele szerzője részt kívánt venni azokban a kodifikációs munkálatokban, melyek a reformkori igényeknek megfelelően az erdélyi igazságszolgáltatás korszerűsítését tűzték ki maguk elé célul. Hilibi Gál László a liberális gondolkodás erdélyi meghonosodásának áramlatába illeszkedve, minden felkérés és megbízás nélkül — elsősorban a közvélemény

felkészítését vállalva magára — alkotta meg az *első magyar nyelvű büntetőkódex-tervezetét*, mely sajnos kéziratban maradt és így nem tölthette be a közjó szolgálatának azt a funkcióját, melyet műve előszavában szerzője emígyen határozott meg: a törvényalkotó „munkálat könnyítésére, elő készületül, ezen javallatomat köz kézre adom, hogy a köz véleményt ki nem rekesztve, valahára ezen rég olta hazánkban fogyatkozó rendszer meg alapításához közelebb juthasson a’ maradék”.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött kézirat publikálására a budapesti tudományegyetem jogtörténész tanára, Hajdu Lajos vállalkozott. Ő látta el a kiadványt bevezető tanulmánnyal, melyben részletesen ismerteti az 1541-ben önálló állami életet kezdő Erdély büntető-igazságszolgáltatásának történetét és a kodifikációs törekvéseket (eredményeikkel és kudarcaikkal) egészen 1839-ig, azaz Gál László műve papírra vetéséig. A bevezető tanulmány külön kiemeli, hogy Gál *Javallata* mit vesz át a régi normákból és mit kíván megszüntetni, sőt mit ítél egyenesen tilalmasnak Erdély régi jogszabályaiból. Ennek a tanulmánynak eredeti kutatásokra támaszkodó bizonyító anyaga és elvi jellegű megállapításai ismételtelen tanúsítják, hogy Hajdu Lajos az erdélyi jogtörténet kiváló ismerője volt és a jogi forrásoknak olyan tömegét tanulmányozta át, melyhez foghatóval kortársaink közül csak Trócsányi Zsolt dúcolta alá Erdély XVII—XIX. századi történetéről közrebocsátott tanulmányait.

Sajnos Hajdu Lajos abban is sorstársa lett Trócsányi Zsoltnak, hogy munkaereje teljében, folyamatban levő kutatások közepette, sok-sok tudományos tervet dédelgetve magában, időnap előtt távozott az élők sorából. Szomorú tudósvégzet, hogy ennek a munkájának a megjelenését sem érte meg, mivel az csak temetése után néhány nappal hagyta el a sajtót. Így most már ezt a recenziót is az emlékezés virágaként helyezzük Erdély múltjának biztos ítéletű ismerője székszárdi sírhalmára.

**B. S.**

## Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig A beszélő kövek

*Herepei János: A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.  
Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Hemer János, Keserű Bálint. Az utószót írta Balassa Iván.  
Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.*

Saxa loquuntur: a kövek beszélnek. Ezt az ókori hiedelmet választotta leköszönő beszéde alap gondolatául Miskolczy Dezső professzor, a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem rector magnificusa, amidőn 1945 nyarán az egyetemi önkormányzat törvényei szerint választott egyetemi tanács átadta helyét egy kívülről kinevezett testületnek. A kolozsvári magyar tudományegyetem történetének egy szakasza zárult le ezzel a beszéddel, amely egyúttal az utolsó választott egyetemi tanács, az egyetem búcsúja volt diákjaitól, a tudományok universitását

befogadó városi közönségtől és a történelmi sorsfordulat következtében: addigi otthonától. A beszéd azonban nemcsak búcsú volt, hanem annak a hitnek a kifejezése és megerősítése is, hogy minden, amit a művelődés, a tudomány az építés jegyében alkotott, megmarad és beszél: akár írásos emlékként, akár művészi alkotásként, akár mesterségbeli tudással emelt épületként. Vagy temetőben elhelyezett kegyeleti emlékkölként. Mert: a kövek valóban beszélnek. Szétmállóan, porladozva, földbe süllyedve, de amíg egy darabjuk még fellelhető: tanúságot tesznek. Az

egykori egyetemi polgárban, aki annak idején az aulában szivszorongva hallgatta a rektori búcsúbeszédet, annak alap gondolatát idézte fel Herepei Jánosnak a Házsongárdi temető régi sírköveiről megjelent kötete.

Az 1891-ben Kolozsvárt született Herepei János — akiről születésének századik évfordulóján mint a kolozsvári helytörténetírás egyik jeles művelőjéről is megemlékeztünk — az említett kötet révén adatokban gazdag történeti forrással ajándékozta meg szülővárosa történetírását. A kőbe faragott és vésett temetői emlékek múltbeli vallomásaival. Kötete jelentősen gazdagította a város múltjára vonatkozó források tárházát, és számottevően kiegészítette, elmélyítette azt a képet, ami Herepei Jánosról mint a Jakab Elek utáni kolozsvári helytörténetírás jelentős művelőjéről kialakult. Úgy véljük azonban, hogy a kolozsvári helytörténetírásban elfoglalt méltó helyének viszonylagos megállapításához elengedhetetlenül szükséges annak a keretnek a felvázolása is, amelyben Herepei Jánost mint kolozsvári helytörténészt tartjuk számon.

Kolozsvár történeti forrásainak *rendszeres* feltárása, múltjának ugyancsak *rendszeres és átfogó* kutatása, végül pedig a város történeti monográfiájának megírása Jakab Elek érdeme. A monográfia háromkötetes leíró része, az utóbbit kiegészítő kétkötetes oklevéltára és a közzétett rajzok (Jakab Elek: *Kolozsvár története I—III. — Oklevéltár Kolozsvár története I—III.* kötetéhez. I—II. Buda 1870 — Budapest 1888) a város múltjának kutatásában napjainkig alapvető jelentőségű. Az 1863-ban kiírt városi pályázatra az első kötet már 1869-ben elkészült. Ehhez az első kötethez Jakab Elek több mint 6000 oklevelet nézett át, nagy számban másolta vagy másoltatta azokat. Mire 1888-ban megjelent a teljes mű, tovább szélesítette kutatási területét és a felhasznált források számát. Mindezekért nyugodtan vélhetjük, hogy a Kolozsvár történetére vonatkozó források rendszeres kutatásában addig hasonló munkát még nem végzett előtte senki. Jóllehet az első kötet elkészültekor pályázati bírálói és támogatói nem minden alap nélkül állították, hogy ehhez hasonló helytörténeti monográfia addig nem jelent meg Magyarországon, az is igaz, hogy mire művét befejezte, addigra a magyar történetírásban már jobb és korszerűbb történeti munkák is napvilágot láttak. A második világháború után aztán valósággal kötelező refrén lett Jakab Elek vállveregető lekezelése, elavultságának, rendszertelenségének és egyéb felrótt hibáinak túlhangsúlyozott emlegetése. Viszont ugyanakkor hol idézve, hol csak a bírálatot hangoztatva, gyakran teljesen elhallgatva, Jakab Elek monográfiája volt az a kűtfő, ahonnan ingyen merített minden Kolozsvár-kutató, és elég szűk volt azoknak a köre, akik hangoskodó bírálatok helyett nem közvetlenül Jakab Elek monográfiájához, hanem az eredeti levéltári forrásokhoz folyamodtak (gyakran épp Jakab művének alapján).

Jakab Elek maga is tisztában volt munkájának fogyatékosságaival, bevezető soraiban ezekre jórészt utal is. Kétségtelen, hogy eseménytörténeti elbeszélő módszere sem volt alkalmas a vizsgálatok elmélyítésére és főképpen a szintézisre. Oklevéltárában is

gyakori a középkori oklevelek pontatlan másolata (emiatt napjaink kutatója Kolozsvár város középkori oklevelei esetében inkább a későbbi kiadású, máig is a legpontosabb erdélyi vonatkozású oklevéltár, a Franz Zimmermann által megindított *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* kötetét használja; ezt azonban csak az 1486-ig kibocsátott okleveleket illetően teheti meg, mert a megjelent kötetek eddig az esztendőig jutottak el az oklevelek közlésével). Keltezési átszámításaiban is ugyancsak gyakori a hiba, hiszen nem állott rendelkezésre a ma használtakhoz hasonló oklevéltári naptár. Mindamellett az úttörés érdeme eredményeivel, hibáival együtt Jakab Eleké. Érdeme, hogy eseménytörténeti elbeszélő módszerén belül továbblépett a szigorúan vett történeti események bemutatásán, és azáltal, hogy rendszeresen foglalkozott például a céhek szervezetével és életével (oklevéltára második kötetében pedig nagyszámú céhanyagot tett közzé), egyik úttörője lett a gazdaságtörténetnek. Hasonlóképpen érdeme, hogy részletesen foglalkozott a művelődéstörténettel is. Oklevéltárában, minden hiányossága mellett, számos olyan forrásközlése van, amelyekkel az idők viszontagságaiban elpusztult vagy elveszett okleveleket örökített át az utóknak. Az pedig, hogy leírásaiban lapokon keresztül oklevelek és iratok tartalmi kivonatát vagy magyar fordítását sorakoztatja egymást követő rendben, manapság már éppen pozitívum. Mert jóllehet ezáltal munkáját mint történeti művet elavulttá, nagyon egysíkúvá, ugyanakkor a Kolozsvár történetére vonatkozó történeti források valóságos időrendi jegyzékévé is teszi. Mindmáig pedig, minden hibája ellenére, Kolozsvár város történetének a kutatásában Jakab Elek monográfiája az a kályha, amelytől minden kezdő kutató elindul. (Az, hogy a monográfiának nincs mutatója, nagyban nehezítette használatát. Számos meddő dolgozat helyett, bizony nagyon hasznos lett volna, ha egykori egyetemünkön történeti szemináriumi feladatként, bár fejezetekre bontva, több év munkájával, elkészítették volna a kötetek mutatóit.)

Jakab Elek, fennebb vázolt munkamódszerének megfelelően, a város történetére vonatkozó forrásoknak csak egy részét használta fel monográfiája megírásához. A városi levéltár oklevelein kívül jórészt a történeti eseményekre vonatkozó, illetve a városi, közösségi élet szabályozó jellegű forrásaihoz folyamodott (beleértve a céhszabályokat is). A közgyűlési jegyzőkönyvekből csak az említett vonatkozásban merít, és feltűnően keveset használja a törvénykezési jegyzőkönyveket, valamint a városi számadásokat. Pedig ezeknek rendszeres kutatása elősegítette volna a városi társadalom mindennapi életének elmélyültebb ábrázolását, annak nyomon követését, hogy a városi polgárság miképpen alkalmazta a mindennapi élet gyakorlatában mindazt, amit kiváltságai, illetve saját belső törvényei szabályoztak. Az is igaz, hogy az ilyen irányú kutatás nagyon lassította volna a monográfia megírását, illetve kérdésessé tehetné volna a mindenképpen nagyszabású munka befejezését. Ez a tény azonban valósággal megszabta azokat a forráscsoportokat,

amelyeknek kutatásával, feldolgozásával a Jakab Elek követő kolozsvári helytörténeti kutatók elmélyíthették, kiegészíthették az előd eredményeit, illetve új eredményeket érthettek el. Fokozottan vonatkozott mindez azokra a kutatókra, akik rendszeres kutatásra vállalkoztak a kolozsvári levéltári anyagban.

A város történetére vonatkozó részletkutatásokra, illetve részkérdések tisztázására már Jakab Elek kortársai közül is többen vállalkoztak. Így például Szabó Károly közzétette a kolozsvári magyar polgárok 1453-beli összeírását, a Jakab-monográfiában is helyet kapott kolozsvári céhtörténet anyagát pedig az ötvöscéh vonatkozásában Deák Farkas, a kárpórában pedig Barabás Samu bővítette. Új kutatási területen gyarapította a város történetére vonatkozó forrásanyagot Lindner Gusztáv, aki a kolozsvári kalandos társulatok történetével foglalkozott és jelentetett meg róluk a mai napig is alapvető forrásokkal kiegészített tanulmányt. Kolozsvár színház-történetének kutatójaként Ferenczi Zoltán írt könyvet a kolozsvári színészet és színház történetéről, és még Jakab Elek teljes monográfiájának megjelenése előtt Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen közzétette az erdélyi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteményében Kolozsvár város helyhatósági jogszabályait is (anélkül, hogy a gyűjtők kimerítették volna a zömében a városi közgyűlési és részben törvénykezési vagy más jegyzőkönyvekben található anyagot).

Kétségtelen, a kortársak munkássága értékes részletekkel gazdagította a kolozsvári helytörténeti irodalmat, azonban a város múltjára vonatkozó kutatásai esetlegesen voltak, és főleg nem voltak elég kimerítőek, elsősorban az elsődleges forrás: a városi levéltári anyagot vagy legalábbis annak egy-egy forráscsoportját illetően. Ezt a feladatot jórészt a Jakab Elek utáni kolozsvári helytörténetírás művelői vállalták, és pedig jó érzékkel, éppen az előd által kevésbé kiaknázott forráscsoportok rendszeres feltárásával és hasznosításával. Ezek közül az életpálya bizonyos szakaszát illetően kortársnak számító, de kolozsvári helytörténeti munkásságát illetően már az utódokhoz tartozó Komáromy Andor nyugalmazott tanfelügyelő nyitja meg a sort. Ő nyugdíjba menetele után Marosvásárhelyre vonult vissza, de megjelent munkái arra utalnak, hogy a századfordulón már Kolozsvár város levéltárában végzett kutatásokat. Ez utóbbiak, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött kézirati hagyatéka (töredéke?) azt bizonyítják, hogy Komáromy figyelme két olyan forráscsoport felé irányult, amelynek adatai lehetővé tették a Jakab Elek által felrajzolt eseménytörténet elmélyítését, a városi társadalom életének valósabb feltárását. Az egyik ilyen forráscsoporthoz a városi számadáskönyvek tartoztak. Ebből a jól tagolt forráscsoportból a terjedelemben és adatokban is leggazdagabb sáfárpolgári elszámolásokat választotta, és kutatásai eredményeként már 1902-ben közölte az Erdélyi Múzeumban *Kolozsvári polgári könyha a XVI. század végén* című írását. Sajnos, ilyen irányú kutatásait nem folytatta, pedig gyűjtött anyagának gyarapítása lehetővé tette volna a megkezdett

tematika szintézisszerű feldolgozását. Feltehetőleg a boszorkányperek feltárása és gyűjtése, közlésre való előkészítése térítette el az addig kutatót számadáskönyvektől, a társadalmi viszonyok legérettebb forrása: a törvénykezési jegyzőkönyvek felé. Nem sikerült megállapítanunk, hogy Komáromy már régebből elkezdte-e a boszorkányperek gyűjtését és azok kiegészítése érdekében folyamodott a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekhez, vagy ezeknek búvárlása közben — a XVI. századi bő anyag alapján — kezdte meg országos méretű boszorkányperek-gyűjtését. Tény az, hogy e munka során a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvek alapos, rendszeres kutatójaként járt el, és a szinte hiánytalanul feltárt anyagot beillesztette a *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára* című, 1910-ben megjelent kötetébe. Kolozsvári vonatkozású kutatásait azonban már jóval a kötet megjelenése előtt befejezhette, mert az Erdélyi Múzeum 1901-ben megjelentette *A kolozsvári boszorkányperekről* című, ma is alapvetőnek számító írását.

A boszorkányperek oklevéltárának Komáromy által is követett közlési módszereit, azaz a perek szövegének időrendi közlését országos vagy nagyobb területi egységek anyaga esetén ma is követik, az országos dimenziójú közzététel pedig lényegében Komáromy Andor oklevéltárának a folytatása. Jóllehet a mai kutatások már magának a jelenségnek a különböző szempontú vizsgálatával is foglalkoznak (jórészt a feltárt és közzétett anyag alapján), nézetünk szerint egy-egy jól körülhatárolható közösség (pl. város) esetén még forráskiadványainkban is szélesíteni kell az adatbázist a törvénykezési jegyzőkönyvekkel egyidejű, más közösségi források anyagával (például a különböző számadáskönyvekével, adólajstromokéval stb.), de maguknak a jegyzőkönyveknek azokkal az adataival is, amelyek a perek indítékait, társadalmi hátterét tisztázzák. Mindazonáltal Komáromy Andor munkássága mind a kolozsvári helytörténetírásban, mind a boszorkányperek kutatásában értékes, úttörő jellegű.

(Az említett jeles kutató, sajnos, nálunk nem egyedülálló sorsa arra készíti a Herepei Jánosról és művéről megemlékező szemleírót, hogy megszakítsa írása fonalát és néhány szót szójlon itt Komáromy Andorról, akinek ugyancsak 1991-ben volt születése százéves évfordulója. Komáromy Andor azonban, balszerencséjére, kortársa volt Komáromy András érdemes levéltáros-történetírónak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának. A „hálás utókor” emlékeztében azonban összemósódott a két személy, lexikonjainkban pedig — köztük a Magyar Életrajzi Lexikonban és a Magyar Néprajzi Lexikonban — Komáromy András akadémiai tag életrajzi adatai kerültek be, művei sorába pedig beiktatták Komáromy Andor mindig számon tartott boszorkányperek-oklevéltárát. Ezért engedjék meg e sorok írójának, aki őszinte elismeréssel és tisztelettel betűről betűre követte Komáromy Andor boszorkányperek-kutatásait, hogy iktassa be soraiba — Szinnyei József közléseire is támaszkodva — Komáromy Andor személyi adatait.

Komáromy Andor 1841. július 8-án látta meg a napvilágot, s Komáromi György és gróf Csáky

Eulália fia. Apja országgyűlési követ volt, a világo si fegyverletétel után ő is Josefstadt foglya lett, majd kiszabadulása után családjával együtt Párizsba emigrált. Ennek következtében gyermekei az emigrációban végzik tanulmányaikat, és Komáromy Andor ott tesz szert arra a nyelvismeretre is, amit aztán munkáiban gyümölcsöztetett. 1880-ban mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium újonnan kinevezett tiszteletbeli fogalmazóját megbízzák a Háromszék vármegyei tankerület vezetésével, innen Ugocsa vármegyébe, majd Bereg vármegyébe kerül tanfelügyelőként. 1891-ben vonul nyugdíjba, és Szinnyei szerint Marosvásárhelyen telepszik le. Még mint tanfelügyelő 15 évi munkája eredményeként kiadja Goethe Faustjának magyar fordítását. Amint említettük, a századfordulón már Kolozsvárt kutatott, és amikor 1906-ban belép az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe, lakhelye már Kolozsvár. 74 éves korában, 1916. március 19-én hosszas szenvedés után hunyt el szülővárosában: Kolozsvárt, és március 21-én temették el a Házsongárdi temetőbe. Halálát testvére, özv. Pachner Károlyné Komáromy Teréz és nevelt fia, gróf Bethlen Sándor jelentették.)

A Komáromy nemzedékét követő kolozsvári helytörténeti kutatók érdeklődési köre kiszélesedett, eredményeik összetettebbek, ugyanakkor színesebbek lettek, jóllehet Balogh Jolán kivételével egyiküknek sem sikerült azokat monográfiaszerűen összefoglalni. A nemzedék meghatározó egyénisége kétségtelenül Kelemen Lajos volt, tagjai ki szorosabban, ki lazábban, de feltétlen kapcsolatban voltak vele. Ha nem másként, igénybe vették az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy tudású levéltárosának páratlan forrásismeretét.

A kiszélesedett várostörténeti kutatások eredményeinek számbavétele esetén — ha valaha is sor kerül a kolozsvári helytörténetírás múltjának részletes, elemző megírására — két tünetre mindenképpen érdemes felfigyelni. Az egyik a kutatók felekezeti hovatartozása. Az unitárius Jakab Elek, éppen felekezeti hovatartozása és az unitárius jellegű források megközelíthetősége miatt, mind az oktatás-, mind a művelődéstörténet bemutatásában leginkább unitárius vonatkozásban tárgyalta részletesebben és mélyebben az említett kérdéseket (kétségtelenül ebben szerepet játszott az, hogy a XVI. század utolsó negyedétől a XVII. század közepéig a városnak határozottan unitárius jellege volt). Ebből következett, hogy ebben a vonatkozásban az utódoknak viszont a más történeti felekezetek oktatás- és művelődéstörténete kínált eredményes kutatási területeket. Ez nemcsak azért történt így, mert az elmúlt századokban az oktatás és művelődés szorosan összefüggött az egyházzal (egyházakkal), hanem azért is, mert az első világháborút követően a politikátörténet-írás lehetőségei erősen korlátozódtak. A másik tünet az a kölcsönhatás, ami a nemzedék munkájában a választott téma és az adott körülmények között a szabadon rendelkezésre álló források között mutatkozik.

A nemzedék tagjainak sorában új szint jelentett a kegyesrendi Bíró Vencel. A fentieknek megfelelően kolozsvári vonatkozásban ő legalább a Habsburg-restauráció utáni katolikus oktatás és művelődés,

illetve ennek keretei-épületei (elsősorban a kolozsvári piaristák és épületeik) történeti kutatásában keresett és talált új eredményeket ígérő kutatási témákat. Ennek megfelelően kutatásainak forrásai is különböztek a többi kutatóétól, és munkáihoz nem kellett rendszeres kutatást végeznie magában a városi levéltárban.

A nemzedék három másik kutatója: Kelemen Lajos, Herepei János és Balogh Jolán között szoros munkakapcsolat alakult ki. Összetartozásukat elsősorban az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, annak levél- és kéziratárával, illetve az utóbbi kettőnek Kelemen Lajossal kialakult termékeny kapcsolata határozta meg.

Kelemen Lajos történetírása új szint hoz a műfajban, és természetesen a kolozsvári helytörténetírásban is. Nagyon gazdag történeti ismereteit csodálatos jó memóriája segítségével mesterien ötvözi kimeríthetetlen forrásismereteivel, az új adatok páratlan értékével, ami sajátságosan elevenné teszi előadásmódját mind szóban, mind írásban. Kolozsvári viszonylatban is úttörője az addigi leíró vizsgálatokat meghaladó, előadását a történelmi és társadalmi valóságba helyező művészettörténetnek. Valósággal megalapozza a további művészettörténeti kutatások irányát, későbbi eredményeit. (A tudománytörténet jövőbeli feladata még, hogy kimutassa Kelemen Lajos tulajdonképpeni sokoldalú hatását az őt követő nemzedékekre is.) Forrásbázisa az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára, kolozsvári viszonylatban pedig elsősorban annak nagyon gazdag céhányaga. A városi levéltári anyagot is jól ismerte, és csak sajnálhatjuk, hogy a városi jegyzőkönyvek őregkori rendszeres kutatását — és a nap mint nap ebből az anyagból másolt szövegeit — már nem értékesíthette írásaiban. A korabeli tudományos könyvkiadás mostohaágai egyébként nem tették lehetővé, hogy még életében kötetben jelenjenek meg tanulmányai. Csak halála után másfél-két évtizeddel sikerült művészettörténeti tanulmányait két kötetben kiadni, ezek tartalmazzák kolozsvári helytörténeti vonatkozású írásait is. Előadásmódjának, stílusának vonzó elevensége még ma is azt az érzést kelti az olvasóban, hogy Kelemen Lajos vezeti őt a városban.

Említettük, hogy Kelemen Lajos páratlan forrásismeretével rendkívül nagy mértékben segítette a hozzá forduló kutatókat. Ez fokozottan vonatkozik Balogh Jolán munkásságára, pontosabban: kolozsvári levéltári kutatásaira. Kelemen Lajos nyomdokain indult, akinek irányítása elsősorban a források tekintetében volt alapvető, de ő már a teljesen szakosodott, korszerű művészettörténeti kutatás művelője lett, ahol nem minden esetben a levéltári adatok jelentik az elsődleges forrást, noha azok mindenképpen nélkülözhetetlenek a művészettörténeti objektum mint társadalmi termék megértéséhez, létrejöttének megmagyarázásához. Nagyon gazdag levéltári információs anyaga főleg kolozsvári vonatkozásban nem olyan rendszeres levéltári kutatás eredménye, mint Kelemen Lajos vagy Herepei János esetében, ami azonban semmit sem von le munkáinak értékéből és abból az érdemből, hogy a kolozsvári vonatkozású művészettörténeti kutatás kibontakozása az ő nevéhez fűződik. Neki az is megadatott, hogy munkájának eredményeit

még életében összefoglalva, kötetekben is megjelentette.

Herepei János már egyetemi éveiben eldöntötte, hogy nem történelemtanár, hanem kutató lesz. Szakterületének a régészetet választotta. Pályakezdése vágyainak és terveinek megfelelően indult, hiszen közvetlenül egyetemi tanulmányai befejezése után, 1914. február 1-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Érem- és Régiségőrtára lett a munkahelye. Kortársai sorsát azonban ő sem kerülhette el. Az indulás reményeket fakasztó, terveket szövő napjainak véget vetett a háború, majd a főhatalomváltás Herepei Jánosnak is azt hozta meg, amiben ugyancsak nemzeti közösségének millióival osztozott: a kisebbségi sorsot. Ebben a státusban — más sorsársaihoz hasonlóan — nem sok lehetősége volt, hogy tudományos munkásságát szervezett keretek között, állami intézményben végezhesse, ezért kolozsvári munkássága zömét már kialakult kényszerpályáján folytathatta. Életrajzából már ismert: a kolozsvári Főtéren előkerült Árpád-kori leletek miaui kellemtelenedések, kutatási és közlési lehetőségeinek a leszűkülése végül is arra készítették, hogy 1928-ban megváljon állami munkahelyétől. Életének ebben a szakaszában következett be aztán az említett kényszerű pályamódosulás, mely a szervezett kereteken kívül eredményesen alig művelhető régészet világából a levéltári és könyvtári kutatások területére vezetett. Jóllehet ezeket a kutatásokat már a magyar kisebbség egyik közösségi intézményeként megalakult Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. tisztviselőjeként végezte, munkásságát továbbra sem mükedvelő módon, esetlegesen folytatta. Kutatásait a tudományos kutatások követelte rendszeresség, igényesség és alaposág jellemezte. Ennek megemlégtetésénél megint utalnunk kell arra, hogy Herepei János a Kelemen Lajos köré csoportosult kutatók közé tartozott, és ismételten hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a kisebbségi magyar tudományos kutatás nagy szerencséjére, egyetemi könyvtári munka- és öröklény Kelemen Lajos alapos forrásismereteivel, tudásával és önzetlenségével valóságos egyszemélyű kutatóintézményt testesített meg. Ez mindenképpen hozzájárult Herepei János zökkenőmentes kutatói pályamódosulásához és eredményes további rendszeres kutatásaihoz.

Herepei János kolozsvári helytörténeti kutatásaiban a régészet viszonylatában a kövek faggatását egy szerény közlés jelzi. Ez 1927-ben jelent meg az Erdélyi Irodalmi Szemlében, *A kolozsvári refformátus] leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült neolitikumi és XVI—XVII. századi leletek* címmel. Élete végén munkásságának tetőzése azonban ismét a kövek megszólaltatása lesz, ezúttal nem a feltárt leleteké, hanem a felszínen porladó, pusztuló házsongárdi sírköveké, amiről lennebb szólunk. E két határhő között helyezhetjük el más szakterületeken — elsősorban a művelődéstörténetén és néprajzén — végzett kutatásainak eredményeit, köztük ilyen jellegű kolozsvári helytörténeti munkásságát is.

A kálvinista írástudók történeti kutatásokat folytató utódja számára természetes volt, hogy

módosult szakterületén egyháza intézményeinek története, főleg pedig a tudományművelés, a műveltséggyarapítás terén kiemelkedő református személyiségeknek szerepével foglalkozzon, kutatásait az e területen mutatkozó számos fehér folt kiegészítésére használja fel. Ehhez hozzájárult az is, hogy kutatásai számára a legkönnyebben hozzáférhetőeknek egyháza és más kisebbségi egyházi intézmények levéltárai, illetve könyvtárai kínálkoztak. Emellett természetesen az Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirat- és levéltárában Kelemen Lajos biztosította munkájának eredményességét. Kolozsvári vonatkozású kutatásai során azonban meggyőződhetett, hogy a városi levéltár anyaga nélkül nem boldogulhat. Akkor kezdte meg kutatásait a már az Állami Levéltárban őrzött városi levéltár anyagában. Ezáltal ő volt az a magyar kutató, aki az első világháború előtti elődök nyomdokán haladva, a két háború között folyamatos, rendszeres kutatásokat végzett Kolozsvár város levéltárában. (A hatvanas évek közepén, amikor utoljára járt Kolozsváron, mesélte e sorok írójának, hogy a Minerva tisztviselőjeként az Állami Levéltárban huzamosabb ideig végzett délelőtti kutatásai arra kényszerítették, hogy elmaradt munkáját délutántól késő estig nyúló irodai munkával pótolja.) A városi levéltárban — mintegy Komáromy Andor kutatásainak folytatójaként — figyelme elsősorban a máig kiaknázatlan, rendkívül gazdag adattöredékre: a városi számadáskönyvekre irányult. Ezek közül a tömören megfogalmazott, rendkívül sok — más ismeretek birtokában — mozaikszerűen egységgé kialakítható információkat tartalmazó, a városi közösség pénzgazdálkodását nyilvántartó sáfárpolgári elszámolásokat, valamint az egyházfiak számadáskönyveit használta legeredményesebben. (Írásait lapozgatva, főleg az *Adattár* három kötetébe kiegészítve közzétett közleményeit, az olvasó felmérheti, milyen gazdag anyagot gyűjtött össze a városi levéltárból, kiemelkedően pedig annak említett számadáskönyveiből.) Érdeklődési köre, használt forrásai számos kolozsvári vonatkozású munkában gyümölcsöztek. Kolozsvári helytörténeti írásainak tematikájában helyet kapott az egyházi intézmények története (művészettörténeti vonatkozásokkal is). Ennek megfelelően írt a Farkas utcai templomról és papilakról, valamint a legrégebb kolozsvári kálvinista külső templomról. Ami azonban kiemelkedően gazdagította az eredményeket, az művelődéstörténetünk református vonatkozásban végzett munkásságának köszönhető, akár jeles személyiségek közösségi szerepe, alkotásaik és életrajzuk vonatkozásában — Szenczi Molnár Albert utolsó, kolozsvári állomáshelye, halála idejének megállapítása, az Apáczai Csere János kolozsvári éveire, életére és munkásságára vonatkozó ismeretek kiegészítése —, akár az iskolatörténet területén (a kolozsvári református oktatásra vonatkozóan, az általános helyi vonatkozásokon kívül tanárokról, scholamesterekről nyújtott gazdag adatanyaggal), akár a nyomdatörténetet illetően (a Heltai—Hoffgreff nyomdáról, bőven Mészárosfalusi Kis Miklós kolozsvári éveiről, a nyomdatörténetet a XVIII. századig követve), s ezzel összefüggően a könyvkötészetről

szóló írásaiban járul hozzá maradandóan Kolozsvár város történeti múltjának megismeréséhez.

Jelentős, a kolozsvári helytörténet terén összefüggő munkássága eredményeinek felvázolása nem meríti ki mindazt, ami helyi vonatkozásban foglalkoztatta, amit megírt, hiszen csak könyvészeti adatainak átnézése is azt bizonyítja, hogy írásai közül nem hiányoznak a heraldikai, művészettörténeti és egyéb vonatkozású adatközlések sem.

A kisebbségi élet korlátai nem tették lehetővé — akárcsak más kortársainak sem —, hogy munkásságának eredményeit kizárólag tudományos jellegű folyóiratokban tehesse közzé. Ezeket 1929-ig, amíg megszűnt, az Erdélyi Irodalmi Szemle közölte, majd az 1930-tól újra megjelenő Erdélyi Múzeumnak lett állandó munkatársa. Az egymást követő két tudományos folyóirat közlési lehetőségei azonban nagyon korlátozottak voltak, ezért, amint ez a második világháború után is megismétlődött, az irodalmi vagy más jellegű folyóiratok, sőt napilapok is vállalták a főleg történet-, irodalom- és társadalomtudományi megfilozófiai jellegű írások közlését, természetesen a folyóiratnak és olvasóinak elvárásaihoz alkalmazott formában. Ennek megfelelően Herepei Jánosnak a két világháború közötti írásai is az erdélyi magyar polgárság magáénak vallott, szélesebb körben elterjedt irodalmi folyóirataiban: a Páosztörtézetben és az Erdélyi Helikonban láttak napvilágot, jelentősen hozzájárulva az akkor már veszélybe került magyarságtudat, múltismeret megerősítéséhez. De jelen volt az Ifjú Erdély hasábjain is, akárcsak egyes napilapokban vagy egyháza: a református egyház sajtótermékeiben. Kolozsvári helyi településtörténeti írásai jórészt kéziratban maradtak meg (*A kolozsvári Farkas utca és Király utca keletkezéséhez; A Hosszú utca és a Magyar utca egymáshoz való viszonya* stb.). Ezek közül születése 100. évfordulójának alkalmából a Művelődés közölte *Beifarkas utca a XIX. században* című hátrahagyott írását.

A reábizott művelődési javakért érzett felelősség, majd azok szerencsétlen pusztulását követően a korlátolt és rosszindulatú bünbakkeresés a második világháború után a mikesi számkivettség keserű kenyerére kényszerítette. De magyarországi élet-szakasza során sem szűnt meg dolgozni, írásai — ezúttal a kényszerű ideológiai korlátok között — a Magyar Könyvszemlében, az Ethnográfiában és az Irodalomtörténeti Közleményekben jelentek meg.

Hozzá közel álló erdélyi kortársai — például Kelemen Lajos — kisebbségi sorsában osztozva, Herepei eredeti kutatásai sem összegeződhetnek kötetekben. Mivel arra törekedett, hogy lehetőleg újat, saját kutatásai eredményeit közölje, még ha kisebb terjedelmű írásokban is, sokakban Herepeiről szinte kizárólag az adatközlő képe alakult ki. A könyv nélküli adatközlő, s ebben szintén osztozott Kelemen Lajossal. A már csak a második világháború után kialakult, a könyvkiadásban politikai megfontolásból szakaszonként jelentkező konjunktúrális lehetőségek ismerői a grafomania és a kompiláció veszedelmesen eluralkodó korszakában alig értik vagy egyáltalán nem értik meg a kisebbségi élet

szükség lehetőségeit, a szakadatlan elmélyült búvárkodásnak könyvkiadásban megnyilvánuló meddőségét.

Herepei János számkivettségében azonban korunkban elég szokatlan tünet jelentkezett: az emberi és alkotói érték olyan felismerése és közhasznú támogatása, a továbbra is erdélyi és szülővárosa történetében élő kutató munkássága eredményeinek olyan kikristályosítása, ami lehetővé tette az összefüggő erdélyi művelődéstörténeti mű megvalósulását. A szegedi tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékének, Keserű Bálintnak és munkatársainak buzdítására és támogatásával, magával menekített cédulái és az újabb eredmények felhasználásával kiegészített vagy újrafogalmazott írásainak egybegyűjtésével még életében láthatta munkája gyümölcsének két kötetet, amelyek 1970-ben bekövetkezett halála után a harmadik kötettel egészültek ki: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címmel (I—III. Budapest—Szeged 1965—1971).

Halála után 18 évvel, miután, megannyi más alkotáshoz hasonlóan, az ő kézírata is végigjárta a hatalom „kulturpolitikusaik” sorfala közötti vesszőfutását, egykori munkatársai gondoskodásának eredményeként megjelent életműve záróköve a Házsongárdi temető régi sírköveiről. A kötetet a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak Herepei János igazgatósága idején még fiatal néprajzosa: Balassa Iván, a tudományos munkásságának új lehetőségeket biztosító Szegedről pedig Herner János, valamint a már említett Keserű Bálint rendezte sajtó alá. A megjelent munka, amely lényegében az eddig hiányolt monografikus írásműként tetézi be Herepei János életművét, jellegzetesen a kisebbségi human jellegű tudományművelés gyümölcsének jegyeit hordozza magán. 1988-ban látott ugyan napvilágot, azonban Herepei Jánosnak mintegy négy évtizedes kutató, majd kiegészítő, végleges formába öntő munkájának az eredménye, amely azt követően még mintegy három évtizedet várt a kiadásra. A sírkövek számbavételét, a feliratok gyűjtését ugyanis Herepei János — mint láttuk — még kolozsvári régészként az első világháború után kezdte, az elkészült művet pedig 1950-ben számkivettként zárta le. Ezek a síremlékekről, feliratokról minden kiadási remény nélkül készült cédulák ugyanúgy ismérvei a reménytelenségben, de a feladat fontosságának hitében végzett kisebbségi tudományművelésnek, mint azoknak a több évtizedig rótt „glédába állított szavaknak” a cédulái, amelyek nélkül pl. sem Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* vagy Jakó Zsigmond *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* című műve nem válhatott volna valóra. Herepei kötetének ajánlása egykori, de ma már szintén néhai kolozsvári mestereinek: Pósta Bélának, Buday Árpádnak, Kelemen Lajosnak, Kovács Istvánnak és Roska Mártonnak szól, Az olvasóhoz szóló bevezetőben pedig a külön Kelemen Lajoshoz intézett köszönet szintén jele az állami támogatáson kívül rekedt (rekesztett) tudományművelők közösségi összetartozásának, egymásraultalságának, de legfőképpen összefogó, továbbéltető bizonyítéka annak az Erdélyi



Múzeum-Egyesület-i szellemnek, amely akkor is életben tartotta ezt a tudományos közösséget, amikor annak kereteit kívülről szétzúzták.

A Házsongárdi temető, amely 1585 nyarától szolgált a halottak végső nyughelyéül, sajátos műemlékegysége Kolozsvár városának. A hasonló, ma valóságos szabadtéri kőtárként meglévő régi temetőktől azonban abban különbözik, hogy eredetileg sem volt és később sem lett felekezeti temető. (Jóllehet a XIV. századtól szabad bíró- és plébános-választási kiváltságot élvező Kolozsvár városának, éppen mert a közösség választotta papját, a XVII. század közepéig váltakozóan valamely felekezethez való tartozás határozta meg közösségi jellegét, a temető használata viszonylatában ez nem jelentett felekezeti kizárólagosságot.) A Házsongárdi temető a kolozsvári polgár temetője, ennek következtében a helyi temetkezési szokások, családi kapcsolatok, a halott emléke megőrzésének, ezzel összefüggően pedig a kőfaragók mesterségbeli tudásának, a sírkövekben kifejeződött stílus- és ízlésváltozásnak a forrása: egy egész társadalom létét, emberi kapcsolatait, változásait tükröző adatbázis. Ugyanakkor tanúsítója egy-egy város lakó nemzedék műemlékekkel kapcsolatos kultúrájának vagy kultúrátlanságának. Az utóbbi időben egyre többet kell beszélnünk erről a kolozsvári pusztuló műemlékegyüttesről, hiszen itt egyaránt rombol az idők, a természeti erők követ morzsoló, mállasztó pusztítása és a múlt nyomait tudatosan eltüntetni akaró törekvés, de az önpusztító magatartás megnyilvánulása is, akár a még álló sírkövek „rangosabb” temetői bunkerekkel történő helyettesítésével, akár szolgálatkész üzletek eredményeként lecsiszolt régi feliratok, módosított sírkövek elsajátításával. Mind a természeti erők, mind az emberi beavatkozás ellenére a Házsongárdi temető nemcsak az 1585-től kezdődően fennmaradt írásos forrásoknak, hanem a pusztulást túlélő tárgyi emlékeknek köszönhetően is változatlanul a kolozsvári temetkezési kultúra történeti forrása. (Amit tárgyi vonatkozásban, sajnos, már nem mondhatunk el a vele egykorú kismezői kalandostemetőről.) Emeltet jellegét, szerencsére, mind a városi közösség, mind a helytörténet hivatásos művelői, de műkedvelő feliratgyűjtők és a kolozsvári fényképészet úttörőjétől: Veress Ferenc-től kezdve egymást követő fényképész-nemzedékek is felismerték, és tárgyi emlékeit megőrizték. Ennek köszönhetően, jóllehet a kimerítő Házsongárd-monográfia még a jövő feladatai közé tartozik, kisebb-nagyobb részleteiben már megjelent munkákban, gondosan leírt feliratokban, jó fényképeken napjainkban nemcsak a pusztuló Házsongárdi temetőben málladozó kövek beszélnek négy évszázados történetéről, hanem az onnan gyűjtött, továbbörökített emlékei is.

A városi „közönség”, azaz az annak akaratát kifejező közgyűlés már a múlt század végén felismerte, hogy a régi Házsongárdi temető túlszűfolt, és — közegészségügyi indoklással is — 1892-ben elrendeli lezárását, illetve megtiltja további új sírok ásását. Ez az intézkedés, azzal, hogy a sírhellyel rendelkező családok számára lényegében biztonságot

jelentett, egyúttal elősegítette volna a meglévő síremlékek megővését is. Az intézkedéssel egyidejűleg a városi közgyűlés elrendeli a Házsongárd tetején az új temető megnyitását is. Sajnos az első világháború kitörése megakadályozta a részletes szabályozás kidolgozását és a közgyűlési határozat következetes alkalmazását. Annak viszont, hogy felismerte köztemetője történelmi és műemléki értékét, a város már ezt megelőzően is tanújelét adta: tervbe vette ugyanis egy monográfia összeállítását. Ennek érdekében 1888 őszén megbízta Knapienszky Kázmér kataszteri hivatalnokot, hogy térképezze fel a temetőt és készítse el sírfeliratai jegyzékét. Knapienszky állítólag 6000 sírfeliratot másolt le, a munkát be is nyújtotta a városnak. A temetőbizottság elnöke, Kővári László azonban kiegészítéseket vélt szükségesnek, ezért a gyűjtést visszazogáltassa Knapienszkynek, aki neki is látott az elaborátum kiegészítésének. Rövid betegeskedés után bekövetkezett halála akadályozta meg abban, hogy a végleges formában összeállított jegyzéket visszazogáltassa megbízóinak. Ekkor érvényesült ismét a kultúrának, a művelődési értékeknek a tudatos pusztítás mellett legnagyobb, leggyakoribb kártevője: az emberi tudatlanság, műveletlenség és indolencia. A városi tanács csak egy fél évvel Knapienszky halála után jelentkezett a kéziratért, addigra azonban azt az összeíró tisztviselő élettársa tudatlanságában megsemmisítette. Ezzel a Házsongárdi temető sírfeliratainak rendszeres összegyűjtésére kezdeményezett első munka sikertelenül ért véget.

1909—1910-ben két pályakezdő fiatal értelmiségi: Kohn Hillel (akinek változatos politikai pályája feltehetően nem örökítette meg oly maradóan nevét, mint a kolozsvári helytörténeti irodalomban helyet foglaló fiatalkori munkája) és Zsák Gyula, ismét a már annyiszor említett Kelemen Lajos biztatására, hozzálátott a Házsongárdi temető 1700-ig emelt megmaradt sírköveinek rendszeres feltáráshoz és felirataik lemásolásához. *A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig* című írásukban (Erdélyi Múzeum, XXVIII/1911, 284—303, 331—341.) 56 sírkövet írnak le és közlik feliratukat, többnek a képét is. Az első leírt követ 1586. augusztus 15-én, a temető megnyitását követő évben emelték, az utolsót 1693-ban. Ezzel a munkával a szerzők alapvető részfeladatot oldottak meg a jövőre teljes Házsongárdi temetőt tárgyaló monográfia megírásához. Ugyanakkor már a következő összeíró eredményeivel összevetve szomorú bizonyítékát szolgáltatják a temető pusztulásának. Ugyanis az általuk leírt sírkövekből harmincat Herepei már csak az ő leírásuk alapján illeszthetett be nagyobb évkört felölölő, más szempontok szerint elvégzett számbavételébe és feliratgyűjtésébe.

A Házsongárdi temetőben évekig tartó munkáját Herepei János még régészként kezdte meg, de a munka zöme már pályamódosulása idejére esett, a kötet kéziratának befejezése pedig a kolozsvári helytörténetírás elmélyült művelőjeként, az eredeti források alapos ismerőjének munkája, aki egy sokkal szélesebb kutatási terület (például a művészettörténet, néprajz) ismeretanyagát is beleszötte művébe. Ezáltal

a Házsongárdi temető 1750-ig emelt sírköveit számba vevő munka a feliratok gondos és megbízható közlésén túl, egy-egy sírkő leírásánál kiszélesíti és elmélyíti közlendőit, mert a sírkő alatt nyugvó vagy nyugvók adatain túlmenően tárja fel rokoni kapcsolataikat (egyúttal az egyes sírkövek egymás közötti kapcsolatát is), ezeknek a társadalomban elfoglalt helyükkel, súlyukkal, alkotásaikkal együtt. Ezáltal az egész munka a XVI. század végétől a XVIII. század derekáig tartó korszak kolozsvári társadalmának a vizsgálatává mélyül, a halottak társadalmának ugyan, de éppen ezáltal a Házsongárdi temető földjébe süllyedve, azzal eggyé vált kolozsvári polgárok történelmévé.

A kötet így, egy pontosan körülhatárolt korszak és kutatási terület szintéziseként, egyúttal arra is alkalmas, hogy néhány sorban foglalkozzunk Herepei János történetírói módszerének — más munkáira is jórészt érvényes — rövid vizsgálatával. Herepei azok közé a kutatók közé tartozik, akik adataikat elsősorban eredeti forrásokból közvetlenül merítik, ezek nyelvének ismeretében. (Nem hízelgő a korunkban oly bő termésű „történeti irodalomra”, hogy ezt külön érdemként kell megemlítenünk.) Ezért adatai hitelesek, megbízhatóak. Történetírásában van azonban egy sajátosság, ami eltér például a hozzá annyira közel álló Kelemen Lajosétól. Ez utóbbinak szinte az eleven szó erejével ható gördülő előadását mindig a tömörség és a tényszerű pontosság jellemzi. Mindezek fellelhetők ugyan — amint erre fennebb utaltunk — Herepei János történetírásában is, azzal a különbséggel, hogy Herepei igen gyakran nem elégszik meg a feltárt adatok kínálta bizonyosságokkal és az ezekből kritikai vizsgálattal levezethető kétségtelen következtetésekkel, hanem gyakran folyamodik ahhoz, hogy hipotézisekkel hidalja át a hiányzó bizonyosságok által okozott űrt. Feltehetően ezt az eljárást még régészként sajátította el, hiszen ezen a szakterületen gyakrabban folyamodnak a hipotézisekhez, mint a későbbi korokra vonatkozó történetírásban. A módszert nem lehet felróni, ha mind a kutató, mind az olvasó a hipotézist jellegének megfelelően kezeli, gondolatfakasztó, további kutatásokra serkentő konstrukciónak tekintti, amit újabb adatokkal igazolni lehet, esetleg ezek világában el kell vetni. Herepei érdeme, hogy ő is ilyeneknek tekintette hipotéziseit, és olvasóitól sem igényelte azoknak feltétlen elfogadását, azt, hogy azokat dogmaként vegyék át. Viszont az olvasónak is úgy kell kezelnie ezeket a hipotéziseket, amint ezt megalkotójuk tette. Véleményünk szerint a kötetben ilyen hipotézisnek tekinthető a nagycsaládok szerinti temetkezés feltételezése a Házsongárdi temetőben, vagy az az átvett hagyomány valóságkénti elfogadása, hogy Kolozsvárt csoportos hajdútelepítés történt volna (a hagyomány szerint Bocskai idején), és ezekből alakult volna ki a kolozsvári hóstátok református magyar lakossága.

A pogányságban gyökerező nagycsaládok szerinti temetkezés nehezen elképzelhető a XVI. század végi és XVII. századi Kolozsvárt, ahol a város önkormányzatában egyenlőképpen osztozó magyar és szász nációk tagjai nemcsak hogy együtt éltek, hanem

össze is házasodtak, és végül is a valamelyik nációhoz tartozás nem feltétlenül etnikumot jelölt, hanem a férfiágon örökölt státust. Ennek alapján került be valaki „magyar rendről” vagy „szász rendről” a város százférfiai közé, vagy foglalt el váltakozóan valamilyen tisztséget. Ugyanakkor még összetettebbé alakította a társadalmi és nemzetiségi képet az a nagyarányú és sokszínű mobilitás, ami a török hódítások következtében a XVI. század közepétől a kolozsvári társadalomban érvényesült. Végül pedig a Házsongárdi temető létesítése előtt már kialakult több évszázadon keresztül egy temetkezési szokás, akár a kőkeretekbe, akár a cintermekbe vagy a templom „padimentuma” alá temették el a holtakat, anélkül hogy e temetkezések esetében lenne valami adatunk a nagycsaládok szerinti temetkezésre. Ennek megfelelően egyértelmű bizonyító adatok hiányában nagyon megkérdőjelezhető, hogy ez a pogány eredetű temetkezési szokás érvényesült volna a Házsongárdi temetőben.

Hasonlóképpen a város kiváltságainak ismeretében, amelyekhez a városi közösség rendületlenül ragaszkodott, az írott források teljes hiányában, nehezen elképzelhető, hogy valamelyik fejedelem a városba csoportosan telepített volna más közösségekhez tartozókat, azt pedig még nehezebben lehetne elképzelni, hogy ezeknek külön jogállásuk is lehetett és nem a „város törvényei” szerint éltek volna.

Az olvasónak és főleg a helytörténeti kutatóknak még két körülményt kell figyelembe vennie a könyvvel kapcsolatban. Az egyik az, hogy alkotója számkivetésbe menekített szellemi „kincsei”: cédulái alapján véglegesítette kéziratát, anélkül hogy módjában állott volna a végső megfogalmazás során a helyszínen, illetve a helyi írott források alapján kiegészítenie, pontosítani a véglegesítéskor felmerülő kérdéseket, ami bizony nagy helyzeti hátrány azokkal szemben, akik ezt megtehetik. A másik az, hogy a kötet írója halála után jelenhetett csak meg.

Annak, hogy kézirati kötete lezárása előtt nem vehette még egyszer számba sírköveit, nem ellenőrizhette, hogy valamennyi cédulája helyet kapott-e a kéziratban, vagy van, ami elkallódott, az volt például a következménye, hogy a kötetből kimaradt a „Zilagi Istvánnak két gyermeke” nyugvóhelye fölé állított 1634- vagy 1639-beli sírkő. Ez az I.C. parcella nyugati szegélyétől nem messze, Gyarmathi Sámuel síremlékétől délre áll. Jelenleg közvetlen előtte egy idomtalan betonalapzatú pad nehezíti meg a felirat olvasását és fényképezését (de talán meg is óvja attól, hogy új sírhely áása ürügyén tönkretegyék). Közvetlen mellette északi irányban egy feltűnően hasonló, de jóval kezdetlegesebb kivitelezésű sírkő áll, de ezt 1814-ben Mezei Józsefné sírjára emeltette fia: Mezei Sámuel. Egyelőre kideríthetetlen, miért nem került be ennek a XVII. századi sírkőnek a leírása Herepei János kötetébe, de az is, hogy közvetlen mellette miért áll oly közel hozzá az az 1814-beli sírkő, mintha a kettő nem két sírhelyet jelölt volna. Herepei rendkívül lelkiismeretes és pontos felmérése szinte kizárja annak a lehetőségét, hogy elkerülte volna a figyelmét az úthoz közel elhelyezett XVII. századi síremlék. Ez

annál is elképzelhetlenebb, mert mind ez utóbbi, mind az 1814-beli sírkőre angyalfej motívumot faragott a kőfaragó, viszont ilyen sírkövet Herepei — a könyv tanúsága szerint — csak egyet talált, Szabó János leányának 1622-beli síremlékén. Meg is jegyzi: „A reneszánsz szárnyas angyal fejének a sírkövön való alkalmazása egészen egyedülálló jelenség a temető XVII. századbeli kőemlékeim...” (86. l.) Vajon nem állott ott akkor, amikor Herepei a temetőt járta? Később került volna elő a földből? Herepei számba vette ugyan, de elkallódott a róla készült feljegyzés? Mindezek a kérdések és esetleg mások újabb kutatásokra és válaszra várnak.

A kutatás helyszínétől való elzártág az oka annak is, hogy az 1750-ben elhalálozott Ioannes Fabritius liber baro de Gladis császári ezredesnek, a lutheránus temetőhely adományozójának barokk síremlékét *Egy császári ezredes* megjelöléssel Herepei csak emlékezetből írta le, mert annak idején elmulasztotta a részletes leírását (496. l.).

Más vonatkozású példaként a fent jelzett, utólagos kiegészítő kutatásokat kizáró, számkivettség okozta, csonkán maradt feltevésekre a Stenczel Ferenc és hajadon leánya sírköve leírásának során a Stenczel család származására vonatkozó feltételezések hozhatók fel (458. l.). A család kolozsvári társadalmi szerepére, a családnévként egyaránt használt Beuchel-Beuchelt-Stenczel vagy éppen Stenczel-Beuchelt névre, illetve annak más változataira vonatkozóan Herepei azt állapítja meg, hogy a Stenczel név a Stanislaus = Szaniszló, szerinte, szász változatából származik. A családnév tekintetében ez meghatározó és helyes. Viszont nem állja meg a helyét az a feltételezése, hogy a Stenczel család tagjai hihetőleg csak a XVI. század vége táján származhattak be a városba. Ez a kérdés bizonyára a kötet megírása közben merült fel, így Herepei János, aki kutatásaiban példás módon lehetőleg mindig a legszelésebb forrásbázist használta, akkor már nem egészíthette ki adatait Kolozsvár város levéltárából. Ha ezt megtehetette volna, bizonyára kiegészítette volna alapvetően helyes feltételezéseit a következőkkel: a család nem a XVI. század végén származott be a városba, hanem annak tagjai már a XVI. század közepén adózó polgárok voltak. 1565-ben Stanislaus Beychelt óvári adófizető polgár felesége: „Barbara uxor Stanislai Beychelt” a 21. tanú volt Boczi Klára boszorkányperében (Komáromy Andor: *Magyaroszági boszorkányperek*. Budapest 1910. 7.). Egy évvel később ugyanőt Stenzel Beuchelt néven jegyzik be az adókönyvbe. Ezek szerint ő lenne az a Stanislaus = Szaniszló, akitől a család második, a Stenczel neve eredt. A Beuchelt család esetében ugyanis a következő években aztán egy olyan — egyébként Kolozsvárt elég ritka — névhasználati szokás érvényesült, amelynek megfelelően a közvetlen utód az apa keresztnévét használta családnévként. Így alakult ki a családban a Stanislausból származó Stenczel keresztnévből a Stenczel családnév, bár meg kell jegyeznünk, hogy végig megmaradt a család eredeti: Beuchel-Beuchelt neve is, amit hol együtt használtak a Stenczel névvel, hol enélkül, de az is előfordult, hogy egy-egy

családtag csak a Stenczel nevet használta. (Különböző ez utóbbit családnévként nemcsak Kolozsvárt, hanem Besztercén és a Szepességben is használták a német származású polgárok.) A Herepei Jánostól említett Beuchel-Beuchelt-Stenczel családdal kapcsolatos lehetséges pontosítások és kiegészítések gondolatmenetének vonalán ki kell zárunk azonban egy — nem Herepeitől származó — feltételezésnek a lehetőségét 1599 végén — Mihály vajda idején — a szászférfiak tanácsa az 1600. esztendőre a soron következő „szász rendről” a város királybírójává választotta a Beuchel-Beuchelt-Stenczel család egyik tagját, a többnyire Stenczel nevet használó Andreast. A Stenczel névről fel lehet ugyan tételezni, hogy az a román Stíncl névnek felel meg, sőt az is lehetséges, hogy Mihály vajda tisztségviselői így is ejtették ki a nevet, illetve cirillbetűkkel így is írhatták. Viszont ezt a feltételezést ugyanúgy a történeti forráskritika szabályai szerint kellett volna vizsgálat alá venni, mint bármely más adatot. Sajnos az ortodox-egyháztörténész Ștefan Meteș ezt elmulasztotta, az adatot nem vizsgálta kritikailag, és főleg nem illesztette be a város akkori társadalmi valóságába, a jog-, közigazgatás- és hivataltörténet, a városi tisztségviselők választási mechanizmusának mellőzésével (vagy nem ismeretében) pedig feltételezését Somogyi Ambrusnak egy rosszul értelmezett kitételével párosítva (vagy éppen ebből kiindulva) arra a következtetésre jutott, hogy Andrei Stíncl személyében Mihály vajda idején Kolozsvárnak román királybírója volt. (Meteșnek ezt az állítását később aztán úgy bővítették, hogy Andrei Stínclt Mihály vajda nevezte volna ki a város bírájának.) A történeti tény viszont az, hogy a szász nációbeli Beuchel-Beuchelt család — amint láttuk — már régebről viselte a Stenczel nevet is, még mielőtt Andreas Stenczelt királybíróvá választották volna. A Stenczel nevet tehát nem lehet másként értelmezni és más jelleget adni neki, még ha ennek lehet más csengése is. Ugyanakkor pedig a magyar renden lévőek és a szász renden lévőek között 1458. január 31-én létrejött egyezés: unió szerint a szászférfiak tanácsának tagjait a két nációból egyenlő arányban választották és egészítették ki évenként. Hasonlóképpen évenként ugyancsak ilyen megosztásban kerültek az arra érdemesnek tartott polgárok a tanács tagjai közé, vagy lettek különböző tisztségek viselői, a főbíró és királybíró pedig évenként váltakozva választották: egyik évben szász nációbeli főbíró és magyar renden levő királybíró, a következő évben pedig magyar nációbeli főbíró és szász nációbeli királybíró. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a tárgyaló években a főbírónak és királybírónak nemcsak egyik nációhoz kellett tartoznia, hanem a városi közösség vallásához is, tehát az említett években ezek kizárólag csak unitáriusok lehettek. Bármilyen eltérés ettől az önkormányzati mechanizmustól a város kiváltságait és szabadságát sértette, amit, ha ilyen mégis előfordult, szóvá is tettek. Így történt ez Basta idején, amikor Nyíró Miklós személyében a szászférfiak katolikus polgárt választottak főbírónak, de ezt a rendhagyó eljárást be is iktatták a jegyzőkönyvbe: nevezetesen azt, hogy a

választás „ő császári és királyi felségének” parancsára történt (a következő évben a rendhagyóan parancsra megválasztott főbíró pedig még a tanácsban sem szerepelt). Viszont a város törvényei szerint a szász nációbeli Beuchel-Beuchelt családból származó, az 1600. esztendőre már egyszer királybíróvá választott Andreas Stenczelt az 1602. esztendőre — Mihály vajda megöletése után is —, amikor ismét a szász renden levők közül kellett a százferfiaknak királybíróvá választaniok, ismét a város királybírájává választották. Ezt a tisztséget be is töltötte 1602. május 7-én bekövetkezett haláláig. Jóllehet az elmondottak már a Herepei részbeni feltételezései továbbgondolásának az eredményei, mégis alkalmasak arra, hogy ízelítőt adjanak Herepeinek arról az aprólékos, gondos társadalmi, családi kapcsolatokat kereső és feltáró módszeréről, amelyet egy-egy sírkő ismertetésénél alkalmaz, elmélyítve és társadalmi méretűvé szelektálva a sírkő és felirata szolgáltatja információkat.

A második körülmény, amit a könyv olvasóinak figyelembe kell venniük az, hogy annak kiadása Herepei János halála után valósult meg. Ezzel magyarázható elsősorban az, hogy egyes részei túlírottak, gyakoriak benne az ismétlődések (ezek ugyan a közös vagy rokon családok tagjainak emelt sírkövek leírásában szinte elkerülhetetlenek). A kiadás előtt a tudós kutató már nem végezhetette el a szükséges, a szerkesztők és lektorok által javasolt korrekciókat, a szerkesztők pedig a szerző iránt táplált tiszteletből, a hozzá fűződő érzelmi kapcsolatok következtében — ami különben dicséretükre válik — kihúzásokkal, az eredeti szöveg megváltoztatásának az árán nem avatkoztak be a kéziratba; bizonyára maguk is úgy tekintették, hogy az nemcsak hosszú évek kutatómunkájának az eredménye, hanem a számkivetettség szomorú korszakának a tanúságtétele is.

Ugyancsak Herepei János 1970-ben bekövetkezett halálának tulajdonítható, hogy az 1988-ban megjelent könyvben már nem szerepelhetett Felten

Vaida 1599-beli német feliratú ereszes kis sírköve, amely 1972-ben került napvilágra a földből és jelenleg a Házsongárdi temetőben a legrégebb ott megmaradt sírkő (nem eredeti helyén látható, hanem az evangélikus temető letelején, az első parcella párkányzatába beépítve).

Kétségtelenül Herepei János könyve Kolozsvár történetének jelentős forrása, amely számos új ismeretanyaggal gazdagította a város történetére vonatkozó adatainkat, számos pusztuló kőbe vésett történeti forrásunk szövegét, leírását mentette és hagyományozta át az utókornak. Ennek és a már említett más kolozsvári helytörténeti írásainak világánál megállapítható, hogy Herepei János alkotó módon gazdagította városunk helytörténetírását, és rangos hely illeti meg annak művelői sorában mind forrásfeltáró- és közlőként, mind azokat értelmező helytörténetíróként.

A könyvet illő módon a szerző egykori pályatársának, illetve barátjának, Balogh Jolánnak és ifj. Parádi Ferencnek az adatgyűjtés idején készült felvételei illusztrálják, Herepei János tudományos munkásságáról számot adó könyvészeti adatai (azt, hogy a szükséges segédkönyvekhez a szerző hozzájutott, Gyallay Domokosnak köszöni meg), a felhasznált munkák gazdag jegyzéke, személy- és szimbólummutató, valamint a sírkövek jegyzéke egészítik ki és teszik könnyen és jól használhatóvá. (A mutatók Gelléri Tamás és Gelléri Vera munkáját dicsérik.)

A Balassa Iván tollából származó *Utószó* méltó és hézagpótló emléket állít Herepei János életpályájának, kutatói eredményeinek, és — amiért éppen innen külön köszönet illeti — szinte fél évszázad után végre szót emel és igazságot szolgáltat a méltatlanul, kicsinyes indítékokból meghurcolt tudósnak.

**Kiss András**

## A Bartók-rend

*Bartók Béla: Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény. I. kötet.  
Sajtó alá rendezte Kovács Sándor és Sebő Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.*

Bartók Béla és Kodály Zoltán már 1913-ban beterveztette a Kisfaludy Társasághoz *Az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezetét*. Akkor még egy évtized sem telt el legelső gyűjtőútjuk óta. Kutatásaik azonban olyan eredményesek voltak, hogy elérkezettnek látták az időt valamennyi föltárt magyar népi dallam egyetlen, rendszerezett gyűjteményben való kiadására. Amint a Kodálytól fogalmazott tervezetből kiderült, kettejük anyaga mintegy 3000 szöveges és kb. 100 hangszeres dallamból állott. Munkatársaik is lejegyezték közel 300 népdalt. Az elődöktől közreadott, használható adalékok számát 8—900-ra becsülték. Vikár Bélának a századforduló éveiben fonográffal végzett gyűjtései nyomán további csaknem 1500 dallam állott rendelkezésükre. Összesen tehát öt-hatezer népdal közzétételére

gondoltak. A gyűjteményt több kötetbe osztva képzelték el, mégpedig úgy, hogy egy-egy kötet kb. 1000 dallamot tartalmazzon, és külön kötetben kapjanak helyet a jegyzetek és a különböző mutatók (betűrendes és műfaji mutató, helynévmutató, tematikus dallamkatalógus, forrásmutató, a több dallammal énekelt szövegek, illetve a többféle szöveggel előadott dallamok részletezése és az egyes dalok bibliográfiája). A vokális dallamokat az Ilmari Krohn által kipróbált rendszerezés kissé módosított alkalmazásával kívánták csoportosítani, vagyis mindenekelőtt a dallamsorok záróhangja, másodsorban pedig a ritmus szerint, ugyanis ily módon a rokon dallamok egymás közelébe kerülnek és a típusok is kiviláglanak. A hangszeres dallamok elrendezésének

alapjával — terjedelmükre való tekintettel — kezdő-motívumukat vélték a legalkalmasabbaknak.

A Kisfaludy Társasághoz benyújtott javaslat címében az „új” jelző azért volt indokolt, mert a múlt században két kiadvány szerzője is „egyetemesnek” nevezte művét. 1852 és 1858 között Mátray Gábor munkája jelent meg *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* címmel, majd 1873 és 1896 között Bartalus István 730 dalt magában foglaló hét kötete, parányi különbséggel: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Voltaképpen Szini Károly 1865-ben napvilágot látott, 200 dallamot tartalmazó művének címe — *A magyar nép dalai és dallamai* — is ilyen szerű teljesség igényére utalt, noha ehhez a feltételek egyáltalán nem voltak meg.

A népzene egészét átfogó gyűjtemény eszméje tehát úgyszólván öröklődött. 1913-ban mindenesetre megalapozott volt az egyetemes népdalgyűjtemény összeállításának és kiadásának tervbevétele, hiszen kiváltképp a szöveges népzene vonatkozásában a lehetőségek megteremtődtek azáltal, hogy a legjellegzetesebb néprajzi tájakon tudományos igényű föltárások folytak, és az összegyűjtött anyag — némi óhatatlan egyenetlenség és hiány ellenére is — felölelte a legfontosabb műfaji meg stíluscsoportokat. A vállalkozásnak azonban gátat vetett a világháború. Minthogy Bartók elsőrendű feladatának tartotta a gyűjtemény megalkotását, a kilátástalanná vált körülmények között is dolgozott annak rendszerezésén. 1921-ben elkészült és három év múlva megjelent *A magyar népdal* című szintézise. Ebben az alapvető jelentőségű könyvben Bartók — mintegy 7800 dallam tüzetes vizsgálata alapján — három fő osztályba sorolta a népdalokat. Régi stílusú, új stílusú és egyéb dallamok (vegyes) osztályát választotta külön, és egyszersmind megkísérelte, hogy a dallamokat az osztályokban, illetve alosztályokban egy föltételezett történeti fejlődési sorrendben helyezze egymás után. Rendszerező eljárásának kiindulási pontjaként a ritmus mellett döntött, azaz elfordult Krohn és Kodály záróhangokra épülő rendjétől. A régi stílusú dallamokban mutatkozó eltérő sajátosságok figyelembevételével négy ún. zenedialektus-területet különböztetett meg (Dunántúl, Felső-Magyarország, Nagyalföld és Erdély). A stíluscsoportokat részletesen ismertető tanulmányt szemléltető példatárában közel negyedfélszáz népdalt adott közre.

*A magyar népdal* kiadása után Bartók egy ideig lezártnak tekintette a magyar népdalanyag rendszerezését. 1933-ban azonban a Magyar Tudományos Akadémia Néptudományi Bizottságának folklorisztikai albizottsága javasolta, az igazgatótanács pedig ennek nyomán elhatározta az egyetemes népdalgyűjtemény közzétételét. Az előkészítő, szervező és szerkesztő munkálatokkal Bartókot bízták meg. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól felmentést kapott a zeneművészeti főiskolai tanítás kötelezettsége alól, s így 1934 szeptemberétől kezdve hat éven át figyelmét és energiáját a gyűjtemény kérdéseinek megoldására összpontosíthatta. Régi vágya teljesült: hivatalosan fő munkaterülete lett a népzene kutatás. Ebben az időszakban alkotta meg tudományos pályájának legnagyobb művét, a magyar népdalok

egyetemes gyűjteményének rendszerét, melyet az utókor „Bartók-rend” néven tart számon.

Bartók az Akadémia épületében néhány munkatársával átvizsgálta a régebbi gyűjtések támlapjait, ellenőrizte a fonográfhangokról készített dallamlejegyzéseket, és azokat újabbakkal egészítette ki, továbbá részt vett a Néprajzi Múzeum megbízásából, az Akadémia és a Magyar Rádió támogatásával megindított népzenei hanglezefelvétel irányműködésében, és — nem utolsósorban — megírt több remek tanulmányt. Ezalatt folytatódtak, sőt megélénkültek a helyszíni kutatások. Az újabb gyűjtések eredményeit Bartók folyamatosan beiktatta a nagy gyűjteménybe. Utolsókként az 1938-ban beérkezett adatokat vette figyelembe. A gyűjtemény akkor 13 505 dallamból állott.

E hatalmas anyag rendszerezésében Bartók lényegében azokból az elvekből indult ki, amelyeket *A magyar népdal* című munkájában vett alapul. Am a legújabbban föllelt nagyszámú dallam tanulságai, valamint azok a kétségek, amelyeket ő maga már 1924-ben megjelent könyve néhány fejezetében megfogalmazott, arra készítették, hogy a dallamok csoportosítását több tekintetben átalakítsa. A változtatások a régi stílusú dallamok rétegét, vagyis az ún. A osztályt és a vegyes dallamok csoportját, az ún. C osztályt érintették. A végleges átrendezés szerint az A osztályban helyezkednek el a négysoros, izometrikus (azonos szótagszámú sorokból álló), nem architektonikus szerkezetű dallamok. Ezek tulajdonképpen a legrégebbnek tartott, ereszkedő dallamvonalú, többnyire ötfokú magyar népdalok. A B osztály foglalja magában az architektonikus (kupolás) szerkezetű, négysoros dallamokat, más szóval az új stílusúakat, melyeket főleg a kezdő- és a záró sor gyakori egyezése, valamint a belső sorok vagy egy belső sor magasabb fekvése jellemez. A C osztályban találhatók a heterometrikus, nem architektonikus szerkezetű dallamok és a nem négysorosak. Bartók úgy vélekedett, hogy ebbe az osztályba sikerült csoportosítani az idegen eredetű vagy legalábbis idegen hatásokról tanúskodó dallamokat.

Az A és a C osztály két, illetve négy alosztályra tagolódik. Az A osztályban a nem alkalmazkodó ritmusú dallamok alkotják az első alosztályt (mivelhogy Bartók szerint ezek az „ősibbek”), az alkalmazkodó ritmusúak pedig a második (Bartók ugyanis azt vallotta, hogy a pontozott ritmusnak a szöveg hosszú és rövid szótagjaihoz való alkalmazkodása többé-kevésbé magyar, de újabb keletű jellegzetesség). E két alosztály dallamai következetesen a szótagszám emelkedő rendjében sorakoznak. A C osztályban fordított a sorrend: elől állanak az alkalmazkodó ritmusú dallamok (mert ezek tűnnek a leginkább megmagyarosodott idegen eredetű dallamoknak). Ennek az osztálynak a harmadik és a negyedik alosztályában vannak a három-, illetve a kétsoros dallamok. Itt, akárcsak a B osztályban, egyaránt előfordulnak izo- és heterometrikus dallamok. Ezért egymásutánjukat az első sor szótagszáma, majd a második, a harmadik stb. soré határozza meg. A C osztály első két alosztályában a szótagszám szerinti csoportosítás egy különleges, a

rövidebb és hosszabb sorok viszonyát szem előtt tartó felosztás után következnek.

A bartóki rendszerezés egyik legfontosabb eszköze az a ritmusképlet-táblázat, amely az egyező versszak típusú és szótagszámú dallamok osztályozásának következetességét hivatott biztosítani. Ennek megfelelően az A osztályban egy-egy szótagszám-csoporton belül a parlando előadású dallamoké az első. Az utánuk helyezett tempo giusto ritmusú dallamok esetében előbb az izoritmikusak, majd a heteroritmikusak állanak. Azonos ritmusképletű csoportokban a záróhangok szerint alakul ki a sorrend. A rendszerezés végső szakaszát a dallamok változatos csoportokba való sorolása jelenti.

A fenti elvek alapján végérvényesen osztályozott-rendszerezett gyűjteményt Bartók 1940 októberében, néhány nappal az Egyesült Államokba való távozása előtt átadta Kodály Zoltánnak. Jóllehet nem maradt ideje arra, hogy megírja a bevezető tanulmányt és kidolgozza a közreadás gyakorlati kérdéseit, lényegében befejezett művet hagyott hátra. A tudományosság és a művelődés mérhetetlen vesztesége volt, hogy ez a monumentális gyűjtemény fél évszázadon át nem láthatott napvilágot, és archívumi anyagként csupán a kutatók szűk köre előtt volt ismert. Egyébként jelentősebb népzene tudományi munkái halála után jelentek meg: 1959-ben, ill. 1970-ben szlovák gyűjtésének első két kötete (a harmadik máig kiadatlan), 1967-ben, ill. 1975-ben teljes román anyaga és 1976-ban Törökországból hozott dallamai.

Kodály felfogása a dallamrendszerezés módjáról nem egyezett a Bartókéval. Neheztelt is rá, mivel nem beszélte meg vele a gyűjtemény számos kérdését, holott a munka indulásakor Kodály társszerzőnek számított, ugyanis ő tanulmányozta át a régi kiadványokat és a kéziratok dalgyűjteményeket, s ezek anyagának lemásoltatása is az ő feladata volt. A kiadás megírsulásaért azonban nem volt felelős. Kodály a háború idején biztonságba helyezte a gyűjteményt. Ennél többet akkor nem tehetett. A negyvenes évek második felében a népzene kutatás helyzete nem volt elég szilárd ahhoz, hogy ilyen méretű tudományos mű megjelenítésére lehetett volna vállalkozni. Közben pedig nem szünetelt a gyűjtőtevékenység. Gyors iramban növekedett az adatok tömege. 1950-ben a dallamok száma 35 000-re emelkedett. Egyidejűleg megkezdődött a Magyar Népzene Tára sorozat szerkesztése. Ennek első kötete 1951-ben hagyta el a nyomdát. Minthogy e sorozat köteteibe a Bartók-gyűjtemény megfelelő dallamait is beillesztették, a VI. kötetig Bartók neve is a címlapon szerepelt mint szerkesztő, érzékeltetve, hogy a sorozatot a szerzők a Bartók-mű utódának tekintik.

Igaz, hogy az újonnan gyűjtött anyag gyarapodásával párhuzamosan csökkent a Bartók-rend

egyetemes jellege, viszont kétségtelen, hogy ez a gyűjtemény nyújtja a legátfogóbb képet a második világháború előtt föltárt magyar népzeneről, és egyszersmind lehetővé teszi Bartók tudósi és művészi szemléletmódjának mélyrehatóbb megismerését. Ezek az érvek indították 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének vezetését arra, hogy szorgalmazza a gyűjtemény közreadását kritikai kiadás formájában, tudománytörténeti dokumentumként, az intézet Bartók Archivumának gondozásában. 1980-ban, a kiadás szempontjainak megvitatása és tisztázása után Kovács Sándor kapott megbízást a sajtó alá rendezésre.

Tízévi munka árán végre mindenki számára hozzáférhetővé vált a népzene tudomány egyik legértékesebb művének első kötete. A teljes kiadvány kilenc kötetből fog állni. A kitűnően megírt bevezető tanulmányban Kovács Sándor kimerítő részletességgel tájékoztatta az olvasót a Bartók-rend kialakulásának történetéről, a mű sorsáról, a különböző gyűjtőktől származó lejegyzések támlapjairól — megkülönböztetett figyelmet szentelve Bartók, Kodály, Lajtha László és Veress Sándor kéziratának —, továbbá a sajtó alá rendezés elveiről, a közreadás sokféle gondjáról, a dallamcsoportosítási rendszer felépítéséről és Bartók ritmusképlet-táblázatairól.

Ebben a kötetben az A osztály első alosztályának öt-, hat- és hétszótagú dallamait találjuk, szám szerint 416 dallam közel 1200 változatát. A közöttük való gyors és biztos eligazodást megkönnyítik a Sebő Ferentől nagyon körültekintően összeállított mutatók. A más kiadványokban is megszokott mutatókhoz képest fontos kiegészítésként Sebő bevezette a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének Népzenei Típusrendjére utaló típusszámokat is, pontosabban azokat, amelyeknek a megfelelő előfordulnak a Bartók-gyűjteményben. Az első mutató — *A Bartók-rendi számok mutatójának* — négy rovatában a Bartók-rend számozása, a Népzenei Típusrend sorszáma, a szövegkezdet és a kadencia szerepel. A típusrendi számok révén a Bartók-gyűjtemény összevethető a Zenetudományi Intézet több mint 150 000 dallamot felölelő, új szempontok szerint rendszerezett népzenei adattárával. A jelenleg használt típusszámok alapján történő keresést segíti a *Típusrendi mutató*. A továbbiakban *Kadenciamutató*, *Ritmusrendi mutató*, *Szövegkezdet-mutató*, *Forrásmutató*, *A gyűjtők mutatója*, *Az énekesek mutatója*, *Helynévmutató* és *Megyék szerinti helynévlista* áll a kutatók rendelkezésére.

A kötetet 24 fényképmelléklet zárja. Ezek eredetijét a Bartók Archivum, illetőleg a Néprajzi Múzeum fotótára őrzi.

**Almási István**

## Az elnyomás természetrajza

*Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867—1940. Bern—München—Unterhaching 1989.*

Mind témaválasztásában, mind munkamódszerében a magyar történetírás legjobb hagyományait követte Bíró Sándor, amikor az Erdély területén együttélő magyarok és románok életkörülményeinek összehasonlító vizsgálatára több száz lapnyi monográfiát szentelt. Témájának jelentősége ugyanúgy nyilvánvaló, mint az a tény is, hogy e tárgy körben a propagandairatok felleget szétűző, a napi politika igényeit mellőző kutatásokra és azok eredményeit sine ira et studio összefoglaló munkákra van szükség. Bíró nemrégiben megjelent könyve ez utóbbi követelményeknek — választott munkamódszerének köszönhetően — messzemenően eleget tesz: a magyarországi románság 1867—1918 közötti és a romániai magyarság 1919—1940 közötti életkörülményeit a szociológia komparatív szemléletével vizsgálja, kutatásaiban a valóságot hűen tükröző forráscsoportra támaszkodik. „Fő forrásanyagát a mindennapi életviszonyokkal foglalkozó napilapokból és időszakos folyóiratokból mentette, összevetve azt a törvények szövegével, továbbá a nép életét ábrázoló kiadványokkal, röpiratokkal” — vallja a szerző 1975-ben kelt előszavában. Köztudott, hogy a dualizmus idején Magyarországon előzetes sajtócenzúra nem létezett, így erre a korra vonatkozóan az időszakos kiadványok valóban hiteles forrásoknak tekinthetők. Nagyrománia esetében, ahol néhány év kivételével folyamatosan működött a cenzúra, Bíró kiterjesztette kutatásait a belső használatra szánt egyházi jelentésekre, egykorú közlésekre és adatgyűjtésekre is.

Bíró Sándor hatodfélszáz lapnyi munkája két, egyforma terjedelmű könyvre oszlik (I: 1867—1918; II: 1918—1940), és öt azonos kategóriába csoportosítva tárja az olvasó elé a magyarországi románság, illetőleg a romániai magyarság létviszonyait: 1. a megélhetési (anyagi) lehetőségek; 2. a nemzetiségi nyelv szabad használatának körülményei; 3. az egyházi életviszonyok; 4. a nemzetiség sajátos művelődési lehetőségei; 5. az emberi és állampolgári szabadságjogok érvényesülésének feltételei.

Az első könyv tanulságos, jórészt román forrásokból merített adataiból a magyarországi románság életének részletes, az egykori valóságnak megfelelő képe bontakozik ki, helyreigazítva az utóbbi évtizedek e tárgyú történeti munkáinak túlzásait és ferdtéseit. Gazdasági szempontból a dualizmus kora általában gyarapodást, fölemelkedést hozott a románság számára. Elég, ha a jelentős mennyiségű földvásárlásra, a megerősödő román iparos- és kereskedőrétegre vagy a virágzó román pénzügyre gondolunk. Hathatósan elősegítette e fejlődést Magyarország liberális, nemzetiségi szempontból következetesen semleges gazdaságpolitikája.

A közéleti nyelvhasználat tekintetében sem érte a románságot hátrányos megkülönböztetés, mivel a községek, városok és megyék maguk határozták meg

hivatalos nyelvüket. E téren épp a románság passzív politikája okozta a nemzetiségi nyelv használatának fokozatos visszaszorulását, azonban századunk első évtizedében a politikai aktivitás elfogadásával a közéleti román nyelvhasználat visszaszerelte elveszített állásait.

Mind az ortodox, mind a görög katolikus egyház sértetlenül őrizte autonómiáját a tárgyalat korszakban, annak ellenére — állapítja meg Bíró —, hogy a román egyházak politikai és nemzeti tevékenysége gyakran krisztusi hivatásuk hátrányára zajlott. Tüzesen irredata román lelkészek is folyamatosan kapták az állami fizetéskiegészítést.

Ugyanígy háborítatlanul működtek a román felekezeti népiskolák és középiskolák, ahol a magyar nyelv tanítása csupán egyik tantárgyként szerepelt, és ennek fokozatos bevezetése is évtizedekig tartott. Az oly sokat emlegetett Apponyi-féle törvény sem jelentette a nemzetiségi iskolák elmagyarosítását, hiszen csupán a magyar nyelv heti három órában való tanítását írta elő. Üdvös hatása volt viszont a felekezeti tanítók és tanárok fizetésének emelése tekintetében.

A magyarországi románság jogait és közszabadságait vizsgálva, széles forrásbázisra támaszkodva állapítja meg Bíró, hogy a minden állampolgárt megillető jogokat (egyéni szabadság, tulajdonjog, sajtó-, gyülekezési és társulási szabadság stb.) a románok is háborítatlanul élvezték, ezenfelül sajátos nemzeti jogokkal is élhettek (nemzeti szimbólumok szabad használata, határon túli nemzettestvéreikkel való szabad érintkezés). Jelentőségéhez mérten kellő részletességgel tárgyalja a sajtószabadság kérdését, leszögezve, hogy előzetes cenzúra és utólagos sajtóper nélkül évtizedeken át hirdethették a román újságok és hetilapok a román társadalom faji bojkottját, a magyar állam és nemzet erős kritikáját, ócsárolhatták a magyar történelmet. Sajtóper az állam és nemzetiségek elleni izgatásért járt, a büntetést olyan államfogházban töltötték le az újságírók, amelyek emberi és kényelmes viszonyait Ion Slavici és Herczeg Ferenc egybehangzóan írja le.

Bíró Sándor jó történeti érzékkel összehasonlító alapot is ad az általa rajzolt képhez: kitekintést nyújt a Magyarországon kívüli román kisebbségek (Bukovina, Besszarábia, Bulgária, Szerbia) életkörülményeiről, és felvillantja a Román Királyságban élő nemzetiségek (görögök, zsidók, magyarok) sorsát is. Könnyen megállapíthatja így az olvasó, hogy a különféle országokban élő román kisebbségek közül a magyarországiak éltek a legkedvezőbb viszonyok között, hiszen például Szerbiában vagy Besszarábiában a román nyelv használata még az egyházakban és az iskolákban is tilos volt, a közélet egyéb területeiről nem is beszélve. Ami a Romániában élő nemzetiségek helyzetét illeti, erőteljes homogenizáló politikát kellett elviselniük: anyanyelvükön csak



magániskolákban tanulhattak, lapjaikat gyakran betiltották. Érdekes megfigyelése Bírónak, hogy a magyarországi román publicisztika kettős mércével mért: miközben erőteljesen bírálta a magyar kormányt a román kisebbség „elnyomása” miatt, a sovíniszta, homogenizáló jellegű román állami kultúrpolitikát feltétel nélkül helyeselte és támogatta.

A Nagyromániában élő magyarság létviszonyait bemutató második könyv megállapításai nem az újdonság erejével hatnak, hiszen e húsz év történetéről a negyvenes években és napjainkban több munka is megjelent. Ennek ellenére — korántsem főlöleges ismétlés az ismert és kevésbé ismert adatok szakszerű, monografikus összefoglalása, külön kiadványként is megállná a helyét. Legfőbb értéke mégis az, hogy részletekbe menően lehetővé teszi az összehasonlítást, és ebben a folyamatos viszonyításban válnak igazán életszerűvé Bíró megállapításai.

Mindazokat a jogokat és lehetőségeket, amelyeket a románság Magyarországon magától érthetődően élvezett vagy amelyekért harcolt, az 1919-től fogva kisebbségbe került magyarság számára megtagadta vagy csak papíron engedélyezte. Az erdélyi magyar földműveseknek például anyagi gyarapodás helyett földreform címén kifosztás jutott osztályrészül. Túladóztatás sújtotta a magyar kisiparosokat, a kereskedők pedig nyolcszoros adóval válhatták meg anyanyelvű cégtáblájukat. Általában az egymást váltó kormányok nem liberális, hanem „nemzeti alapelvekhez alkalmazott román gazdaságpolitikát” valósítottak meg.

Ugyanígy a „nemzeti alapelvekhez” alkalmazott politikát folytatott Nagyrománia a kisebbségi anyanyelvhasználat, az iskolaügy, a közművelődés és a sajtó vonatkozásában is. Némelykor ellenzéki román államférfiak is elismerték ennek méltánytalanságát, kormányra kerülve azonban nem siettek a sérelmeket orvosolni. Helytálló a korabeli megállapítás, hogy az

Országos Magyar Párt 1940 előtt csupán azokért a jogokért küzdött, amelyeket a románság 1918 előtt háborítatlanul élvezett, ámde küzdelmeit vajmi ritkán koronázta siker.

Bíró Sándor könyve — témája s főként következtetései, értéktételei miatt — korántsem kapott sima, egyenes utat az írótól az olvasóig. Megírásakor szerzője nem számíthatott magyarországi kiadóra, holott — mint előszavában megfogalmazta — az életviszonyok forrásszerű ismertetésével a tárgyilagos szemlélet kialakítását kívánta elősegíteni, alkalmat adva mindkét félnek az önvizsgálatra és a múlt hibáival való szembenézésre. 1975 nyarán azzal a kereső tudattal távozott az élők sorából, hogy legjelentősebb történettudományi munkája talán örökre kéziratban marad.

Hagyatékának gondozója, Mester Miklós a több példányban legépelte szöveget letétbe helyezte a vezető magyar könyvtárakban, egyet pedig kijuttatott az Egyesült Államokba. Ott figyelt fel rá Sztáray Zoltán, széles körű gyűjtést indított a kiadás érdekében, majd fölkérte az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemet a mű megjelentetésére. A szöveggondozás alapos munkáját Budapesten és Münchenben végezte el Csapody Miklós, K. Lengyel Zsolt és Szász Judit Anna. Balla Bálint, Szöllösy Árpád és Mester Miklós előszavaival, az EPMSZ illetménykötetként került ki a könyv az unterhachingi Kerekes-nyomda sajtója alól. Amikor tisztelettel adózunk az imént felsoroltak önzetlen, áldozatkész fáradozásának, abban a reményben tesszük, hogy ma már politikai s talán gazdasági okok sem akadályozzák Bíró Sándor művének egy olyan nagyobb példányszámú, második magyarországi kiadását, amely erdélyi terjesztését is lehetővé tenné végre.

**Sipos Gábor**

## Kisebbségi egyházak a **Regióban**

Amióta a kommunista rendszerek Európa keleti felében rendre megbuktak, s arról, ami negyven-egynéhány esztendő óta a „vasfüggönyön” belül történt, már nemcsak a nyugati emigráció — majd utóbb a Rendszerről rendre leváló országok — sajtójában, kiadványaiban lehetett olvasnia és tájékozódnia a világ közvéleményének, nem véletlen, hogy az egyházak helyzete is az érdeklődés előterébe került.

Lapokban, sajtóanyagokban, a kimondás sürgető kényszere alatt született írások sokaságában sok minden leíródott már az alig eltelt két és fél esztendő alatt erről a témáról. Érthető hát, ha eljött az ideje az összefoglaló áttekintéseknek is, ahol az elhallgatott tények világáig kiáltása után — azok alapján — a helyzetelemzés és a további tendenciák kirajzolásának kísérlete kerül előtérbe.

Ebben a vonatkozásban külön fel kell figyelnie az egyház (az egyházak) XX. századi történetével és a múltból kirajzolódó jövőjével foglalkozónak a REGIO

c. Budapesten megjelenő kisebbségtudományi szemle 1991. évi 2. számára, amely szinte teljes egészében ennek a témának van szentelve. Teljes egészében e tárgykörbe tartozó tanulmányokból áll össze a *Vallás — felekezet — kisebbség* című rész, azt a személyesség többletével egészíti ki az *Egyházak kisebbségben* címet viselő körinterjú (benne Bartal Károly Tamás jászóvári apát, Gábor Bertalan nagykaposi esperes, Kovács Lajos erdélyi unitárius püspök, Gulácsy Lajos munkácsi ref. lelkész, püspökhelyettes, Ortutay Elemér ungvári görög katolikus teológiai tanár, dr. Danilo Krsztity budai szerb ortodox püspök és az ungvári izraelita hitközség nevében Rosenbaum Jenő válaszaival), valamint a *Pro memoria* című rovat, amelyben Mindszenty bíborosnak a magyarországi németek, a szlovák katolikus püspöki karnak a szlovákiai magyarok háború utáni kitelepítése ellen tiltakozó levelei olvashatók, s végül a *Szemle*, benne többek

között Kósa László elemzésével Tökés Istvánnak *A romániai magyar református egyház élete (1945–1989)* c. könyvéről.

Ilyen széles kitekintéssel természetesen tartjuk, hogy a Regio e — mondhatni: külön — száma fontos lépés a szocialista rendszert átvészelt egyházaink történetének kutatásában. Fontos, mert az itt első ízben napvilágra került (vagy első ízben összegezett) tények mellett mind a múlt, mind a jövőre nézve az általános tendenciák feltárása is a szerzők törekvése. Ennek alapján tehát az eljövendő (és bízunk benne, hamarosan el is kezdődő) egyháztörténeti szakkutatás már nemcsak a múlt bizonyos szeleteinek feltárására kénytelen szorítkozni, hanem legalább fő vonalaiban ott lesz számára ennek az egész „vasfüggönyön innen” régiónak a folyamatképe, amelyben saját múltjának eseményeit — mondjuk — az erdélyi református vagy a kárpátaljai magyar görög katolikus egyház kutatója szemlélheti.

A szám élén álló tanulmány (Zalatnay István: *Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára régióinkban*) mindjárt az összképpel, az általános tendenciákkal kezdi. Kiindulópontja az a köztudott tény, hogy ebben a régióban — sőt, amint a különszámnak a nyugati magyar egyházakkal foglalkozó tanulmányából (Fejős Zoltán tollából) kiderül, bárhol kisebbségi helyzetben — „az egyházak igen jelentős szerepet játszanak közösségük kulturális fennmaradásában, sőt a kisebbségi társadalom megszervezésében is”. A szerzőt azonban e tény megállapításán és kibontásán túl az az ellentmondás is foglalkoztatja, ami abban rejlik, hogy az egyház (és annak lényegi tényezőjeként a hit) identitásának lényege megváltásirányú (tehát a földről a mennyekbe, az emberiből az isteni felé mutat), míg az etnikum (az a közösség, amelynek sorsával ez az egyház végeredményben nem szakíthatja meg kapcsolatát, sőt, ha igazán a „lényeg” szolgálatába akar állni, azt is vállalnia kell) társadalmi és történelmi meghatározottságában az adott közösség földi identitásának kiteljesítésére, megtartására orientált. A hazai magyar egyházak történetében (múltjában, sőt jelenében is) tudjuk, mit jelent az, ha ez az ellentétpár egyik vagy másik irányban kibillen: hogy miként válik az egyházi élet üres formasággá, ha elvész belőle megváltásirányú identitásának tudata, vagy hogy miként sodródik saját közössége gondjainak fel nem vállalása útján óhatatlanul szektás (tehát végeredményben a megváltásirányulást is formálissá tevő) irányba. Ebből a szempontból a szerző szerint a „valóságához való hűtlenség” éppolyan veszély, mint „az etnikum abszolút értékévé tétele” (amelyre a két világháború közötti román vagy szerb ortodoxia példáját említi, figyelmeztető, de elméleti konzekvenciáiban is fontos megállapításokat tartalmazó tanulmányában).

András Károly tanulmánya (*Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében*) a régió magyar kisebbségi egyházainak helyzetét tekinti át, pontos adatokkal a lélekszám és az egyházi élet 1919 utáni alakulására nézve Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és a Kárpátalján, valamint egy másik alfejezetben „Béctől nyugatra”. Ezt követően

a „sérelemeket” veszi sorra: az állami beavatkozás igen változatos (koronként és országonként is eltérő, de sok azonos tendenciát mutató) módozatait az egyházak belső autonómiájának, szervezeti kereteinek felszámolására; az egyházi önszerveződés akadályozására (szerzetesi intézmények, a Katolikus Státus, egyházi, vallásos egyesületek stb.); szól a lelkeszek elleni intézkedésekről (a bírósági meghurcolástól a lelkeszutanpótlás korlátozásáig = lehetetlenné, formálissá tételéig); a magyar nyelvhasználat visszaszorítására irányuló lépésekről s végül azokról az asszimilációs törekvésekről, amelyek sorában mindnyájunk által ismert a harmincas évek második felében a székelyföldi falvakban megindult erőszakos ortodoxizálási folyamat, a csángók sorsa, de a szatmári—máramarosi magyar görög katolikusoké már kevésbé.

A szerző jól látja, hogy ezekben a helyzetekben az egyházak tulajdonképpen kétszeres önvédelmi funkciót teljesítettek. De arra is rámutat, hogy hiba volna a kérdést csak az erőszakos külső beavatkozásra korlátozni s az összehasonlító statisztikai adatokból más kutatásokban előrajzolódó döbbenetes változások vizsgálatában megfélekedni a társadalmi mobilitásnak azokról a jelenségeiről, amelyek a hagyományos falusi közösségeket mint olyanokat bomlasztották fel, azokkal együtt szintén tragikus helyzetbe sodorva e kisközösségek egyházait, parókiáit is. (Az már a recenzensi továbbgondolás szüleménye, hogy ez utóbbi bomlasztó tényező, a társadalmi mobilitás tárgyilagos elemzéséből kiindulva igencsak szükséges lenne az egyházépítés új stratégiájának kidolgozása, s ezzel együtt az egyházszerkezet belső megújítása is.)

A további tanulmányok sorában Sebők László a katolikus egyházszerkezetben Trianon óta bekövetkezett változásokat veszi számba, pontosan adatolva, országonként és egyházanként; Fejős Zoltán a tengerentúli magyar egyházak helyzetét tekinti át, rámutatva arra, hogy ezek az egyházak „a lelkipásztori munka mellett széles körű társadalmi aktivitást fejtenek ki”, s bár e tekintetben közöttük lényeges eltérések is mutatkoznak (vannak olyanok, amelyeknek „az egyházhöz kötött szórakozásformák rendszeres ismétlődése” lényeges arculatmeghatározó eleme), egészében megállapítja: „Szociológiai szempontból az egyházak legfontosabb funkcióját abban láthatjuk, hogy általuk a magyar közösségi élet bizonyos mértékű folytonossága alakul ki.” (A recenzens nem tagadhatja, hogy az utóbbi időben a televízió magyar adása jóvoltából a köztudatba is bekerült szórványegyház — szórványsors vonatkozásában ezt a nyugati példát jövendő szórvány-lelkeszek és egyházi szórványmunkások számára igencsak megszívlelendőnek tartja.)

Gergely Jenő az erdélyi görög katolikus román egyház történetét tekinti át létrejöttétől 1944-ig — csak sajnálhatjuk, hogy nem tovább, hiszen a kommunista hatalomátvétel utáni Romániában épp a román görög katolikus egyház betiltása („egyesülése”) utáni évtizedek jelezték a mindennél meggyőzőbb példa erejével, milyen következményekkel jár (nem személyekben, hanem a hitélet és az

egyházi külső lét összefüggésében) egy, az ortodoxiával szemben csak hitfelfogásban kisebbségi egyház üldözése és változatlanul fenntartott jogfosztása törvényes státusának 1990-ben történt visszaállítása után is.

Közvetlen hazai vonatkozásainál fogva fontos számunkra Lestyán Ferenc összefoglaló, tényfeltáró tanulmánya, *Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éveitől*, amely a nagy vonalaiban ismert tényeket sok új adattal, részlettel gazdagítja, végigkísérve az erdélyi katolikus egyház keresztútját egészen Márton Áron szabadon bocsátásáig, amelynek pillanatára a Rendszer az ellenlépés beidőztetéséről is gondoskodott: 1955. (!) március 23-án, egy nappal a börtönből Gyulafehérvárra való hazatérése előtt „fogtak le egy egész csoport papot és szerzetest, hogy ne legyenek a püspöknek erősségei”.

A szerző arra már nem tér ki, hogy a hazabocsátott Márton Áron is lényegében házi őrizetben volt, besúgókkal és ügynökökkel körülvéve, s hogy nemsokára, 1956—57-ben jó néhányan buktak le és kerültek börtönbe azok közül, akik őtöle a magyar történelem e válságos napjaiban-heteiben tanácsot, lelki támaszt szerettek volna nyerni.

Nem lehet célja egy recenzióknak az ismertetett könyv vagy folyóirat anyagának minden irányú kiaknázása. Ez tulajdonképpen a Regio e száma esetén lehetetlenség is. A figyelem felhívásával és néhány — inkább reflexiószerű — kommentárjával azonban bizonyára sikerül ezt a számot a téma további kutatásának kiindulópontjává tenni hazai vonatkozásban is.

**Dávid Gyula**

## Építészek folyóirata Kós Károly nyomában

*Országépítő. Építészet, Környezet, Társadalom.  
A Kós Károly Egyesülés negyedéves folyóirata*

1990-ben jött létre Magyarországon a Kós Károly Egyesülés. Ez a vállalkozási, oktatási és kulturális céllal, „alulról” szerveződve alakult szövetség összefogta azokat a sikeres építészeti útkeresőket, akik már korábban (a nyolcvanas évek elején) szembefordultak a „modern” címke mögé megbúvó, lélektelen, uniformizáló, emberidegen tömegtermeléssel, az állami monstrum-irodákkal, és kifejlesztették a magyar organikus mozgalmat, mégpedig Makowecz Imre, közben világhírvé vált, építész vonzaskörében.

Az Egyesülés negyedévenként megjelenő folyóirata az ORSZÁGÉPÍTŐ címet kapta, amelyet Kós Károly regényétől kölcsönözött, utalva a Kós Károly-i hagyományosan szerves-organikus gondolkodás természetességére, a magyar népművészetből eredő indíttatásra, amit megtestesít, és amelyet a mozgalom alappilléreinek tekint. A rangos kivitelű és tartalmában gyökeresen új szemléletet tükröző, fórum-folyóiratnak nevezhető lapot Gerle János építész szerkeszti, mégpedig úgy, hogy rendszerint tematikus számokat bocsát közre. Minden szám közöl, most már harmadik éve, eredeti vagy alig ismert Kós-anyagot is, szervesen egészítve ki a névadóról alkotott összképet, illetőleg ismeretanyagot. A kezünkbe került utolsó szám (1992/1) Kós Károly nemrégiben megjelent Életrajzával foglalkozik.

Az Egyesülés még két életművet tart gondolkodási alappilléreknek, az organikus építészet fogalmát meghatározó Frank Lloyd Wright (1867—1959) felfogását és Rudolf Steiner (1861—1925) szabad és független szellemű misztikus gondolkodását, amely antropozófiai mozgalmat hozott létre, termékenyítő hatást gyakorolva több tudományágra. Rudolf Steiner munkássága viszonylag kevésbé ismert, ezért több írását közlik, szellemtudományi felfogása bemutatásáért. A lap egész szerkesztése ezt az érdeklődést és gondolkodási módot illusztrálja. *Szellemi élet*

*jogrend, gazdaság* című írásából szűrjük le a felfogás lényegét: „A legbelső emberi természetben működő erők megegyeznek azokkal, amelyek az emberen kívüli valóságban tevékenykednek. Ezekig az erőig a természettudományos gondolkozásmód nem jut el... De a vallásos világnézetek sem kapcsolódnak többé ezen erőkhöz. Elfogadják ugyan a hagyományokat, de anélkül, hogy azok gyökeréig: az emberi belsőbe hatolnának. A szellemtudomány éppen ezen gyökerekig akar hatolni. Megismerési módszereket fejleszt ki ... felismerései az emberi belsőben tapasztalt valóságot fejezik ki.” A magyar századfordulón népi hatásra alakult ki az a mitikus-kultikus iparművészeti irányzat, melynek alkotói Gerle János szerint: „Konkrét, kézzelfogható tárgyak formájában állították a közönség elé a homályba vesző ősi múlt feltételezett világát.” Ez a hagyomány találkozott Rudolf Steiner filozófiájával, fokozatosan teremtve meg a mai organikus mozgalmat, amelynek eredményei az 1991-es velencei biennálén kerültek bemutatásra.

Makowecz Imre írja: „Hiszünk abban, hogy ez az építészet az, amelyik képes átmenteni bennünket egy olyan időszakadékon, egy olyan mesterségesen kialakított emlékezetvesztés korszakán, amelyben igyekeznek egy Gólemhez hasonló informatikai és technológiai rendszeren keresztül az emberiséggel elfelejtetni ősi misztériumait, eredetét és céljait... Olyan épületeket akarunk emelni, amelyek emlékeztetnek eredetünkre és önmaguk eredetére, ösképeire.”

Az Országépítő folyamatosan mutatja be az organikus mozgalom jegyében született lényyszerű biomorf, zoomorf és antropomorf formájú egyedi alkotásokat (faluház Zalaszentlászlón, Gulya-csárda Balatonszentgyörgyön és mások), az alkotáshoz kapcsolódó magyarázatokat, amelyek az építészeti szemléletváltozást szolgálják.

Az ősi jelképek értelmezése (nap, korona, föld, istenfű), az elfelejtett történeti és régészeti feltételezések bemutatása (Ismeretlen romok Pilisben; Gondolatok Árpád fejedelem sírjáról; Az avar várakról; Szarmata sáncrendszer Debrecen környékén), az ökológiai gondolkodás elősegítése (Az ártéri gazdálkodás, a kárpát-medencei gazdasági-politikai kontinuitás alapja; A Tisza és a természetvédelem; Ökológiai elvek a régi Indiában), mellőzött hagyományok elfogulatlan vizsgálata (A föld szelleme című írás a földépítkezéseket eleveníti fel), merész, fantáziadús lehetséges magyarázatok keresése rejtett szimbolikus jelekre (Kísérlet, avagy tud-e repülni az ember, s ha nem, akkor mégis hogyan? Debrecen 1750-es és 1771-es térképének megközelítése) jellemzik az érdeklődést és szerkesztést.

Az Egyesülés tagjainak és folyóiratának gondolatvilága nem elméleti kísérlet, hanem kiindulási pont a szakmai alkotás érdekében, amelyet táborozások, találkozók, szabadiskolák és vándoriskolák szervezése segít és konkrét megbízások megvalósítása változtat tapintható művé. A sikeres alkotás minden túlzónak tűnő gondolatmenetet semlegesít és hitelesít is, mert az építészeti végeredményben önmagáért beszél, és nem igényli a magyarázatot.

Az új szemléletű mű megalkotásán túlmenően, a gyakorlati megvalósítás akadályai igen jelentősek, mert társadalmi összefogást is igényelnek, és a beruházókat meg kell győzni a terv minőségéről. Ezt a harcot csak kivételes tehetségű építészek tudják

megvívni az eluralkodott sablonos megoldás ellenében. A tárgykultúrára való nevelés terjedő mozgalma a Waldorf-iskola, amelyet Rudolf Steiner filozófiája teremtett.

Alkotás és befogadás féltő gondját sugallja Gerle János tanulmánya, *Sikerül-e a magyar tárgykultúra jövőjét összekötni a múltjával*, amelyet egy párizsi kiállítás katalógusába írt, bemutatva a budapesti regionális törekvéseket. Kiderül, hogy a szecessziós századforduló az „egész magyar építészeti fénykora”, mert bár vannak nemzetközileg közös formai ismérvei, jelentősebb a saját hagyomány felé fordulás. Az elemzést végigvezeti a századon, s eljut a farkasréti temető ravatalozójáig (1975–77), amelynél Makowecz Imre építész és Mezei Gábor belsőépítész összehangolt munkája között a határt nem lehet meghúzni, az antropomorf tér- és részletképzés a plasztikus térformálás új eszközeivel él, gesztussal formálja azt, a téralakítás folytatódik a berendezésben, a bútorok emberi lényekre hasonlítanak, használati és műtárgyak egyszerre. Ez a kivételes műalkotás nagy nemzetközi érdeklődést keltett, és megalapozta a magyar organikus mozgalom hírnevét. Az igen tehetséges önálló követők sora csatlakozott azóta e mozgalomhoz, megteremtve a Kós Károly Egyesülést, amelybe csak felvételi pályázati munka alapján, zsűrizéssel lehet belépni. Az elért minőséget és rangot képviseli, most már harmadik éve, az Országépítő negyedévenként megjelenő folyóirat is.

**Balogh Ferenc**

# EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

## Az 1992. június 20-i közgyűlés iratai

### Jakó Zsigmond elnök megnyitó beszéde

1990. október 27-én tartott megelőző közgyűlésünk 44 esztendei kényszerű szünet után felmérte az erőszakkal elnémított erdélyi magyar tudományosság helyzetét, és az adott körülményekkel, lehetőségekkel józanul számolva kijelölte az újraéledt Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatait. Az azóta eltelt idő elegendő tapasztalattal szolgált ahhoz, hogy ellenőrizhessük akkori célkitűzéseink helyességét és megtehessek a módosításokat ott, ahol az szükségesnek mutatkozik. Ezt az ellenőrzést vélem mostani tanácskozásunk egyik legfontosabb teendőjének, és ehhez kérem a megjelentek szíves közreműködését. Az eredmények és a hiányosságok részletesebb ismertetését a főtűkári jelentésre hagyva, magam csak a fejlődés fő irányait és legfontosabb kérdéseit kívánom felvázolni és értékelni.

Közismertek a körülmények, amelyek között mindnyájunknak élni, nemzetiségi intézményeinknek pedig működniük kell. Ezek felemlegetésére kár lenne az időt vesztegetnünk. A teljes politikai és jogi bizonytalanságban, kiélezetten ellenséges légkörben, energiánk jelentős részét munka helyett védekezésre pazarolva, a gazdasági pangás és a társadalom rohamos szegényedésének közepette igazában véve csak vegetálni lehet. Mert nemcsak a fegyverek között, háború idején hallgatnak a műsák, hanem akkor is, ha tudományos célokat szolgáló olyan szakkönyvtárak és helyiségeket, mint amilyen a Jordáky-hagyaték, hatósági cinkosság mellett büntetlenül fel lehet dúlni és erőszakkal magánlakásnak elfoglalni.

Mindezek ellenére (vagy talán részben ezért is) helyesnek bizonyult az az elképzelésünk, hogy tudományosságunk felélesztésében egyedül csak saját erőinkre számíthatunk. Társadalmunk megértette, hogy anyanyelvű tudományosság nélkül nincsen értelmiség, értelmiség nélkül pedig csángó-sors vár az erdélyi magyarságra, és ezért felsorakozott Egyesületünk mögé. Jóllehet a szervezés még korántsem fejeződött be, tagságunk létszáma máris eléri a múltbéli legjobb éveket. Munkánk felkeltette az egész magyar tudományosság érdeklődését, és nagy számban indított külföldön is szakembereket és egyszerű polgárokat céljaink támogatására. A világ minden részéből toborzódó pártoló tagjaink népes serege több ezer főt számlál, közöttük egyetemeket, tudományos és szakmai szervezeteket, testületeket, kutatóintézeteket is bőven találunk. Ok hozták létre támogatásunkra a Gróf Mikó Imre Alapítványt, mely ígéretes segítséget jelenthet számunkra. Ez a korábban elképzelhetetlen szolidaritás adja a reményt és erőt ahhoz, hogy vállalt feladatainkat az áldatlan és embereket felőrli körülményeink ellenére végül mégis megvalósíthatjuk. Talán nem tévedek, hogy munkánkban nemcsak az egész magyar tudományosság és társadalom rokonszenvére, hanem erkölcsi, szakmai és anyagi támogatására szintén számíthatunk. Ennek a nemzetközi társadalmi háttérnek a kialakítását vélem saját erőink megszervezése és kiadványaink újraindítása mellett az elmúlt időszakbeli munkánk egyik jelentős eredményének.

1990-ben a tényleges tudományos kutatómunka és az igényes tudománynépszerűsítés újraindítását jelöltük meg sürgős feladatként. Ezt szakosztályaink felolvasóülései és kiadványai útján kívántuk elérni. Ha a szakosztályi ülések, vidéki felolvasások, különleges ünnepi rendezvények száma és időszaki kiadványaink újraindulása alapján ítélünk és nem tévesztjük szem elől az adott körülményeket, akár elégedettek is lehetnénk ebben a tekintetben. Ha azonban figyelembe vesszük azokat az energiapazarló erőfeszítéseket is, amelyek ezek mögött az eredmények mögött észrevétlenül meghúzódnak, korántsem ilyen rózsás a helyzet. Ahhoz, hogy ezen a jövőben változtatni lehessen, kertelés nélkül nevükön kell neveznünk az aggasztó jelenségeket, annak ellenére, hogy mindezek teljesen megmagyarázhatók az adott körülményekkel.

Az elmúlt éra romboló hatása most a kutatómunka újraindulása után mutatkozik meg a maga teljes nagyságában. Mert nemcsak kutatókban fogyatkoztunk meg vészesen minden szakterületen, hanem az emberek mentalitása is megváltozott. Szerencsére nem fogyott el egészen, de nagyon meggyérült azoknak a sora, akik saját érdekeiken túlmenően is vállalnak és pontosan el is látnak

feladatokat tudományosságunk feltámasztásáért. Ennek következtében aztán egyes tagtársaink embertelenül túlterhelődtek, ami pedig végső soron munkálataink gyorsabb előrehaladását fékezi. Valójában mindent előről kellett kezdenünk, és a kétségtelen haladás ellenére még nagyon messze vagyunk attól, hogy szakosztályainkban új és megfiatalodott kutatógárdáról, folyóirataink mögött pedig kiforrott szerzők népes seregéről beszélhetnénk. Egyelőre kevés az aktív tudományos kutatónk. De ennél is nagyobb hátrányt jelent az előző korszak mentalitásának, munkamoráljának továbbélése. Például, főként a humán szakokban, ma is összerosott a népszerűsítésnek álcázott kompiláció és a szigorú értelemben vett eredeti tudományos kutatás közötti határvonal. Ritka a fegyelmetten, határidőre dolgozó, a saját területén naprakészen informált kutatónk vagy az olyan munkatárs, aki nem ide-oda csapong témaválasztásaiban, hanem hosszútávú, alapos terv szerint dolgozik és minden lépésével végső célja felé törekedik.

Sajnálatos ugyan, de az előzmények alapján teljesen érthető, hogy Egyesületünkben e rövid idő alatt nem alakulhatott ki olyan új tudományos légkör és közvélemény, mely köteleznék az egyént munkamódszerének, mentalitásának, önmagával szemben támasztott követelményeinek megváltoztatására. Pedig ennek a változásnak körünkben is végbe kell mennie ahhoz, hogy benne maradjunk a magyar tudományosság egészében és ne annak provinciájaként tengessük tovább létünket. Ezt a hosszúnak ígérkező folyamatot tovább lassítja, hogy a belső megújulás országunk tudományosságában még a mienkénél is vontatottabban halad; márpedig a kisebbségi kutató szintén részese a romániai tudományos életnek, és annak negatívumai alól ő sem vonhatja ki magát.

A szemléletében, módszereiben és kutatói állományában való megújulást továbbra is kulcskérdésnek tekintjük az erdélyi magyar tudományosság jövője szempontjából. Ezért fordítunk újraindulásunk kezdetétől fogva különös gondot a továbbképzést szolgáló ösztöndíjakra. Igyekezünk minél több lehetőséget nyitni fiataljaink szakmai továbbképzésére, és az ösztöndíjak odaitélésének olyan módját kialakítani, ami gátat vethet a nepotizmusnak, az ügyeskedéseknek azzal, hogy egyedül a tehetséget és rátermettséget tekinti az elbírálás kritériumának. Nemcsak tudományosságunk, hanem egész művelődésünk és népünk jövője áll vagy bukik azon, hogy a valóban legjobbakból alakul-e ki új értelmiségi elitünk vagy sem. Talán eddigi ösztöndíj-politikánk tárgyilagosságának és részrehajlatlanságának az elismeréseként is tekinthető, hogy Egyesületünk ma már egész sor saját ösztöndíjjal rendelkezik a tudományos utánpótlás és kutatás biztosítására. Reményünk lehet rá, hogy a Kemény Zsigmond Alapítvány rendszertelenül meghirdetett pályázatainak kívül évente kiküldhető 15–20 ösztöndíjasunkból több esztendő céltudatos munkájával kialakítható lesz az a fiatal kutatói törzsgárda, mely magjával szolgálhat az új erdélyi magyar tudományak, beleértve a helyreállítandó felsőoktatásunkat is.

Egyesületünk ez év elején számba vette a Romániában még létező magyar tudományos kapacitást, személyi állományt, folyamatban lévő és tervezett kutatásokat, hogy tudományszervezési koncepciójának alapelveit a tényleges helyzet ismeretében alakíthassa ki. Eddigi tapasztalataink is meggyőzhettek mindenkit arról, hogy a XX. század utolsó évtizedében eredményes, korszerű tudományművelés nem képzelhető el intézményi keretek nélkül. A természet- és műszaki tudományoknak, valamint az orvostudománynak a szakosztályok korlátozott lehetőségein túlmenő műveléséhez laboratóriumok és klinikák létesítésére és működtetésére lenne szükség. Ez azonban nemzetiségi erőforrásokból elképzelhetetlen, és csupán az állami költségvetésből fenntartott anyanyelvű felsőoktatási intézményeink helyreállításával, ezek keretében oldható meg. Ilyen célt Egyesületünk nem tűzhet maga elé. Ezzel szemben más a helyzet a humán tudományok területén. Itt igenis elképzelhető egy nemzetiségi erőforrásokból működtetett kutatóintézet felállítása, ha adott a képzett kutatógárda, a megfelelő épület, az információs bázis és a kutatási felszerelés, mert mindezek költségei eltörpülnek az előbbieké mellett.

Úgy vélem, hogy mostantól kezdve Egyesületünk egyik fő feladatának kell tekintenünk olyan kutatóintézet létesítését, mely a nemzetiségünk múlt, jelen és jövőbeli életével összefüggő kérdéseket tanulmányozza. Ösztöndíj-politikánknek a leendő munkatársak kiképezését kiemelten kell szolgálnia, ennek érdekében kell továbbfejlesztenünk könyvtárunkat és tudományos műszerparkunkat. Ezekben a vonatkozásokban az alapok lerakása már meg is történt. A gyorsabb előrehaladást azonban akadályozza a megfelelő épület hiánya. Bírjuk ugyan a római katolikus egyház-köztség segítő ígértét megfelelő épület juttatására, de ennek beváltását éppen úgy az állami kezelésbe vett házakkal kapcsolatos törvény késése akadályozza, mint saját székházunk birtokbavételét.



Épülettel kapcsolatos gondjaink megoldásától függ kiadótevékenységünk és ügyintézésünk további javítása is. A tervezett kutatóintézetben ugyanis helyet nyerhetne szerkesztőségünk, a szedést biztosító számítógépes felszerelésünk és adminisztráciánk is. Ez utóbbit ugyanis mielőbb fizetett alkalmazottakra kell bízunk, mert tevékenységi körünk állandó bővülésével az ügyintézés hagyományos módon, azaz társadalmi munkában, zökkenőmentesen tovább már aligha lesz ellátható.

Addig is, amíg kutatóintézetünk megszerveződik, haladéktalanul kezdeményezzük tudományosságunkban a korszerű csapatmunkát. A diktatúra sötét éjszakájában az egyéni műhelyek pislákoló mécsesei biztosították tudományosságunk folytonosságát. Nagyméretű tudományos vállalkozások azonban egyetlen ember erejére és életére alapozva hosszú idő alatt is csak ritkán és rendkívüli erőfeszítések árán vihetők jó véghez. A kisebbségi létre kényszerülő népünk számára nélkülözhetetlen és hét évtizede halasztódó tudományos feladatok csak közös munkával oldhatók meg belátható időn belül. Legnagyobb a lemaradás és legsürgősebbek a feladatok a nemzeti önismeretet szolgáló diszciplínáknál, hiszen a diktatúra rombolása itt volt a legerősebb. Ezért Egyesületünk mintegy bevezetésként a tervezett intézetbe, itt kívánja elkezdni a távlatos munkaszervezést és kutatóink hozzászoktatását az új munkastílushoz.

Ennek értelmében az Erdélyi Múzeum-Egyesület ettől az esztendőől kezdődően támogatni fogja olyan korábbi fontos vállalkozások folytatását és mielőbbi befejezését, mint az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon vagy a Székely Oklevéltár. Lendületet kíván továbbá adni az Erdélyi magyar néptörténet 1990-ben kezdeményezett megírásának, hogy mielőbb tudományos igényű, de közérthetően megírt, szép kiállítású, pontos tájékoztatást nyújtó munka kerülhessen az itteni magyar lakosság kezébe saját múltjáról. Lehetővé teszi munkatársainak, hogy a szintén 1990-ben elkezdett Erdélyi Helytörténeti Lexikon keretében már ebben az esztendőben megindulhasson a helynévgyűjtés az egykori Gyergyó- és Aranyosszék területén, valamint a műemléki topográfia összeállítása ugyancsak Gyergyó- és Marosszék falvaiban. Egyesületünk támogatja az ilyen célú levéltári kutatásokat Gyulafehérváron, Csíkszeredán és Budapesten. Vállalja minden olyan kutatás támogatását, amelyeket más magyar egyesületek folytatnak a céljainkkal egyező témakörökben. Különösen a Kriza János Társasággal adottak a jó együttműködés lehetőségei, hiszen ennek tagjai hordozzák felelősséggel az erdélyi magyar néprajzi kutatás gondjait. Ebben az esztendőben lehetővé tesszük a Társaság számára, hogy népes kutatócsoportot küldhessen ki a csángóság életének tanulmányozására. Végül helytörténeti pályázatot írtunk ki, melynek eredményeként a művészettörténeti, népzenei, tájnyelvi kutatás és helynévgyűjtés felélénkítését és szakszerűbbé tételét is reméljük.

Kiadói tevékenységünk újraindításának tényeiről a főtktári jelentés fog beszámolni. Ezzel kapcsolatosan én csak azt az áldozatos mellék állást kívánom kiemelni, amellyel egyes tagjaink és intézményeink, különösképpen római katolikus egyházunk vezetői jelentős anyagi hozzájárulásukkal lehetővé tették, hogy évi kiadói tervünkön felül is megjelentethessünk tudományos dolgozatokat. Bizonyosága ez annak, hogy inséges állapotunkban sem vészett ki társadalmunkból az áldozatkészség, mely eddig is éltette tudományosságunkat. Reméljük, hogy a jó példák a jövőben is követőkre találnak.

Végül kapcsolataink alakulásáról óhajtok röviden szólni. Ami a magyar tudományosság egészével, szervezeteivel, kutatási és felsőoktatási intézményeivel való kapcsolatainkat illeti: az erőszakkal szétszaggatott szálak összekötése megtörtént, illetve folyamatban van, és ezeken keresztül megindulhat a tényleges együttműködés. Különösen elevenek, jók és természetesek kapcsolataink a Magyar Tudományos Akadémiával. Ezek a szálak Egyesületünk alapításáig nyúlnak vissza, tehát közel másfél évszázados együttműködésben gyökereznek.

Egyesületünk mindig vallotta és most is változatlanul vallja az Erdélyben élő másik két nép tudományosságával való együttműködés fontosságát. Ezt nemcsak hangsúlyozta, hanem ami ehhez rajta állott, azt mindig meg is tette. Együttműködéshez azonban legalább két fél, még hozzá két egyenrangú fél szükséges. Ebben a szellemben rendeztük kapcsolatainkat a szász tudományossággal, amikor megállapodásra léptünk a napjainkra valójában Erdélyből már emigrált szász kutatás Németországban, Gundelsheimben működő központjával.

Személyi kapcsolatok a magyar és a román szakemberek között változatlanul léteznek, többnyire jóknak is mondhatók, de a szászokkal valóhoz hasonló intézményes együttműködésről egyelőre nem beszélhetünk. Csak remélhetjük, hogy munkánk eredményeivel majd sikerül meg-

győznünk országunk tudományos életének felelős vezetőit arról, hogy amit Egyesületünk végez, az az egész országnak hasznos, sőt bizonyos területeken hézagpótló a román tudományosság számára, és ezért támogatásra érdemes. Úgy látszik azonban, hogy erre még addig várunk kell, amíg elsősorban a román történettudomány megújul, európai, korszerű alapokra helyezkedik és kigyógyul abból a színvakságból, amely évtizedek óta megakadályozza, hogy országa történetében a kisebbségek múltját is meglássa és teljesítményeiket tárgyilagosan értékelni tudja. Az együttműködés késlekedése bizonyára mindkét fél számára hátrányos, de aligha tévedek, amikor úgy vélekedem, hogy egyes területeken, például az erdélyi történeti stúdiumokban, ennek a jelenlegi helyzetnek igazi kárvallottja éppen a román tudomány, noha ezt ma még nem is érzékeli.

Befejezésül néhány mondat erejéig egy úgynevezett kényes kérdést is érinteni kívánok. Előző közgyűlésünk idején mesterségesen szított hangulatkeltés folyt sajtóban és rádióban azzal a váddal, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület monopóliumot akar magának az erdélyi magyar tudományos életben. Ennek megalapozatlanságát, saját nyitottságunkat és együttműködési készségünket mi nem hangos szóval, hanem tettekkel bizonyítottuk. Hivatkozhatok itt egyebek mellett arra az egyesületközi megállapodásra, melyet a Kemény Zsigmond Alapítvány ösztöndíja körüli, mindenkire káros huzavona és kalózkodás lezárására kezdeményeztünk. Aki ugyanazon fáradozik, amin mi, és keresi velünk a kapcsolatot, azzal mi együttműködtünk és a jövőben is együttműködünk.

Újraindulásunkkor olyan hangok is hallatszottak, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületre már nincs is szükség. Az elmúlt másfél esztendő tapasztalatai és a jelen fejleményei — úgy gondolom — alaposan rácsáfoltak ezekre a vélekedésekre. A döntő szót — azt hiszem — ebben a kérdésben éppen fiataljaink mondták ki azzal, hogy egyre nagyobb számban sorakoznak fel Egyesületünk mellett és élnek jogos örökségük előnyeivel. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek tehát nemcsak az idősebbek, hanem a legfiatalabbak körében is van vonzóereje, erkölcsi tekintélye és szakmai súlya. Ez nyújt mindnyájunknak reményt arra, hogy öregek és fiatalok, régi és új intézmények egyetértő, közös erőfeszítései nyomán az erdélyi magyar tudományosság Fénixként mégis újraéledhet hamvaiból. Kívánom, hogy így legyen.

## Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1991. évi munkájáról

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. október 27-i közgyűlését, úgy éreztük, egy új fejlődési szakasz kezdő mérföldkövének kell tekintenünk, amelyet az ország különböző tájairól összesereglettek megtisztelő jelenléte, a magyar tudományosság megbecsülést kifejező megnyilvánulása ünneppé avattak. Akkori jelentésünk, rendhagyó módon, nem ismertethette a tudományművelés területén elért eredményeket, hanem az újjászervezés megindult folyamatáról számolt be, abban a társadalmi, gazdasági és politikai keretben, amelynek — egyáltalán nem biztató — felvázolását kötelességünknek tartottuk. Az újrakezdés nehézségeivel számoltunk, de hittünk abban, hogy a fejlődés feltartóztathatatlan, a megvalósuló polgári jogállam pedig lehetővé teszi a 130 éves magyar tudományművelési keret zavartalan működését. Az ebben a keretben elképzelt terveket az elnöki programbeszéd ismertette, a jelenlevők, az ország szellemi élete, a tagjainak elvárása, valamint a valóság adta lehetőségek figyelembevételével.

Sajnos az, amiben szerettünk volna hinni, nem valósult meg. Nevezetesen nem teremtődtek meg azok a lehetőségek, amelyek — az európai polgári társadalom igényeihez szabott törvényes kereteken belül — az egyenlő jogokat és esélyeket élvező szabad állampolgárokat megilletik. A totalitarista rendszer jogtipró, bennünket is sújtó intézkedéseit mind ez ideig nem hatálytalanították. Ennek következtében az Erdélyi Múzeum-Egyesület sem kapta vissza a mai s hatályban lévő jogszabályok szerint jogos tulajdonát képező javait. Viszont az elsősorban saját anyagi erőforrásaira támaszkodó hagyományos kisebbségi intézményrendszer, a magyar társadalmi hozzájárulással hosszú évtizedek során kialakult anyagi bázisa nélkül, alig képes megfelelni rendeltetésének. A szabad tulajdonjogon alapuló polgári társadalom hiányát mi magyarok fokozottan érezzük, mert a többségi nemzet esetében az elkobzott javakat, az eltorzított intézményrendszert az állami intézményrendszer jól-rosszul pótolja, a kijózanodó társadalom előbb-utóbb megújíthatja és módja van azt fejleszteni. Azonban egy kisebbség esetében, ha anyagi alapjait teljesen tönkreteszik, megszűnik annak lehetősége, hogy saját céljait törvényesen, de szabadon valósítsa meg.

Egyesületünk nem élvez semmiféle anyagi támogatást, ez az ügy országos viszonylatban is rendezetlen, így a magyarság nem juthat hozzá az állami költségvetésből ahhoz, ami számarányának megfelelően megilletné. Különbösen is, a fél évszázad alatt a diktatúra által kialakított jogrendszer még jórészt fennáll, azzal a mentalitással együtt, hogy a kisebbségek felett, akárcsak a kiskorúak vagy szellemi fogyatékosok felett, a hatalomnak gyámkodnia kell, illetve gondnokságot kellene gyakorolnia. A tagadhatatlanul létező jogbizonytalanság pedig lehetetlenné teszi a fejlődés kibontakozását. Akkor, amikor a Jordáky-hagyaték feldúlása ügyében emlékiratban fordultunk a Művelődési Minisztériumhoz és vizsgálatot kértünk egy, az egész ország művelődési javait károsító közigazgatási intézkedés ügyében, az ottani jogügyi hivatal részéről kioktattak bennünket — különben hibásan — az államhatalom gyakorlásának szétválasztásáról, és közölték velünk, hogy nem áll módjukban az ügyben eljárni.

Ez az a keret, amelyben 1991-ben megkezdtük és folytattuk munkánkat, és ennek ismeretében kell Önöknek megítélniük, hogy miként. A tagtoborzás és a közgyűlés azt bizonyította, hogy a romániai magyarság sokat vár Egyesületünkötől, akárcsak, más szakegyesületeitől. Ez ad erőt munkánkhoz. Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy sokan bizalmukat nemcsak szavakban fejezték ki, hanem egy leszegényedett kisebbségi társadalom anyagi lehetőségeihez mérten, sőt azon túl is, anyagilag és más módon is önzetlenül támogattak. Kezdve nemzeti egyházainktól és pártoló tagjainktól, egész addig a marosvásárhelyi idős nyugdíjas postatisztviselőnőig, aki anyagi lehetőségeit igencsak kimerítő mértékben juttatott el hozzánk támogatást. Reméljük, hogy az egykori EME példájára sor kerül majd arra is, hogy tagjaink teljes névsora mellett feltüntessük azoknak nevét, akik adományaikkal segítették nehéz helyzetben lévő Egyesületünket.

A fentiek ismertetéséből kiindulva, a következőkben számolhatunk be a közgyűlésnek az 1991. év eredményeiről, azzal a megjegyzéssel, hogy az elmúlt fél évszázad szokásaitól eltérően, ebben a beszámolóban nem akarunk kikerekített és kifényezett meddő eredményeket fitogtatni azzal a sztereotíp kiegészítéssel, hogy vannak még hiányosságaink is. A valóságot azzal a céllal és abban a reményben ismertetjük, hogy tagságunk cselekvően részt vesz jobbitási szándékainkban, az eredmények ismeretében pedig állandóan — nemcsak választmányi üléseinken és közgyűléseinken — segítségünkre lesz céljaink megvalósításában.

1. *Szervezés.* Tagjaink létszámának állandó gyarapodása azt bizonyítja, hogy az 1990. október 27-i közgyűlésen bejelentett 724-es taglétszám nemcsak egy újból szervezkedni kezdett hagyományos és közismert egyesület iránti lelkesedés eredménye volt. Azóta ugyanis a tagok létszáma állandóan növekszik, és 1991. december 31-én már 1200 tagot számláltunk sorainkban. Ezek közül 42 tag az alapító tagok közé tartozik, rendes tagjaink száma 1084, belföldi pártoló tagként pedig 74 személy lépett be. Az eredetileg is a legnagyobb, a 300-at meghaladó taglétszámú Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályunk mellé felsorakozott a kétszáz tagnál többet számláló Természettudományi és Matematikai Szakosztályunk, valamint a marosvásárhelyi székhelyű Orvostudományi Szakosztályunk. Saját számítógépes nyilvántartása szerint a Műszaki Tudományok Szakosztályának 1991. december 31-én 158 tagja volt, a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály létszáma pedig még százon alul van. Nem kívánjuk itt részletezni az amúgy is túlhaladott számadatokat. A számítógépes nyilvántartás most van folyamatban, és az 1992. december 31-i pontosan tagolt létszámot a következő közgyűlésen kívánjuk elemezni. Sajnos, lényegében alig változtak az előző közgyűlésen említett területi megosztásokban mutatkozó aránytalanságok. Ez elsősorban szervezésünk hiányosságaira utal. Ugyanakkor nem sikerült mindenütt elég elevenné tenni kapcsolatainkat vidéki tagtársainkkal. Ennek a kiküszöbölésére a hagyományos vándorgyűlések helyett, és majd, ha lehetőségünk megengedi, ezek mellett a helyi csoportok kialakítása látszik a legalkalmasabbnak. Erre 1991-ből Dicsőszentmárton és Szilágysomlyó esetében már példánk is van. Mind a két városban szervezett, választott háromtagú bizottság irányításával folyik a szép eredményeket gyümölcsöző, jól szervezett felolvasóületekben megvalósuló munka, de a csoport szervezett működése lehetővé tette a belépések és tagdíjak kifizetésének a helybeni elintézését, kiadványaink gyors és pontos terjesztésének megoldását és a közvetlen kapcsolatok állandóságát is. A két szervezett csoporton kívül ezt a munkát ugyancsak önzetlenül egy tagunk végzi Csíkszeredában, kettő Marosvásárhelyen (az Orvostudományi Szakosztályhoz nem tartozó tagok viszonylatában), egy Sepsiszentgyörgyön, kettő Székelyudvarhelyen, illetve kettő Nagybányán. Meg kell jegyeznünk, hogy az említett helységeken működő

tagjainkat — és magát Egyesületünket is — helyi tagságunk, intézményeink is messzemenően támogatták. Véleményünk azonban az, éppen a két működő szervezett csoport példájára utalva, hogy minden nagyobb létszámú helységben szervezett formában kell megoldanunk a tudományos és közművelődési jellegű ülésekben konkretizált munkát, az eleven kapcsolattartást. Ezért úgy terveztük, hogy az 1991. évben megvalósult modell alapján az 1992. évben ki kell alakítanunk ezt a bevált szervezési formát. Az olyan nagyobb helységekből pedig, ahol még nincs megfelelő taglétszámunk, felkérjük azokat a tagokat, akik előzetes megbeszéléseink alapján ezt vállalják, hogy az illető helység lehetőségeihez mérten, kíséreljék meg a taglétszám gyarapítását.

Örvendetes jelenségként kell beszámolnunk arról, hogy az 1991. év folyamán megkezdődött a legfiatalabb nemzedék, az egyetemi hallgatók bekapcsolódása az EME munkájába.

Ami ugyancsak a szervezést illeti, meg kell jegyeznünk azt is, hogy tapasztalataink szerint — elsősorban a helyi csoportok esetén — nehezebb a hagyományos szakosztályi felolvasóülések mintájára megszervezni az EME-összejöveteleket. Ezek eredményes megszervezését illetően — jól lehet nem kizárólagosan — szakosztályainknak, akár kettőnek együtt is, az Egyesületünk feladatai között felsorolt közművelődési előadásokra is elő kell készülniök, elsősorban az EMKE vagy a helyi művelődési egyesületek eddig is jól bevált közreműködésével.

Munkánkat az Erdélyi Múzeum-Egyesület Alapszabályai és Ügyrendje előírásainak megfelelően végeztük. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a belső irányadó szabályaink a jogfolytonosság és a polgári jogállam, a normális gazdasági helyzet kialakulásának reményében készültek. Ezért különösen Ügyrendünk előírásai, elsősorban ennek az 1990. évi újraalakulás nehézségeit áthidaló választási szakasza, de maga az Egyesület kormányzására vonatkozó előírásai sem feleltek meg mindenben a mai helyzetnek. Ezért javasoljuk Ügyrendünk esetében azokat a tárgysorozatban szereplő módosításokat, amelyek szükségesek a mai helyzetben előállott nehézségek áthidalására és az Egyesület munkájának zavartalan menetéhez.

*Szakosztályaink.* Valamennyi szakosztályunk terveinek és sajátosságainak megfelelően igyekeztünk eleget tenni vállalt feladatainak. Az eredményeket a délelőtti közgyűléseken, illetve a június 17-i Orvostudományi szakosztályi közgyűlésen a tagok megismerhették és megvitathatták. Ki kell emelnünk azt, hogy nem egy esetben több szakosztály együtt tartott felolvasóülést vagy más rendezvényt, illetve más intézményekkel, egyesületekkel, így a Romániai Magyar Közgazdász Társasággal, a Kelemen Lajos Múemlékvédő Társasággal, az Erdélyi Magyar Műszaki és Tudományos Társasággal közös szervezésben, nemegyszer külföldi meghívottakkal is. A 27 előadás részletes ismertetését az Erdélyi Múzeum LIII. kötetének 1991. évi 1—4. füzetében az Eseménynaptár rovatban tettük közzé.

A szorosán vett szakosztályi tevékenységeken túlmenően megemlíjtük az Erdélyi Múzeum-Egyesület országos jellegű tudományos ülésszakait: a gróf Batthyány Ignác születésének 250. évfordulója alkalmával Egyesületünk az akkor gyulafehérvári római katolikus Erdélyi Püspökséggel együtt Gyulafehérvárt, Csíkszeredában és Kolozsvárt rendezett tudományos ülésszakokat (előadók: Pataki József: *A Batthyaneum alapítójának élete*; Marton József: *Batthyány Ignác, a püspök* és Jakó Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező*), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel pedig Kolozsvárt, az Orbán Balázs Közművelődési Egyesület közreműködésével Székelyudvarhelyt, az Országos Széchényi Könyvtár, a Megyei Művelődési Felügyelőség és a Székely Múzeum közreműködésével Sepsiszentgyörgyön emlékezett meg tudományos ülésszakon gróf Széchényi István születésének 200. évfordulójáról (előadók: Fábíán Ernő: *A demokratikus társadalom és állam Széchényi műveiben*; Benkó Samu: *Széchényi eszméinek és cselekedeteinek erdélyi fogadtatása*; Nagy György: *Széchényi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között*; a kolozsvári emlékünnepeken Boér Ferenc színművész Arany János *Széchényi emlékezete* című ódáját szavalta el).

Ugyancsak országos méretű volt az a tudományos ülésszak, amelyet Orvostudományi Szakosztályunk szervezett Székelyudvarhelyen, ahol termékeny vitával zárult 3 megemlékező és 58 tudományos előadás hangzott el.

Meg kell még említenünk két egykori jeles EME-tag emlékének megőrkítését, születésük századik évfordulója alkalmával. Az Apáczai Csere János Baráti Társasággal, az Erdélyi Kárpát Egyesülettel, a tordai Jósika Miklós Művelődési Körrel és a Kelemen Lajos Múemlékvédő Társasággal Tordán márványtáblán örökítettük meg Tulogdi János emlékezetét, Kolozsvárt pedig a

megemlékezés tábláját Herepei János Farkas utcai szülőháza falán helyeztük el a Kelemen Lajos Műemlékvédő Egyesület és a Belvárosi Református Egyházközség közreműködésével.

Az ismertetett eredmények kétségtelenül értékes hozzájárulások a romániai magyar tudományosság gyarapításához. Övünk kell azonban szakosztályainkat attól, hogy eredeti feladataiktól eltérve, kizárólag a megünneplések, megemlékezések útjára lépjenek. Alapvető célunk az új tudományos kutatások, eredmények ismertetése, közzététele. És ha a megálmodott intézményes kutatási lehetőségeket az 1991. évben nem sikerült még megvalósítanunk, ezt a tervet nem szabad feladnunk, és a lehetőségeken belül komolyan kell foglalkoznunk legalább kutatási programok elkészítésével, illetve azok megvalósításának megkezdésével. Ami viszont a közművelődés terén előállott fél évszázados lemaradást illeti, azt is feltétlenül be kell hoznunk, a nemzeti jellegű tudományágak terén pedig elsősorban feladatunknak kell tekintenünk az elsikasztott ismeretek tudományos igényű terjesztését, az egyenlő jogú állampolgár öntudatát kialakító műtárgy megalkotását. Ezeket a feladatokat azonban lehetőleg a szakosított közművelődési egyesületekkel együttműködve kell megoldanunk, de néhány saját kiadvány útján is. Szakosztályainkon belül azonban a hangsúlyt változtatlanul — éppen Alapszabályaink, céljaink értelmében — a tudományművelésre, az eredmények közzétételére kell helyeznünk.

*Kiadványaink.* Jóllehet a papírárok állandó emelkedése, nyomdai nehézségek és elsősorban szűkös anyagi helyzetünk szinte elháríthatatlan akadályokat gördítenek az EME kiadványainak megjelentetése elé, mégis 1991-ben megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 209. számú (újjaszervezésünk óta az első) füzet, Benkó Samu *Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese* című munkája. Meg kell azonban említenünk — ami egyúttal tanúsága anyagiakban való szűkölködésünknek, de annak is, hogy nem halt ki az a hagyomány, hogy lehetőségeink szerint pártolnunk kell mindazt, ami művelődésünket szolgálja: a füzet a Kolozsvári Református Kollégium 1946-ban érettségizett öregdiákjainak, Nagy Géza egykori tanítványainak költségén jelent meg. (Azóta már megjelent, illetve nyomdában vannak az Erdélyi Tudományos Füzetek következő számai is, de valamennyi kiadása csak önzetlen mecénások támogatásával láthatott és láthat napvilágot.)

Az Erdélyi Múzeum 1991-es évfolyam 1—4. füzetének szerkesztése ugyan az 1991-es esztendő munkája, de megjelenése az 1992. esztendőre tolódot át. Kiadványainkról szólva meg kell említenünk az Orvostudományi Szakosztály kiadásában megjelenő *Infomed* című, hiányt pótló, tájékoztató folyóiratot és az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1. sz. Hírlevelét, amely 1991-ben tudósította tagjainkat elért eredményeinkről és jövőbeli terveinkről.

*Ösztöndíjak, pályázatok.* Alapszabályainknak megfelelően az Erdélyi Múzeum-Egyesület céljai között ösztöndíjak juttatása is szerepel, elsősorban a fiatal szakembereknek, az utánpótlás továbbképzésére és kutatások elősegítésére. Ez egy olyan terület volt, amely 1991-ben egyaránt szolgált jóleső elégtétellel, de ugyanakkor számos kellemetlen tapasztalattal is.

*A Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjai.* 1991-ben a Magyar Tudományos Akadémia 5 darab, egyenként egyéves ösztöndíjat juttatott az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek. Ezekből minden Szakosztálynak egy ösztöndíj jutott, azzal az ajánlással, hogy frissen végzett, fiatal kutatókat juttassanak a továbbképzés lehetőségeihez. A szakosztályok megfelelő körültekintéssel választották ki ösztöndíjasaikat: Könczey Csilla bukaresti néprajzost, Darvai Zsolt kolozsvári informatikust, Bod Péter marosvásárhelyi ortopéd orvost, Komlósi József nagybányai közgazdászt és Buzogány Zsolt kolozsvári gépészmérnököt. A pályázaton kijelöltek 1991. szeptember 1-én jelentkeztek befogadó intézményeiknél, és ebben az esztendőben fejezik be tanulmányaikat. Ezek eredményei az 1992-es év beszámolójához tartoznának, de el kell mondanunk, hogy menet közben munkásságukról már 1991-ben a legjobb szakmai véleményeket közölték velünk.

Az *Europa Institut* 1991-re egy egyéves ösztöndíjat biztosított az Erdélyi-Múzeum-Egyesületnek, valamint szintén egy öt hónapos időtartamú, de felosztható kutatói ösztöndíjat. Az egyéves ösztöndíjra Józson Mónika frissen végzett jogászt javasoltuk, azzal, hogy a kisebbségi jogban szakosítsa magát. Az öt hónapos ösztöndíjat az Intézet profiljának megfelelően — két-két hetes kutatói ösztöndíjakra bontottuk, elsősorban az Erdélyi Helytörténeti Lexikon kutatóinak, akiknek többsége be is számolt munkásságáról.

*Posztgraduális ösztöndíjak.* A Kemény Zsigmond Alapítvány posztgraduális ösztöndíjainak kezelését a Magyar Közoktatási és Művelődési Minisztérium az Erdélyi Múzeum-Egyesületre bízta. Ez volt az a munkaterület, amelyről szívesen lemondnunk volna. Az ösztöndíjak kezelése

során nem minden keserűség nélkül vettük tudomásul azokat a partizánakciókat, ügyeskedéseket, amelyeknek eredményeként a meghirdetett pályázaton becsületesen jelentkező pályázók szorultak ki a versenyből. Az is el kell mondanunk, hogy az 1991. év folyamán beérkezett 133 kérvény nem mindegyike tanuskodott a pályázók szakmai hozzáértéséről és tájékozottságáról. Mindezek kiküszöbölésére, a pontatlanságok elkerülése érdekében kértük, hogy a jövőben pontosan jelöljék meg az ösztöndíjak számát, különítsék el a posztgraduális — lényegében szakosító — ösztöndíjakat a kutatói ösztöndíjaktól, és javasoltuk, hogy a jövőben a többi országos szaktudományi egyesület bevonásával bíráljuk el a pályázatokat. Az 1991. november 17-én létrejött egyesületközi megállapodással végül is a Minisztérium egyetértett, de sajnos, az 1991. évi második félévben jelentkező pályázatait a megbízott kuratóriumok mind ez ideig még nem bírálták el.

Az Orvostudományi Szakosztály a Magyar Tudományos Akadémia Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet támogatásával négy ösztöndíjast juttatott el Budapestre, az Erdélyi Értelmiségi Cserealapítvány útján pedig négy ösztöndíjast Oxfordba.

*Honismereti-helytörténeti pályázat.* Ezt a 3000-tól 50 000 lejig pályadíjjakkal jutalmazott pályázatot 1991 novemberében hirdettük meg 1992. december 31-i határidővel. Jóllehet félreértés következtében néhányan már az 1991. év végére beküldték munkáikat, a pályázók nagyobb részének jelentkezésére csak 1992 második felében számíthatunk. Bízunk abban, hogy a pályázat serkentőleg hat a tudományos igényeknek megfelelő, de közlési lehetőségekhez nem jutott helytörténeti kutatók komoly munkásságára.

Az 1991. esztendő — számunkra rendkívül fontos — eseménye a Budapesten létrejött *Gróf Mikó Imre Alapítvány*. Ez az Erdélyi Múzeum-Egyesület külföldi pártoló tagjainak komoly anyagi hozzájárulásával jött létre, hogy hathatósan támogathassa a vagyontól, székhelyétől megfosztott Erdélyi Múzeum-Egyesületet.

*Székhely.* Székhelyünk az 1991. év folyamán változatlanul a római katolikus plébánia jóvoltából bérelt két szobából és előszobából áll, ami könyvtármányunk, valamint tagjaink gyarapodásával és számunkra örvedetes bekapcsolódásával az egyesületi életbe már szüknek bizonyult.

*Adományok, letétek, könyvtár.* Az Illyés Gyula Alapítvány egyesületünknek öt villanyírógépet, egy számítógépes szövegszerkesztő-láncot, egy fénymásológépet, diavetítőt, egy magnetofont és kazettákat adományozott. A szövegszerkesztőt és printert egy évre bérbe adtuk a Misztótfalusi Kis Miklós Református Sajtóközpont Nyomdaegységének olyképpen, hogy a bérleti árat kiadványaink kiszedésével és kinyomtatásával egyenlíti ki. Papírszükségleteink részleges fedezésére Désről szereztünk be két tonna papírt, és október folyamán gróf Degenfeld-Schomburg Sándor közbenjárására jó minőségű papírt és borítólappal megfelelő kartont kaptunk.

Az 1991. év folyamán két tagtársunk kézírataik letéte helyezésével kialakuló kézírattárunk alapjait vetette meg. Az egyik Györbiri István sepsiszentgyörgyi tanár, a másik Binder Pál brassói ny. tanár-kutató.

Könyvtárunk gyarapításáról változatlanul az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár gondoskodott. Jóllehet ez már az 1992. év jelentéséhez tartozna, meg kell említenünk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár a kolozsvári színészet 200. évfordulója alkalmából az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek ajánlotta fel adományként Gobbi Hilda színházi könyvtárának az anyagát. Örömmel állapítjuk meg, hogy egyetemi hallgatóink egyre nagyobb számban keresik fel könyvtárunkat, ahol lehetőségük van könnyen hozzájutni a legújabb magyar nyelvű szakkiadványokhoz. Éppen ennek a kötődésnek a megszilárdítására szükségünk lenne legalább egy megfelelő olvasóteremre.

Adományokról és támogatásokról szólva, melyeket lehetőségeinkhez képest nyomtatásban is közzé szeretnénk tenni, e helyen kell megemlítenünk és megköszönnünk a Szabadság című helyi napilapnak azt a komoly támogatást, amelyet közleményeink, hírdetéseink minden ellenszolgáltatás nélküli közlésével nyújtott az EME-nek.

*Ingatlanaink.* Változatlanul telekkönyvi tulajdonosai vagyunk a Wass Otília-háznak, de a bevezetőben említetteknek megfelelően nem sikerült azt birtokba vennünk, sőt a per folyamán beavatkozó ingatlankezelő vállalat kétségbe vonja tulajdonjogunkat, alperes ellenfelünk pedig még jogfolytonosságunkat, sőt "elmagyarosító" törekvéseinket is szóvá tette.

A Jordáky-hagyaték ügyében az örökösödési eljárás befejeződött, telekkönyvileg tulajdonosai vagyunk a Jordáky ház egynegyedének, Jordáky Lajos könyvtárának, megmaradt ingóságainak és

Jordáky Lajosné szilágyosmlyói nyári lakának és telkének. Ez utóbbit a szilágyosmlyói EME-csoport vezetőségének egyik tagja: Joikits Attila kezeli, és ez egyedüli örökségünk, amellyel még nincs baj.

A Jordáky házban lévő Jordáky Lajos-könyvtárat és ingóságokat a néhai örökhagyó Jordáky Lajosné lakásáról Tâlpeanu polgármester közigazgatási intézkedésével és az ingatlankezelő vállalat részvételével egyszerűen, mintha földgyalival tették volna, átszorították a ház egyetlen szobájába, feldúlva a könyvtár rendjét, a lakás bútorait. Az ügy a sajtóban is szerepelt, amiért külön köszönetet mondunk a Romániai Magyar Szónak, a Szabadságnak és a budapesti Beszélő című folyóiratnak. Mi a kilakoltatási pert megindítottuk, az még folyik. Mind a Wass Otília-ház, mind a kolozsvári Jordáky-hagyaték ügyéről jogtanácsos urunk fog beszámolni.

A jelentésünk során elmondottak ismeretében, ugyanakkor lehetőségeink józan mérlegelésével, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992-re a következők megvalósítását vette tervbe:

1. a Romániában még létező magyar tudományos kapacitás, a személyi állomány és a folyamatban levő és tervezett kutatások számbavételét;
2. a kidolgozott kutatási tervek támogatását mind rendelkezésünkre álló ösztöndíjaink, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrásainak felhasználásával;
3. a helyi csoportok kialakítását;
4. kutatási eredményeink közzététele érdekében a következő szakosztályi kiadványokat jelenteti meg:
  - az *Erdélyi Múzeum* 1991. évi LIII. és 1992. évi LIV. köteteit;
  - az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 210—212. számait (mindkét kiadvány a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályé);
  - az *EME Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közlemények*;
  - az Orvostudományi Értesítőt;
  - az Infomed című orvosi tájékoztató folyóiratot (ez utóbbiak az Orvostudományi Szakosztály kiadványai);
  - az *EME Műszaki Tudományi Szakosztályának Közleményeit*;
5. az Erdélyi Helytörténeti Lexikon és az erdélyi magyarság népszerű története munkálatainak megszervezését és beindítását;
6. a Magyar Tudományos Akadémia és az Európa Intézet ösztöndíj-pályázatainak elbírálását, valamint a Kemény Zsigmond Alapítvány ösztöndíjainak egyesületközi elbírálását;
7. a helytörténeti pályázatra beadott munkák elbírálását;
8. a Körösi Csorna Sándor halála 150. és Bethlen Miklós születése 350. évfordulójával kapcsolatos rendezvények megszervezését;
9. a szakosztályok részletes terveinek támogatását;
10. az egyesületközi együttműködés megerősítését.

Kétségtelenül, jóllehet mindezek teljesítése jórészt anyagi forrásaink függvényei, mégis az EME történetének ismerete azt bizonyította, hogy a legfontosabb erő, amely Egyesületünket továbbviheti céljai megvalósításában, az az emberi tényező: az alkotó tudományos munka szeretete és rendíthetetlen végzése. Ezt bizonyította az az ötven esztendő is, amikor az Erdélyi Múzeum-Egyesület működési kereteit szétverték ugyan, de az EME szellemét tagjaiból ki nem irhatták, ennek életben tartásával tovább folyt a munka és eredmények születtek. Régi és jelenlegi Alapszabályaink kimondják, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület fennállása nem függ tagjai számától. Így 1950 után is maradtak, akik vállalták az EME munkásságának néma, de eredményes folytatását, ennek áthagyományozását a későbbi nemzedékekre. Most többen vagyunk, mint valaha. De az idő mostohasága nyilván sokakban kétségeket szül az EME jövője, eredményessége iránt. Ezeknek is küzdeniük kell azonban a romániai magyar tudományosság fennmaradásáért, fejlődéséért, mert tudniuk kell, hogy e küzdelemben elpusztíthatatlan fegyverek állnak rendelkezésünkre: a hit, hogy egy 130 éve kialakult, Európába beleépült kulturális szellemiséget, tudományos munkát, a gondolat továbbélését nem lehet elpusztítani.

Mindezek alapján kérjük jelentésünk elfogadását.



## Eseménynaptár

1991. december 20.: Elnökségi ülés. Az elnökség megvitatta az Ügyrend módosítására vonatkozó javaslatokat, határozott a kiadványok forgalmazásából származó jövedelmek elkönyveléséről, a tagdíjak összegének megállapításáról és a tagok kedvezményeiről kiadványaink megvásárlásánál, jóváhagyta az 1992. évi kiadói tervet, megállapította a szakosztályi munkatervet és az egységes munkaterv összeállításának határidejét, megtárgyalta a Hírlevél anyagát, határozott a következő választmányi és elnökségi ülés időpontjáról, az évfordulós megemlékezésekről (Arany János, Berde Áron és Körösi Csoma Sándor), valamint a színházelméleti tudományos tanácskozásról.
1992. január 24.: Elnökségi ülés. Az elnökség megállapította az EME-kiadványok árát, a közgyűlést előkészítő választmányi ülés és a közgyűlés időpontját, kiegészítőleg megtárgyalta az Ügyrend módosítására vonatkozó javaslatokat, jóváhagyta a Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközponttal kötendő szerződés szövegét, és határozott a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjainak meghirdetéséről.
1992. február 7.: A Házsongárdi temetőben az EME részt vett Genersich Antal sírjának megkoszorúzásánál, születésének 150. évfordulója alkalmából; az Orvostudományi Szakosztály kolozsvári csoportja nevében Szabó László méltatta a sírnál Genersich Antal életművét.
- Budapest, 1992. március 2.: A Püski Könyvesházban (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványai magyarországi főbizományosánál) bemutatták az Erdélyi Múzeum-Egyesület addig megjelent kiadványait: az *Erdélyi Múzeum* LIII. kötetét, valamint az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 209. füzetét. R. Várkonyi Ágnes bevezetője után felszólalt id. Entz Géza, Jakó Zsigmond és Benkő Samu.
- Kovászna, 1992. április 3.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület a Soros Alapítvány támogatásával emlékülést tartott Körösi Csoma Sándor halálának 150. évfordulója alkalmával. Fábíán Ernő üdvözlő beszédét és Jakó Zsigmond megnyitóját követően előadást tartott: Ioan Viorel Bădică (Kolozsvár): *Memoria lui Csoma în India, Mircea Eliade despre Alexandru Csoma de Kőrös*; Radu Bercea (Bukarest): *Fragmente tibetane traduse de Sergiu Al. Gheorghe*; Bethlenfalvi Géza (Budapest): *Csoma Indiában új adatok tükrében*; Bodor András (Kolozsvár): *Körösi Csoma Sándor dicsősége*; Bernard Le Calloc'h (Párizs): *Körösi Csoma Sándor utolsó utazása*; Csetri Elek (Kolozsvár): *Körösi értékei*; Dávid Géza (Budapest): *Körösi Csoma Sándor nyomdokain az Oszmán Birodalomban*; Horányi Gábor (Budapest): *A Himalája ösvényén*; Kubassek János (Érd): *Körösi Csoma Sándor, a Himalája geográfiai feltárója*; Szilágyi Ferenc (Budapest): *Körösi Csoma Sándor és Széchenyi István*.
- Kolozsvár, 1992. április 6.: Körösi Csoma Sándor-emlékülés az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület szervezésében, a Soros Alapítvány támogatásával. Jakó Zsigmond megnyitó beszéde után előadást tartott: Futaky István (Göttinga): *Körösi Csoma Sándor és a Göttingische Gelehrte Anzeigen*; Csetri Elek (Kolozsvár): *Körösi Csoma Sándor értékei*; Bodor András (Kolozsvár): *Körösi Csoma Sándor dicsősége*.
- A Körösi Csoma Sándor-emlékülések során az EME-tagok előadást tartottak még április 10-én Bukarestben (Bodor András és Csetri Elek), 1992. április 15-én Székelyudvarhelyen (Gazda József, Bodor András, Fábíán Ernő), 1992. április 25-én Nagyenyeden (Csetri Elek) és 1992. május 10-én Szováton (Bodor András).
1992. április 15.: Elnökségi ülés. Az elnökség megállapította a közgyűlést előkészítő választmányi ülés és a közgyűlés napját, megtárgyalta az egyéves akadémiai ösztöndíjak elbírálását, az EME helyi csoportjainak megszervezését, ingatlanai helyzetét, a kiadványokkal kapcsolatos ügyeket.

- Koltó, 1992. május 16.: A Gróf Teleki Sándor emlékezete* című, halálának 100 éves évfordulója alkalmával szervezett rendezvényen előadást tartott Antal Árpád, Csetri Elek és Dávid Gyula.
1992. június 6.: *Választmányi ülés.* A választmány megtárgyalta és jóváhagyta a közgyűlésen előterjesztendő főtitkári, pénztárnoki és ellenőri jelentést, valamint a jogtanácsosi beszámolót, megvitatta és véglegesítette az Ügyrend módosítására vonatkozó javaslatokat, kiértékelte az ösztöndíj-pályázatok elbírálását, jóváhagyta az újabb belépési kéréseket, megvizsgálta és döntött az alapító és pártoló tagok kéréseit illetően, és megtárgyalta a kiadványokra vonatkozó kérdéseket. Az Alapszabályok 38.§-a értelmében kisorsolták azt a hét választmányi tagot, akiknek helyére a közgyűlés újból választ választmányi tagokat.
1992. június 20.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület II. évi közgyűlése az Unitárius Püspökség dísztermében. A közgyűlésig több mint 1200 tagot számláló Erdélyi Múzeum-Egyesület határozóképes közgyűlése jóváhagyta a módosított Ügyviteli Szabályzatot, és megválasztotta a kisorsolt tagok helyébe lépő új választmányi tagokat. A közgyűlés Kerekes Jenőt ellenőrré, Czirják Árpádot újra és Tonk Sándort, Balogh Ferencet, Müller Ádámot, Fazakas Bélát, Gáll Ernőt és Muzsnay Csabát a választmány új tagjaivá választotta.
1992. július 21.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megvizsgálta és döntött a szakosztályok által rangsorolt hathónapos ösztöndíj-pályázatok ügyében.
- Nagyenyed, 1992. július:* A Bolyai Társaság és a nagyenyedi Bethlen Gábor Líceum szervezésében, valamint a Soros Alapítvány és nagyenyedi kft-k támogatásával megtartott Dunántúli—erdélyi történeztalálkozón Benkő Samu, Bodor András, Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István, Kiss András, Nagy Jenő, Sipos Gábor, Tonk Sándor tartott előadást.
1992. augusztus 7.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség Bors József, Demény Pál és Tunyogi Csapó Gyula ny. ügyvédek bevonásával megtárgyalta a Fötér 11. sz. alatti ingatlan (Wass Otília ház) ügyében folyó perek állását és a további teendőket, valamint az ügyintézés ellátását az elnök és az alelnök távollétében.
- Budapest, 1992. szeptember 23.:* A budapesti Püski Könyvesházban F. Csanak Dóra, az MTA Könyvtára osztályvezetője, valamint Wabrosch Géza c. egyetemi tanár bemutatja az Erdélyi Tudományos Füzetek 210—212. füzetét, illetve az Orvostudományi Értesítőt.
1992. október 3.: Az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos ülésszakon emlékezett meg Bethlen Miklós születésének 350. évfordulójáról. Előadók: Jankovics József (Budapest): *Apa és fia (Bethlen János és Miklós)*; R. Várkonyi Ágnes (Budapest): *Bethlen Miklós, a politikus*; Sipos Gábor (Kolozsvár): *Bethlen Miklós és a református egyház.*

#### Szakosztályi munka

##### Bölcsezet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

##### Felolvasóülések:

1991. november 22.: Balázs Sándor: *Jakabffy Elemér, a kisebbségpolitikus* (a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztállyal közösen szervezett felolvasóülés).
1992. február 28.: Nagy Olga: *Az etnológia üzenete a mai ember számára.*
1992. március 20.: Jakó Zsigmond: *Miskolczy Károly, a helynévkutatás és helytörténet bihari úttörője.*
1992. május 22.: Kiss András: *A tetemrehívás jogszokása a kolozsvári régiségben.*
1992. november 20.: Léhikoinen Laila vendégtanár (ELTE-Budapest): *A 350 éves finn nyelvű biblia.*

##### A székhelyen kívül tartott előadások:

- Marosvásárhely, 1992. január 18.:* Színházelméleti tudományos tanácskozás *A drámai szöveg és az előadás* címmel. A tanácskozást a Szakosztály a Marosvásárhelyi Színművészeti Akadémia Szentgyörgyi István tagozatával közösen, a Soros Alapítvány támogatásával szervezte. Dóczy Pál, az EME alelnökének megnyitó szavai után hat hazai és öt külföldi előadó értekezése hangzott el.

*Természettudományi és Matematikai Szakosztály**Felolvasóülések:*

1992. március 27.:

- a) Bartókné Váczy Katalin: *A zuzmók — a környezetszennyeződés jelzői.*
- b) Mócsyné Demeter Ildikó: *A zuzmók — a radiaktivitás indikátorai.*

1992. április 24.:

- a) Kékedy László: *Kolumbusz volt-e az első?*
- b) Molnár Jenő: *Erdélyi magyar utazók Amerikában.*

1992. május 23.: Magyar Attila (ELTE — Budapest): *Az immunitásról.* (Az 1991. november 2-től 1992. május 23-ig tartott *Modern immunológiai alapismeretek. Az immunokémiától a sejtek immunitásig* című kurzus 10. záró előadása.)

1992. május 29.: Beck Mihály (KLTE — Debrecen): *Miért van olyan kevés oszcillációs kémiai reakció?*

1992. június 9.: Markó László (Veszprémi Egyetem): *Jobb- vagy balkezes-e a természet?*

1992. október 2.: Csűrös István és Jablonovszky Elemér: *Amerikából származó növényeink.* (Amerika felfedezése 500. évfordulója alkalmából elhangzott előadás.)

1992. október 23.: Csányi László (JATE — Szeged): *A vízkatalízis a szénhidrogének oxidációjában.*

1992. december 18.: Szakosztályunk, a Bolyai Társaság és az Erdélyi Magyar Műszaki és Tudományos Társaság közösen emlékezett meg Bolyai János születésének 190. évfordulójáról. Az emlékülésen előadást tartott: Bitay László: *A Bolyai geometria kapcsolata az Euklideszi geometriával*; Benkő Samu: *Bolyai János tudományos szervezési elképzelései*; Vermes Imre: *Elhelyezések a hiperbolikus síkban*; Toró Tibor: *Bolyai János és Temesvár*; Oláh Gál Róbert: *A Bolyaiak családfája*; Molnár Emil: *Díszítések a hiperbolikus síkon és „térben”*; Strommer Gyula: *Köraxiómák a hiperbolikus síkon*; Weszely Tibor: *A Bolyai jelenség.*

*A székhelyen kívül tartott előadások:*

*Szilágysomlyó, 1992. május 16.:* Kékedy László: *Műkincsek és a modern természettudományok.*

*Debrecen, 1992. augusztus 7—9.:*

A Kárpát-medencei Környezetvédelmi Konferencián az EME tagjai közül előadást tartottak:

Nagy Tóth Ferenc: *Az Ompoly folyócska algológia vizsgálata.*

Vofkori László: *A Sóvidék környezetvédelmi kérdései.*

Bartókné Váczy Katalin: *Légszennyezéskutatás Erdélyben zuzmók felhasználásával.*

Pál Antal: *Környezeti károk az erdélyi műemlékekben.*

Tövissy József—Marossy Anna: *A püspökfürdői hévízi tavirózsa hanyatlása.*

Uray Ildikó: *Az élelmiszer Sr. 90 tartalma okozta belső sugárterhelés felbecsülése.*

Mócsyné Demeter Ildikó (E. Munteanuval): *A Cs. 137 migrációja különböző talajokban.*

Barabás Tibor: *Kolozs megye vízgazdálkodása.*

*Dicsőszentmárton, 1992. november 10.:*

Kékedy László: *Kolumbusz volt-e az első?*

Csűrös István és Jablonovszky Elemér: *Amerikából származó növényeink.*

*Orvostudományi Szakosztály*

*Marosvásárhely, 1992. május 23.:* A Szakosztály Gyógyszerész szakcsoportjának alakuló ülése. Előadást tartott: Péter H. Mária: *Megemlékezés a 120 éves magyar nyelvű gyógyszerészképzésről.*

*Kézdivásárhely, 1992. október 8—9.:* A szakosztály II. tudományos ülészaka. Elhangzott 71 előadás, részt vett mintegy 200 orvos, 25 külföldi meghívott (Magyarországról, Svédországból, Svájcban és Ausztriából). A tudományos ülészakot a Szakosztály a Szentkereszty Stephanie Alapítvánnyal együtt rendezte.

*Marosvásárhely, 1992. október 19—24.:* *Aktualitások a neurobiológiában* című, a Bolyai Társasággal közösen, a Magyar Tudományos Akadémia, az Illyés Alapítvány és a marosvásárhelyi OGYE támogatásával szervezett angol nyelvű szimpózium.

A tárgykörből Hámori József, Lábos Elemér, Somogyi József, Takács József, Görcs Tamás-, Antal Miklós, Balázs Róbert és Gulyás Balázs tartott előadást.

*Marosvásárhely, 1992. november 10—14.*: Lázár Imre főorvos, tudományos kutató (Budapest) *Pszichoneuro-immunológia* címen tartott előadássorozatot Szakosztályunk és a Bolyai Társaság rendezésében.

*Marosvásárhely, 1992. november 29.*: A Szakosztály Gyógyszerész Szakcsoportjának tudományos ülése. Előadást tartott Péter H. Mária: *Megemlékezés Dávid Lajos erdélyi gyógyszerészről*. Gyéresi Árpád az Amszterdamban tartott I. Gyógyszerésztudományi Kongresszusról, Péter H. Mária pedig a Székesfehérváron rendezett Gyógynövény és Fitoterápiás konferenciáról számolt be. Veress László (Segesvár) a kapszulák gyógyszerészeti töltésének lehetőségéről tartott bemutató előadást. Fitoterápiás készítményeket mutattak be az M-Land (Papp József) és a karcfalvi Plata Hargitensia (Zágoni Elemér) vállalkozások részéről.

*Marosvásárhely, 1992. december 19.*: Megalakult a Szakosztály Mátyus Istvánról elnevezett Orvostörténeti Szakcsoportja. *Mátyus Istvánról* L. Szini Karola tartott előadást.

Megalakult a Szakosztály kardiológiai szakcsoportja Horváth Endre professzor irányításával.

*A székhelyen kívül tartott előadások:*

*Budapest, 1992. március. 27.*: A Gensich Antal születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen a Szakosztály részéről tartott előadások:

a) Puskás György: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának tevékenysége, tervet.*

b) Szabó László és Szabó Judit: *A kolozsvári magyar orvostudomány történetének vázlatja.*

*Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály*

*Felolvasóülések:*

*1992. március 17.*: Demény Pál: *A mai román telekkönyvi jog alapvető kérdései.*

*1992. május 8.*: Podhradzky László: *A romániai egyházak 1989 előtti helyzetéről és jogállásuk rendezésének jelenlegi problémái.*

*1992. június 12.*: Tudományos tanácskozás a Romániai Magyar Közgazdász Társasággal közös szervezésben *Merre tart a falu* címmel.

*1992. október 29.*: Furdek Mátyás: *Amerika felfedezésének világgazdasági jelentősége.*

Magyar András: *Amerika egy erdélyi emlékiró szemével a XIX. század elején.*

Szabó Pál Endre: *A belső jog, a népek joga (Jus gentium) és a gyarmatosítás.*

*Műszaki Tudományi Szakosztály*

*Felolvasóülések:*

*1992. február 18.*: Barabás Tibor: *Az antropocentrikus településfejlesztés feltételei a Kis-Szamos vízgyűjtő területén.*

*A székhelyen kívül tartott előadások:*

*Tusnádfürdő, 1992. február 15—23. és március 21—29.*:

A Szakosztály Építő-Szerelő Csoportjának *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései* előadássorozata 15 hazai és 18 külföldi előadó részvételével.

*Budapest, 1992. augusztus 15.*:

*A Magyarok szerepe a világ természettudományos és műszaki haladásában* címmel szervezett III. Tudományos Találkozó keretében a Szakosztály következő tagjai tartottak előadást:

Csibi Vencel József: *Általános síkprofilok generálásakor keletkező interferenciakiküszöbölés;*

Gyenge Csaba: *Nagypontosságú csigahajtások tervezése és gyártása;*

Hollanda Dénes: *A hengeres kerekek mint kúpkerék sajátos esete;*

Kelemen Árpád és Imecs Mária: *Villamoshajtások vektoriális vezérlése;*

Kiss Elemér: *A gyűrű centrumának egy általánosításáról.*

*Budapest, 1992. szeptember 29.*: Szabó Bálint: *Hatékonyág és célszerűség a látszó betonfelület képzésben.* (Az Építéstudományi Egyesület rendezésében tartott előadás.)

*Békéscsaba, 1992. november 4—6.*:

*A VIII. Népi Építészeti Kongresszuson* előadást tartott Szabó Bálint *Határhelyzetben a hagyományos erdélyi falukép* címmel.

## Adományozóink

- Abodi Nagy Béla — Kolozsvár (könyvek)  
Balogh Péter — Bukarest (két bronz emlékérem)  
Benkő Elek — Budapest (könyvek)  
Gr. Bethlen Miklós — Bécs (fénymásoló, írógép)  
Binder Pál — Brassó (könyvek)  
Özv. dr. Bíró Tiborné — Kolozsvár (könyvek)  
Compalmanach Kiadó kft — Budapest (könyvek)  
Özv. Csomós Józsefné Ketesdy Berta (könyvek)  
Gr. Degenfeld-Schonburg Sándor — München (ofszetpapír, -karton, könyvek)  
Demény Lajos — Bukarest (könyvek)  
Dovin Művészeti kft — Budapest (könyvek)  
Dr. Esterházy Mátyás — Budapest (fénymásoló-papír)  
European University Institute — Badia Fiesolana (könyvek)  
Özv. Fuhrmann Károlyné (képzőművészeti kiadványok)  
Futaky István — Göttingen (könyvek)  
Fügedi Erik — Budapest (könyvek)  
Fülöp Andor — Kolozsvár (Becki Irén kézirati hagyatéka)  
Gerle Ferenc — Budapest (könyv)  
Guzs Ferenc — Kolozsvár (könyv)  
Horváth Éva — Kolozsvár (László Tihamér tudományos hagyatéka)  
József Attila Tudományegyetem — Szeged (könyvek)  
Juhász Gyula Tanárképző Főiskola — Szeged, Bonifert Domokosné útján (könyvek)  
Kerekes László — Kolozsvár (könyv)  
Özv. Keszi-Harmath Sándorné — Kolozsvár (könyv)  
Kiss Jenő — Budapest (könyv)  
Komsa József — Szatmárnémeti (könyvek)  
Kornis Gabriella — Budapest (író- és fénymásoló-papír, írógép)  
Kovácsna megye Művelődési Felügyelősége — Sepsiszentgyörgy (videokazetta a zabolai Mikó-napokról)  
Kriterion Könyvkiadó — Bukarest (könyvek)  
Lázárné Kántor Irén — Kolozsvár (könyv)  
K. Lengyel Zsolt — München (papír és könyvek)  
Lőrinczi Csilla és Réka (könyvtár)  
Lővei Pál — Budapest (könyvek)  
Magyar Nemzeti Galéria — Budapest (könyvek)  
Magyar Nyelvtudományi Társaság — Budapest (az Erdélyi Múzeum LII/1947 reprint kötetei)  
Magyar Néprajzi Társaság — Budapest (a Erdélyi Múzeum LII/1947 reprint kötetei)  
Magyar Pszichológiai Társaság — Budapest (könyvek)  
Magyar Történészek Világszövetsége — Budapest (könyv)  
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára — Budapest (könyvtárunk folyamatos ellátása kiadványokkal)  
Miskolczy Ambrus — Budapest (könyvek)  
Molnár József — München (könyvek, folyóiratok)  
Monok István — Szeged (könyvek)  
Gr. Mikes Mihályné — Kolozsvár (könyvek)  
Országos Idegennyelvű Könyvtár — Budapest (folyóiratok)  
Országos Széchényi Könyvtár — Budapest (könyvtárunk folyamatos ellátása kiadványokkal, Gobbi Hilda színházi könyvtárának a felajánlása)  
Pócs Éva — Budapest (könyvek)  
Postma Ferenc — Amstelveen (könyv)  
Ráday Gyűjtemény — Budapest (könyvek)  
Római Katolikus Hittudományi Főiskola — Gyulafehérvár (könyvek)  
Sándor Dénes — Dicsőszentmárton (míves faragvány)  
Sebestyén Kálmán — Budapest (könyvek)  
Südst Institut — München (könyvek)  
Szathmáry Tibor — Novafoltria (kartográfiai kiadvány)  
Szegedi Ifjúsági Ház — Szeged (könyv)  
The Soros Foundation, Inc.N.Y. kolozsvári fiókja — Kolozsvár (könyvek)  
Ungarische Institut — München (könyvek)  
R. Várkonyi Ágnes — Budapest (könyv)  
Dr. Zsolnai László — Budapest (könyv)

# ERDÉLYI MÚZEUM

LIV. KÖTET

1992. 1—4. FÜZET

Emlékezés Széchenyi Istvánra

\*

Szent László-legendák

\*

Lappangó középkori oklevelek

\*

A vajdahunyadi váruradalom

\*

Mihai Eminescu román népköltési gyűjteményének  
magyar kölcsönszavai

\*

Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika

♦

Kulturális kapcsolatok, regionalizmus,  
szövetkezési kompromisszum

\*

Szemle

\*

Egyesületi közlemények

\*

Eseménynaptár



KOLOZSVÁR, 1992  
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

# ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület  
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi  
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi  
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Benkő Samu, Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár str. Memorandului nr. 1. Telefon: 115-176  
Postacím: 3400 Cluj 1 CP. 191. Románia

Szedte és nyomta a Református Egyház  
Misztófalusi Kis Miklós  
Sajtóközpontjának nyomdája  
Felelős vezető Tonk István

# Tartalom

## Emlékezés Széchenyi Istvánra

Csetri Elek: Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása .....	1
Fábián Ernő: Széchenyi István szabadelvű politikai modellje .....	14
Benkő Samu: Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek korabeli erdélyi fogadtatása .....	24
Nagy György: Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között.....	37
Ferenczi István: A daciai északi limes-szakasz nyugati felének főbb kutatási eredményeiről.....	52
Vőó Gabriella: Szent László-legendák a Tordai-hasadék környékének magyar népi kultúrájában	66
Kiss András: Lappangó középkori oklevelek .....	73
Pataki József: A vajdahunyadi váruradalom a XVI. század első évtizedeiben .....	90
Binder Pál: Megjegyzések a középkori erdélyi helynevek szász megfelelőiről.....	102
Faragó József: Mihai Eminescu román népköltési gyűjteményének magyar kölcsönszavai.....	110
Gáll Ernő: Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika.....	115
K. Lengyel Zsolt: Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum (Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatához 1918—1928).....	127
Murádin Jenő: A nagybányai Hollósy-iskola névsorai .....	143

## Szemle

Jakó Zsigmond: Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában.....	150
Nagy Jenő: Nyelvtudományi seregszemle .....	155
Tonk Sándor: „Hagyjunk magunk után valamit” .....	161
Pál Judit: Egyetem és könyvtár Kolozsváron 1579-ben .....	165
Benkő Samu: „Élni kell mindenütt, ahová vettetett az ember”.....	166
Kovács Kiss Gyöngy: „A kiművelt emberfő programjához híven...” .....	168
B. S.: Encyclopaedia Transylvanica .....	172
Kiss András: Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig (A beszélő kövek).....	173
Almási István: A Bartók-rend.....	182
Sipos Gábor: Az elnyomás természetrajza .....	185
Dávid Gyula: Kisebbségi egyházak a Regióban .....	186
Balogh Ferenc: Építészek folyóirata Kós Károly nyomában.....	188

## Egyesületi közlemények

Az 1992. június 20-i közgyűlés iratai .....	190
Jakó Zsigmond elnök megnyitó beszéde.....	190
Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1991. évi munkájáról.....	193
Eseménynaptár .....	199
Adományozóink .....	203